

סאנסקי מוסט

SANSKI MOST

DERVENTA דרוונטה

TRAVNIK טראוויניק

BIJELJINA בייילינה

BRČKO זאוויידובי'צי ברצ'קו

DOBOJ דובוי

בניה לוקה

BANJA

ZAVIDOVIĆ

זאגרב

TUZLA טוזלה

ZAGREB

VLASENICA ולאסני'צה

ZENICA זניצה

VISOKO ויסוקו

ŽEPČE ז'פצ'ה

SARAJEVO

VIŠEGRAD

וישגראד

בלגראד

BEOGRAD

MOSTAR מוסטאר

MI SMO

PREŽIVELI... 2

JEVREJI O HOLOKAUSTU

סקופייה

טינה

SKOPLJE

KOMANDANJE I OKUPACIJA JUGOSLAVIJE POSLE APRILSKOG SLOMA 1941.

*Ova knjiga posvećena je senima
Jevreja Jugoslavije
stradalih u holokaustu*

MI SMO PREŽIVELI... 2
Jevreji o holokaustu

Izdavač
Jevrejski istorijski muzej
Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore
Beograd, Kralja Petra 71/a

Odgovorni urednik
Aleksandar Gaon

Redakcija
Aleksandar Gaon, Teodor Kovač, Aleksandar Mošić, Eta Najfeld,
Luci Petrović, Andreja Preger, Eva Timar, Milinko Radević i
Branka Džidić (*sekretar redakcije*)

Tehnički urednik
Milinko Radević

Štampa
IVONA, Zemun

Tiraž
700 primeraka

Korice:
Dolina zatrtih zajednica – detalji sa spomenika nestalim
jevrejskim zajednicama u Memorijalnom muzeju Jad Vašem
u Jerusalimu

MI SMO PREŽIVELI...2

Jevreji o holokaustu

BEOGRAD, 2003.

*Objavljivanje ove zbirke sećanja
Jevreja žrtava progona preživelih u
Drugom svetskom ratu omogućio je
svojom donacijom Haim Mile Pinkas
sa porodicom.*

UVOD

U uvodnoj reči prve knjige „Mi smo preživeli“, koja je između korica ponudila potresna svedočanstva o stradanjima jevrejskog naroda, pre šezdesetak godina bezumno osuđenog na uništenje, istaknuto je da je sve manje onih koji su u životu, a preživeli su strašne godine holokausta.

Prva knjiga naišla je na dobar prijem ne samo među pripadnicima jevrejskog naroda, nego je i predstavljala značajno obogaćenje literature o holokaustu na prostoru nekadašnje Jugoslavije. Redakcija je sakupila autentična sećanja preživelih na strahote i poniženja kroz koja su prošli tokom višegodišnjih progona i stradanja u logorima nacističke Nemačke i ostalih država koje su je u tome sledile. Ona nisu mogla da ostave ravnodušnim nikoga ko je otvorio korice knjige. Objavljena sećanja autora koji su, u najvećem broju, izgubili svoje najbliže, a oni ostali kao jedini svedoci svega što se desilo, morala su da naiđu na odjek i put do srca ne samo preživelih Jevreja, nego i svih sa kojima dele životnu sredinu. Povod za sabiranje sećanja u jedan ili više tomova, kako smo istakli u uvodnoj reči prve knjige, mogao bi se sažeti u nekoliko reči: *da se ne zaboravi! Da se ne bi ponovilo!* Valjalo je to učiniti i kao zaveštanje starijih mlađim generacijama jevrejske zajednice, i ne samo njima, i ne samo u našem okruženju.

Prvi tom svedočenja o progonu za vreme holokausta objavljen je sredinom 2001. godine. Redakcija je nastavila s radom na prikupljanju novih svedočenja o tom zlom vremenu. Podstrek za to imala je i u činjenici da se u svetu sve više istražuje i proučava vreme holokausta. Uz institucije kao što su Jad Vašem u Izraelu, Muzej holokausta u SAD i druge, Svetski jevrejski kongres je početkom 2000. godine

ustanovio Program beleženja sećanja onih koji su preživeli holokaust. Grupa, koja se u Svetskom jevrejskom kongresu time bavi, neprekidno poziva žrtve holokausta da svojim sećanjima doprinesu tom programu.

Pred čitaocima će se ponoviti mesta stradanja. Međutim, brojnost i raznolikost neljudskih postupaka učinili su da svaka lična priča treba da se zabeleži kao novi dokument o tom tamnom vremenu u istoriji Evrope, kada je došlo do kulminacije jevrejske tragedije. Bez broj neopisivih stradanja jevrejskog naroda, počev od robovanja u Egiptu pod faraonima, uništenja jevrejske države od strane Rimljana, lomača inkvizicije, izгона iz Španije, dostigla su svoj vrhunac u tekućoj traci ubijanja u nacističkim gasnim komorama i automobilima-dušegupkama, tom jedinstvenom dokazu krajnje ljudske izopačenosti, o čemu svedoče autori kazivanja u ovoj knjizi.

Prilikom grupisanja svedočanstava pridržavali smo se sistematizacije primenjene u prvom tomu knjige „Mi smo preživeli“. Dodata su i neka nova poglavlja, kao što su i neka izostala, zavisno od prikupljenih svedočenja.

U ovoj knjizi objavljujemo i neka nova saznanja o stanju na teritoriji nekadašnje Kraljevine Jugoslavije, raskomadane između pet okupatora. Zbog takve rascepljenosti okupirane teritorije bivše Jugoslavije možda su mnogima nepoznate okolnosti pod kojima se odvijao holokaust na ovim prostorima. Ovo tim više, što je malo poznato da se Jevrejima Jugoslavije pružila retka prilika da učestvuju u ratu protiv nacifašizma – prilika nedostupna mnogim Jevrejima u drugim delovima porobljene Evrope. Bilo je preko 4600 boraca Jevreja, od kojih je poginulo oko 1400.

Uz sve rečeno, valja istaći da se i u svetskim okvirima i jevrejskim zajednicama malo zna o stradanju Jevreja koji su živeli na teritoriji nekadašnje Kraljevine Jugoslavije.

Zahvaljujemo se autorima svedočenja, koji su smogli snage da obnove bolna sećanja na proživljene strahote i patnje, a posebno na gubitak svojih najmilijih. Takođe, zahvaljujemo Jevrejskom istorijskom muzeju i Savezu jevrejskih opština u Beogradu koji su nam dali punu podršku uključivši ovaj projekat u svoj program rada.

Redakcija

I

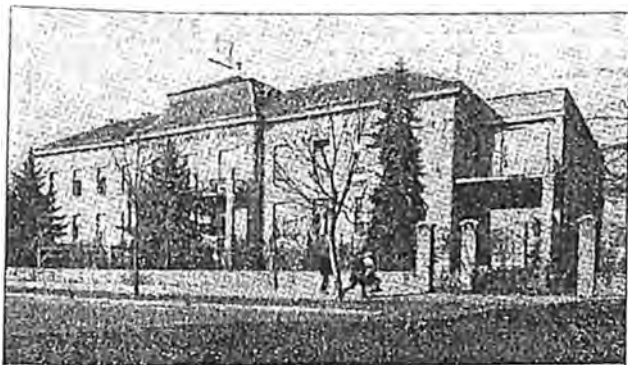
DOM LAVOSLAV ŠVARC

Paula HIRSLER

U KUĆICAMA, ODVOJENI OD SVETA

Ovo svedočenje je, u stvari, deo prigodnog govora Paule Hiršler, koja je govorila u Zagrebu, 15. decembra 1957. godine povodom ponovnog otvaranja jevrejskog doma „Lavoslav Švarc“ u Zagrebu. Ovo je, kako je sama navela, govorila u ime devetoro preživelih starica i staraca, i to: Klementine i Jakoba Firsta, Ivke i Emanuela Majlendera, Jakoba Kona, Ide Kon, Matilde Grinvald, Mici Poper i Paule Hiršler.

„Švarcov dom“ (stara zgrada) na Masarikovoj cesti u Zagrebu

Od sto staraca u bivšem Švarcovom domu u Zagrebu, koliko nas je bilo početkom 1941. godine, od kojih 78 žena i 22 muškarca, danas nas je devetoro u životu.

Naše stradanje počelo je 8. aprila 1941. godine, kada su nam okupatori Nijemci, nakon ulaska u Zagreb, uputili jednog svog oficira i naredili upravite-

lju doma Singeru da se u roku od 24 sata moramo svi iseliti, te nam nakon toga oduzeli sve prostorije sa cjelokupnim inventarom.

Možete zamisliti kakav je to strašan, težak udarac bio za sve nas, kada nam je tim naređenjem oduzet naš dom, u kojem smo toliko

godina tako sretno i ugodno živjeti i sigurni bili da ćemo u njemu još mnogo godina boraviti, sve do kraja života.

Napuštajući naš dom, morali smo okupatoru predati svu našu ličnu posteljinu i naše lične stvari za njihove oficire i vojnike. Starci i stari- ce, koji su u Zagrebu imali još nekoga od svoje rodbine preselili su se privremeno kod njih, dočim nekoliko težih bolesnika i staraca zadržano je za par dana u podrumu Švarcovog doma, a 30 štićenika bilo je preseljeno u Rapsku i Draškovićevu ulicu u neke kuće, iz kojih se nikada više nisu vratili niti se ikada saznalo za njihovu sudbinu. Nas nekoliko bilo je smješteno u jednoj kući u Boškovićevoj ulici broj 3, ali su nas, nakon kraćeg vremena, skupa sa teškim bolesnicima i starcima iz podruma Švarcovog doma, prebacili u dvije male kućice kraj Stenjeveca, nedaleko od Zagreba, koje su stajale na otvorenom polju a koje nam je priskrbio tadašnji predsjednik općine dr Glikstal.

U tim malim kućicama živjelo je nas sedamdeset i iz njih nismo smjeli nigdje izlaziti bez naročite dozvole stenjevačkog liječnika dr Pinjuha. Mnogo smo oskudjevali, naročito u hrani jer sobom nismo smjeli ništa ponijeti, a okupatori nam nisu davali ništa, već se je za nas starala naša općina, koja nam je s vremena na vrijeme donosila živu- žne namirnice. Mnogo straha, patnji, nespavanja i uzrujavanja pretr- pjeli smo za sve vrijeme našeg životarenja u tim malim i nezdravim kućicama, gdje su nas često posjećivale ustaše.

Mjeseca oktobra 1941. godine upali su jednog dana u naše kućice nekoliko ustaša i povelili sobom upravitelja doma, gospodina Singera, gospođu Najman sa dvoje djece i našu bolničarku Miciku, koja

Lavoslav Švarc (1837–1906) 4. maja 1905. testamentom je zaveštao sredstva za izgradnju doma za stare i nemoćne

je bila „arijevka“, a nekim sretnim slučajem spasila se je kćerka gospode Najman, dok su upravitelja Singera, gospodu Najman i njegovog šestogodišnjeg sinčića Tomicu likvidirali.

Iste godine, mjeseca novembra, u kasno doba noći upali su iznenada Nijemci u naše kućice i od svih staraca izabrali nas trinaestoro, među kojima sam i ja lično bila, te nas odveli u Jankomir, gdje su nas odmah počeli preslušavati i mučiti. Nakon toga ubacili nas u jedan mračan bunker, svih trinaestoro, te smo za ležaj dobili samo posve malo mokre slame. Putem od Stenjeveca do Jankomira dok smo pješaćili pratio nas je veliki pljusak, tako da smo se svi bili prehladili. Tu smo gladovali 40 sati, dok na našu sreću nije uspjelo starici iz onih kućica, sada pok. Katici Preger da, prebučena u seljačko odijelo, kupi od tamošnjih seljaka nešto živežnih namirnica i nama donese.

U bunkeru smo pretrpjeli užasan strah i izgubili živce jer smo stalno predosjećali i strahovali da ćemo tamo i završiti životom. Tu smo ostali 10 dana a nakon toga vratili su nas ponovo u one male kućice, gdje su bili naši ostali starci. Kasnije smo doznali da, za ovaj naš spas iz Jankomira, imamo zahvaliti tadašnjem švicarskom konzulu u Zagrebu.

Povratak iz Brezovice u Zagreb 1947. godine

U tim malim kućicama kraj Stenjeveca, životarili smo i patili se preko tri godine, kada nam je jednog dana saopćeno da se moramo iz njih iseliti i preseliti u Brezovicu, kraj Zagreba.

Jednog dana došlo je nekoliko kamiona te su nas sa našim stvarima utovarili i, po najvećoj zimi, kiši i snijegu, 5. decembra 1944.

godine prebacili u Brezovicu i smjestili u jednu malu i veoma trošnu kućicu, bivšu žandarmerijsku stanicu, koja se sastojala samo od dvije male sobe, koje normalno mogu primiti najviše desetak osoba.

Naša općina, uvidjevši tešku situaciju u kojoj su nas smjestili, nadogradila je još dvije sobe veličine po 10 kvadratnih metara, kako bi donekle komotnije smjestili naše teške bolesnike i nas ostale. Općina nam je povremeno i tu donosila živežne namirnice. U Brezovici smo također životarili sve do oslobođenja cijele zemlje. Ovdje su nas posjećivali dr Glikstal, Kišicki i dr Milan Švarc, naš bivši okulista, još iz Švarcovog doma.

*Novi dom, zadužbina Lavoslava Švarca, podignut 1957.
na Bukovačkoj cesti u Zagrebu*

Najteže dane u životu imali smo pred samo oslobođenje 1945. godine kada je jednog popodneva naišla crna legija Luburića i saopćila nam je da smo svi osuđeni na klanje; ali, na našu veliku sreću, kasnije iste noći, naišla je odnekle grupa partizana, koja nas je spasila i oslobodila.

I poslije oslobođenja mi smo ostali u Brezovici, sve do aprila 1947. godine, kada smo se preselili u naš dom u Mlinarskoj cesti broj 25, koji je za nas bio adaptiran i u kojem smo živjeli i danas živimo, zalaganjem predstavnika naše Jevrejske općine u Zagrebu.

Odmah nakon oslobođenja 1945. godine, češće su nas posjećivali u Brezovici, gospodin Montiljo, naš predsjednik, kao i gospođa Blanka Doner i interesirali se za naš život i za sve ostale naše potrebe. Često su nam donosili hranu, odjeću i druge stvari koje su primali preko

jevrejske općine za nas. Osim toga i Ženska sekcija je u više navrata organizirala dječje i muzičke priredbe i programe, kako bi naši izmučeni starci lakše i ugodnije dočekali preseljenje u Zagreb i donekle barem zaboravili na grozote tih godina.

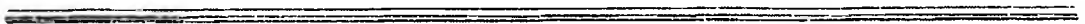
Spomenuti drugovi, pri svakoj svojoj posjeti, tješili su nas i govorili nam da ćemo se za kratko vrijeme preseliti u bolje i zdravije prostorije u Zagrebu, što je konačno uslijedilo u proljeće 1947. godine.

Za nas starce koji smo preživjeli sve strahote i grozote Drugog svjetskog rata, bili su i ostaju nasretniji dani u našem životu: dan oslobođenja 1945. godine, dan preseljenja iz Brezovice u Dom na Mlinarskoj cesti i, evo današnji dan kada smo dočekali da ugledamo naš novi, veličanstveni dom.

II

U PARTIZANIMA

SPLIT – LUKA SPASA I LUKA SMRTI

Silvana Morpurgo-Mladinov rođena je u Splitu 1914. godine od oca Viktora Morpurga i majke Marije, rođene Gentilli. Porodica Morpurgo živi u Splitu od 16. veka kao jedna od najuglednijih jevrejskih porodica u gradu. Vid Morpurgo osnivač je prvih dalmatinskih novina i banke. Viktor Morpurgo, otac Silvanin, koji se pominje u tekstu, napisao je knjigu o Danijelu Rodrigu i uticaju španskih Jevreja na razvoj trgovine na Jadranu. Knjigu je posthumno objavila Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (JAZU) u Zagrebu,

šezdesetih godina. Za vreme rata bio je predsednik jevrejske opštine.

Nakon završene gimnazije Silvana je diplomirala pravo u Zagrebu i vratila se u Split, gde je radila u upravi Banovine primorske. Ratne godine provodi sa suprugom Dušanom u Drnišu i Splitu, a nakon kapitulacije Italije 1943. odlazi u partizane. Teško je ranjena 1944. za vreme nemačkog bombardovanja partizanske bolnice na Dugom otoku, na Kornatima, u kojoj je radila kao apotekar. Na lečenje je prebačena u britansku vojnu bolnicu na oslobođenoj teritoriji južne Italije, gde ostaje do kraja rata.

Imala je sestru Tinu, mladog akademskog slikara sa nekoliko uspehah izložbi, i brata Josipa-Bepa, inženjera. Majka, sestra Tina i otac odvedeni su iz Splita 13. 3. 1943. godine u logor Sajmište, gde je majka stradala. Tina je ubijena na Banjici, otac u Terezienštat.

Nakon rata vraća se sa suprugom Dušanom u Split. Imaju dvoje dece, Duška – Davida i Mirjanu. Veoma je aktivna u Jevrejskoj (kasnije Židovskoj) općini u Splitu, a osamdesetih godina postaje njen predsednik. Od 1991. sa suprugom živi kod dece u Bostonu, gde je umrla 1997.

Kad smo se Dušan i ja vjenčali 21. oktobra 1940, odmah smo otputovali u Drniš, gdje je Dušan dobio posao kao rudarski inženjer. U Evropi je već počeo rat, Nijemci su munjevito okupirali Poljsku, poslije čega su u rat protiv Njemačke ušle Francuska i Engleska, ali mi još uvijek nijesmo shvaćali ozbiljnost situacije. Nakon 27. marta 1941. očekivala se reakcija nacista. Dušan je mislio da će ga zvati u vojsku, pa sam otišla u Split k mojima. Slijedeće subote, 6. aprila 1941, i Dušan je došao u Split. Rano ujutro, Talijani su bombardirali Split, a Nijemci Beograd.

Mi smo spavali u podrumu naše kuće na Špinutu. Probudilo nas je nekoliko snažnih detonacija. U prvi čas smo mislili da su vježbe. Međutim, dotrčala je moja sestra Tina, sva uplašena, i rekla da su padale bombe iz nepoznatih aviona i da su pogodile jednu kuću u Marasovića ulici. Malo kasnije dotrčao je naš susjed, koji je imao radio, da nam javi da je njemačka vojska upala u Jugoslaviju.

Bili smo svi veoma deprimirani. Preko dana, zbog velikog broja najava zračne opasnosti i poziva na uzbunu, stalno smo trčali u podrum. Mama je bila slaba, te je teško savladavala stepenice, pa je na kraju ostala u kuhinji.

Moj brat Bepi telefonirao nam je iz Majdana (fabrika cementa u blizini Splita), gdje je radio kao inženjer, ali nije znao šta da nam savjetuje. Dušan je bio nervozan jer se morao vratiti u Drniš – pošto je glavni upravnik bio odsutan, on je bio odgovoran za radnike. Vlakovi nisu saobraćali pa nijesmo znali ni kako da se vratimo. Tog popodneva saznali smo da će, u ponoć, ipak ići jedan vlak za Zagreb. Teško nam je bilo ostaviti naše mile i uputiti se kroz potpuno zamračeni grad na kolodvor. Sa nama je krenula i Dušanova tetka Milena, koja je trebalo da putuje u Kosovsku Mitrovicu, jer joj je kćerka upravo tamo očekivala dijete.

Dugo smo čekali, ali je na kraju vlak ipak krenuo. Ujutro smo stigli u Drniš. Tamo je kolodvor bio pun vojnika i vojnih vlakova. Teta Milena je nastavila sama i u Kosovsku Mitrovicu stigla tri dana posli-

je rođenja unuke. Cijeli dan sam sjedila uz radio, ali Beograd nije ništa javljao, samo su puštali marš: „Oj, junaci, s bojne Drine“.

Rat je kratko trajao, vojska se raspala, a u Hrvatskoj je osnovana NDH (Nezavisna Država Hrvatska). Na uskršnji ponedjeljak, Driš su bombardirali Talijani. Cijelu Dalmaciju su okupirali. To je za Jevreje i Srbe bila donekle sretna okolnost, jer su u NDH od prvog dana počeli progoni i ubistva i jednih i drugih. Moji su ostali u Splitu, a brat Bepi je nastavio raditi u fabrici cementa Majdan, u bližoj okolici. Fabrika je bila vlasništvo Štoka, s kojim smo bili u srodstvu. Rasistički zakoni su primjenjivani i u Splitu, odnosno Dalmaciji: svi činovnici Jevreji bili su otpušteni iz državnih službi, djeca su izbačena iz škola, bilo je zabranjeno ići u lokale, kupališta i slično.

Iz ratnih dana: Silvana sa suprugom Dušanom

Moja porodica je relativno mirno živjela. Kao predsjednik Jevrejske općine pape je bio nekoliko puta pozvan u kvesturu (talijanska policija), ali je s njima i sa šefom Ungaretijem uspostavio korektan odnos. Često je veoma uspješno intervenirao za emigrante. Djeci bez roditelja bilo je dozvoljeno da pođu kod rodbine u Italiju, a mnogima je bila produžena dozvola boravka u Dalmaciji. Osnovani su logori za boravak na jednom mjestu. Postupak vlasti je bio podnošljiv, a tako je bilo i na Korčuli, Rabu i drugdje. Pape je zastupao tvornicu sardina ITAK, mama je i dalje pripremala likere i sirupe, koje je prodavala lokalnim kafanama, moja sestra Tina je obrađivala vrt, a Bepi je pomagao, pa su nekako živjeli. Uglavnom ih nisu uznemiravali, ako se izuzme nekoliko premetačina, kada je bilo oduzeto staro oružje koje su

Talijani predali Etnografskom muzeju u Splitu. Treba istaći da je, nakon rata, Bepiju i meni direktor muzeja vratio oduzeto oružje.

U junu 1942. otišli smo u Drniš, gdje nam je već prijetila opasnost, Dušanu kao protivniku tamošnjeg režima, a meni kao Jevrejki. Pobjegli smo u posljednjem trenutku, jer je, kako smo kasnije saznali, već bio izdat nalog za naše hapšenje. Dušan se kao rudarski inženjer zaposlio u fabrici cementa u Majdanu.

Italija je kapitulirala 8. septembra 1943. U Split su došli partizani, te je grad bio slobodan petnaest dana. Jedne noći, Dušan i ja nismo mogli spavati – razmišljali smo o tome šta će biti ako se Dalmacija priključi NDH i ako dođu Nijemci?! Ujutro smo otišli u Split iz Majdana i nastojali uvjeriti moje da, ukoliko do toga dođe, odmah odu na Šoltu, kod Dušanove majke. Moji su smatrali da do toga neće doći, već da će Dalmaciju okupirati saveznici. Nijemci i ustaše su, međutim, već stigli do Klisa koji je od centra grada udaljen svega pet kilometara. Organizirana je odbrana Splita. Dušan je postao komandant bataljona, Bepi je vodio fabriku, a Bepova žena Đulijana i ja otišle smo na planinu Mosor, iznad Majdana. Nakon dva dana vratila sam se u Majdan, jer sam željela poći u Split da nagovorim moje da se sklone na Šoltu. Nije bilo prevoza. Ja bih pješačila, jer udaljenosti nisu bile tako velike, ali sam se plašila jer je cijelo splitsko polje bilo puno izbjeglica, vojnika i seljaka koji su se spuštali iz obližnjih sela, računajući na pljačku. Bepi je insistirao da Đulijana pođe sa mnom. Na kraju, ipak nisam otišla i to odustajanje me grize cijelog života. Možda ih ne bih uspjela nagovoriti, ali je ipak trebalo pokušati.

U međuvremenu su Nijemci bombardirali logor talijanskih vojnika, koji se nalazio baš preko puta naše kuće, u ulici Maksima Gorkog (sada Matoševa). Moji su pisali (to je posljednje pismo koje su mi napisali) da je bilo strašno, da je mnogo Talijana poginulo, da su vrata od kuće od siline udara uletjela unutra, da je došao Franko (talijanski oficir koji se kasnije priključio partizanima i oženio mojom rodicom Gabrijelom Morpurgo), da vidi jesu li živi i da im se nađe pri ruci.

Grupa od oko trideset splitskih Jevreja odlučila je da ode iz Splita, prvo na otoke, a onda su uspjeli da se prebace na teritoriju južne Italije, koja je već bila oslobođena od strane saveznika – i tako se spasili. Među njima su bili Robert i Meri Hartman, roditelji moje zaove Đulijane, i Robertova sestra Margit Paškeš. Poslije rata su mi rekli da su, prije odlaska, razgovarali sa mojim ocem i Markusom Fincijem, koji je bio potpredsjednik Jevrejske općine, i da su ih nagovarali da im se priključe. Moj pape i Markus su odbili, smatrajući da im je dužnost da

ostanu sa ostalim Jevrejima. Izgleda da su oni bili planirali prebacivanje preostalih splitskih Jevreja na Korčulu ili Hvar, računajući da Nijemci neće tako brzo ući u Split. Na žalost, u tome nijesu uspjeli, jer nijesu imali dovoljno vremena.

Nakon toga je došla motorizirana njemačka divizija „Eugen Savojski“ da pomogne ustašama. Partizani su se morali povući iz Splita i okolice. Dušan se sa svojim bataljonom povukao u pravcu Imotskog. Bepi, Đulijana i ja smo, sa grupom starih majdanskih radnika, krenuli preko Majdana prema Baškoj Vodi. Bepi se javio dobrovoljno kao borac i otišao na Biokovo. Kasnije je prebačen na Vis i Komižu, gdje je ostao do konca rata.

Kada su Nijemci ušli u Majdan, tražili su Bepa i Dušana, a zatim su strijeljali sve muškarce koji su se zatekli u skloništu.

Sve što sam doznala o mojima u tim danima, ispričala mi je teta Lina, sestra mog oca, koju je, sa mojom rođakom Gabrijelom, spasila gospođa Gazarević. Prvo ih je sakrila, a onda im našla vezu pomoću koje ih je prebacila na slobodni kraj Kaštela, koja su se još nekoliko dana držala.

Čim su Nijemci, koncem septembra, ušli u Split, uhapsili su mnoge viđenije ljude, među njima i mog oca, i zatvorili ih u tvrđavu Gripe. Tina mu je odnijela nužne stvari, među ostalima i madrac. Svakog dana mu je nosila hranu. Tokom svih dana do deportacije, Tina je išla okolo i kod prijatelja ostavljala ono što je još ostalo od srebrnine da bi je spasila. Po završetku rata, mnogi dobri ljudi su me potražili i predali mi sačuvanu srebrninu, rublje i neke stvari koje je sestra Tina sklanjala.

Nijemci i ustaše su dali proglas da se svi Jevreji jave u ondašnji hotel „Ambasador“, kasnije Dom JNA. Javili su se skoro svi splitski Jevreji, i to uglavnom stari, nemoćni i majke s malom djecom. Mlađi i razboritiji već su bili otišli u partizane, a stariji u zbjegove. Mnogi emigranti su uspjeli da se sakriju, jer nisu bili poznati u Splitu.

Ipak, 12. oktobra 1943, sve Jevreje su skupili u dvorištu zgrade Pomorske uprave. Jedna susjeda mi je pričala da su rano ujutro 12. oktobra došli po mamu i Tinu. Na prolazu su pokucale na njen prozor da je pozdrave. Odvela su ih dva naoružana njemačka vojnika, raspoređena sa obje strane. Te dvije tihe i mile žene vođene su kao najveći zločinci. Ta me slika vrlo često proganja u snu.

Odveli su ih u dvorište Pomorske uprave. Sakupili su sve Jevreje koji su se odazvali popisu. Držali su ih do 13. oktobra, bez hrane i vode, kada su sve muškarce i nekoliko žena, među njima mamu i Tinu, ukrcali na brod „Bakar“, čiji je kapetan bio izvjesni Žuljević. Nakon

rata, žena tog kapetana mi je rekla da je Tina, u posljednjem trenutku, skinula i dala zlatnu narukvicu gospođi Mondolfo. Ona je bila pravoslavne vjere, a njezin muž advokat, Jevrejin, imao je 80 godina kad su ga odveli. Ona mi je poslije rata dala tu narukvicu, koju sada ima moja kćerka Mirjana.

Jevreji iz Splita brodom su odvedeni u Metković, a oni koji nisu mogli da se ukrcaju, pušteni su kućama. To su bile žene i majke s malom djecom. Sve one su kasnije odvedene u Jasenovac, odakle se niko nije vratio.

U Metkoviću su ih ukricali u kamione i odveli u logor na Starom sajmištu u Beogradu. O maminoj sudbini nijesmo nikad ništa doznali. Kako je bila veoma slaba i mršava, pretpostavljamo da je od patnje i napora umrla već na putu.

Na Starom sajmištu u Beogradu bila su dva logora: muški i ženski. Nakon rata javio nam se jedan bivši logoraš (nedugo poslije toga je umro). Bepi i Dušan su otišli kod njega i on im je ispričao da je bio u istoj baraci sa ocem, i bio uz njega kad je umro stric Eugenio. Pričao je da je pape često bio izvođen vani, u ograđeni dio logora, tako da bi s Tinom, preko žice, uspijevao da razmijeni poruke. Iz tog logora su svi odvedeni i, na žalost, završili na mjestima za masovna ubijanja.

U kartoteci za utvrđivanje ratnih zločina našli smo da je Tina, juna 1944, odvedena u logor na Banjici, u komandu 1007. Smatra se da je to bila šifra za dušegupke.

O jednom susretu sa mojim ocem pričao nam je neki gospodin Pauković, iz Splita. Naime, rekao je da ga je vidio na kolodvoru u Beču kako čisti vagone. Htio mu je nešto dati, ali ga vojnici nijesu pustili blizu. Kasnije smo, preko Crvenog krsta, doznali da je Vittorio Morpurgo umro u Terezienštat. Ne znamo, međutim, da li je to bio moj otac ili možda neki italijanski Jevrej sa istim imenom. No, jedno je sigurno, niko se nije vratio ni iz prve ni iz druge grupe odvedenih.

Ovo sam napisala po savjetu Jozice Di Nola*; smatrala je da će mi biti lakše kada to napišem. Neće mi biti lakše, ali je dobro i vredno truda da oni koji dođu poslije nas znaju kako je to bilo, jer iz raznih priča sigurno su ostali u sjećanju samo razni detalji, koje možda mnogi neće moći ni da povežu.

---

* Jozica Di Nola pisala je o Jevrejima pod italijanskom okupacijom u Dalmaciji. Radila je za Centar za savremenu jevrejsku dokumentaciju (CDEC) u Milanu.

Aleksandar DEMAJO

UVEK ZA KORAK ISPRED SMRTI

Rođen je u Beogradu 1923. godine, od *Roca Morica Demaja i majke Alise, rođene Amar. Kada je rat počeo, imao je 17 godina i spremao se da stekne svedočanstvo o završenoj srednjoj školi. Na Cetinju je, pobegavši iz Beograda, uspeo da položi veliku maturu. Otac Moric stradao je u ratu, Italijani su ga streljali na Cetinju 1941. godine.*

Po povratku iz logora i učešća u Narodnooslobodilačkoj borbi, posle rata je prešao u diplomatsku službu i u njoj proveo ceo radni vek. U penziju je otišao kao ambasador.

Razgovor sa Aleksandrom Demajom vodio je Jaša Almulji za video arhiv Fortunov, za svedočanstva o holokaustu pri Jelskom univerzitetu, SAD.

Moj otac je bio advokat, istovremeno angažovan u jevrejskoj i u široj gradskoj sredini. Rat ga je zatekao kao potpredsednika Jevrejske sefardske opštine, što je bio dugo vremena. Isto tako, više godina bio je i većnik grada Beograda. Ja sam se, inače, vaspitavao u jugoslovenskom nacionalnom duhu, kao „soko“ od svog ranog detinjstva, s tim da sam, u poslednjim godinama pred rat, bio zahvaćen talasom naprednog srednjoškolskog pokreta kojim je rukovodila KPJ. U tom periodu stalno sam se nalazio na „klackalici“ između Sokola i tog naprednog sred-

njoškolskog pokreta. Otac i ja smo živeli sami, braće i sestara nisam imao, a majka mi je umrla godinu i po dana pred rat.

Kako je moj otac bio većnik Beograda, 25. marta 1941. godine počeo je da razmišlja o tome da podnese ostavku, u vreme kada su ostavku podneli i neki ministri u Cvetkovićevoj vladi, u znak distanciranja od odluke jugoslovenske vlade da pristupi Trojnom paktu. Smatrao je da on, kao Jevrejin, u toj situaciji ne može više da ostane u gradskom veću. Trojni pakt je bio pakt sila Osovine – Nemačke, Italije i Japana. Jugoslavija je 25. marta formalno pristupila tom savezu.

Međutim, vreme je teklo veoma brzo: dok je moj otac razmišljao i meni govorio o tome kako treba da podnese ostavku, u roku dva dana došlo je do promena u Jugoslaviji, do puča, do promene vlade koja je potom raskinula potpisani ugovor. To je bio neposredni povod za napad Nemačke na Jugoslaviju, deset dana nakon toga. Bombardovanje Beograda 6. aprila 1941. ujutro, oca i mene zateklo je u stanu. Čuli smo eksplozije, nastao je prekid programa radio-stanice – i otac je odmah shvatio o čemu se radi. Toga dana ujutro on je otišao, po svom ratnom rasporedu, na Banjicu, a ja sam se uputio po svom rasporedu, u Centralni higijenski zavod, jer sam imao zaduženje vezano za pružanje medicinske pomoći. Otac je znao gde se nalazim.

Popodne je otac došao po mene, jer na Banjici, koja je bila bombardovana, nije bilo zbornog mesta, i rekao da odmah treba da napustimo Beograd.

BEKSTVO U CRNU GORU

Te iste večeri napustili smo Beograd. Išli smo prema Avali, pešice, 24 kilometra južno od Beograda, a zatim uspeli da dođemo do nekog voza, i njime doputujemo do Stalaća. Očeva ideja bila je da idemo što dalje prema jugu, prema Grčkoj. Međutim, kad smo došli do Stalaća, čuli smo da je pruga prema jugu već bila presečena od strane Bugara, tako da smo uhvatili poslednji voz koji je išao na zapad, prema Sarajevu.

Otac je računao da ćemo moći da se zadržimo u Bosni i da će tamo biti vojnog otpora, jer se radilo o brdovitim krajevima. Međutim, kad smo došli u Sarajevo, videli smo da od toga nema ništa. Otac je saznao da se u blizini nalazi i jugoslovenska vlada koja se kretala prema moru.

Nastavili smo iz Sarajeva vozom do Mostara. U Mostaru je pruga opet bila presečena, jer su ustaše, hrvatski kvislinzi, presekli prugu prema moru. Putovali smo nešto pešice, nešto volovskim kolima, a ne-

što kasnije i autobusima, kroz Hercegovinu, i došli u Crnu Goru. U autobusu u Nikšiću, saznali smo da je Jugoslavija zvanično kapitulirala.

Bili smo u autobusu koji je išao do Kotora. Došli smo u taj grad na obali, upravo u momentu kad smo saznali da je u noći, pre našeg dolaska (došli smo negde ujutro), jedna engleska podmornica otišla pokupivši neke ljude. Bili smo svedoci kada su tog prepodneva došli prvi italijanski motociklisti, bersaljeri, s perjanicama na kapama. Ostali smo u Kotoru, našli sobu i smestili se. Otac je odmah otišao na Cetinje, jer je znao da u tom gradu ima kolege advokate, koje je poznavao. Cetinje je bilo glavni grad Crne Gore, sve do završetka Prvog svetskog rata, u to vreme kraljevine koja je rodbinskim vezama bila vezana za raznorazne kraljevske i carske kuće po Evropi. Crna Gora je u to vreme imala 14 ili više stranih poslanstava. Otac je očekivao da će u tom gradu sresti i neke kolege iz Beograda, inače Crnogorce.

Ostao sam dva-tri dana sâm u Kotoru, a onda se otac vratio i rekao da odmah idemo na Cetinje, jer je tamo već pronašao neke poznanike i prijatelje.

U Cetinju smo se smestili u kući čoveka sa kojim je moj otac uspostavio zanimljiv kontakt. Naime, moj otac je u Beogradu bio advokat italijanskih firmi „Fiat“ i „Pireli“, a čovek kod kojeg smo se smestili bio je kao automehaničar, zastupnik „Pirelija“ na Cetinju. Otac je nastojao da uspostavi što više kontakata da bi video šta ćemo dalje da radimo. U to vreme je ponovo na Cetinju proradila gimnazija i otac je došao na ideju da se upišem i završim veliku maturu. Tako je i bilo.

CETINJE, GRAD DOBRIH LJUDI

Na Cetinju je atmosfera bila prilično slobodna. Ljudi su se slobodno sastajali, slobodno razgovarali o svemu. Iako su Italijani bili prisutni, nije se osećala nikakva stega. U takvoj atmosferi proveli smo otac i ja oko dva meseca, sve do momenta preseljenja u drugi stan. To preseljenje je bilo veoma značajno i sudbonosno, jer smo našli sobu u kući jednog jugoslovenskog oficira, kapetana u penziji, Sava Strugara. U njegovoj kući bili smo 22. juna kada su Nemci napali Sovjetski Savez. Toga dana, od ranog jutra, Italijani su vršili masovna hapšenja svih ljudi koji su im na neki način bili sumnjivi. Među njima je bio i moj otac – italijanska policija ga je odvela u zatvor. Naš domaćin, Savo Strugar, odmah je shvatio da sam i ja u opasnosti i istoga dana ili sutradan, odveo me je na selo, kod svojih rođaka. Ustvari, odveo me je u kuću mog druga sa mature na Cetinju, Vlada Strugara, kasnije poznatog istoriča-

ra i akademika. Na Cetinju Savo je čekao da vidi šta će se zbiti sa mojim ocem u zatvoru. Posle desetak dana, otac je bio pušten iz zatvora, ali sa dokumentom, sa zajedničkom fotografijom, njegovom i mojom, s tim da sa tom ispravom mora smesta da napusti Crnu Goru. Tačnije – da se vrati u Beograd i tamo se javi policiji. S tim u vezi treba se podsetiti činjenice da je, podelom Jugoslavije na okupacione zone, Beograd potpao pod Nemačku, a Crna Gora je bila pod italijanskom okupacijom. To je bio razlog zašto je moj otac sve vreme hteo da ostanemo u Crnoj Gori.

U samom početku našeg boravka na Cetinju, otac koji je imao osećaj da Crna Gora neće dugo mirovati pod okupacijom, tražio je mogućnost da odemo sa Cetinja negde na selo, da bismo se sklonili, ako treba i pod drugim imenom. Sećam se da je o tome razgovarao sa nekim ljudima, koji su mu obećavali da bi mogli da nas smeste u nekom selu u Pivi, prema Hercegovini. Međutim, onog momenta kad je otac bio pušten iz zatvora sa nalogom da se vrati u Beograd, u naručje Nemcima, što mu očigledno nikako nije padalo na pamet, uspeo je preko našeg domaćina, Sava Strugara, u pokušaju da ostanemo ilegalno u Crnoj Gori. Savo Strugar je oca, po puštanju iz zatvora, odmah odveo u drugo selo, koje se nalazilo na putu između Cetinja i Budve, u kuću svog rođaka, Luke Banovića, koji je kasnije bio ministar unutrašnjih poslova Jugoslavije. Mada je tamo smestio oca, Savo je i dalje brinuo o tome šta da čini. Kada je sve isplanirao, došao je po mene na selo i vratio me na Cetinje u svoj mali dvosobni stan, u kome su, u sobi u kojoj smo otac i ja bili pre toga, već bila smeštena dva italijanska oficira. Prenoćio sam u kuhinji, da bi me ujutro odveo u autobus koji ide u Budvu. Rekao mi je da će u taj autobus negde usput ući moj otac, da se „pravimo“ da se ne poznamo i da se sretnemo tek kada izađemo iz autobusa u Budvi. Tako je i bilo. Moj otac je, negde usput, ušao u autobus s crnogorskom kapom, i sve vreme nije je skidao sa glave. Kada smo izišli iz autobusa počeo sam da razgovaram sa njim. Tada mi je rekao: „Otići ćeš u taj stan u staroj Budvi“. Tu je živela porodica Zambelić, koja je trebalo da mi pruži utočište dok on ne javi šta dalje da činimo. A on je otišao na drugu stranu, tamo gde su ga sa Cetinja uputili. U stvari, otišao je kod Joka Borete, koji je do rata bio predsednik opštine u Budvi. Boreta mu je odmah dao vezu gde da ode i da se smesti, i to trajno, zajedno sa mnom. Uputio ga je kod kuma, solunskog borca Rada Vučićevića, u Buljarici, mestu na obali, južno od Budve. Kada smo otac i ja ponovo uspostavili kontakt, otišli smo u Buljaricu i tamo se smestili. To se dešavalo prvih dana u julu. Domaćin je znao

ko smo, znao je da smo Jevreji iz Beograda, ali se držao vrlo konspirativno prema ljudima u susedstvu.

SA USTANICIMA OD PRVOG DANA

Iznenada, 13. jula 1941. godine, svega desetak dana nakon našeg dolaska u njegovu kuću, izbio je ustanak u Crnoj Gori. Te noći čuli smo ljude kako nešto ruše, seku. Oni su u stvari, sekli žice na telegrafskim stubovima. Čuli smo i neke pesme koje su nas odmah uputile da se tu radi o nečemu što priprema Komunistička partija. I već ujutro, ceo taj zaselak, koji se nalazio u vrhu uvale Buljarice, bio je spreman za ustanak. Svi muškarci, uključujući oca i mene izašli su na put i postavili zasedu koja je trebalo da sačeka prve italijanske vojnike. Bili smo u zasedi, otac u neposrednoj blizini puta, iza stenja, a ja malo dalje, sa ovećom grupom ljudi. Nismo imali oružja – cela ta grupa imala je svega nekoliko pušaka. Kada je, u toku prepodneva, naišla jedna mala kolona, koju su, ako se ne varam, činili jedan motocikl i jedan ili dva automobila sa Italijanima, iz zasede im je upućen poziv da stanu i da se predaju. Poziv im je uputio moj otac, pošto je znao italijanski. Oni se nisu odmah predali, pa je došlo do pucnjave, ali su to učinili tek kad je ranjen jedan Italijan. Potom je moj otac otišao u hotel „Lučice“, kod Petrovca, mesto u neposrednoj blizini, jer je znao da se tu nalazi grupa beogradskih Jevreja koja je tamo došla iz Kotora. Među njima bio je jedan lekar. Ovi ustanicu želeli su da nađu lekara da bi se pomoglo ranjenom Italijanu.

Mnogo godina kasnije imao sam prilike da u Petrovcu na moru razgovaram sa ženom Crnogorkom, jednom od suvlasnika tog hotela. Pričala mi je kako je moj otac, na pitanje gde sam, gde je njegov sin, odgovorio: „On je tamo, sa ustanicima“. I to – vrlo ponosno. Otac se vratio sa lekarom, lekar je intervenisao, mi smo ostali tu, ali se ne sećam šta je dalje bilo sa tim Italijanom. Kasnije je naišla mnogo veća italijanska kolona – tada smo svi morali da se penjemo, pod vatrom mitraljeza, uz krševitu i vrlo strmu planinu. Cela grupa došla je do vrha, prebacila se na drugu stranu, da bismo tu, u planini ostali desetak dana, i otac i ja. U međuvremenu, na putu između Budve i Cetinja, u mestu Brajići, zbila se u to vreme poznata bitka. Ja sam, zajedno sa jednim mlađim čovekom iz naše grupe, krenuo u tom pravcu, jer je okršaj bio planiran. Međutim, mene je moj saputnik morao da vrati. Nenavikao na takav teren, nisam mogao da hodam po onom kršu. Ubrzo nakon toga, najednom je došlo do potpunog rasula i Italijani su iz

Cetinja prodrli kroz Crmnicu, dolinu u zaleđu morske obale, kod Skadarskog jezera. Sve što se tu zateklo razbežalo se, sklonilo, i otac i ja ostali smo prepušteni sebi.

U situaciji kada smo se otac i ja našli sami, naišla su dva italijanska mlada oficira, sa kojima je otac, pošto je znao italijanski, lako uspostavio kontakt. Izmislilo je priču da sam bolestan na plućima, da smo u Crnu Goru došli pre nego što je rat počeo, da me je tu doveo na planinski vazduh i da su nas tu zatekle novonastale okolnosti. Jedan od Italijana bio je profesor, oba su bili vrlo kulturni ljudi i veoma iznenađeni što tu nailaze na čoveka koji dobro govori italijanski. Oficiri su nam dali propusnicu sa kojom smo mogli da prođemo kroz sva crmnička sela kako bismo stigli u Bar, kao naše odredište, odakle smo nameravali da se brodom prebacimo u Split. To je bila orijentacija mog oca, jer je smatrao da nama više nema opstanka u Crnoj Gori.

SUSRET SA TRAGIČNIM ZAVRŠETKOM

Do Splita nije bilo lako doći. Grad je središnje mesto u Dalmaciji, na području koje su nekada držali Italijani i koje su oni uvek smatrala za svoje. Čim im se ukazala prilika, izbijanjem Drugog svetskog rata, Italijani su to područje prisvojili i anektirali. Otac je znao da u Splitu imamo blisku familiju i neke prijatelje, i zato je smatrao da je najpogodnije da tamo odemo. U Baru smo dosta lako dobili propusnice, na osnovu dokumenta koji smo u planini dobili od italijanskih oficira. Na tom tek započetom putovanju zbio se događaj koji je, umesto prijatnog susreta, imao za moju porodicu tragične posledice. Naime, kad je brod, na putu za Split, pristao u Budvi, izašli smo na palubu. U tom momentu otac je na obali video jednu ženu, Beograđanku, sa kojom smo bili na Cetinju i sa kojom smo se u tom gradu družili sve do očevog hapšenja. Video i mahnuo joj rukom. Međutim, ona je primetila mahanje i smesta nestala. Nije dugo trajalo, a na brodu su tražili mog oca, po imenu, da se javi. Već u tom momentu bilo je očigledno da je ona italijanski agent. U međuvremenu, još dok smo bili u ilegali, dokument koji smo dobili za odlazak u Beograd, otac je falsifikovao. Sačuvao ga je, ali je Moric Demajo pretvorio u Morić Damjan. Kao da je, navodno, izbeglica iz Peći. Pošto se otac nije javljao, pokupili su dokumenta od svih putnika na brodu, našli i taj dokument i videli da je falsifikat, pošto je ta žena prepoznala sliku. Onda su nas izveli sa broda. Posle dva dana, sprovedeni smo na Cetinje. Na Cetinju smo dva dana zadržani u italijanskom zatvoru. Bez ikakvih saslušanja, trećeg dana

odveli su nas na preki sud. Osim nas dvojice na preki sud izvedeni su još dva Crnogorca, iz primorskih mesta. Preki sud sastojao se od tri italijanska pukovnika, od kojih su jedan ili dvojica bili pukovnici fašističke milicije. Suđenje je trajalo oko 15 minuta, nije bilo nikakvog saslušavanja, već je to bila javna demonstracija odmazde za poraz koji su Italijani pretrpeli u okršaju na Brajićima. Otac i dvojica Crnogoraca osuđeni su na smrt streljanjem, dok su mene ostavili u životu i vratili u zatvor. Italijani su u to vreme, imajući u vidu da je italijanska kraljica bila Crnogorka i kćerka poslednjeg crnogorskog kralja, računali da bi ipak mogli da smire Crnu Goru i da je zbog tih rodbinskih veza sa italijanskom kraljevskom kućom pridobiju kao saveznika. To je bio jedan od razloga što su prilikom kažnjavanja i osuđivanja na smrt više članova jedne porodice, najmlađega ostavljali u životu. A bio sam, uz to, i maloletan. U tom momentu ta okolnost me je spasila. Otac je, zajedno sa onom drugom dvojicom, streljan istoga prepodneva kada je održano suđenje. Po završetku rata kosti sve trojice streljanih, prenesene su u Petrovac na Moru, mesto iz koga su bila dvojica streljanih. I danas se na petrovačkom groblju nalazi zajednički grob njih trojice, sa spomen-pločom na koju Crnogorci često ukazuju kao na zanimljivost – grob malog broja ljudi, svega trojice, od kojih su dva Crnogorca i jedan Jevrejin.

U zatvoru sam ostao izvesno vreme. Među političkim zatvorenici- ma bilo je mnogo ljudi koje sam kasnije u životu sretao, pošto su preživeli ratne strahote. I moja sudbina bi verovatno bila slična sudbinama mnogih koji su odatle internirani u logor Kavaju u Albaniji, da nije bilo jedne veoma specifične okolnosti. Naime, u međuvremenu je na Cetinje stigao, kao italijanski oficir, kapetan njihovih automobilskih jedinica, Našim-beni koji je, kao zastupnik „Fiata“ i „Pirelija“, bio klijent moga oca u Beogradu. Čim je rat počeo, on je, očigledno, bio mobilisan kao italijanski oficir, i dospeo u Crnu Goru. Na Cetinju je na plakatu među streljanima zapazio i ime mog oca, zainteresovao se za taj slučaj i saznao da sam u zatvoru. Došao je u zatvor da me potraži. Iznenadio sam se kad su me pozvali u kancelariju, i tamo video njega. Znali smo se jer je kancelarija moga oca bila u okviru stana. On je uspeo da budem izveden pred redovni vojni sud, koji me je oslobodio zbog nedostatka dokaza. Siguran sam da mi je u prilog išla okolnost da sam sve vreme kod sebe imao sokolsku značku, koja je bila dokaz ili legitimacija da sam nacionalista a ne komunista. Značka je iskorišćena kao argument više, da bi se pred sudom olakšala procedura koju je Našim-beni u stvari montirao. Kada su me pustili iz zatvora, Našim-beni

mi je rekao da mogu da izaberem bilo koje mesto u Italiji, ili u nekoj okupiranoj zoni Jugoslavije gde su Italijani, ali da ne ostanem u Crnoj Gori. U toj situaciji odlučio sam da odem u Split, jer sam znao da tamo imamo rođake koji bi me sigurno prihvatili. Tako je i bilo. Dok sam bio u zatvoru, pomagali su me i podržavali mnogi Cetinjani. Redovno su mi donosili hranu jer su imali poseban odnos prema meni. U njihovim očima bio je vidljiv osećaj za mene kao maloletno dete koje je ostalo bez oca. Kad sam izašao iz zatvora, oni su me odmah prihvatili i onih dana, dok sam bio tamo, nabavili i dali odelo i sve što mi je još trebalo.

U SPLIT, PA U ALPE

Kad sam došao u Split, javio sam se mojim rođacima izbeglim iz Beograda koji su još u Beogradu čuli da je otac streljan, ali nisu ništa znali o mojoj sudbini. Ostao sam sa njima.

U Splitu se nalazila velika grupa Jevreja koji su uspeli da izbegnu sa lažnim dokumentima iz Beograda. Neki su u bežanju sa tim dokumentima i stradali, ali najveći broj je uspevao da dođe do Splita. Tamo sam zatekao, pored ostalih, Aleksu Čelebonovića, Lonija Daviča i još neke mlade Jevreje koje sam poznavao iz Beograda. Međutim, ja sam sa Cetinja došao u Split sa žuticom i nekim teškim svrabom, od čega sam se lečio. Nameravao sam da sa grupom splitskih mladića odem u brda u partizane, ali me je bolest u tome sprečila. Negde 7. ili 8. decembra 1941. godine jedna velika grupa Jevreja bila je pozvana da se u određeno vreme, sa svim svojim stvarima, skupi u luci, gde smo ukrani u brod i odvedeni do Kopra.

Tu su nas prihvatili Italijani koji su bili vrlo blagonakloni. Znali su i shvatali da se radi o ljudima koji su bili u životnoj opasnosti bora-veći na nemačkoj teritoriji. Nikakvih smetnji nije bilo: bez obzira ko je kako došao i sa kakvim dokumentima – bio je prihvatán bez ikakvih problema. Za nas je bilo iznenađenje samo to kad su nas skupili i odveli u Koper. Tamo smo sa broda ušli u vagone, u kojima su svi muškarci bili vezani lancima. To su bile porodice – i muškarci, i žene, i deca. I u vozu smo bili vezani lancima, sve vreme. Vodili su nas nekud u Italiju, nismo znali kuda. Samo smo se odjedanput pojavili negde u alpskim krajevima, u provinciji Aosta, na granici prema Francuskoj i Švajcarskoj, u mestu San Vincenco de la Fonte. To je, u stvari, planinsko letovalište. Tu su nas pustili iz voza i oslobodili lanaca. U tom mestu bili smo potpuno slobodni.

Dobijali smo dnevno određenu sumu novca za hranu i mesečno za smeštaj. To je više bilo simbolično, ali mogli smo da se smestimo, kako god je ko hteo i mogao. Neki su ljudi imali sa sobom više para. Rodak sa kojim sam ja bio imao je dovoljno para, zakupio je vrlo lep stan, tako da smo godinu dana vrlo lepo živeli. Jedinu obavezu imali su muškarci da se svakoga dana javljaju u karabinjersku stanicu na *apello*, na prozivku. Taj režim se zvao '*confino libero*', što znači, slobodna konfinacija. Doista smo bili slobodni, nismo smeli da idemo iz samoga mesta, ali i to se moglo u specijalnim slučajevima, sa posebnom dozvolom – ako je trebalo ići zubaru, koga recimo nije bilo u San Vincencu, ili nekom drugom lekaru specijalisti. U drugim slučajevima pojedinci su mogli da odlaze čak i u Torino, u pratnji vođe grupe, izabranog iz naše sredine. Ovde su se sklonili samo jugoslovenski Jevreji, nešto manje od stotinak. Tu smo boravili od decembra 1941. do februara 1943. godine.

Oni koji nisu imali para mogli su da se snađu i da nešto rade i zarade jer su nas Italijani vrlo rado angažovali za posao. Stanovništvo se prema nama ophodilo veoma dobro. Čak i taj brigadir, podoficir, šef karabinjerske stanice, šef policije u tom mestu, kod koga smo odlazili svakog dana na prozivku, bio je takođe vrlo blag. Samo je naoko bio strog, ali je u stvari bio veoma korektan. U sećanje mi se urezala jedna scena koju, verujem, nikada neću moći da zaboravim. Jednoga dana, posle prozivke, brigadir nam je čitao glasno pismo koje je dobio od svoga sina sa istočnog fronta. Sin mu je pisao o surovim uslovima na frontu. Otac je plakao pred nama. Mi smo bili jedini pred kojima je mogao da dâ oduška svojim roditeljskim osećanjima. Sin mu je bio na ruskom frontu, u okviru italijanskih vojnih jedinica. Ja sam, mnogo godina kasnije, prošao kroz to mesto. Tom prilikom posetili smo naše poznanike iz toga doba i oni su se veoma obradovali kada su nas videli.

IZ SAN VINČENCA U FERAMONTI

Kad su nas u februaru 1943. najednom pozvali i rekli da se spremimo, da moramo odmah da idemo i napustimo San Vincenco, da će nas negde drugde odvesti, bili smo zbunjeni. Nismo znali o čemu se radi. Stavili su nas u voz, ponovo vezali u lance i tako sproveli sa krajnjeg severa na krajnji jug Italije, u Kalabriju, u logor Feramonti. To je bio veliki logor, u koji je moglo da se smesti oko dve hiljade logoraša. Zbog čega smo morali da odemo iz San Vincenca, saznali smo pred sam polazak iz tog mesta. Torino je bio žestoko bombardovan od strane

savezničke avijacije i namera je bila da se raseli gradsko stanovništvo, da se iz njega evakuišu porodice da ne bi bile bombardovane. Bilo je prirodno da se u prvom redu sklone tamo gde su postojali hoteli, vile i drugi objekti u kojima su porodice mogle da se smeste. Ne može se prigovoriti odluci da nas, konfinirce sklone odatle, da bi oslobodili prostor za njihove građane. To je za nas bila prava sreća jer smo se, već u februaru 1943, našli na jugu, u logoru iz kojeg smo već u septembru iste godine bili oslobođeni. Da smo na severu ostali nešto duže, dočekali bismo nemačku okupaciju severne Italije. Jedan broj Jevreja uspeo je da iz tih krajeva prebegne u Švajcarsku, ali su mnogi i tamo stradali.

Logor Feramonti formiran je 1940. godine, specijalno za smeštaj jevrejskih izbeglica koje su dolazile sa teritorija pod nemačkom okupacijom u Evropi. Tu su bili Jevreji iz Čehoslovačke, Austrije, Mađarske i Poljske. Među njima je sigurno bilo i nekih nemačkih Jevreja, koji su nekako dospeli do Italije.

U vreme kad sam se nalazio u logoru, njegova struktura se znatno menjala. Najpre je to bio čisto jevrejski logor, u kojem su u velikom broju našli utočište beogradski Jevreji. Najviše je bilo onih koji su izbegli iz Albanije ili se sklonili na Crnogorsko primorje, odande sakupljeni u logor Kavaju u Albaniju, i zatim bili prebačeni u Feramonti. U vreme mog boravka u njemu, početkom 1943, tu je osim Jevreja bilo i više drugih nacionalnih skupina. Bila je tu i jedna manja dosta kompaktna grupa Grka, koji su bili internirani iz Grčke, među njima i neki grčki vladika. Među njima je, takođe, bio i kasniji ministar inostranih poslova i ministar odbrane Grčke, Averof. Bilo je tu Kineza i drugih nacionalnih skupina. Zatim, jedna grupa Slovenaca, kasnije veća grupa Dalmatinaca. Osim onih koji su bili internirani iz političkih razloga, učesnika u partizanskim jedinicama u borbama na tlu Jugoslavije, bilo je i simpatizera partizana, zbog čega su internirani u Italiju.

Režim u logoru bio je vrlo slobodan. Smeštaj je bio podnošljiv: postojale su barake za samce, a bilo je i baraka za porodični smeštaj – u vidu malih soba, ili barake pregrađene ćebadima. Bitno je da su porodice bile na okupu. Obaveza je bila da se uvek, u određeno vreme, ujutro i uveče, bude prisutan kada je vršena prozivka, a inače je tokom čitavog dana bilo slobodno kretanje po logoru. Bila je tu i prodavnica s osnovnim artiklima za hranu. Neke namirnice, ulje i pasulj, na primer, mogle su da se nabave i od pripadnika fašističke milicije, koja je držala stražu oko logora. To su najčešće bili seljaci iz obližnjih sela mobilisani u policiju, koji su nudili i druge potrepštine.

Logor je imao svoju crkvu, svoju sinagogu, pa i hor kojim je rukovodio Lav Mirski, dirigent iz Osijeka, koji je posle rata bio prvi direktor i upravnik opere u Osijeku. On je organizovao hor čiji su članovi bili Jevreji i Slovenci. Hor je negovao horsku muziku a nedeljom pevao u crkvi.

Deo logora u Feramontiju

U logoru su organizovane i fudbalske utakmice i razna druga takmičenja... Radila je škola, vodilo se računa o tome da deca ne gube previše, držani su razni kursevi, a mi smo, u okviru jugoslovenskog dela, zajedno sa Slovencima i Dalmatincima, imali organizovan i kulturno-politički život. Imali smo i organizaciju koja je redovno održavala literarne skupove. To je već bila jedna od formi političkih aktivnosti, usmerenih na podršku partizanskoj borbi u Jugoslaviji. Odvijao se i vrlo organizovan politički rad pod rukovodstvom KPJ, sa više starih komunista Jugoslovena, u prvom redu Dalmatinaca i Slovenaca, pa i Jevreja. To je, u stvari, bila organizacija koja je nastojala da stalno održava borbeni duh protiv fašizma. To nam je bila osnovna intencija, a uvek sa očekivanjem da ćemo, u nekom momentu, možda imati prilike, ne znajući kako će se stvari razvijati, da ponovo stupimo u borbu protiv fašizma, sa puškom u ruci, na jugoslovenskom tlu.

Imali smo sreću da je, prilikom iskrcavanja savezničkih snaga na jugu Italije, sa Sicilije, logor bio brzo oslobođen, iako se u međuvremenu desio incident sa tragičnim posledicama. Naime, jedan britanski avion leteo je iznad logora i svi smo izašli da ga pozdravimo. Ali, on je iznenada osuo po nama mitraljesku paljbu i usmratio više interniraca. Očigledno je osoblje aviona mislilo da je to italijanski vojni logor. A, to je bilo neposredno pred oslobođenje.

Kad su došli saveznici, tačnije Englezi, logor je bio oslobođen i imali smo potpuno slobodno kretanje. Englezi su nastojali da oslobođenim internircima omoguće što udobniji život. Pojačali su snabdevanje hranom, odećom i drugim neophodnim stvarima sa namerom da ti ljudi ostanu tu, da se okrepe, da ponovo stanu na svoje noge, kako bi lakše mogli da dočekaju oslobođenje svoje zemlje. Međutim, naša organizacija u logoru imala je druge planove i mi smo organizovali odlazak u partizane. Nismo znali šta se zbiva u Bariju, italijanskoj luci na Jadranskom moru, naspram jugoslovenske obale, ali imali smo plan da se nekako dokopamo grada. Računali smo da ćemo iz Barija moći da se prebacimo preko Jadrana, u Jugoslaviju, da idemo u borbu. U Bari smo odlazili u raznim grupama. U tome smo imali i podršku italijanskih antifašista, s kojima smo došli u kontakt u obližnjem gradu Kozenci. Oni su nam pomogli da, bez znanja i saglasnosti Engleza, dobijemo posebne vagone u nekim kompozicijama koje su odlazile za Bari. Tako smo mogli da se organizovano okupimo u većem broju i da ođemo u taj grad.

Kad smo došli u Bari, saznali smo da je tamo već boravila jedna partizanska misija, koja je brodom došla iz oslobođenog dela jugoslovenske obale u oslobođeni deo italijanske obale. To je bila misija koju je poslao Vrhovni štab jugoslovenske partizanske vojske. Misija je došla da traži kontakt sa saveznicima. Prvi kontakti te misije, uz neke početne teškoće, urodili su plodom: u blizini Barija otvoreni su posebni logori u kojima su mogli, kao u sabirne centre, da se skupljaju svi Jugosloveni koji su tamo dolazili. A dolazili su iz mnogih pravaca – iz logora, iz zatvora, (neki od zatočenika bili su osuđeni na sto i jednu godinu robije!), sa teritorije Italije okupirane od Nemačke, preko fronta formiranog na jugu zemlje. Tu je bila formirana prva prekomorska brigada partizanske vojske, sastavljena po nacionalnim bataljonima.

JEVREJSKI VOD

Da bi se istaklo da ljudi raznih jugoslovenskih nacionalnosti žele da se ponovo priključe borbi u otadžbini, formirana je brigada koja je imala šest bataljona – dva crnogorska, dva dalmatinska i dva slovenačka. U okviru jednog od dva crnogorska bataljona, u jednoj crnogorskoj četi, formiran je i jevrejski vod. Ne znam u kojoj meri je to učinjeno na traženje samih Jevreja. Tada sam to shvatao kao nameru rukovodstva brigade da time stave do znanja da postoji i jevrejski vod, da postoje i Jevreji koji odande, sa te teritorije, žele da idu na okupiranu

teritoriju Jugoslavije da bi se borili. U tom vodu bilo nas je 22. Ja sam kasnije pokušao da rekonstruišem spisak boraca. Znam da je rekonstrukcija možda nekompletna, ali ona postoji. Vodnik tog voda David Stern, iz Prijedora, bio je jedini među nama koji je služio vojsku pre rata. U tom vodu, sećam se da je bio dr Isidor Alkalaj, iz Sarajeva, lekar, ortoped. Posle rata živeo u Izraelu. Zatim Mirko Haler, takođe iz Sarajeva. Bio sam ja, bio je Šlomo Levi, inženjer, mislim da je bio iz Bitolja, posle rata živeo je u Beogradu. Čini mi se da je izgubio ruku u ratu, a neko vreme bio je i član uprave Jevrejske opštine u Beogradu. Umro je u međuvremenu. Prema rekonstrukciji koju smo napravili, jedan broj članova voda je poginuo, za neke pretpostavljamo da i danas žive u Izraelu. Verovatno ima i onih koji su otišli u Ameriku.

Zajednička prostorija za muškarce bez porodica u jednom od objekata logora u Feramontiju

U vodu su se našla i dva italijanska jevrejska mladića iz Pize. Oni su se u Bariju upoznali sa nekima od naših mladića i, pošto su uspeli da sa nemačke teritorije Italije, preko fronta, pobegnu na jug, nisu se zadovoljili time da u južnoj Italiji, kao Italijani, ostanu i sačekaju oslobođenje cele Italije, već su se priključili nama da bi se u Jugoslaviji, zajedno sa nama, borili protiv fašizma. Jedan od njih, Klaudio Pađi, poginuo je u bosanskim planinama, kao partizan u našim redovima. Drugi, Franko Luca-to, bio je drugačije sudbine: zarobili su ga Nemci, ali kao Italijan ipak je lakše prošao. Bio je u raznim logorima, čini mi se i u Bergen-Belzenu, ostao je živ,

vratio se u Italiju, kasnije je bio u Argentini, i potom u Izraelu. Danas živi u Pizi kao lekar u penziji.

Kad je prva prekomorska brigada bila prebačena preko Jadrana na oslobođenu teritoriju u Dalmaciji, u Jugoslaviji, najpre smo bili na

ostrvu Korčuli, koja je bila slobodna. Međutim, već u novembru 1943. Nemci su se iznenada iskricali na to ostrvo, zatekli nas nespremne i naneli nam gubitke u ljudstvu. Tu su se nalazile jedna dalmatinska brigada, sastavljena od ljudi iz tog kraja i naša prekomorska brigada. Naša brigada nije imala nikakvog borbenog iskustva i, da tragedija bude veća, Nemci su se tokom noći iskricali upravo tamo gde se nalazio jevrejski vod. Nije nikakva uteha što je kasnije komandir crnogorske čete bio pozvan na odgovornost, jer je tu bilo i njegove krivice što su svi bili zatečeni nespremni da pruže ozbiljan otpor. Brigada je ubrzo bila rasformirana.

Vredan je pomena i detalj vezan za boravak na Korčuli. Na traženje slovenačkog bataljona, bio sam postavljen za pomoćnika komesara čete u slovenačkom bataljonu. Međutim, cela ta brigada brzo je bila prebačena sa Korčule na Hvar, a odatle na Vis – sa jednog dalmatinskog ostrva na drugo, da bi sa ostrva Visa jedne noći, oko Nove godine 1944, brigada bila prebačena na jugoslovensko kopno. Naša brigada je dobila zadatak da ide u Drvar, gde se nalazio Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske. Na putu od obale do Drvara, koji je trajao dosta vremena, samo smo jednom imali ozbiljnu bitku s neprijateljem i to kad smo prelazili unsku prugu. To je velikim delom već bila slobodna teritorija. Kad smo prelazili unsku prugu, zapazili smo da su, na jednoj strani, prugu za Nemce obezbeđivale i čuvale ustaše, hrvatski kvislinzi, dok su drugu deonicu čuvali četnici, srpski kvislinzi. Kada smo došli u Drvar, doneta je odluka da se cela Prva prekomorska brigada rasformira. Dodeljeni smo bili drugim jedinicama koje su već imale borbena iskustva. Znatan broj je bio priključen Prvoj proleterskoj brigadi. Ja sam bio dodeljen tehničkom vodu i ostao sam tamo neko vreme dok me nisu poslali za delegata voda u odeljenju artiljerije Prve proleterske divizije. Ostao sam u tom sastavu i u vreme kada se već kretalo prema istoku, da bi se išlo u Srbiju. U leto 1944. godine bio sam toliko iscrpljen, da sam stalno padao u nesvest, usled čega sam bio poslat na bolničko lečenje.

Po završetku rata bio sam izvesno vreme, kao oficir u uniformi, u sastavu naše vojne misije u Trstu, u Zoni A. Odatle sam kasnije prebačen u diplomatsku službu, u kojoj sam proveo čitav svoj radni vek, da bih u penziju otišao kao ambasador. Istovremeno, u penziju sam otišao i sa činom rezervnog potpukovnika.

Tirca GINZBERG

MLADOST U GODINAMA RATA

Tirca Ginzberg, devojačko Kraus, rodila se u Zagrebu 4. juna 1924., u porodici Artura i Fanike Kraus. Imala je dve sestre, Tonku i Leu. Osnovnu i građansku školu završila je u Gradačcu, u Bosni, gde je do rata živela sa porodicom. Uoči rata, u Osijeku je završila trgovačku akademiju.

Danas živi u Beogradu. Iz braka sa dr Ervinom Ginzbergom, pulmonalnim hirurinom na Vojno-medicinskoj akademiji u Beogradu, ima dvoje dece – sina Igora, inženjera, i kćer Tamaru, biologa. Ima i troje unučadi.

Godine 1938. ili 1939. otišla sam u Osijek da učim trgovačku akademiju. Bila sam smeštena u jevrejskoj porodici doktora Raca, koji je bio stomatolog. Prihvatili su me kao svoju.

U školi je bilo i nekoliko jevrejskih devojaka. Upoznala sam se s Lilikom Gerek, Osiječankom. Njeni roditelji su me lepo prihvatili. Bila je jedinica. Kad nisam bila u školi, obavezno sam, jedanput nedeljno, spavala kod nje. Zajedno sa njom provodila sam sve praznike. Njeni roditelji, koji joj nikad nisu dopuštali da ode od kuće, pustili su je da dođe k meni u Gradačac. Inače, oni su bili bogati i imali dva hotela u Osijeku.

U Gradačcu nije bilo elektrike, a mi smo bili prvi koji smo imali radio, koji je bio priključen na akumulator. Svi su dolazili u našu kuću da slušaju novosti. Do nas su stizale vesti o tome šta radi Hitler. Moja

tetka, mamina najstarija sestra, napustila je Nemačku i došla u Zagreb, a potom se iselila u Izrael.

Sećam se jevrejskih porodica u kojima su ukućani govorili: „Nama ništa ne može da se desi. Mi smo pošteni ljudi. Mi pošteno radimo“. Stvarno, u Gradačcu nije bilo bogatih ljudi; uglavnom, sitni trgovci. Jedini intelektualac među njima bio je moj otac, apotekar.

Gerekovi su bili mađarski Jevreji i čula sam ih kako govore o mržnji prema Jevrejima, ali smo mi, devojke bile zaokupljene drugim stvarima. Htele smo da lepo izgledamo, da idemo na korzo. Ne sećam se da sam osećala strah i nisam pomišljala da se meni ili mojim roditeljima nešto može desiti. Za moju tetku koja je napustila Nemačku, znala sam da se iselila zbog straha od Hitlera.

Nekako u to vreme, jedna grupa Jevreja došla je u Brčko. Mislim da su bili iz Austrije. Kasnije su svi stradali. Za njih se skupljala pomoć. Znam da je i moj otac dao prilog. Ne znam da li im je bilo od pomoći, ali skupljalo se.

Na školovanju u Osijeku ostala sam do 1941. godine. Nisam htela da se vratim kući, pa mi je tata poslao telegram. U telegramu je javljao da sve ostavim i odmah dođem.

U Gradačac sam se vratila u poslednji čas. Tata je mislio da smo u malom mestu bezbedniji nego u velikom Osijeku, gde je gro življa bilo hrvatsko i već se naziralo njihovo ustaško opredeljenje.

Sredinom aprila 1941. Nemci su ušli u Gradačac. Velika većina stanovnika vrlo lepo ih je dočekala. Jevrejske porodice su bile očajne. Znale su šta ih čeka. Mi smo imali kuću sa baštom. Jedna velika grupa Nemaca došla je pravo k nama. Smestili su se u našoj kući. Ne znam da li ih je poslala opština ili ko drugi. Uglavnom, su se smestili gde je bilo prostora i gde su kuće bile lepše. Okupirali su celu kuću, a nas ostavili u jednoj sobi. Ponašali su se bahato. Sećam se da su u bašti pili i otvarali šampanjac. Iako nije bilo toplo, skidali su se i tuširali. Nije bilo tekuće vode pa su je donosili. Bili su raspoloženi i zadovoljni. Nisu ni slutili da smo Jevreji. Ali su se čudili kako moji roditelji znaju da govore tako dobro nemački. Bilo im je i malo sumnjivo.

Moj školski drug, godinu dana stariji od mene, neki Mirko Baksa – posle je bio veliki ustaša – išao je u Osijeku u školu. Za vreme ferija, uvek smo zajedno putovali kući i natrag, u školu. U jednom trenutku mi je rekao: „Od danas neću da me pozdravljaš. Mi se ne poznajemo. Ja sam u u ustaškoj organizaciji“. Da li je i ranije bio ustaša, ne znam. Znam samo da su ga partizani ubili, posle rata.

U Gradačcu je postojao telal. On je išao sa bubnjem i izvikivao obaveštenja. Jednog dana je pročitao zapovesti po kojima je Jevrejima ograničeno vreme kretanja po varoši i to da zavesse naveče moraju biti spuštene, da moramo nositi žute trake, da nam je zabranjeno da se krećemo svim ulicama. Tada sam morala da stavim žutu traku oko ruka-va. Pravili smo ih sami. Znam da se moja sestra Tonka već vratila iz Zagreba. Imala je žutu haljinu i nosila traku preko nje. Rekla ja da, ako preživi rat, nikada više neće nositi žuto.

Sećam se da me je jedan moj profesor sreo u čaršiji. Rekao je kako mu je žao što moram da nosim taj znak. A on je bio Hrvat.

U Gradačcu je živio i doktor Bravo, sreski lekar, musliman sa ženom Čehinjom. Pošto su se roditelji jako plašili za mene, odlazila sam u njegovu kuću da spavam. Moja sestra je, međutim, bila veoma hrabra i ostajala je u kući.

Otac je nastavio da radi do 1942. godine. Tada je, iz Brčkog, u Gradačac došao drugi sreski načelnik. Zvao se Montani i bio je zloglasni ustaša. Pozvao je mog oca u srez. Kancelarije sreza nalazile su se na uzbrdici. Kad se tata tamo popeo, Montani mu je rekao: „Slušaj, ti si Jevrejini i u stanju si da napraviš pogrešan lek i da nas otruješ! Ako napraviš tako nešto, ubićemo ti celu porodicu!“

U tatinu apoteku došao je neki musliman koji je pre rata ubio nekog čoveka i bio u Zenici, na robiji. Postavljen je da nadzire tatin rad. Tata je, za apoteku, imao specijalne lampe da bi bolje video dok radi. Musliman je tražio te lampe i nameštaj za opremu ustaškog doma. Tata je odgovorio: „Sve ću da vam dam, ali ove lampe su moj život. Ja ne vidim.“ I danas se sećam slike kad je izašao iz kuće i rekao: „Reci svom ocu da ćemo vas sve pobiti ako ne skine te lampe“. Počela sam da plačem: „Tata, baš te briga! Daj te lampe! Zašto da zbog toga svi poginemo?“ Naravno, tata mu je dao sve što je ovaj tražio. Onda je, jednog dana, došao izvesni Taslidžić, koji je imao kafanu u Gradačcu. U Gradačcu nije bilo železnice već je dolazio autobus iz Modriče. Bio je petak – pazarni dan. Apoteka je bila puna sveta. Seljaci su jedanput nedeljno dolazili da kupuju. Mama je pravila veliki ručak. U peći je bilo pile. Neočekivano, došao je taj Taslidžić i rekao: „Ovog časa bežite. Došao sam autobusom sa novim apotekarom, koji će vas zameniti“. Novi apotekar je bio folksdojčer i zvao se Vajsokr, ili tako nekako.

Ostavili smo sve: i pile u rerni, i stvari, samo smo uzeli kapute i pošli. Kao danas sećam se tog tamnoplavog kaputa kojeg sam sašila u Osijeku. Krenuli smo pešice... Prošli smo kroz deo čaršije zvani

Ciganluk. Cigani su radili kod nas, neke žene su nam prale veš. Stara Rašida je rekla: „Krausovi su sadaka“, što bi mi kazali „pravedni“.

Stigli smo do jednog sela koje se zvalo Vida, i tu prenoćili kod nekih muslimana. Sutradan smo krenuli dalje i došli do Trebave. Bila je jesen. U Trebavi nas je dočekao pravoslavni sveštenik, pop Sava, i veoma nas lepo primio. Smestio nas je kod predsednika opštine. To je za nas bio kao zgoditak – kuća, toplo... Tada je u Trebavi bilo četnika koji su se borili protiv Nemaca. To su bili bosanski četnici i bili su dobri prema Jevrejima.

Mami i tati su dali krevet, a mi smo se smestili u šušcima od kukuruza. Sećam se kako su roditelji stalno žalili za svojim krevetima. Sestra i ja smo bile mlade pa smo se smejale. Čudile smo se kako to da smo jedva spasili živote, a oni misle na svoj krevet. U Trebavi smo proveli jedanaest meseci. Pop Savo i njegova žena su nas voleli. Ništa nismo radili, oni su nas hranili.

Mog muža Ervina upoznala sam 1941. godine u Gradačcu. Došao je iz Osijeka. Učestvovao je u akciji na suzbijanju endemskog sifilisa. To je radila jedna grupa jevrejskih lekara. Godine 1941. Ervin mi je doneo pismo iz Osijeka, od moje drugarice. Ona mu je objasnila da u Gradačcu postoji jedna jevrejska porodica koja će mu pomoći da se smesti, i da je tamo njena najbolja prijateljica.

Tako, jednog dana, kod nas se pojavio Ervin sa još jednim doktorom, Špicerom. On je bio stariji ginekolog i takođe je učestvovao u akciji suzbijanja sifilisa. Ervin je pitao: „Gde je Tirca?“ Tada sam pomagala tati i imala sam na sebi beli mantil. „Ja sam“, odgovorila sam. „Nosimo ti pismo od prijateljice“. Obradovala sam se a doktor Špicer je dodao: „A ovo je tvoj budući muž“. Moj otac, koji je bio vrlo patrijarhalan i vrlo nekomunikativan, rekao je: „Samo su mi potrebni ovakvi Jevreji da mi otežaju situaciju“. Ali, tako je počelo.

Ervin je dolazio svakog dana. Onog dana kad smo otišli, krenuo je da nas poseti, ali je video kako ljudi raznose naše stvari iz kuće. Tada je čuo da smo pobjegli. Uspeo je, ipak, da spase nešto brašna. Nekoliko dana kasnije, Ervin se, na konju, pojavio u Trebavi i doneo to brašno. Stigao je noću.

U Trebavi su nam dali malo parče zemlje. Sadili smo luk, peršun... imali smo mali vrt. Sve vreme živeli smo kod predsednika Opštine, a popadija bi nam uvek davala po nešto.

Godine 1943. došli su partizani i zauzeli Trebavu. Došli su iz Gradačca. Sa njima je bio jedan oficir i upitao nas šta tu radimo. Predstavio se i rekao da se zove Petko Kamhi. Bio je Sarajlija, Jevrejin.

Ispričali smo mu kako živimo, a on je odgovorio da tu ne smemo da ostanemo, jer će iz Srbije doći četnici i ubiti nas. Kazao je da moramo da pođemo sa njima u partizane. Tako smo otišli u partizane, septembra iste godine. Koliko znam, popa Savu su, pred kraj rata, ubili partizani. On je pustio Nemce da prođu kroz njegovu parohiju i za to bio proganjan kao ratni zločinac. Bio je veoma dobar čovek i kad sam, kasnije, rekla da nam je spasao živote, rečeno mi je da se u te stvari ne mešam, jer im nisam dorašla.

Majka Fanika i otac Artur sa Tircinim sestrama Tonkom (mlađom) i Leom (starijom) – oko 1921. godine

Partizani su zauzeli Gradačac, tako da smo se i mi vratili kući. Tamo sam se udala za Ervina. Bio je to prvi partizanski brak u Gradačcu. Moje roditelje je primio doktor Bravo.

Kad smo hteli da se venčamo, Ervin i ja otišli smo u odbor. Tu sam srela neke ljude koje sam znala iz osnovne škole i pitala ih da li hoće da mi budu svedoci pri sklapanju braka. I, tako sam dobila venčani list. Imam ga i dan-danas. Kad sam se vratila roditeljima, počeli su da plaču. Tražili su da im obećam da ću se posle rata venčati u sinagogi. To im je bilo veoma važno.

U Gradačcu smo ostali nekoliko dana, a onda smo svi otišli u partizane.

Otišla sam u muslimansku brigadu, pri XVII diviziji. Ta brigada se formirala u Gradačcu. Nijaz Dizdarević je bio omladinski rukovodilac. Bio je veoma dobar govornik. Održao je skup, posle kojeg je omladina masovno pristupila partizanima.

Dok sam bila u Trebavama, Ervin je doveo u Gradačac svoju majku i brata. Otac mu je umro 1942. godine. U Gradačcu je za majku i brata iznajmio neku malu kućicu. Majka je bila teško bolesna, iako je bila mlada. Imala je giht i bila nepokretna. Ervin je radio, a njegov brat kuvao, prao i gledao majku. Kad smo otišli u partizane, Ervin je smestio majku u muslimansko selo Srebrenik. Sa njom je ostala i moja tetka Roza Haker, mamina sestra. I Ervinov brat otišao je u partizane. Od Ervina je bio mlađi nepune dve godine. Zvao se Vlado. Još pre nego što su došli partizani u Gradačac, koji je bio u rukama ustaša, Vlado je bio uhapšen. Onda je Ervin otišao u srez i rekao da je njegov brat zaštićen ugovorom koji je štitiio porodice lekara angažovanih u akciji borbe protiv sifilisa. U srezu su mu rekli da se brat ne smatra užom porodicom. Uglavnom, Ervin se uporno, lavovski borio za brata. Čak je išao i u Osijek. Tamo je, u ustaškom redarstvu, našao jednog ustašu, svog školskog druga. Taj se jako začudio kad je vidio Ervina koji mu je rekao: „Moraš mi pomoći“: Ervin je odbijao da ode sve dok mu ustaša nije dao pismo za gradačački srez, u kojem je traženo da se Ervinov brat pusti. Tako je Ervin uspeo da oslobodi brata. U trenutku kad je Vlado uhapšen, bili su pokupljeni i svi Jevreji iz Gradačca, svih šest porodica.

Naša jedinica kretala se prema Majevidi. Tada sam dobila pegavi tifus, a potom i upalu pluća. Ostavili su me u partizanskoj bolnici. Tamo sam prebolela i pegavac i upalu pluća. U međuvremenu, Ervin je otišao dalje sa svojom jedinicom. Kao porodica, svi smo bili oko te

bolnice. Otac je pomagao kao apotekar. Moja sestra je radila na opismenjavanju žena u AFŽ-u*, ja sam kuvala...

Nastupila je sedma ofanziva. Na Majeveci smo živeli u zemunicama. To su bile obične iskopane rupe, prekrivene granjem, lišćem i zemljom. Izgledale su kao tlo šume. Bolesnici su bili smešteni po zemunicama. Ja sam bila sa mamom i sestrom Tonkom. U tom kraju dejtvovala je i Handžar divizija. Klali su sve na koje su nailazili. Pronašli su i nas. Jednom prilikom, po krovu zemunice, čuli smo korake i uzvike: „Loss! Loss!“ . Zahtevali su da izađemo. Izašli su svi lekari i sestre. Sećam se doktora Dajča, ortopeda iz Zagreba, pa doktora Hana. Kao dete išla sam kod doktora Dajča za uloške. I oni su učestvovali u akciji protiv sifilisa.

Tada su počele naše muke. Potali su nas pravo do Bijeljine, gde je bio sabirni logor. Tu su maltretirali doktora Dajča i njegovog sina. Doktor Dajč je bio mali, sitan čovek. Dali su im da nose vreće. Nisu mogli da ih nose... Onda su ih polivali vodom... Oni su padali. Nisu mogli da izdrže... Potom smo otišli u Brčko. Nepokretni bolesnici ostali su na Majeveci. Ne znam šta je bilo sa njima. U Brčko su došli Nemci i počela su ispitivanja. Poređali su nas i naredili da se odmah pokaže koji su tu Jevreji, da se izdvoje. Iznenada je izašao neki musliman, koji je poznavao moju majku. „Ona je Jevrejka“, rekao je, „To je žena apotekara Krausa, iz Gradačca“.

Tog čoveka nisam poznavala, nisam ga ni kasnije srela.

A onda su počela odvajanja. Nalazili smo se u jednoj baraci, ili, možda, štali. Uglavnom, svi smo bili na podu. Među nama se nalazila i Olga Lekić, partizanka, predratni komunista. Bila je vrlo odlučna. Zapretila je svima u baraci: „Pobeda je partizanska: Ako neko otkrije Tircu da je Jevrejka, stradaće!“ Niko me nije prokazao.

Jednog jutra došao je kamion po one među nama koji su bili označeni kao Jevreji. Moja majka se izuzetno hrabro držala. Ona je, ranije, dobila parče hleba i kazala jednom čoveku: „Oduzi to onoj tamo devojci“. A kada je krenula u kamion, nije se okrenula, nije htela da me izda. Sestra Tonka je bila sa mnom. Ni ona nije bila prepoznata kao Jevrejka.

Posle nekog vremena, vratio se prazan kamion sa njihovim stvarima. Navodno su ih skinuli pa... ne znam detalje. Uglavnom, videla sam maminu haljinu među donesenim stvarima. Kasnije sam saznala da su tu grupu ubile ustaše i pripadnici Handžar divizije. Sećam se

---

* AFŽ – Antifašistički front žena

kamiona, i kad su ih odvezli i kad se kamion sa stvarima vratio. I znam da je Olga rekla: „Nemojte, ni slučajno, da neko uzme te stvari!“

U Brčkom su nas utovarili u vagone za stoku. Trebalo je da idemo u neki radni logor u Nemačkoj. U našoj grupi je bilo i muškaraca i žena, radno sposobnih ljudi. To se dešavalo početkom 1944. godine. Vagoni u koje su nas utovarili bili su bez prozora. Prošli smo kroz Osijek i došli do Beograda. U Beogradu su nas smestili na Zvezdari, u Milišića ciglanu. Verovatno je Milišić bio vlasnik te ciglane. To je bilo pod otvorenim nebom, a mene su noge jako bolele. Nismo bili obučeni. Ni čarape nismo imali. Tamo je bio neki Italijan, doktor zarobljenik. On nas je pregledao i procenjivao da li smo sposobni za rad. Imao je slobodu kretanja i odlazio u grad. Bio je vrlo drag čovek. Dao mi je „ihtiol“ mast, onu crnu, i zavoj od papira.

Sa mnom je sve vreme bila i Olga Lekić. Ona je bila strastveni pušač. Rekla mi je: „Moraš da tražiš cigarete od doktora“. Rekla sam joj da to nikako ne mogu. Na to je rekla da mi to daje kao partijski zadatak. Pošto sam tada bila skojevka, tvrdila je da moram da je slušam. Naterala me je da odem i tražim od doktora cigarete. „Ti se njemu sviđaš“, objasnila mi je, „i to moraš iskoristiti“. Tako sam otišla doktoru i zamolila ga za cigarete. On mi ih je stvarno doneo. Bože, kako je ona bila srećna...

Italijanski lekar je znao nemački i malo smo razgovarali. Tek, malo po malo, počeo je da mi se udvara. Rekla sam mu da sam udata, da mi je muž lekar i da je jedan semestar studirao u Bolonji. Doktor mi je čak dao i bolovanje, tako da nisam išla na posao. Na rad se išlo na Kalemegdan. Tamo su pravili neki zid. A ja sam ostala u ciglani da ležim.

Jednog dana, Olga mi je rekla da moram da dam jedno pismo doktoru. Bunila sam se da ja to ne mogu da uradim, ali je Olga navaljivala i govorila kako je to obično pismo. Nisam imala pojma o čemu se u pismu radi. Međutim, ona je pisala partijskoj organizaciji Beograda i posle toga su nama, odjedanput, počeli da stižu paketi. Pre toga, ja sam preuzela pismo od Olge i dala ga doktoru, a on ga je poslao dalje. Mislim da doktor pojma nije imao da je to komunističko pismo.

Tako su stizali paketi sa hranom. Jednog dana, Olga mi je poručila da treba da kažem doktoru kako je ona tuberkulozni bolesnik i kako treba da je pošalje na rentgen. A na rentgen se išlo u Zemun. To je već bila druga država. Usprotivila sam se i pitala kako mogu da mu kažem da je bolesna, kad puca od zdravlja? I stvarno, bila je to jaka Crnogorka. „Sve će on tebi učiniti“, odgovorila mi je.

Otišla sam do doktora koji mi je rekao da ju je pregledao stetoskopom, ali da ništa nije našao na plućima. Međutim, ipak ju je poslao u bolnicu u Zemun. Tamo, u bolnici, doktori su je napali da nije tuberkulozni bolesnik i da puca od zdravlja. I oni nju vrate, ali ne nama, u našu baraku.

Naime, u logoru je bilo nekoliko baraka, a u našoj se pojavila neka bolest pa su nju poslali u drugu baraku, odakle su ljudi išli na rad. Uostalom, ona je htela da ide na rad.

Jednog dana, dok su prolazili, rekla mi je: „Nado“ – mene su, naime, tako zvali – „ja odo! Mene ovde više neće biti. Šta da kažem Ervinu? Šta imaš da mu poručiš?“

Toga dana je Olgu, ispod kalemegdanskih bedema, čekala grupa partizana, komunista. Ona je skočila sa bedema i slomila obe noge, ali oni su je dočekali i odveli na mesto gde su joj kosti zarasle. Potom je ponovo otišla u partizane, i to u jedinicu u kojoj smo bile ranije, u XVII diviziju. Tamo je našla mog muža i ispričala mu da sam živa.

Upravo tada dočekivala se nova godina i oni su pozvali Ervina u štab na večeru. Onda mu je Branko Kađa Petričević rekao: „Doktore, hajde da častiš! Tvoja žena je živa!“ „Otkud znaš?“, pitao je Ervin. „Pa, ima hrabrih žena koje budu zarobljene, pa skoče, pa donesu dobre vesti. Tvoja žena se dobro drži“. Tako je Ervin saznao da sam živa.

Milišića ciglana bila je na tadašnjoj periferiji Beograda, na Zvezdari. Bili smo okruženi žicom. Čuvali su nas Nemci. U samom logoru muškarci su bili odvojeni od žena. Hrana je bila loša. Šikaniranja nije bilo. To je ipak bio radni logora a ne logor za Jevreje. Zbog Olginog bekstva nije bilo kažnjavanja zatvorenika. Samo su nam zapretili odmazdom, ako se to ponovi.

Jednog dana odveli su nas na glavnu železničku stanicu i ukrkali u voz. Na putu smo prošli pored Aušvica. Videli smo ga iz daleka. U to doba znalo se da Jevreji idu u Aušvic. Onda smo došli u „Arbeits Lager“. To je bilo pokraj Berlina, Velten bei Berlin. Tamo je bio radni logor. Radili smo po smenama, dvanaest sati danju, dvanaest sati noću.

Fabrika je bila velika, unutra je bilo veoma hladno. Spavali smo po barakama. Mislim da nas je bilo po oko dvadeset i pet u jednoj baraci. Spavali smo u krevetima na sprat, na slamaricama.

Hrana je bila užasna. Dobijali smo 800 grama hleba za nedelju dana. A taj hleb nije bio hleb. Tu je bilo više piljevine nego brašna. Dobijali smo i neku supu. Meso nismo videli. Po supi je nešto plivalo. Dobijali smo i po parče margarina, jedanput nedeljno. Krađe hrane nije bilo, ali neki bi odmah sve pojeli, jer su bili gladni. Ja sam bila vrlo

uzdržana. Jedna mlada, najmlada iz grupe, imala je samo sedamnaest godina, iz Tuzle, uvek mi je govorila: „Pa, ti imaš hleba! Daj mi!“ Ona nije mogla da se savlada i uvek bi pojela sve odjednom.

Radnice u logoru bile su iz Ukrajine, bilo je Poljakinja. Jedanput smo doživeli bombardovanje „tepih bombama“. Bilo je strašno, ali smo imali bunkere gde smo se sklanjali.

Često mi se dešavalo da zaspim na poslu za vreme noćne smene. Sećam se, imali smo nekog nadzornika. Nije bio loš čovek, ali je imao normu i morao je da je ispunjava. Radila sam na „drebanku“. Uvek smo radili jedno te isto. Kasnije smo saznali da smo radili na izradi oružja. Mašina radi a mi nešto vrtimo i guramo.

Sve vreme bila sam u klompama. Čak sam imala i rane na nogama. Nisam imala čarape, a bilo je veoma hladno. Dali su nam čebad, ali ne od vune. Bili smo obučeni samo u ono što smo imali na sebi. Logor su čuvali Nemci, neki obični, tamošnji ljudi. Mesto u kome smo se nalazili, Velten bei Berlin, nije bilo bombardovano. Do nas su samo dopirale detonacije od obližnjih bombardovanja.

U fabrici sam bila oko jedanaest meseci. Onda su došli Rusi i doneli hleba i brašna. Jako su se brinuli za nas da jedemo, da imamo slobodu kretanja. Direktor fabrike i komandant logora samo su nestali pre toga, i nismo ih više videli. Da li su ih Rusi ubili ili su pobjegli, ne znam. Međutim, Rusi su bili vrlo nasrtljivi prema devojkama. Devojke su se odlično držale. Neke devojke htele su, na izvestan način, da se osvete za to što su bile u logoru. Počele su da pljačkaju nemačke stvari. Recimo, nemački porcelan. I mene su ubeđivale da nešto uzmem. Rekla sam im da neću ništa. Sećam se da su te bivše logorašice pronašle neke „Rosental“ tanjire, pa nisu htele da ih peru posle upotrebe nego su ih bacale. Pitala sam ih kako mogu to da rade, a one su odvratile: „Šta, da li žališ Nemce?“. Pokušala sam da im objasnim da ne žalim Nemce, već da ne mogu da gledam to što razbijaju. Odgovorile su da ne umem da se osvetim za ono što sam preživela.

Onda se pojavio jedan čovek veoma prijatnog izgleda. Mislim da je bio Poljak, u ruskoj vojsci. Ne sećam se kako sam stigla do njega, ali se sećam da sam primetila da ima neobičnu fizionomiju. Ličio mi je na Jevrejina. Rekao je da je novinar. Pitala sam ga da li imaju vezu sa jugoslovenskom armijom, na šta je on odgovorio da imaju. „Mi smo u stalnoj vezi“, rekao je. Kakve su to veze tada bile, ne znam, a dodao je da se zove Artur Švarcenvelt. Iznenadila sam se i pitala ga da li je Jevrejin. Odgovorio je da jeste, a onda sam mu rekla da sam i ja Jevrejka. Pitao me je koga imam u Jugoslaviji i ponudio se da tamo pošalje

poruku. Odgovorila sam da imam muža, lekara u armiji, ali da nisam sigurna je li uopšte živ. Dao mi je čak i neke pare, mislim da su bile poljske, i rekao da treba nešto da imam u slučaju potrebe. Nikad ih nisam upotrebila.

Nisam mnogo razmišljala o njegovom obećanju da će se javiti Ervinu. Ervin je, doduše, od Olge čuo da sam živa, ali to je bilo pre dosta vremena. Tada je on, sa svojom jedinicom, bio u Sloveniji i tamo dobio poruku, na ruskom, da sam živa i zdrava, gde se nalazim i da ću se brzo vratiti kući.

Pri povratku u Jugoslaviju, zadržali smo se u Poljskoj, jer nije bilo daljeg prevoza. Doputovali smo vozom, ne znam u koji grad. Svuda je vladalo rasulo

Uglavnom, tu gde smo bili smešteni, tu smo kuvali i spremali, tu se i vojska hranila. U Poljskoj, leta 1945. zadržali smo se četiri meseca.

U Jugoslaviju smo došle preko Subotice. Dočekali su nas jugoslovenski vojnici. Mislili su da smo dobrovoljno otišli da radimo za Nemce, a ne da dolazimo s prinudnog rada. Nikako nismo mogli to dokazati. Naređivali su nam čas ovo, čas ono. Ponašali su se kao okupatori.

Onda je naišao neki major i rekao da je bio u XVII diviziji. Uspešla sam nekako da sa njim uspostavam kontakt. Rekla sam mu da sam žena komandanta „Medsanbata“ (medicinsko – sanitetski bataljon), kako smo zvali medicinski bataljon u partizanima. Ponovila sam da nismo išle dobrovoljno, nego da smo zarobljene. Tako su nas, na kraju, pustili.

Bila je tu i neka Mira, iz Vrbasa. Požalila sam joj se: „Kuda da idem? Koga ću da nađem?“ Pozvala me je da na nekoliko dana dođem kod nje. Ispričala mi je da joj je tata mesar i obećala da ćemo se kod nje okupati. Uglavnom, sa Mirom sam krenula u Vrbas. Tamo nije bilo vode, ali su nam napunile korito da se okupamo. Njeni su bili Srbi. Tada se i Mirin brat vratio iz Dahaua. Imao je trideset i pet kilograma. Posle tri dana, odlučila sam da idem dalje. „Ne mogu više. Nekako ću već doći do Gradačca“, rekla sam im.

Iz Vrbasa sam se vratila u Suboticu. Na železničkoj stanici, na peronu, pronašla sam jednog komšiju iz Gradačca, trgovca, muslimana. Kad sam ga videla, zagrlila sam ga. On mi nikad nije bio blizak, ali je bio prvi čovek iz mog mesta kojeg sam srela. Onda je on meni, bez ikakve zle namere, rekao da su mi poginule i majka i sestra. Za majku sam znala, ali nisam znala za sestru.

Nekako sam stigla do Gradačca. Nekako sam se dovukla. Ne znam koliko je put trajao. Izmenjala sam brojne vozove. Kad sam najzad

došla u Gradačac, našla sam tatu i još jednog Jevrejina, Morica Kabilja. On je bio iz Gradačca i upravo se vratio iz ratnog zarobljeništva.

Tata mi je rekao da se Ervin javlja sa Bleda. Tamo mu je bila jedinica. Bio je komandant bolnice. Ervin me je, čini mi se telegramom, pozvao da dođem. Međutim, tata nije hteo ni da čuje. „Nećeš me, valjda, sad ostaviti? Ja sam sam!“

Tako sam ostala sa tatom par dana, a onda ipak otišla na Bled. Ervin više nije mogao da čeka.

Kasnije sam saznala da su moju sestru ubili. Poslednji put sam je videla na Majevidici. Ja sam ostala sa bolnicom, a ona je otišla dalje. Kasnije su je zarobili četnici i ubili odmah po zarobljavanju. Sestra Lea, koja je bila u Španiji je, po partijskom zadatku, ostala u Parizu. Ceo rat je tamo provela, kao ilegalac, pod tuđim imenom. U Jugoslaviju se vratila 1945. godine.

Posle kratkog boravka na Bledu, vratila sam se u Gradačac. Već sam bila u drugom stanju. Tata se razboleo. Tako sam, neko vreme, putovala tamo – ovamo. Uglavnom, veći deo trudnoće, provela sam u Gradačcu.

Osim toga, u Gradačcu sam imala najbolje uslove za život. Vratila se i naša devojka, koja me je othranila. Imali smo svoju kuću.

Tata je počeo da radi. Vratili su mu apoteku. Bilo je hrane, imala sam svoj krevet. Tata je radio, a ja sam mu pomagala. Za to vreme, Ervin je bio na Bledu. Onda je dobio specijalizaciju u Beogradu, plastičnu hirurgiju. Bio je u Beogradu na specijalizaciji par meseci, a onda je tražio hirurgiju. Kad je dobio hirurgiju, došao je na Vojno-medicinsku akademiju, na Hiruršku kliniku. Tu je počeo specijalizaciju i ja sam, pred porođaj, došla u Beograd. Tu su se, septembra 1946. rodili naši blizanci Igor i Tamara. Osim jednog prekida, od nekoliko godina provedenih u Skoplju, sve vreme živeli smo u Beogradu. Ervin je umro 7. jula 1990. godine.

Lidija VASOVIĆ

U PARTIZANIMA, NA JUGU SRBIJE

Lidija Vasović je rođena 14. avgusta 1925. godine u Beogradu. Otac joj je bio Majer Levi, rođen 14. aprila 1893. u Odesi, a majka Pesija Filipina Levi, devojačko Kenigfest (Königfest), rođena 14. septembra 1985. u Sinferopolju (Rusija), iako u rodnom listu piše da su oboje rođeni u Carigradu. Upoznali su se i venčali u Carigradu gde su živeli. Imala je brata Jakova, rođenog 3. jula 1923. godine u Beču.

Oca i brata Jakova Nemci su streljali 1942. godine u Leskovcu. Majka je, prema podacima Crvenog krsta, streljana 11. avgusta 1942. godine u Jajincima, iako su neki očevici koji su bili sa njom na Banjici rekli da je umrla od batina.

Posle rata je završila gimnaziju i upisala fakultet, ali je zbog bolesti odustala od studija. Radila je u SUP-u Srbije, a zatim u Saveznom SUP-u, odakle je otišla u penziju. Suprug Dragoljub Vasović je umro 1991. godine. Ima dve kćerke, Jelenu Vasović-Vujadinović koja sa dvoje dece živi u Izraelu. U Jugoslaviji je bila novinar na TV. Druga kćerka Mirjana je vanredni profesor na Fakultetu političkih nauka, doktor je psiholoških nauka i ima jednu kćer.

Imali smo francusko državljanstvo. To državljanstvo dobili smo sticajem životnih okolnosti: moj je otac, kao kurir Crvene armije u Odesi, morao da pobjegne ispred belogardejaca, te se u poslednjem

času ukrcao na francuski brod kojim je došao u Francusku, i tu se nastanio.

Otac i majka su se upoznali u Carigradu i tamo se venčali. Naime, majčin otac je bio trgovac tepisima u Sinferopolju, gde je nekom prijatelju potpisao kredit kao žirant. Međutim, taj njegov prijatelj nije banci vratio novac, usled čega je očeva radnja propala. U pomoć su mu pritekli prijatelji iz Turske koji su prodavali tepihe, pozvali ga – i on se našao u Carigradu. No, majka i otac su ubrzo napustili Carigrad i, u potrazi za boljim životom, boravili u nekoliko zemalja: Grčkoj, Bugarskoj, Rumuniji. Za njihov boravak u Rumuniji vezan je detalj koji će moju porodicu dovesti u Jugoslaviju.

*Persa Levi, Lidijina majka,
ubijena je 1942. na Banjici*

OČEVE ZLATNE RUKE

Moj otac je bio zlatar i, po dolasku u Rumuniju, zaposlio se kod dvorskog juvelira u Bukureštu. Kad je rumunska princeza Marija trebalo da se uda za jugoslovenskog kralja Aleksandra, dvorjani s rumunskog kraljevskog dvora naručili su kod dvorskog juvelira torbicu od zlatnih i platinskih niti, ukrašenu dragim kamenjem, kao lični dar njihovoj princezi, budućoj jugoslovenskoj kraljici. Juvelir je poverio izradu mom ocu kao svom najboljem radniku. Tata je tu torbicu izradio na opšte zadovoljstvo. Dvorski juvelir je za to dobio odlikovanje i druga priznanja, a moj otac veliku sumu novca koja mu je omogućila da se preseli u Jugoslaviju. Uzgred, da napomenem da je mnogo godina posle toga u našu radnju došao jedan gospodin s jugoslovenskog kraljevskog dvora i, u razgovoru s mojom majkom, rekao da kraljica još uvek rado nosi tu torbicu!

Otac je u Beogradu, jedno vreme, bio predstavnik nekih stranih firmi za satove, delove za satove i juvelirsku robu, dok na kraju nije sam otvorio svoju radnju, juvelirsko – časovničarsku, prodaja na veli-

ko, na Terazijama. Slovio je kao pošten i sposoban trgovac i uživao je veliki ugled. I danas mi se dešava da potomci ondašnjih trgovaca kažu da su čuli za mog oca.

Stariji brat Jakov je rođen u Beču u kojem je živela bogata rodbina moje majke. Pošto je prvo dete mojih roditelja umrlo, rodbina je pozvala mamu u Beč da bi joj mogli pružiti pomoć u slučaju nepredviđenih komplikacija prilikom drugog porođaja.

Šifra JIM:	40878
Prezime	Levi
Ime	Pesha - Persa
Datum rođenja	17 9 1895
Mesto rođenja	Sinferopolj
Ime majke	Vera r. Maranov
Ime oca	Vladimir
Ime supružnika	Majer
Devojačko prezime	Kenigfest
Devojačko prezime supružnika	
Zanimanje	domaćica
Mesto boravka PRE rata	Beograd
Mesto boravka za VREME rata	Beograd
Okolnosti smrti	Streljana 11 8 1942 na Banjici, Beograd

Obrazac Jevrejskog istorijskog muzeja o Jevrejima žrtvama fašizma sa podacima o majci Lidije Vasović

U Beogradu smo brat i ja pohađali nemačku školu jer su roditelji želeli da dobro naučimo taj jezik. Oboje smo položili malu maturu. Bili smo učlanjeni u jevrejsku omladinsku organizaciju Akiba, odakle nosim najlepše uspomene.

Pre rata kao dete nisam osetila nikakve znake antisemitizma. Ni deca – učenici u nemačkoj školi – nisu ispoljavala neprijateljstvo prema meni i mom bratu iako smo bili Jevreji. Sa mnom je u razredu bio sin nemačkog poslanika, Von Heerena, koji se prema nama ponašao kao i prema ostaloj deci.

KUĆU SRUŠILE PRVE BOMBE

Do 6. aprila 1941. živeli smo u Beogradu, u Skadarskoj ulici. Kuća u kojoj smo imali stan izgorela je, pogođena zapaljivom bombom na dan bombardovanja Beograda. Primila nas je u svoj dom porodična prijateljica Austrijanka Galijan. Osim što je pokazala razumevanje za naše nevolje, htela je da nam se oduži za razumevanje i pomoć mojih roditelja koji su, nešto ranije nju i njenu kćerku prihvatili

kad se njen muž, bankar Galijan ubio pošto je bankrotirao. Tada su one ostale na ulici, niko nije hteo da ih prihvati, pa su nju i njenu kćerku moji roditelji primili kod nas dok se nisu snašle. Kod ove porodice ostali smo sve dok otac nije pribavio lažna dokumenta.

Prema naredjenju Nemaca iz 1941. godine, svi smo se prijavili policiji na Tašmajdan. Otac, majka i brat dobili su žute trake, a ja, pošto još nisam bila napunila 16 godina, nisam morala da je nosim.* Radnju su odmah konfiskovali. Sećam se plakata preko kojih su stalno objavljivane pretnje za neposlušnost i neodazivanje na naredbe Nemaca i pripadnika Nedićeve vlasti. Moj otac i brat morali su da svakodnevno idu na prinudni rad, a ja sam morala da prekinem školovanje, iako je direktor škole, pošto sam bila najbolja učenica, išao da moli Nemce da dozvole da završim godinu. Ipak, svima je priznat razred, pa i meni.

Otac je, preko italijanske ambasade, uspeo da nabavi lažne pasoše, na lažna imena.

U leto 1941. godine pobjegli smo iz Beograda, želeći da se preko Italije prebacimo u Ameriku gde smo imali rodbinu. Međutim, vratili su nas s jugoslovensko-bugarske granice jer nismo imali bugarsku vizu. Trebalo je da preko Struge, koja je tada pripadala Bugarskoj, ode-mo u Italiju. Sklonili smo se u varošicu Lebane, kod Leskovca, da bismo tu sačekali da nam prijatelji pošalju bugarske vize. U tom mestu krili smo se četiri meseca pod lažnim imenima. Otac se zvao Pavle Savić, mama – Persa, brat – Jovan, a ja Vidosava Savić.

OSTAJEM BEZ OCA, BRATA, MAJKE...

Partizani su u međuvremenu oslobodili Lebane i cela moja porodica se priključila Narodnooslobodilačkom pokretu, u novembru 1941. godine. Otac je bio u štabu Jablaničkog partizanskog odreda. Prevodio je s ruskog jezika vesti Radio-Moskve i obavljao druge poslove. Brat se nalazio na položaju s borcima. Posle tenkovskog napada Nemaca na Lebane, povukli smo se s partizanima. Odmah po našem povlačenju majka je počela da radi u partizanskoj bolnici, negujući ranjenike i tifusare. S obzirom na to da je preležala tifus, bila je imuna. Ja sam stenografski hvatala vesti i umnožavala ih... dok nije počela ofanziva Nemaca, ljotićevacu i četnika. Tad sam priključena Pustorečkom odred i učestvovala u bitkama. Otac i brat su s jednom

---

* Drugi vršnjaci Lidije Vasović tvrde da su, iako mlađi od 16 godina, obavezno nosili žute trake. Mlađi samo nisu morali da idu na prinudni rad dok ne napune 16 godina (prim. redakcije)

grupom partizana otišli u neko obližnje selo, gde su ih zarobili četnici i predali Nemeima. U Lebanu je jedan bivši tatin mušterija prepoznao oca i prijavio ga Nemeima, kao Jevrejina. Brat i otac su streljani u februaru 1942. Preživeli očevici pričali su da su Nemci najpre streljali mog brata, terajući oca da gleda smaknuće, iako je otac plakao i preklinjao da prvo ubiju njega.

Zgrada logora na Crvenom krstu u Nišu (gore) i unutrašnji deo dvorišta sa stražarskim osmatračnicama (dole)

Majka i ja smo se povukle sa partizanima. U toku borbe kod sela Magaša, blizu Leskovca, 1942. godine zarobljena sam kad sam se vratila da izvučem mog ranjenog vodnika sa čistine na kojoj je ležao.

Uspela sam da ga izvučem i sakrijem u žbunje, ali su me uhvatili. Odveli su me u sabirni logor u Leskovcu, u kojem sam ostala do 3. jula 1942. U logoru sam bila pod imenom Vidosave Savić. I moja majka je uhvaćena i dovedena u logor, ubrzo posle mene. Za nju se znalo da je Jevrejka, jedino se nije znalo da je moja majka, jer su je svi logoraši zvali „mama“. Mama je odatle najpre odvedena u logor u Nišu, a zatim na Banjicu, u Beograd, gde je, kako sam kasnije saznala, umrla od batina. Moram da napomenem da su mi, dok sam bila zarobljena, mnogo pomogli i štitili me okružni načelnik Đurić i islednik Ćirić, koji su naslućivali da sam Jevrejka, iako sam u logoru bila pod lažnim imenom.

Sa jednim partizanom sam pobegla iz tog sabirnog logora, čim nam se ukazala prilika. Uspeli smo da se ponovo povežemo sa partizanima Jablaničkog partizanskog odreda.

Do januara 1943. godine bila sam u odred, a zatim sam, pošto sam znala stenografiju i daktilografiju, određena da radim u sreskoj ilegalnoj partizanskoj tehnici na neoslobođenoj teritoriji. Zadatak mi je bio da hvatam i umnožavam vesti i letke na geštetneru, koje su kuriri raznosili i delili narodu. Živela sam u bunkerima, pod zemljom ili u pregrađenim štalama, povremeno bežeći ispred potera kad bismo moji drugovi i ja saznali da su otkrili gde se nalazi tehnika. Nekoliko puta se desilo da sam u poslednjem momentu uspela da se izvučem.

Po oslobođenju Leskovca, postala sam novinar u tek osnovanom listu. Rukovodila sam stenografskim kursom za drugove partizane koji su se opredelili da postanu novinari. Tu sam radila veoma kratko jer sam, već u novembru 1944. godine, bila povučena u ondašnju OZN-u za Srbiju. U službi koja se bavila zaštitom naroda i imovine, kasnije transformisanoj u službu za unutrašnje poslove, provela sam ceo radni vek i iz nje otišla u penziju.

STAZAMA RAPSKOG BATALJONA

Lea Salcberger, devojčačko Abinun, rođena je 13. maja 1913. godine u Sarajevu, od majke Blanke, rođene Musafija, i oca Jakoba.

Imala je sestru Šarlotu – Loti, učiteljicu, koja je umrla 1928. godine u Mostaru, i brata Alberta – Bukija, inženjera ekonomije, koji je radio u banci „Geula“ u Sarajevu kao prokurista, a prema posleratnim podacima stradao zajedno sa celim transportom ispred Jasenovca. Otac, fotograf, a zatim trgovački putnik, stradao je u Jasenovcu. Majka se bavila izradom šešira. Za vreme rata izbegla je u Split, ali je iz Splita odvedena 1943. godine na Staro sajmište, u Beograd, i ubijena u Jajincima. Od njene šire familije ubijeno je oko 160 članova, Lea je jedina ostala živa. Za Ervina – Stanka Salcbergera udala se 1946. godine.

Pre rata je radila u fabrici trikotaže „Bencion de Gaon“ i, honorarno, povremeno radila kao nastavnik u Tekstilnoj školi, koju je i sama završila, u Sarajevu. Posle rata je bila zaposlena u Ministarstvu industrije – Direkcija za tekstil, u Zagrebu, a zatim u Planskoj komisiji Kotarskog Narodnog odbora u Splitu. Po preseljenju u Beograd 1952. otišla u invalidsku penziju. Ima dve kćerke: Slobodanku, diplomiranog inž. tehnologije, i Borku, diplomiranog matematičara – informatičara, i četiri unuka.

Razgovor sa Leom Salcberger vodio je Jaša Amuli za video arhiv Fortunov za svedočanstva o Holokaustu pri Jelskom univerzitetu,

SAD. Svedočanstvo je dopunjeno naknadnim podacima dobijenim od Lee Salzberger.

Kao tekstilni tehničar, pre rata sam radila u jednoj tvornici u Sarajevu. Familija mi je bila veoma brojna. Majka je imala trinaestoro a otac devetoro braće i sestara. Svi smo živjeli složno, sa puno ljubavi i međusobnih posjeta, slavili smo praznike u krugu porodice, bilo s majčine, bilo s očeve strane.

Došla je 1941, a sa njome i rat. U prvoj grupi Jevreja intelektualaca koje su ustaše odvele iz Sarajeva, odveden je i moj brat, inženjer. Potom su kupili i druge Jevreje, muškarce i žene, povremeno i cijele porodice. Bila je zima 1941. kad je moj otac odveden u Jasenovac. Od prvog dana po dolasku ustaša, svi smo morali nositi žute trake sa Davidovom zvijezdom. Imali smo određeno vrijeme za izlaske iz kuća, od 7 ujutro do 7 navečer. Ako bi nas zatekli na ulici van tog vremena, bez obzira ko od njih da nas sretne, bili su slobodni da nas zatvore. Pošto sam radila u fabrici čije je radno vrijeme bilo od 6 ujutro do 5 popodne, a fabrika je bila pod upravom Nijemaca, mene je svakog jutra jedan njemački vojnik čekao pred kućom da bih mogla otići na posao, jer sam morala da idem sa trakom na ruci. I tako sam radila sve do masovnog odvođenja '42. godine.

Mislim da sam bila među posljednjim grupama odvedenim u sabiralište u policiju u samom Sarajevu, gde smo čekali transport. U policiji smo bili jednu noć i cijeli dan, u dvorištu, sa nešto malo čaja i hrane koju su nam dali. U jednom momentu zarekla sam se da neću da idem u logor – bolje da me ubiju nego da idem u logor. U dvorištu je bio neki podrum u koji smo išli da pijemo vodu i u kojem se nalazio sanitarni čvor. Sakrila sam se u tom podrumu. Napolju sam ostavila stvari. Kada smo odlazili u policiju, rekli su nam da možemo ponijeti sa sobom najnužnije stvari. Imali smo unapred spremljene rance sa najnužnijom garderobom. Ščućurila sam se u podrumu i čekala.

Nakon što je transport otišao i sve se stišalo, došao je stražar i pitao me šta radim. Rekla sam da mi nije dobro, da ne mogu da idem, da mi je muka. Taj policajac bio je iz Sarajeva. Imao je izrazito plave oči, kao nebo plave. Primijetih: „Bože, što ima plave oči!“ U tom momentu užasa i čekajući da me vode, te oči su mi ostale duboko u sjećanju. On je počeo da viče na mene: „Napolje, napolje!“ I ja, preko cijelog dvorišta, uz njegovu pratnju izlazim na glavni izlaz. Nisam znala kud me vodi, da li u policiju, da li opet u zatvor. Vikao je: „Idi napred!“

Kad smo izašli na glavnu ulicu, gdje je bilo puno svijeta, on mi se približi i šapne: „Skreni u ulicu i polako idi“. Počela sam da drhtim, nisam znala šta je. Išla sam polako a onda se okrenula. Nije ga bilo iza mene. Bilo mi je toliko teško da nisam mogla dalje. Ušla sam u prvu kapiju i sjela na stepenik, da dođem k sebi. Kud ću, šta ću -- nisam znala. U tom momentu malo sam se povratila i smislila da odem kod jedne porodice koja je bila zaštićena od Nijemaca. To je bila porodica doktora Alkalaja, takođe Jevrejina, koga su Nijemci štitili, jer je radio kao ljekar na željeznici u Sarajevu. Svi radnici na željeznici tražili su da se on zaštiti i da ostane i dalje da radi. Otišla sam kod njih i rekla šta mi se desilo. Njegova žena me ljubazno primila i rekla: „Znaš, možeš večeras ostati kod nas, ali mi te ne možemo dugo čuvati jer smo i mi pod udarom Nijemaca, ustaša i policije, i ne znamo šta nam se može desiti“. Noć sam provela kod njih. Da me ne bi prepoznali, ona mi je sutradan dala neke svoje haljine i šešir, nešto novca i rekla: „Idi kud znaš i radi šta znaš.“

Kad sam izašla, nastala je dilema: kuda i kako? Bilo kod koga da odem, svakom ću stvoriti neprijatnu situaciju. Zato sam odlučila da se vratim i da se sama prijavim, pa nek rade sa mnom šta hoće. Transport je otišao, znači da ne mogu više transportom, ali me mogu zatvoriti. Tako, idući ulicom, sretnem jednog našeg starog zajedničkog prijatelja, s kim smo nekad provodili dane na izletima – s njim, njegovom ženom i djecom. On je bio u folksdojčerskoj uniformi, sa kukastim krstom na rukavu, ali mi smo znali da je on to prihvatio da bi zaštitio masu ilegalaca koje je poznao u Sarajevu. Bio je Hrvat, zvao se Ivica Foht i bio je oženjen jednom Jevrejkom. Žena mu se zvala Sara Foht, rođena Ozmo.

Lea u mladosti

Kad su se vjenčali, ona je morala preći na katoličku vjeru, promijenila je i ime, jer je tada bio takav običaj. Upitao me je kud ću i šta ću.

Ispričala sam mu šta se desilo, kako sam pobjegla, i kako nemam gdje pa idem da se prijavim policiji. Odgovorio je: „Ajde kod mene kući.“

Stanovali su na periferiji Sarajeva. Imali su kućicu sa velikim dvorištem. Njegova žena Sara me je prihvatila i krila me.

On je nosio uniformu folksdojčera, a u podrumu su imali ilegalnu štampariju gdje je štampan materijal za partizane. To su bili bilteni i leci koji su rasturani po Sarajevu. To su radili njih četvoro: Ivica Foht, njegova žena Sara (ne sjećam se kakvo je ime imala kad se pokrstila), i dva njihova sina. Kod njih sam bila pet dana. Bili su vrlo prijatna porodica, mada su svi bili maltene na ivici opstanka. Krili su me u stanu, u podrumu su imali štampariju, a u dvorištu je svirala muzika (kao na primjer ‘Lili Marlen’), dolazili su Nijemci, plesalo se i igralo, jer – on je bio folksdojčer i morao je da ima vezu sa Nijemcima, da im dokaže da je njihov čovjek.

Ivica Foht bio je simpatizer partizana. Mislím, čak, da su on i njegova žena bili članovi Komunističke partije. Zbog svega što su činili, teško su stradali. Sve vrijeme rata radili su ilegalno za partizane. Dan uoči oslobađanja Sarajeva, 1944, neko od njihovih komšija ih je izdao. Švabe su ih objesile na stubove, sve četvoro. Te noći su partizani oslobađali Sarajevo i odsjekli su konopce na kojima su visili. Ivica Foht i njegova žena Sara bili su mrtvi, a dvoje djece su bili još živi. Jedan sin, Ivica, i dan danas je živ. Živi u Sarajevu i na vratu ima ožiljak od konopca. Preko Fohtovih, došla sam kod nekog sudije, nije mi ostalo u sjećanju kako se zvao. Znam samo da je bio Hrvat. Kod njega sam bila dva dana. Tu je bila i njegova majka, koja je bila veoma ljubazna. Jedne noći došao je neki željezničar, donio mi ilegalnu propusnicu na tuđe ime, odveo me na željezničku stanicu i rekao: „Ti sad ideš u Mostar, a dalje kako znaš. Snađi se!“

I tako sam, te noći, sa tim željezničarom otišla na stanicu. Dopratio me je do vagona, u kojem je bio doktor Alkalaj, kod koga sam prve noći otišla da se spasem. On je došao da vidi da li ću sretno proći u Mostaru. Ustaše su bile do Konjica, a od Konjica Talijani su držali vlast. Bilo je veoma važno da se pređe granica Nezavisne Države Hrvatske i da se dođe na teritoriju pod okupacijom Talijana. Prošla sam bez ikakvih teškoća i došla u Mostar. U vozu sam imala jedan vrlo ineteresantan doživljaj, koji je ispao i komičan i neobičan. Naime, jedno vrijeme živjela sam u Mostaru i išla u školu u tom gradu. U vozu je bila jedna moja školska drugarica, Hrvatica. I ona meni kaže: „Ej, zdravo Lea, kako si, đe si pošla, ideš u Mostar?“ Ja kažem: „Nisam Lea, pogriješili ste, ja sam Ankica.“ „Kako, pa ti si Lea, poznam

te po mladežu na nozi, jesmo li išli skupa u školu?" Ja kažem: „Ne, možda neka druga, Lea nisam.“ Drhtala sam i strahovala jer me je mogla izdati pa bih odmah otišla u zatvor. Međutim, ona je prešla preko toga i ljudi u kupeu nisu postavljali pitanje. Tako sam došla u Mostar. Nakon tri dana sreća sam je u Mostaru. Izvinila se i rekla: „Jao, ja se nisam ni sjetila da si Jevrejka, mogla sam te dovesti u situaciju da odeš u zatvor, dobro se svršilo.“ Pozdravile smo se i obnovile malo školske uspomene.

Roditelji Lee Salzberger, snimak napravljen početkom 20. veka

Po dolasku u Mostar, prijavila sam se Jevrejskoj opštini, da nešto pomognem i radim. U Mostaru je sve bilo vrlo dobro organizovano. U gradu su bili Talijani, a Talijani nisu bili tako oštri prema Jevrejima, odnosno, tamo još nije bilo sakupljanja Jevreja. Svi Jevreji koji su živjeli u Mostaru bili su još uvijek slobodni.

Jevrejska opština je imala kuhinju u kojoj je masa izbjeglica Jevreja, ne samo iz Sarajeva nego i iz drugih gradova, imala besplatan

ručak i večeru. Ko je mogao, taj je plaćao, ali se organizovalo tako da je svako tu nešto radio, na dobrovoljnoj osnovi. Pralo se sude. Kuhalo se, bile su konobarice, serviralo se, prale se trpezarije. Živjeli smo kao jedna porodica. Svi smo imali iste probleme koje smo podjednako osjećali.

U Mostaru sam boravila kratko. Ubrzo je izdata naredba od Talijana da se svi Jevreji moraju prijaviti i da se ide sa transportom u logor. Nismo znali u koji logor idemo. Njima nije bio problem da nas pokupe, pošto je Jevrejska opština imala spisak članova, a i onih koji su u Jevrejskoj opštini tražili pomoć.

Lea sa verenikom (1940) i kasnijim suprugom (1946)

U Mostaru niko nije nosio trake, pošto Talijani nisu tražili da Jevreji budu obilježeni. Tamo toga nije bilo, ali su svi osjećali obavezu da se prijave. Išli smo autobusom do Splita, a onda brodom. U Splitu je jedan broj Jevreja izašao. Vjerovatno preko splitske Jevrejske opštine, donijeli su nam sok, nekom piće, nekom nešto drugo. Ukrcaji smo se na brod i njime otišli na Hvar.

U Hvaru smo bili smješteni po hotelima. Smještaj je bio vrlo dobar, ali je kretanje bilo ograničeno, i vremenski i prostorno, tj. mogli smo se kretati samo od jedne do druge ulice. Dalje je bila žica, tamo nismo smjeli. Iz hotela na Hvaru smjeli smo da izađemo od 8 ujutro do 6 popodne. Sljedovanje hrane dobijali smo od Talijana. I tamo smo

organizovali dežurstva, kuharice, kelnerice, one koje čiste stolove, podove, koje peru sude. Povezali smo se sa mještanima koji su bili idejno vezani za narodnooslobodilački pokret. Donosili su nam biltenne. Tražili su da politički djelujemo, da im objasnimo ciljeve narodnooslobodilačke borbe, kako se osloboditi toga šta nam se sprema. Mi smo se povezali s njima i radili u malim grupama, takozvanim trojkama, da ne doznaju mnogo imena. Sve je bilo jako konspirativno, jer ako bi nekoga uhvatili, taj bi mogao otkriti samo dva imena, a ne cijelu organizaciju.

Na Hvaru smo živjeli do maja mjeseca. Potom smo transportovani na otok Rab. Sam logor bio je van Raba, nekih dvadesetak kilometara. Išli smo brodom, ukrcavanje je obavljeno noću, pa nismo znali ni kud idemo ni šta će biti, samo su nam rekli da nas transportuju i da idemo u drugi logor. Dali su nam malo hrane, do Raba smo došli negdje ujutro. Logor je bio okružen sa tri reda bodljikavih žica, sa stražom okolo, sa osmatračnicama na svakih deset metara, i sa Talijanima, stražarima sa puškama na gotovs. To su bile male drvene barake, prizemne, u koje je moglo stati po 6 do 8 ljudi. Rekli su nam da ako neko s nekim hoće da bude, ako ima porodica, neka se tako i smesti. Pomislila sam da odatle nećemo izaći. Svuda je bio pijesak, mislim dvadesetak centimetara visok, kao pustinja je izgledalo. Kad je duvao vjetar, kovitlala se prašina. Puna su nam usta bila pijeska. Svak je ušao sa svojim najbližim ili poznanicima u te barake. Ko se nije poznavao, tad se upoznao. I onda je počeo logorski život.

Prvo je bilo: ko god ima zlata i para, to treba da preda Talijanima. Bolje dobrovoljno, nego da oni idu po barakama i traže. Neko je tu naredbu poslušao, neko nije. U određeno vrijeme smjeli smo biti vani, a potom se moralo ući u baraku. Ja sam bila u baraci sa još tri žene i dva muškarca. To su bile tri sestre Samokovlija. Jedna je imala sina od dvije godine. Zvala se Laura Ast, a druge dvije Ela i Beba. Sa nama su bili David Pardo i Branko Štrasberger. Svi smo bili Sarajlije i složno smo živjeli. Za sledovanje je bila jedna panjoka, veličine kifle, obrok za cijeli dan. O nama je ovisilo da li ćemo to pojedati odjednom, ili podijeliti na obroke. Za ručak smo dobijali neku čorbu u kojoj nije bilo ničega.

U logoru je postojao ilegalni komitet, povezan sa nekim od Talijana, oficira iz logora. Ne znam detalje. Tamo smo bili opet povezani u trojke. Ja sam bila ruklovodilac jedne trojke koja je vršila propagandu da pobjegnemo iz logora, da kao dobrovoljci djelujemo na oslobođenim teritorijama, da se borimo kao partizani. Međutim, od toga nije

bilo ništa jer veza, koja je trebalo da dođe, nije došla. Bilo je puno omladine i djece u logoru; bile su organizovane grupe djece, recimo, od 5 godina, pa do 8 godina. Ja sam imala grupu do 12 godina. Radili smo s njima po sjećanju, jer nikakvih knjiga nije bilo. Malo geografije, malo istorije, malo matematike, malo književnosti, čega se ko sjećao. Ja sam vodila grupu od dvanaest djevojčica i dječaka.

Bio je organizovan i sanitetski kurs, koga je održavala doktorica Špicer. Tu smo učili prvu pomoć i položili ispit da danas-sutra, ako opet bježimo, možemo biti od neke koristi partizanima. Međutim, nismo bježali.

Jednog dana, nastalo je komešanje po logoru. Vidimo: talijanska vojska odlazi. Onda je neko u logoru viknuo, ne sjećam se ko: „Ne dajte im da idu sa oružjem, razoružajte Talijane“. Onako goloruki, navalili smo na Talijane i počeli da ih razoružavamo. Oni su bježali i bacali oružje. Nismo znali šta se dešava. To je bio dan prije, ili na dan kapitulacije Italije, septembra 1943. U međuvremenu, komitet je radio pa smo dobili direktive da odemo u njihove magazine, da uzmemo hranu i podijelimo je logorašima. A mi smo se, u toku boravka na Rabu, organizovali da, ukoliko do nečega dođe, tu formiramo bataljon. Pošto su se Talijani povukli, mi smo ušli u magazine i podijelili hranu. Sve je bilo organizovano, ništa nije išlo stihijski. Narod je ostao i čekao. Preko puta našeg logora bio je logor Slovenaca. Oni su mnogo stradali, pošto su jednu zimu proveli na Rabu, a ta zima je odnijela mnogo žrtava. Kad je nastala kapitulacija, kad smo razoružali Italijane, njihov pukovnik, komandant cijelog logora je pobjegao. Međutim, Slovenci i Jevreji uspjeli su da ga uhvate i vrata u logor. U logoru je i ubijen. Slovenci i Jevreji su uklonili barikade od žice i otvorili vrata. Nastalo je slavlje, dan i noć. Slovenci su organizovali svoje jedinice, a Jevreji su organizovali Rapski bataljon.

Komandant bataljona bio je bivši rezervni oficir David Kabiljo. Sa Raba je krenulo 180 muškaraca i 20 žena. To je bio čisto jevrejski bataljon. Mi smo pošli s namjerom da ćemo raditi u sanitetu. Ilegalci sa Raba, koji su držali vezu s logorom, došli su i mi smo organizovano pošli u partizane. Pošto smo bili vrlo loše odjeveni i obuveni, dogovorili smo se da svi koji neće u partizane, a koji su mladi i koji imaju dobre cipele i odjeću, da nam daju, tako da mi kao vojnici odemo dobro obučeni, da ne budemo goli i bos i kad dođemo u jednicu. Neki su čak nosili rance i neke rezervne stvari. Izgledali smo kao aveti, obzirom na ishranu. Kad sam pošla iz logora u partizane, imala sam oko 40 kilograma. Ali, izdržali smo. Pošli smo brodom do obale, gde su nas

dočekali vodiči. Bili su to seljaci ilegalci i partizani. To je već bila slobodna partizanska teritorija. Dočekali su nas sa hranom i pićem, dali nam da se odmorimo. Potom smo otišli do Brloga. Tamo nas je dočekao član Komiteta KPJ, Dobrivoje Vidić. Pozdravio nas je i rekao šta nas čeka, da budemo spremni. Radio je sa nama politički, a onda smo se odmarali. Mislim da smo sedam dana putovali dok nismo došli do jedinice kojoj smo bili određeni kao popuna.

Vojna knjižica Lee Salcherger iz 1946. godine

To je bila Sedma banijska udarna divizija Narodnooslobodilačke vojske. Ta jedinica je upravo došla sa Sutjeske, sa proboja, desetkovana. Od 1800 ljudi, koliko ih je otišlo na Sutjesku, vratilo se 700. Goli, bosi, izmučeni... Rapski bataljon išao je na popunu te jedinice. To je bilo pod Lipama, tako se mjesto zvalo. Tamo nas je dočekao komandant divizije Vječeslav Holjevac. Ispred 7. divizije, zaželio nam je dobrodošlicu, pripremio nas na sve što nas čeka i rekao da ćemo ostati tu nekoliko dana da se odmorimo i da naučimo nešto o oružju, da znamo kako se barata puškom.

Prvo su nas podijelili u jedinice. Divizija je imala 4 brigade. Ja sam dospjela u 2. brigadu kao borac čete za vezu. Pitali su ko hoće da ide u jedinicu – nek' ide – ko neće, biće raspoređen u druge, ili u sanitetsko osoblje, ili u kulturno-umjetničku grupu. Tada su nas obučili kako se rukuje puškom, kako se stavlja i vadi metak... Tu smo bili dva ili tri dana, a onda smo krenuli sa jedinicom u akcije. Međutim, u četi za veze bilo je daleko teže nego u samoj četi budući da je četa za vezu obezbjeđivala telefonsku liniju između štaba brigade i čete i bataljona.

To su bile žice namotane na drveni kalem, koji smo morali odvijati do bataljona i do čete. Imali smo poljske telefone.

Zašto kažem da je nama bilo teže? Zato što smo prvo morali postaviti liniju, a kad god bi se akcija okončala, morali smo da je dižemo. Cijeli taj put prošli smo dvaput više nego što su je prolazili borci što su išli u akcije. Veza je morala da funkcionise jer to su bile glavne veze za napad i odbranu, za povlačenje. Međutim, jedna stvar je za mene bila vrlo teška – poslije svake akcije, uvijek sam išla prva na stražu. Te straže su bile vrlo teške, uvijek noću – dva-tri sata. Na koncu, žalila sam se komandiru Đuki Arbutini, i pitala zašto uvijek mene šalju na stražu, pošto mrtva umorna dođem s položaja. „E, zato, što ti izgledaš najgore, najslabija si. Da ne bi crkla na idućem maršu, ideš prva na stražu, odradiš svoje i onda legneš i spavaš“. Mislila sam da je on prema meni bio neraspoložen, međutim, on je bio toliko uviđavan da me je na taj način štedio. Strahovala sam na straži, prvo mrak, pa noć i snijeg, zima, ništa se ne vidi, sve halucinacije, te dolazi neprijatelj, te tamo vidim nešto...

Akcije su vođene uglavnom protiv Nijemaca. Ratovalo se i protiv ustaša, a rijetko gdje protiv četnika. Ta 7. udarna divizija bila je banij-ska tako da je uglavnom ratovala po Hrvatskoj. Bilo je veoma mnogo ustaša i još mnogo njemačkih divizija, koje su na jugoslovenskoj teritoriji bile zaustavljene od partizana. NDH nije imala toliko ustaškog kadra da bi se suprotstavila partizanima pa je moralo doći pojačanje od strane Nijemaca. Prelazili smo i rijeku Lonju, koja mi je bila do pasa, nošeni su materijali, telefoni i žice. Sve se to nosilo preko rijeka, preko pruga, dolazili smo u blizinu neprijateljskih položaja, da bismo znali kuda idu, šta namjeravaju.

Onda smo prešli na Kordun. To su bili vrlo teški dani, bilo je gladovanja, bili smo sretni kad je bilo proje i kukuruznog brašna. Neko vrijeme smo jeli zobeni hljeb koga nisam mogla jesti, jer to je kao da jedete igle. U ustima i grlu vas bode, a bilo je neslano. Vode je bilo samo mjestimice. Znali smo da pijemo iz bara kad nije bilo vode. To je bilo '43. i '44. godine. Tu smo doživjeli 6. neprijateljsku ofanzivu koja je trebalo da nas uništi. Nedugo potom, prešli smo u Slavoniju i Moslavinu.

Išla sam bosa skoro mjesec dana. Nije bilo cipela. I ne samo ja, mnogo nas je bilo bez obuće. To su bili teški trenuci. Kad bih došla u neko selo, svi su me sažaljevali i davali mi krpe da zamotam noge preko dana. No, krpe se poderu čim pođete. Navečer je bilo hladno, noge zebu, prsti krvare, krvare noge. U akciju sam išla govoreći sebi: „Samo

nek' me ubiju, nek' me ne rane. Jer, ako me rane, teže će mi biti nego da me ubiju". Međutim, nisam bila ranjena, iako sam bila u prvim redovima, a išli smo iz akcije u akciju svakodnevno, borili se sa ustaškim jedinicama. Posebno teška i krvava borba bila je prilikom napada na Koprivnicu.

Jednog dana, intendant mi je poslao cipele. Stigla je neka pošiljka od Amerikanaca ili Engleza, ne znam, pa mi je intendant poslao. To su bile cipele broj 44. Ja nosim cipele broj 36, a oni mi poslali broj 44. Kad sam išla po blatu Moslavine, cipele bi ostale u blatu, a ja izvlačila noge iz cipela. Morala sam se saginjati, stavljati nogu u blato, izvlačiti cipelu, pa je onda obuti, i sve tako dok nisam došla do manjeg broja cipela, kada je sve opet bilo u redu.

Onda smo pošli na Ilirsku Bistricu (Slovenija) i ka Trstu, gdje smo razoružali veliki broj Nijemaca koji su bježali iz Slovenije, jer su očekivali kapitulaciju. Dočekala sam kapitulaciju Njemačke u Sloveniji, tada je to bila Zona B, i tu ostala. Bio je maj '45. godine.

Osim u četi za vezu, pošto smo linije postavljali između brigade i čete, povremeno sam dežurala i u štabu brigade. A u štabu brigade povremeno su me angažovali, pošto sam znala da pišem na mašini, da pišem izvještaje. I tako sam sve češće dežurala u štabu brigade, i počela tamo da radim. Tada su uveli šifre. Načelnik štaba brigade je jedini imao ključ šifri, niko to nije smio znati, jedino on. Šifre su bile brojevi koji su zamjenjivali slova. Svaki put šifre su mijenjane, da ne bi pale neprijatelju u ruke, i da se ne bi doznalo šta se namjerava. Povremeno sam pomagala da dešifrujem šifre. Bila sam pisar u štabu brigade, da kažem, polušifrant.

Onda su me povukli u štab divizije. Poslali su me na kurs od nedelju dana, da naučim šifre. Tako sam postala šifrant 7. divizije i išla dalje s njima. Dospjela sam u Sloveniju, pa sve do Trsta. I došla je kapitulacija. Postala sam šef šifranata 7. divizije još za vrijeme rata. Dobila sam čin za vrijeme rata, postala sam potporučnik i ostala u jedinici. Pošto je to bila Zona B, a ja sam bila šifrant, nisam mogla biti demobilisana. Drugarice koje su radile u sanitetu, u političkoj upravi, u tehnicima, sve su demobilisane. Samo sam ja ostala u 7. diviziji. Tada se koliko-toliko vodio normalan život. Još uvijek su bile povremene borbe, povremeni ispadi.

I, na koncu '45. i početkom '46. meni komandant kaže, pošto su se svi već izredali i išli u posjete svojoj rodbini: „Hajde i ti, posjeti i ti svoje!“ Tada sam prvi put postala svjesna da nemam nikoga svoga, da su moji svi stradali. Uhvatio me je histeričan plač i rekla sam: „Ako me

Armija otpusti, ja ću na ulicu. Nemam gdje ići, ni kod koga. Ne znam šta ću, a u Sarajevo ne mogu više da se vratim“. Onda su me poslali, mjesec dana, na oporavak na Bled. Na Bledu je bio hotel „Toplice“ u kome su odsjedali partizanski avijatičari. Povremeno su tu dolazili na rekreaciju. Na Bledu sam bila mjesec dana, tu sam doznala da mi je vjerenik živ. Pozvao me je da dođem u Beograd, da se sretnemo, da vidimo šta ćemo i kako ćemo dalje. Moj vjerenik je bio Jevrejin, partizansko ime Stanko Salcberger, inače Sarajlija, koji je jula '41. otišao u partizane. Njegov brat je isto jula '41. otišao u partizane, ali je uhvaćen i doveden u Sarajevo. Suđeno mu je. Javno je ubijen na Vracama. Njegova porodica je odvedena u logor. Brat Alfred – Fredi u Jasenovac, a roditelji Katica i Leopold sa snahom Paulom – Bebom, rođenom Krautblat, na Rab. Svi su njegovi stradali, osim roditelja koji su preživjeli rat.

Moj vjerenik i kasnije suprug, od 1941. bio je u partizanima a po oslobođenju do penzionisanja radio je u Armiji. Prije rata radio je u Sarajevu kao mašinski tehničar. Penzionisan je u činu general-majora.

Sara MANDELBAUM

NIJE BILO LAKO BITI MLAD

Sara Mandelbaum, devojačko Finci, rođena je u Sarajevu 6. jula 1911. godine od majke Berte – Beje, rođene Gaon i oca Davida Fincija. Imala je stariju sestru Reginu i brata Šaloma. Iz logora na Rabu stupila je u Jevrejski partizanski bataljon, zatim u 7. banijsku diviziju. Holokaust su preživjele sestra Regina i ona.

Ima dva sina, Zorana i Zigmunda – Batu, i petoro unučadi. Zoran je bio predsjednik Jevrejske opštine u Mostaru, inženjer je i otac četvoro dece, Bata je takođe inženjer i otac jedne kćerke.

Moji roditelji su iz Travnika. Imala sam jednu sestru i jednoga brata, sestra je bila starija od mene, a brat mlađi. Ne znam koje su se godine moji roditelji preselili u Sarajevo. Sa nama su živjeli baka i deda. Tata je, kod Bašćaršije, imao limarsku radnju. Stanovali smo najprije u Bijedenici, a onda smo kupili kuću na Babića bašći. Sestra je išla u školu, a poslije se zaposlila u jednoj zdravstvenoj ustanovi kao činovnik i udala se za Alfreda Fincija, iz Zovika, kod Sarajeva. Imali su sina Sabetaja. Bilo je to prije rata.

Cijela naša porodica je poštivala jevrejske običaje. Kod kuće se govorio ladino, bili smo patrijarhalna i pobožna sefardska porodica. Poštivali smo Šabat, tada bi svi bili na okupu. Svakog Purima smo se maskirali, bilo je lijepo, a mi djeca smo dobijali pare i voće.

Sjećam se da sam kasnije imala momka pravoslavca i da tati to nije bilo pravo. Znam da je rekao: „Ono što sam ja, hoću da je i moje dijete“. A i ja sam u duši ipak bila Jevrejka. Nisam mogla pomisliti da se pokrstim da bih se udala. Išli smo u sinagogu, mama uvijek sa šeširrom na glavi, moja sestra i ja također. Odlazili smo u veliki hram u Sarajevu gdje je tata imao svoje mjesto. Kad su došli fašisti i srušili hram, otac je iste večeri stao ispred slike svog oca i rekao: „Blago tebi da ovo nisi doživio“.

U Sarajevu je bilo Jevreja izbjeglica, poslije dolaska Hitlera na vlast u Njemačkoj. Sjećam se da smo sestra i ja jednom otišle u pozorište. Pjevači koji su pjevali bili su izbjeglice iz Njemačke. Otjerani su kad su sa balkona neki počeli da na njih bacaju jaja. Predstava je prekinuta. Inače se u našoj kući o politici nije pričalo, ali smo znali da je nekoliko porodica, u kojima je bilo mnogo ženske djece, poslalo svoju djecu u Palestinu. Ta djeca su se spasila. A mi smo žalili što nismo bogati, pa da i mi idemo. Otac je imao familiju u Beogradu, brata Isaaka Fincija, sa ženom i tri sina. U Beogradu, na Terazijama, držali su prodavnicu namještaja, a imali su i stolarsku radionicu. U poslu su učestvovali i sinovi Šalom, Salamon i Moric. Sva trojica i majka pobjegli su u Palestinu, dok je otac strijeljan, 1941. godine.

Kad su došli Nijemci, bilo je strašno. Moj tata je prvi put izašao iz radnje ranije. Još je radio kao limar u svojoj radnji. Rekao je da su prethodne večeri iz Sarajeva odveli pedeset Jevreja. Poslije su počela masovna odvođenja. Svi Jevreji su bili popisani, skupili su nas tamo gdje je bila Jevrejska opština i slali na prinudni rad. Svake hefte – po nedjelju dana. Došao bi jedan čovjek i odredio ko će ići na rad. Najžalije mi je bilo mog brata. On je morao ići na stanicu. Tamo je sa ostalima prenosio vreće. Jednom se povrijedio, ali ga je Nijemac vratio natrag da radi.

U to vrijeme imala sam 28 godina i još nisam bila udata. Jedne večeri su došli po mog brata, ali smo on i ja prije toga zajedno pobjegli prema Miljacki. Šamarali su tatu pitajući ga 'gdje mu je sin'. Vratili smo se sutradan. Poslije nekoliko dana, jedne nedelje, tata je izašao pred kuću, fino obučen. Došao je kamion u koji su kupili Jevreje, pa su i njega odveli. Jedna komšinica, muslimanka, koja je stanovala preko puta nas, dala mu je komad hljeba. Naš rođak, sin brata moje mame, kasnije nam je rekao da su ih sve odveli u Jasenovac. Ispričao mi je da su te stare ljude natjerali da igraju kolo, tjerali su ih kamdžijama, udarali do besvjesti. Te noći mama i ja smo ostale napolju. Zaključali su nam kuću i zapečatili vrata. Prešle smo u komšiluk praznih ruku, a

odatile otišle kod jedne prijateljice Jevrejke. Moja rodica iz Konjica uskoro je poslala lažnu legitimaciju za brata. Mi smo za to dali pare, i ona ga je odvela kod sebe. Brat je potom otišao u partizane, gde je stradao od strane četnika. Poginuo je u 25. godini. Mami nikad nisam rekla da je poginuo.

I mene su jednog dana zatvorili u Vijećnicu. Morala sam sve da im dam – pertle, šnalu. Jedan Jevrej, čije ime ne znam, poslao nam je hranu; sjećam se da su bile faširane šnicle. Tu nisam bila dugo, ubrzo su nas pustili, ali meni je bilo veoma teško.

Ona rodica iz Konjica je poslala lažnu legitimaciju i za mene, tako da sam i ja došla kod njih. Isto smo kasnije uradili i za mamu, ali nas je čovjek koji je trebalo da je dovede prevario i mama je ostala u Sarajevu. Ona je, kasnije, odvedena u logor za žene, u Staru Gradišku.

U Konjicu su me, iako sam imala legitimaciju, izbacili na stanicu. Ne sjećam se kako sam se zvala, navodno bila sam iz Goražda. Od Jevreja je tamo bio samo moj stric koji se uzdao u to da će ga zaštititi Hrvati. Ali, jednog dana, prvo su upali partizani, pa četnici, pa ustaše, i onda su nas odveli. Povelili su nas natrag, u Sarajevo. Spasio nas je David Hajon, iz Mostara. On je javio talijanskom kolonelu da su oni napisali da su u njihovoj zoni svi Jevreji zaštićeni. Talijani su tada platili za svakog našeg Jevreja. Mene su čak slikali za novine. Tako smo imali sreće da nas ponovo vrata u Konjic. Sve vrijeme nismo jeli ništa, ali ja nisam osjećala glad. U grupi smo bili moj stric, njegova žena, dvije kćeri i mala od jedne kćerke. Ostala je živa, sad je u Zagrebu, dr Debora.

Tada sam riješila da moram otići iz Konjica. Moji iz familije su rekli da su ih ustaše odvele radi mene. Jednog dana daidža* me je odveo u Mostar. Na rastanku me je upitao šta mi treba jer tu nema nikoga da mi pomogne. Zamolila sam ga da mi da tatinu sliku i peškir. Našao se tu neki čovjek koji je ponudio da me odvede. Kod njega ipak nisam mogla ostati, pa sam slijedećeg jutra otišla kod Davida Hajona, koji mi je rekao da nađem sobu koju će platiti Jevrejska opština. Tražeći sobu, naišla sam na moju poznanicu, Desu, ženu Miloša Babića. Oni su, na Musali, imali šnajdersku radnju. Desa me je pozvala kod njih, tako da sam objeručke prihvatila da pomažem njenom mužu u radnji jer sam znala šiti. Ona je bila mojih godina, muž je bio dosta stariji. Mužu me je predstavila mojim pravim imenom i rekla da sam njena drugarica, na šta je on odgovorio da sam u tom slučaju sigurno

---

* Daidža = stric (turc.)

dobra i poštena. Tamo sam šila, peglala talijanske bluže. Sećam se da mi je Desin muž, odmah po dolasku, dao pola panjoke. što mi je tada mnogo značilo.

Početkom novembra 1942, David Hajon je pozvao sve Jevreje da dođu u sinagogu. Tamo su održali molitvu i rekli da će svi morati napustiti Mostar i ići u Dubrovnik, gdje će biti smješteni u talijanski logor, jer je Mostar postao nesigurno područje u koji su povremeno upadale Francetićeve „Crne legije“, a talijanska vojska nije mogla da obezbedi zaštitu. Legije su kupile jevrejske izbjeglice, posebno one koje nisu imale prebivalište u Mostaru. Svi Jevreji su, 17. novembra te godine, sa najnužnijim stvarima koje su mogli ponijeti, i žutim trakama sa Davidovom zvijezdom na rukama, vozom prebačeni u Dubrovnik.

U Dubrovniku su nas dočekali talijanski karabinjeri i rekli da se skupimo po porodicama. Zatim su nas brodovima transportovali u Kupare, pa na Hvar, Lopud i Vela Luku. Ja sam bila sama pa sam s mostarskim Jevrejima otišla na otok Lopud gdje sam bila smještena u hotelu „Grand“, u sobi broj 27. Tamo sam upoznala mog budućeg muža Mojšija Mandelbauma. Za njega sam se udala 14. februara 1943, na otoku Lopudu. Vjenčanje je bilo po jevrejskom običaju, a vjenčao nas je pravi rabin... Svi smo se veselili. Mojšija su čak pustili da ode u Dubrovnik u pratnji talijanskog vojnika, da kupi vino i druge stvari za vjenčanje. Ja sam tada šila za talijanske vojnike uniforme i dobijala dodatnu panjoku.

U maju 1943. svi Jevreji su prebačeni u koncentracioni logor na Rabu, gdje su uslovi za život bili mnogo teži. Tamo su se već nalazili zatvoreni Slovenci.

Moj muž i ostali Jevreji organizovali su partijsku ćeliju. Potajno su slušali radio i pripremali ustanak u logoru. Saradivali su sa Slovencima, jer ih je dijelila samo žica. Kad su saznali da je Italija kapitulirala, digli su se na ustanak, uzeli oružje i dočekali partizane koji su došli da nas oslobode. Stariji su ostali na Rabu; neki koji su imali novca otišli su u Italiju, a veliki broj mlađih ljudi otišao je u partizane.

Pitali su nas: ko hoće da ide u partizane? Oni su već bili organizovani. Muž i ja odlučili smo da krenemo. Oni koji su ostali, ispratili su nas. Pomislila sam da i nije važno ako poginem. Pozdravili smo se sa svekrvom i zaovom, koje su ostale u logoru na Rabu i krenuli lađom.

Mi smo bili organizovani u Rapski partizanski bataljon koji je bio u sklopu 7. banijske udarne brigade. Komesar nam je bio Muhamed

Kalauzović, koji je oženio moju drugaricu Lenku Levi, iz Mostara. Nas dvije smo bile zajedno u logoru na Rabu.

Sjećam se da smo stalno bili u pokretu. Stanemo da se odmorimo, a neko dovikne: „Pokret, pokret!“ U Jevrejskom partizanskom bataljonu bilo nas je oko 250. Neki koji su izašli iz logora, nisu bili sa nama. Otišli su u Topusko ili su bili u zbjegovima. Ja sam dobila zavoje i sanitetski materijal. Međutim, kad smo došli u Karlovac, odred je rasformiran. Znam da je neko držao govor i rekao da smo mi poslije logora puni gorčine i spremni na borbu, ali su nas rastavili. Rastavili su muževe od žena. Ja sam plakala, isto kao i moj muž; dala sam mu svu robu, osim svoje. Odmah su mi rekli da neću moći da nosim sve što imam čim počne prva ofanziva, tako da sam sve što sam imala podijelila s drugaricama.

Posebno teško bilo je s hranom. Dešavalo se u selima da imamo šta jesti, ali nije bilo tako uvijek. Dođem u selo i pitam: „Imaš li, drugarice, da mi daš nešto da pojedem?“ Pa, ako da. Sjećam se da smo pjevali: „Hajd’ u partizane / hajd’ u zemlju našu / za narod, za slobodu...“ Kad usporedim kako smo se skućeno osjećali u logoru, taj osjećaj slobode mi je mnogo značio. Oslobođenje sam dočekala u partizanima. S mužem sam se vidjela samo nekoliko puta. Prvog sina rodila sam 1945, kad sam već stigla u Mostar. Nažalost, razbolio se od crvenog vjetra i umro. Slijedeće godine sam rodila Zorana. Imam još jednog sina Zigmunda – Batu. Dobio je ime po tati mog muža. Imam pet unuka. Dvije unuke i unuk su u Izraelu, jedan unuk je u Italiji, Batina kćerka je također u Italiji, gdje se udala.

UZ TEŠKOĆE, I MALO SREĆE

Rodena je u Sarajevu 1925. godine, od majke Laure i oca Alberta Danona. Imala je brata Isu, starijeg od nje 14 godina, i sestru Saru, četiri godine stariju. Sestre su rodene po očevom povratku iz zarobljeništva, u kojem je, kao ruski zarobljenik u Prvom svetskom ratu, proveo šest godina, u Vladivostoku, na istoku Rusije.

Završila je Medicinski fakultet u Sarajevu, a u Beogradu specijalizovala mikrobiologiju. Radila je u Vojno-medicinskoj akademiji, u Beogradu, do penzionisanja 1982. godine. U braku sa inženjerom Benjaminom Levijem ima kćerku Sa-

nju, takođe mikrobiologa, i sina Tea, diplomiranog ekonomistu. Iz braka kćerke i sina ima dvoje unučadi.

Umrla je marta 2002. godine u Beogradu.

Moj otac je bio voljen i uvažavan u sredini u kojoj je živeo. Zahvaljujući prijateljstvu sa muslimanima, već u avgustu 1941. godine, poslao je sestru i mene u Mostar kod svojih rođaka, koji su tamo živeli. Prerušene u sestre dvojice muslimana, otišle smo iz Sarajeva u Mostar koji su bili okupirali Italijani, tada tolerantni prema Jevrejima. U Mostar je kasnije došla cela moja familija.

U Mostaru smo se sestra i ja povezale sa naprednom omladinom i dobijale razne zadatke. Ja sam u feredži (muslimanska odeća) prenosila oružje do prve veze sa partizanima. Posle mesec dana primljena sam

u SKOJ. Mostarski muslimani, sa kojima smo se družili, maksimalno su nas pomagali. Donosili su nam brašno, šećer i druge namirnice. Zauzima su bili pažljivi, napredno orijentisani i većina ih je otišla u partizane. Naše mirno življenje u Mostaru trajalo je godinu dana, jer su Italijani internirali sve Jevreje iz Mostara, oktobra 1942. godine. Mi smo internirani najpre na ostrvo Lopud. Na Lopudu smo bili smešteni u hotelu, ali ograđenom bodljikavom žicom. Život je bio vrlo organizovan. Hrana se dobijala u naturi od Italijana, a naše žene su pripremale hranu koja je bila, za ono vreme, dobra i obilna.

Sestra i ja smo pomagale, uz nekoliko profesora i učitelja, u radu sa školskom decom. Uključile smo se i u hor. Ja sam vrlo često pevala solo, ili sa horom. Svake subote uveče bile su organizovane priredbe.

Sa Lopuda smo brodom prebačeni na Rab, gde su bili internirani Jevreji iz Dalmacije. Prvi susret na brodu sa italijanskim fašistima bio je dovoljan da znamo da odlazimo u koncentracioni logor. Na otoku Rabu bio je i drugi logor – za Slovence.

Smešteni smo po barakama. Hrana je bila veoma loša. Svakog dana dobijali smo pasulj sa makaronima, nezachinjen, i komad hleba. Uz sve to, vladala je i velika oskudica vode.

Sestra i ja odmah smo se uključile u rad skojevske organizacije. Završile smo kurs prve pomoći, jer su vršene pripreme za mogući odlazak u partizane. Sedmog septembra 1943. godine saznalo se da je Italija kapitulirala. Tada smo dobile zadatak da prikupimo što više omladinki, krenemo do žičane ograde i obavestimo italijansku stražu da je rat završen. Tražile smo da nas puste napolje. Pustili su nas a mi smo se tada uhvatile u kolo sa vojnicima i zajednički se radovali slobodi. Za to vreme naše rukovodstvo logora organizovalo je obijanje magacina sa oružjem, zajedno sa zatočenicima slovenačkog logora. Svo oružje je bilo u našim rukama. Komandant logora je uhapšen; nedugo potom izvršio je samoubistvo. Unutar sada oslobođenog logora vršene su pripreme za odlazak u partizane. U vreme priprema,

Sida u Zagrebu, 1945.

formiran je bataljon slovenačkih i naših logoraša sa zadatkom da se ide u oslobađanje Cresa i Lošinja. Sestra i ja smo, kao bolničarke, priključene bataljonu. Cres i Lošinj su oslobođeni, a mi smo se vratile na Rab.

Formirana je Rapska jevrejska brigada, koja je trebalo da se pri-sajedini VII banijskoj diviziji. Put je bio dug i opasan, s obzirom na to da su mogli da nas napadnu Nemci i ustaše. Kada smo, posle dugog i napornog marširanja, stigli u Baniju, VII banijska divizija bila je anga-žovana u Petoj ofanzivi. Žene su zadržane na Baniji.

Sestra i ja bile smo dode-ljene Agitpropu divizije. Ka-snije se Agitprop rasformirao i veća grupa omladinki upućena je Okružnom komitetu Banije, s tim da se kao bolničarke upu-timo u Liku, u novoformirani tenkovski bataljon. U to vreme započela je VI ofanziva i sve veze sa Likom bile su prekinu-te. Mi smo zadržane na Baniji i raspoređene da radimo kao uči-teljice po selima. Ja sam bila određena u selo Brubanj. To je bilo nepristupačno mesto sa ra-štrkanim kućama. Škola je bila u izgradnji; nju je poklonio je-dan američki iseljenik. Kuća je bila pod krovom, bez prozora i vrata. Noćima su zavijali vu-kovi. Nije teško zamisliti kako sam se osećala, sama sa svojih 16 godina. Dotad se nisam odvajala od roditelja. Đaka je bilo malo, svega pet-šest, i zbog toga što su deca morala, po zimskom vremenu i dubokom snegu, pešačiti kilometrima.

Sida sa drugaricama Biserkom i Helenom u Sarajevu 1941. godine

Pošto sam na Lopudu, skoro svake subote, pevala, potražili su me moji drugovi i drugarice, jer se upravo formirala Kazališna grupa Okružnog komiteta Banije. To je za mene bio spas. Odmah sam se uključila u rad grupe, koja je glumila, spremala pozorišne predstave, pevala u horu i igrala partizanska kola. Odlazili smo u razna mesta, i

na položaje, svuda gde se nalazila naša vojska, i davali priredbe. Zaista smo dizali moral vojsci.

U Kazališnoj grupi ostala sam do kraja rata. Dirigent našeg hora insistirao je da me pošalju u Zagreb na školovanje glasa, jer je smatrao da imam glas koji treba usavršiti. Pošto nisam imala završenu gimnaziju, nisam mogla na konzervatorijum, pa sam se upisala u partizansku gimnaziju, u njoj završila VII razred i upisala se u srednju muzičku školu. Stanovala sam u partizanskom domu u Gornjem gradu, u Zagrebu. Moji roditelji, koji su bili na Baniji (otac je pomagao u opštini), posle završetka rata vratili su se u Sarajevo.

Jednog školskog raspusta posetila sam ih i odlučila da se vratim u Sarajevo, pošto je i tamo otvorena partizanska gimnazija. Po završetku gimnazije, upisala sam medicinski fakultet, jer je to bila želja mojih roditelja. Nikako nisu mogli da se pomire sa mojom željom – da im kćerka bude „pevaljka“. Fakultet sam završila 1953. godine. Te godine udala sam se i i preselila u Split, gde je moj suprug, inž. Benjamin Levi, gradio fabriku „Jugovinil“. U Splitu sam rodila dvoje dece – Sanju i Tea, a 1958. godine preselili smo u Beograd, gde sam specijalizovala mikrobiologiju i radila u Vojno-medicinskoj akademiji do penzionisanja, 1982. godine. Pošto nisam ostvarila svoju želju da postanem operna pevačica, zadovoljila sam se pevanjem u horu Braća Baruh.

*Sida Danon sa drugaricama u četvrtom razredu gimnazije
sa razrednim starešinom u Sarajevu*

Moj suprug je umro 1974. godine, tako da sam, u svojoj 47. godini ostala udovica sa kćerkom na prvoj godini medicinskog fakulteta i sinom u sedmom razredu gimnazije. Majka je živela sa mnom, tako da mi je olakšala težak udovički život. Kćerka mi je završila medicinski fakultet, specijalizovala mikrobiologiju i zaposlila se na Torlaku, gde i danas radi. Sin mi je završio ekonomski fakultet, oženio se i u braku se rodila unuka Laura, a Sanja mi je podarila unuka Igora, koji mi ulepšava život. Iako bolesna, veoma često prikovana za postelju i po nekoliko meseci, ipak svakog dana, kada otvorim oči, iznova nalazim opravdanje da imam razloga da živim, jer – gledam unuke kako rastu! Oni još nisu napunili 13 godina.

Sida Danon je ovo svoje svedočenje lično donela i predala redakciji nekoliko dana pre svoje iznenadne smrti (prim. red.).

Dorđe ALPAR

ZAVET – NE PASTI NEMCIMA U RUKE

Roden je u Pečuju, u Mađarskoj, 28. januara 1922. od oca Andrije i majke Jelisavete, rođene Vajs. Porodica se iz Pečuja doselila u Beograd novembra 1922. godine. Imao je brata Otona (Gad), koji se 1939. iselio u Palestinu i bio jedan od osnivača kibuca Gat. Roditelji su takođe preživeli holokaust i sa prvom alijom 1948. iselili se u Izrael. Posle četiri razreda palilulske osnovne škole i male mature u Drugoj muškoj gimnaziji, odlazi u Medling pored Beča, gde završava prvu godinu srednje tehničke škole i doživljava okupaciju Austrije od Nemaca.

Po povratku u Beograd nastavlja sa školovanjem u srednjoj tehničkoj školi gde ga zatiče rat, u četvrtom razredu. Jula 1941. beži u Šibenik a posle kapitulacije Italije odlazi u partizane. Demobilise se 1945. i vraća u Beograd. Zaposlio se kao načelnik komunalnih poslova u II reonu. Postaje direktor Direkcije za građevinsku i drvnu industriju Beograda, izjašnjava se za Informbiro, biva smenjen i prebačen u Odsek za komunalne poslove grada Beograda, a odatle u Građevinsko preduzeće „Komgrap“. Hapse ga 22. februara 1949. i, posle 14 meseci istražnog zatvora i 36 meseci zatočeništva na Golom otoku, puštaju 22. jula 1953. Ponovo se zapošljava u «Komgrapu», gde počinje kao tehničar gradilišta, zatim rukovodilac gradilišta, pa rukovodilac sektora Karaburma, onda tehnički direktor fabrike „Standardbeton“ i, na kraju, glavni inženjer. Oktobra 1965. „Komgrap“ ga šalje u Zapadnu Nemačku da tamo otvori pogon.

U Frankfurtu se stvara firma „Dikom-Bau“ čiji je rukovodilac sve do odlaska u boračku penziju, 1. februara 1977. Od onda se osamostalio i radio sve do svoje 80. godine. Sada živi u Frankfurtu sa svojom porodicom.

Sve je počelo u nedelju 6. aprila 1941. oko 6 sati ujutro. Tada sam imao 19 godina. Probudilo me bombardovanje. Izadem na terasu, čujem detonacije i vidim oblačiće od protivavionske odbrane. Mislim, manevri? Budim oca: i on gleda, ne znamo šta je. Otvaramo radio i čujemo da je Nemačka podmuklo napala Jugoslaviju, bez objave rata. Odmazda za puč od 27. marta i da sebe obezbede sa jugoistoka. U nedoumici šta da se radi, odlučujem da odem do kena Hašomer hacaira, čiji sam aktivan član bio, da bismo se dogovorili šta da učinimo. Prolazim Dalmatinskom, zatim Knez Miletinom, pa Dušanovom do kena. Usput – grozni prizori od bombardovanja: mlekadžije sa konjima razmrskani, od pritiska vazduha prilepljeni uz zidove zgrada, srušene kuće, pokidana električna, a bombardovanje još traje, naročito Dorćola. Stižem u ken. Tu je gužva, dolaze, odlaze, nema čovek gde da se skloni. Što je najgore – ni od koga nema nikakvih uputstava šta da se radi!

Dogovaram se sa Benkom Demajorovićem da ide kući, uzme neophodne stvari i dođe do mene pa da bežimo. Nameravamo da se probijemo do Kotora, očekujemo da će tamo doći engleska flota, pa da se javimo kao dobrovoljci.

Doživeo sam tzv. Anšlus. Kada su Nemci upali u Austriju, imao sam 16 godina. Tada sam bio u internatu u Medlingu (Moedling) pored Beča, gde sam pohađao prvi razred srednje tehničke škole. Svi su znali da sam Jevrejin pa su me jurili da me namažu šmol pastom i ispljuju, ali im to nije uspelo – pobegao sam u ambulantu i u njoj ostao nedelju dana, dok se situacija nije stišala. Jevrejske profesore su odmah izbacili iz škole. Posmatrao sam i paljenje knjiga u školskom dvorištu. Prilikom odlaska u Beč, video sam divljanje Nemaca i jevrejske trgovce pred svojim radnjama sa ispisanim pogrđnim parolama, pljuvane, psovane i ponižavane. Zarekao sam se da ću sve učiniti da nika-da ne padnem Nemcima u ruke.

BEKSTVO IZ BEOGRADA

(Za period od 6. aprila do 23. maja 1941. godine vodio sam dnevnik koji sam predao Jevrejskom muzeju u Beogradu, kao i moju radničku knjižicu, dobijenu u Dubrovniku. O tome kroz šta sam sve prošao u ta nepuna dva meseca, donekle mogu da posvedoče izvodi iz tih dnevničkih zabeleški).

Pripremio sam se za odlazak iz Beograda. Kad je Benko stigao, priključio nam se i moj prvi komšija Đura Kraus. Oko 18 sati nas trojica krenuli smo iz grada. Stigli smo u selo Kaluđericu i, pošto je tu bilo na hiljade izbeglica, nismo mogli da nađemo prenoćište pa smo spavali ispod trema jednog svinjca.

7. april. U osvit dana pošli smo dalje i ubrzo izbili na put za Ralju. Hrane još imamo od onoga što smo poneli, ali nigde ništa ne može da se nabavi. U podne smo stigli u selo Vrčin, nahranili se, odmorili i onda pošli prema Ralji. Oko 17 sati stigli smo u Ripanj i u kući seljaka Jeremije Mitrovića, prespavali u krevetima i u zasebnoj sobi.

8. april. Dobro smo se odmorili, osvežili, doručkovali i izjutra pošli ka Ralji i tamo stigli oko osam i po. Čekamo na voz za jug i, oko 13 sati, smešteni u furgonu, krećemo. U Mladenovcu nam se priključilo osam učenika, koji su sutradan sišli u Adrovcima. Stigli smo u Aleksinac. Tu, 9. aprila, nastaje uzbuna i voz se usmerava prema Stalaću. Tu smo prenoćili u osnovnoj školi.

10. april. Ujutro smo (po snegu!) krenuli peške u Kruševac. Iz Kruševca vozom do Čačka a od Čačka do Prijepolja prestajali smo na papučici vagona. Tu hvatamo drugi voz do Požege, u kojoj smo, stojeći napolju, promrzli. Napokon, odatle, nešto posle ponoći, stižemo u Sarajevo, gde noćimo.

11. april. Idemo u sarajevski ken da vidimo šta da radimo. Nema nikakvih uputstava. Jedni predlažu da se ide na Romaniju, a drugi su za probijanje do Kotora i da sa engleskom flotom, koja će sigurno doći, odemo u Palestinu. Opređeljujemo se za Kotor.

12. april. Iz Sarajeva, sada nas je četvorica, polazimo vozom u 14,15. Zadržali smo se u Konjicu i tu prespavali. Kasnije smo doznali da je voz imao zastoj da bi propustio drugi voz sa „kraljevskom svitom“.

13. *april.* Putujemo dalje vozom. U Vojnom smo se opet zadržali. Tu je Đura Kraus sreo roditelje i, posle razgovora sa ocem, odvojio se od nas. Stižemo u Mostar u kojem sam imao školskog druga Žarka Gačića, čiji je otac držao građevinsko preduzeće. Potražimo ga i, u dvorištu preduzeća, u jednoj šupi, smestimo se na slami, da spavamo. Bilo nas je sedmorica.
14. *april.* Odlazimo u grad i doznajemo da je pruga prekinuta, jer je došlo do sukoba između ustaša i komunista koji su pušteni iz obližnjeg zatvora. Grad bombarduju Italijani. Vraćamo se da uzme-mo stvari, kad tamo – dvorišna kuća je bila pogođena bombama. Pomažemo u raščišćavanju i napuštamo Mostar. Malim autobu-som stižemo do Blagaja, odatle do Nevesinja, gde spavamo na podu, u jednoj muslimanskoj kući.
15. *april.* Polazak i susret sa Krausovima u autobusu. Autobusom pu-tujemo do Gacka (42 dinara karta!), gde noćimo u hotelu.
16. *april.* Vojničkim kamionima prebacujemo se od Gacka do Bileće. Tu saznajemo za kapitulaciju Jugoslavije. Tražimo prevoz za da-lje. Opet nađemo vojničke kamionete – radionice, kojima stiže-mo u Trebinje. Mislili smo da ćemo se ugušiti, jer su to bili za-tvoreni kamioni, bez vazduha, pa smo zadnja vrata morali stalno da otvaramo.
17. *april.* Opet vojničkim kamionima, ali sada otvorenim, krenemo za Herceg Novi. Sa nama je bilo i nekoliko oficira. Pre Grahova, iz suprotnog pravca, na motociklima, projuriše “bersaljeri” italijan-ske vojske. Kada su ih oficiri primetili, bacili su pištolje i skin-uli svoje oznake. Serpentinama se spuštamo i najzad stižemo u Herceg Novi. Tu su već Italijani preuzimali vlast, hapsili oficire i sprovodili ih u zarobljeništvo. Prespavali smo u sokolskom domu – bioskopskoj sali, na podijumu.
18. *april.* Hvatamo ćiru koji ide za Zeleniku. U vozu dupke punom, pu-nom mornara, nekako smo se smestili – ko na papučici, ko na krovu. Kad je voz izišao iz tunela, svi smo bili garavi. Stižemo na pristanište: tamo – ni žive duše. Neko od naših zna za dom „Karmel“ u Prčanju, odmaralište Jevrejskog ženskog društva iz Beograda. Nekolicina idu da traže barku kojom ćemo se preba-citi, a drugi da vide šta može da se nabavi za hranu. U toj grupi bio sam i ja. Prekoputa pristaništa nailazimo na velika metalna vrata sa čuvarnicom. Prilazimo, zovemo, niko se ne javlja. Kad: to je bio veliki vojni magacin, napušten od jugoslovenske vojske,

a italijanska ga još nije preuzela. Ulazimo i zatičemo kartonske kutije sa dvopekoma, mesnim konzervama, marmeladom i drugim artiklima. Nalazimo i silnu opremu – uzimamo šator, stolice, manjerke, posuđe. I danas imam oficirsku torbu i rasklapajuću kožnu stolicu ponetu odatle. Sve te stvari prenosimo na obalu gde se stvorila velika gomila naših ruksaka i donetih stvari. U međuvremenu druga grupa nalazi trabakulu koja će nas prevesti. Natovarimo sve stvari i krenemo prema Prčanju. More mirno, prolazimo pored hidroaviona koji su vezani za bove, u daljini se vide ratni brodovi sa čamcima. Kasnije smo doznali da su ti brodovi bili napušteni i da su meštani odnosili šta su stigli. Prethodnog dana jedan kapetan potopio je svoj ratni brod. Napokon, u 9,30 stižemo na obalu kod Prčanja.

Istovarujemo stvari, prenosimo ih u „Karmel“ i tu se smeštamo za spavanje. Tu nas je jedanaestoro: Braco Alkalaj (kasnije doktorirao, živeo u Nahariji i tamo umro), Marko Alkalaj (sada živi u Zagrebu), Žak Alkalaj (Markov brat, sada živi u Zagrebu), Đorđe Alpar (sada živim u Frankfurtu na Majni), Jaša Almuli (sada živi u Londonu), Benko Demajorović (otišao na Korčulu, odatle u partizane i tamo poginuo), Avram Papo (kibuc Gat, tamo i umro), Cipora Papo (kibuc Gat, tamo i umrla), Finci (imena se ne sećam), i još dvojica čijih se imena takođe ne sećam.

19. *april*. Nismo mogli da ostanemo u „Karmelu“, jer su ga Italijani uzeli za sebe, pa se prebacujemo u Češki dom. Potrebne stvari dobili smo od ekonomije „Karmela“. Celog dana imali smo posla oko preseljavanja, organizovanja smeštaja i kuhinje.
20. *april*. Nedelja. Kuvamo sami, slušamo radio, čekamo vesti, ali se ništa ne dešava.
21. *april*. Odlazimo u Kotor da kupimo hranu. Puno izbeglica sa svih strana. Pojavili su se svežnjevi nagorelih hiljadarki, doznajemo da se Narodna banka evakuisala u Crnu Goru, gde je pokušano spaljivanje novčanica. Čujemo da su Moša i njegova devojka Inge otišli u Beograd da izvide situaciju. Poslali smo telegram mojoj kući. Italijani svuda preuzimaju vlast. Iz Kotora se vraćamo sa hranom.
- 22–24. *april*. Dani prolaze monotono – šetamo, radimo uobičajene stvari, kupujemo, igramo šah, čekamo na razvoj događaja gubeći nadu da će Englezi doći.

25. *april*. Marko je došao iz Dubrovnika i obavestio nas da je tamo i Miša Štajner i da ima dosta Jevreja izbeglica. Italijani su na vlasti, ali pregovaraju sa ustašama i verovatno će im predati vlast. Stiže karta od Moše Mandila iz Herceg Novog. U naredna dva dana ništa se ne dešava.
28. *april*. Odlazim u Dubrovnik da izvidim situaciju. Tamo se nalazim sa Krausovima. Primaju me kod sebe na spavanje i hranu. Pisao sam roditeljima, nemam nikakvih vesti od njih. Pošto nisam imao više sredstava za život, tražim posao. Gazdarica koja je iznajmila stan Krausovima preporučila me je građevinskom preduzeću u Lapcu koje me primi na posao.
4. *maj*. Odlazim u Prčanj da uzmem stvari. U međuvremenu, svi smo rešili da pređemo u Dubrovnik, gde smo se i razdvojili.
9. *maj*. Počinjem da radim kao tesar. Firma mi traži radničku legitimaciju, koju nemam. Sve vreme sam imao svoju đučku knjižicu iz srednje tehničke škole u kojoj nije bilo rubrike o veroispovesti. Gazdarica mi opet pomaže i ide sa mnom da izvadim radničku legitimaciju. Na šalteru dajem podatke o sebi. Kad, odjednom, pitaju: zavičaj? U magnovenju odgovaram: Split, zbog toga što se većina Jevreja spremala da ide u Split ako ustaše preuzmu vlast u Dubrovniku.
19. *maj*. Dobijam vesti od roditelja: saopštavaju mi da je četvrti razred moje škole ponovo počeo sa nastavom, da se spremaju za diplomski ispit i da je najbolje da i ja dođem kući i nastavim sa školovanjem.
23. *maj*. Dan pre nego što će ustaše preuzeti vlast u Dubrovniku, vraćam se u Beograd.

MALO SLUČAJ, MALO HRABROST...

Po dolasku u Beograd zatičem groznu situaciju – moji roditelji su registrovani, kao i svi ostali Jevreji u gradu. Otac odlazi na prinudni rad – raščišćavanje srušenih zgrada. Odlučujem da se ne prijavljujem. Od tada ilegalno živim u Beogradu.

Tramvajem odlazim na Dorćol, iako je Jevrejima zabranjeno da se voze tramvajem. Ulazim u Jevrejsku bolnicu koja se nalazila u Visokog Stevana 2, neposredno preko puta moje škole, stavljam žutu traku pozajmljenu od majke (jedini put sam je tada stavio!) i ulazim u školu, u moj razred. Kao da se pojavila avet – svi su zaprepašćeni: otkud

ja?! Izjavljujem da i ja želim da se priprelim za predstojeći diplomski ispit, sedam i pratim nastavu. Pre završetka školskog dana poziva me prof. Đura Bajalović, vršilac dužnosti direktora škole, i saopštava mi da nije poželjno da dolazim u školu, već da se spremam kod kuće i samo dođem na ispit. Tako i činim. Moj školski drug Mile Jovanović, zvani Selja (nosio je opanke), sa Umke, dolazio je kod mene i upoznao me sa gradivom koje su učili. Tako sam se spremao za ispit i radio diplomski rad.

U našem dvorištu (tu je bilo građevinsko preduzeće mog oca), smestila se neka nemačka motorizovana jedinica koja je glasno slušala radio. Preko njihovog radija doznajem da su 22. juna Nemci napali Sovjetski Savez. Nekoliko dana pre termina za polaganje ispita, saopštavaju mi da je nadležno ministarstvo zabranilo da ja, kao Jevrejin položim ispit. Moj otac, koji je poznao ministra, inž. Granića, odlučio je da ode kod njega i traži izuzeće. Probio se nekako do kabineta i pošto je insistirao da ga puste k njemu, dobio je šamare i bio izbačen. Tako sam uzalud crtao diplomski projekat i spremao se za ispit.

U dilemi šta da radim, odlučim da odem do sela Babaljić Ljiga, kod seljaka Dražića. On je godinama, svake nedelje, sa zaprežnim vozilom dolazio u Beograd, spavao u našem dvorištu, i rano ujutro odlazio na pijacu, gde ga je moja majka i upoznala. U njegovoj kući sam proveo nedelju dana. Ukućani mi predlažu da ostanem kod njih, ali ja odbijam i, sa nešto hrane, vraćam se kući.

U međuvremenu moj otac stupa u vezu sa svojim poznanikom, inače poslovnim konkurentom, gospodinom Fišbajnom (Fischbein) iz Zagreba, koji je dobio veliki posao u Šibeniku i koji je bio spreman da me zaposli. Uslov je bio da dođem u Split.

Sada sudbina i slučaj igraju veliku ulogu u mom životu! U zgradi glavne pošte, u Beogradu, nalazilo se Hrvatsko predstavništvo koje je izdavalo propusnice. Odlazim tamo, pokazujem radničku knjižicu, a oni traže i krštenicu. Ja – kao nisam je poneo, te idem da je uzmem. Onda se setim i odem u Hrvatsko vojno predstavništvo, koje se nalazilo na Terazijama br. 5, na III spratu. Tamo, već na stepeništu, velika gužva. Strpljivo čekam i, kad sam došao na red, izjavljujem da se javljam dobrovoljno da idem u domobrane, ali pre toga bih želeo da odem do kuće u Split. Pokazujem radnu knjižicu u kojoj piše da je Split moj zavičaj. Dobijam vojnu propusnicu, besplatan voz, mogu da ponesem svoje stvari i da se javim vojnoj komandi u Splitu, pa će me oni rasporediti.

Počinju pripreme za put. Roditelji su se pomirili sa time da odlazim. Otac pravi mali drveni sanduk (i danas ga još imam!) u koji može da stane sav potreban alat za jednog zidara.

U međuvremenu se zbiva tragičan događaj čiji sam svedok. Naime, Nemci naređuju da svi Jevreji muškarci treba da se jave 27. jula 1941. godine u 10 sati, na Tašmajdanu. Ja ocu ne dozvoljavam da ide. Legao je u krevet kao da je bolestan. Ja pak oblačim kratke kožne pantalone, koje sam doneo iz Austrije, odlazim na Tašmajdan i odozgo posmatram šta se dešava. One koji su došli postrojavaju po grupama. Kasnije sam doznao da su postrojavani po kvalifikaciji – lekari, inženjeri, trgovci, zanatlije, učenici itd. Svakog desetog izdvojili su iz grupe, njih 122, i odveli na streljanje u znak odmazde za zapaljeni kamion. Tom prilikom je stradao i Raka Mandil, šesnaestogodišnji učenik, divan haver iz kvuce* kojoj sam ja bio menahel.**

S dobijenom propusnicom, bez ikakvih problema, preko Zagreba, stižem u Split 5. avgusta 1941. U Splitu me prihvata školski drug mog oca, inž. Filip Kolin, kod koga se i prijavljujem. Nije bilo lako doći do Šibenika, koji je tada bio ratna luka, zbog čega Italijani nikom stranom nisu dozvoljavali ulazak u grad. Firma SOLFAC, koja je bila spremna da me zaposli, posle nedelju dana izdejstvovala je tzv. „lasciapassare“ (propusnicu) da mogu da dođem u Šibenik. Dok sam čekao, obilazio sam Split i čak išao na kupanje. Napokon, 12. avgusta autobusom se prebacujem u Šibenik.

DO ŠIBENIKA – JEDNO PO JEDNO

Po dolasku u Šibenik tražio sam i iznajmio sobu i našao je kod porodice Petković, tačnije – kod sestara Nevenke i Katice, u ulici Kralja Tomislava 149. Sestre su me divno prihvatile i, za sve vreme boravka u Šibeniku, iako sam se kasnije preselio, ostali smo u prijateljstvu.

Već 18. avgusta 1941. počinjem s radom za firmu SOLFAC, u novoj fabrici ferolegura, čija je izgradnja započeta pre rata i tada nastavljena. Pravili smo velike betonske prozore, koje smo montirali na fabričke hale i onda zastakljivali. Radilo se po potrebi, u zavisnosti od vremena, potrebnog materijala itd. Za ulazak u fabriku dobili smo specijalne propusnice. U okviru fabrike je bio restoran u kojem smo ručali, a kad nismo radili, u manjerkama smo donosili hranu kući. Tu se

---

* kvuca = grupa

** menahel = rukovodilac

nalazila i prodavnica sa namirnicama i ostalim svakodnevnim potrebštinama, u kojoj smo imali pravo da kupujemo.

Preko firme SOLFAC, čiji je vlasnik bio Herman Fišbajn, spasile su se četiri jevrejske porodice. Najpre – njegov brat Janko Fišbajn sa ženom Bebom, sada u Izraelu, zatim bračni par Ginc (Günz) sa dvoje dece, Ducijem, sada Davidom Genezom, i Bracom, sada Josefom Genezom (obojica žive u Haifi), zatim bračni par Simsaj, Rudi i Ester, i naša porodica. Svi muškarci su povremeno radili u fabrici. Sa nama je radio i Moric iz Splita, koji je kasnije otišao u partizane i poginuo, kao i nekoliko meštana. Ja sam bio neka vrsta predradnika, s obzirom na moje školsko obrazovanje i praksu.

Radna grupa u fabrici ferolegura

Život u Šibeniku pod okupacijom Italijana bio je donekle snošljiv. Postojala je tzv. pasivna rezistencija stanovništva, što se najbolje odražavalo za vreme „coprifuoca“ (policijski čas). Italijani su zaveli zabranu izlaženja posle određenog sata, najčešće između 17 i 20 časova. Pre određenog sata, kada se uz muziku spuštala italijanska zastava, trg je još uvek bio pun šetača, a onda, na desetak minuta pre toga, svi bi se razbežali. Ostajala je samo grupica fašista. U samom gradu postojale su ilegalne organizacije KP i SKOJ-a, a u okolini su deystvovalе partizanske jedinice. Bilo je i dosta pristalica četnika. Sećam se da je 7. avgusta 1942. bio sprovod oko 30 italijanskih vojnika, a 1. novembra 1942. partizani su digli u vazduh deo električne centrale, posle čega danima nismo imali struju. U znak odmazde, fašističke horde su 4. novembra batinalе po gradu, demolirale, pljačkale radnje domaćih Jevreja (Druter i Berger) i vršili hapšenja. Šestog novembra opet se u okolini vode borbe, grmi i seva, topovi pucaju, zemlja se trese i – opet nema struje.

Posredstvom naših stanodavaca stekli smo veliki broj poznanika, uglavnom Srba sa kojima smo se i družili. Tu su bili i radnici-meštani sa kojima smo radili. U slobodno vreme, kada nismo radili, do „coprifuoca“ posećivali smo se, slušali vesti, kartali i „ćakulali“. Kada je bilo lepo vreme, išli smo na kupanje, uglavnom nedeljom. Da li su naši prijatelji znali da smo Jevreji – ne znamo; važno je da nas niko nije pri-

javio. U toj neizvesnosti proveli smo pune dve godine, strahujući da ne budemo otkriveni.

Sredinom novembra 1941. stigao je moj otac, inž. Andrija Alpar, u Šibenik. On je bio prijavljen u Beogradu, nosio je žutu traku i odlazio na prinudni rad sa ostalim Jevrejima. Na moje insistiranje da dođe u Šibenik, nabavio je lažne papire i, pre nego što su odveli muškarce Jevreje u logor Topovske šupe, ostavivši majku u Beogradu, uspeo je da se, preko Albanije, probije do Splita. Tu se smešta kod školskog druga, inž. Kolina. Gotovo deset dana čekalo se da mu firma SOLFAC obezbedi tzv. radne papire i tako dobije propusnicu za dolazak u Šibenik. Naravno da smo odmah, putem veze, obavestili majku da je otac srećno stigao.

Sedmog februara 1942. dolaze agenti kod mojih stanodavaca da se interesuju za mene i moje poreklo. Pošto sam imao školsku knjižicu srednje tehničke škole u kojoj nije bila ubeležena veroispovest, trebalo je da nabavim krštenicu. U tome mi je pomogao Branko Pudar, bivši narednik Jugoslovenske vojske, preko kćerke tamošnjeg pravoslavnog popa.

*Dorđe sa ocem na zastakljivanju
fabričke hale*

Upriličeno je da me primi ovaj sveštenik i, pošto sam rođen u Pečuju, u Mađarskoj, gde živi brojna manjina Srba, on mi izdaje potvrdu da sam pravoslavac. To je bilo dovoljno da regulišem svoj status – 11. aprila '42. dobijam legitimaciju.

Moja majka, koja je ostala u Beogradu, otišla je u Vrnjačku Banju da se sakrije. Tamo su se krili i naši rodaci, Ela i Laza Lajtner iz Beograda, ranije iz Osijeka, koji su uzeli prezime Jakšić, pošto su rođeni u Jakšićevu. Majka je povremeno dolazila u Beograd, krijući se pod ferđžom kao da je muslimanka, da vidi šta je sa kućom koju su moji roditelji mukotrpnim radom stekli. Teško se odvajala od stečene imovine. Moja majka je prodavala drva i ugalj a otac je imao građevinsko preduzeće. Na naše insistiranje, i ona je rešila da sve napusti i dođe u Šibenik. Kupuje lažne papire i, 17. aprila 1942, šalje stvari iz Zemuna, a 5. juna stiže u Split. I ona se smešta kod inž. Kolina. Za nju nikako nismo mogli da nabavimo potrebne papire da bi došla u Šibenik. Pokušala je da u Splitu nekako nabavi propusnicu, ali nije uspela. Onda

se odlučila na kuražan potez – 27. jula 1942. seda u jedan taksi koji prevozi putnike od Splita za Šibenik. Kada su stigli na gradsku kontrolu Šibenika, dok je Italijan pregledao isprave taksiste, moja majka, koja je sedela pozadi, izašla je iz vozila kao da će u toalet i – izgubila se! Uzela je drugi taksi i stigla do nas. Uskoro posle njenog dolaska, 15. septembra 1942, preseljavamo se u jednosobni stan, u kući šnajdera Gorete, na Crnici.

Među mnogo meštana u Šibeniku, upoznao sam i A. B., udatu mladu ženu, koja je radila u jednoj advokatskoj kancelariji čiji je vlasnik bio interniran po dolasku Italijana. Posle izvesnog vremena, među nama je nastala ljubav. Pošto je bila jedini službenik u kancelariji, tu smo se često sastajali. Kako smo raspolagali raznim dokumentima (vlasnički listovi od kuća i parcela, osiguranje i drugo), sve to sam stavio u jednu mapu i sakrio među aktima i dosijeima prepunih ormana.

Iznenada, 25. jula 1942, oko 11 sati, u kancelariju upadaju tri agenta i počinju da preturaju. Preplašena, A. je pokušala da se približi otvorenom prozoru da bi bacila letak koji je imala u džepu svoje kecelje. Jedan agent, koji ju je pomno posmatrao, skočio je na nju i oduzeo joj letak. Nastavili su sa pretresom, ali pošto nisu ništa našli, prekinuli su. Mene su takođe pretresli, uzeli podatke i naredili da narednog dana dođem u kvesturu, a A. su odveli i zadržali u istražnom zatvoru. Sutradan sam se pojavio u kvesturi, gde su me saslušavala dva agenta. Pošto zaista ništa nisam znao u vezi letaka, pustili su me kući. Posle se ispostavilo da je moja poznanica povremeno umnožavala letke, ali nije bila član neke ilegalne organizacije. Za mene se postavljao problem kako da dođem do naše dokumentacije, koja je bila sakrivena u kancelariji, a da ne padne u ruke Italijana ako nastave sa pretresom. Oni su od A. uzeli ključeve, zaključali kancelariju, od koje ja nikada nisam imao ključeve. Setio sam se da ključeve ima čistačica, pronašao je i pozajmio ih od nje. Popodne, posle saslušanja, reskirao sam i upao u kancelariju, uzeo naša dokumenta i nestao. Vratio sam ključeve. Tako se akcija srećno završila.

Prijateljicu sam više puta posećivao u zatvoru, sve do 31. oktobra 1942, kada je osuđena na tri godine zatvora. Ubrzo, 10. decembra 42. odvedena je na izdržavanje kazne u Italiju. Sve do mog odlaska u partizane redovno smo se dopisivali.

Osmog aprila 1943. Uveče, oko 23 sata, čujemo lupu na našim vratima. Otvaramo, upadaju agenti, vrše premetačinu ali ne nalaze ništa. Hapse mog oca i odvođe ga. Prvi put u svom životu bio je uhapšen. Sutradan sam nekoliko puta odlazio u kvesturu, nosio mu doručak i ručak i, pored oca – i sam bio saslušan.

Dan pre toga desila se sabotaža na dalekovodnim stubovima u okolini, pa su Italijani mislili da je i moj otac u tome imao udela. Kada je dokazao da u to nije bio umešan, već 10. aprila su ga pustili.

Prilikom pretresa stana, imali smo retku sreću da nisu otkrili skrovište gde su bila naša dokumenta i gde sam imao letke, pošto sam saradivao sa SKOJ-em. Skrovište je bilo smešteno u gornjem delu ragastova vrata iznad kojih je bio otvor za provetravanje WC-a. Finom testericom isekao sam deo gornje daske i kao poklopac opet vratio. U šupljini ragastova ležali su dokumenti i leci. Agenti su zalazili u WC, peli se na šolju da zagledaju u kazan za vodu, ali su bili leđima okrenuti prema otvoru i nisu otkrili skrovište. Posle njihovog odlaska, od silne napetosti za vreme pretresa, mama i ja smo jedno drugome pali u zagrljaj i isplakali se.

Posle pretresa stana i pošto nisu otkrili letke, a nikoga nisam odao, kod nas u stanu zakazan je sastanak omladinske organizacije. Majka je stražarila, i ja 10. maja 1943. bio primljen u SKOJ. Primio me je sekretar organizacije za Crnicu, Boško Jurišić, koji je kasnije, posle jedne provale i racije, bio uhapšen i streljan. Od tada sam još više bio angažovan u ilegalnom radu.

U međuvremenu, smanjivao se obim rada u fabrici dok, konačno, 3. avgusta 1943. nije sve završeno. Počeo sam da prodajem ribu u ribarnici i ponekad, noću, odlazio u lov. Svašta sam radio da bismo preživeli.

Ubrzo dolazi do kapitulacije Italije – 8. septembra. 1943. Partizani iz okoline ulaze u grad, počinju da preuzimaju vlast. Sutradan, miting na trgu i veliko slavlje povodom oslobođenja grada. Ali, na veliko iznenađenje, trećeg dana posle kapitulacije, 11. septembra, u grad ulaze nemačke motorizovane jedinice i hapse zatečene partizane. Ja se odlučujem da bežim u partizane. Ostavljam zabrinute roditelje, sa još nekoliko drugova uzimamo čamac i, preko zaliva, stižemo u Vodice gde se priključujemo partizanima.

U PARTIZANIMA DO KRAJA RATA

U Vodicama se sakupilo stotinak dobrovoljaca. Krenuli smo prema severu i prespavali u Bukovici. Od meštana, i onih najsiromašnijih, bili smo lepo primljeni. Odatle smo krenuli prema Lici i stigli u Donji Lapac. Tu nas prihvata mesni odbor i raspoređuje po kućama – po 3 do 4 dobrovoljca. Donose nam toplu vodu da se umijemo i osvežimo. Okrepljeni hranom i pićem, ispavani, sutradan bili smo raspoređeni po jedinicama.

Ja sam raspoređen u 4. bataljon 8. brigade 19. dalmatinske divizije. Brzo sam se uklopio u partizanski život, zahvaljujući skautskom iskustvu i boravku na mošavama Hašomer hacaira. Prve borbe vodili smo sa Italijanima prilikom napada na centralu Krško. Borbe su se vodile na otvorenom polju, punom kamenih gromada, kakvo je bilo karstno područje. Trebalo je odneti poruku našeg komandanta drugom komandantu, na drugoj strani polja, preko otvorenog prostora. Dobrovoljno se javljam i uspešno obavljam zadatak, iako su oko mene fjučkali meci. Tom prilikom zarobili smo oko 30 Italijana.

Do kraja rata u partizanima: Dorđe sa ocem u ratnim danima

U međuvremenu, obavešteni smo da je iz Šibenika organizovan zbeg roditelja-dobrovoljaca, da ih Nemci u znak odmazde ne bi uzeli za taoce. Moji roditelji su, takođe sa zbegom, krenuli ponevši najnužnije stvari. Ostali su na ostrvu Vis, gde je bilo sedište ZAVNOH-a, dok ih je većina otišla u Egipat. Otac je, kao inženjer, bio angažovan na izgradnji fortifikacije za odbranu ostrva koje, uostalom, Nemci nikada nisu osvojili, dok je majka radila u šnajderaju. Posle povlačenja Nemaca sa juga zemlje, 1944. godine, i oslobođenja Splita i Šibenika, roditelji ponovo dolaze u Šibenik, gde se i nalazimo.

KAO OFICIR U PARTIZANIMA

Zbog dobrog držanja u borbama i obrazovanja, šalju me na niži politički kurs, po čijem sam završetku bio dodeljen Komandi Livanjskog područja da kao tehničar, učestvujem u izgradnji fortifikacija. Posle pada Livna u nemačke ruke, prekomandovan sam u Mosorski

partizanski odred i postavljen za sekretara štaba odreda i pročelnika prištapskog aktiva. Moj odred je bio aktivan na području Mosora i Biokova, oko Drniša, Siverica i po okolnim terenima. Na tom području smo dočekali Šestu nemačku ofanzivu, iza koje je, kad je prohujala, ostao stravičan prizor: celokupno stanovništvo sela – muškarci, žene i deca – bili su sakupljeni u crkvi i pobijeni! Ostali su u životu samo pojedinci koji su čuvali stoku i bili u pojatama van sela.

Kasnije sam prebačen u Treću četu Drugog bataljona, prvo kao borac a zatim vodni delegat. Naredbom Vrhovnog štaba od 24. aprila 1944, unapređen sam u čin poručnika, a odmah potom, 25. maja, primljen u Komunističku partiju. Otada sam obavljao više komandnih i političkih funkcija u raznim vojnim formacijama. Avgusta 1944. postao sam pomoćnik komesara Drugog bataljona i na toj dužnosti ostao sve do rasformiranja Mosorskog odreda, a zatim bio pomoćnik komesara Drugog bataljona XX dalmatinske divizije. Učestvujemo u napadu i blokadi Knina, sve do osvajanja, i nastavljamo sa pripremom da napadnemo i oslobodimo Gospić. Nekoliko dana pre napada, dobijam naređenje o slanju na viši partijski kurs pri ZAVNOH-u u Šibeniku. Tako sam od 5. aprila do 15. maja 1945. bio na tom kursu. U Šibeniku me je zatekla kapitulacija Nemačke, ali borbe u Jugoslaviji i dalje su se nastavile. Posle završenog kursa raspoređen sam za pomoćnika komesara Prvog bataljona. Učestvovao sam u borbama za Trst i, posle podele na zone A i B, premešten u štab divizije u Ilirskoj Bistrici. Početkom jula 1945. postavljen sam za referenta političkih rukovodilaca u personalnom odseku 20. udarne divizije IV armije. Odlikovan sam medaljom za hrabrost i ordenom za hrabrost. Odmah po završetku rata bilo je određeno da se školujem u SSSR, u inženjerskoj vojnoj akademiji. Iako sam ispunjavao sve uslove za odlazak, zbog poznatog spora koji je nastao između naše dve zemlje, od šest kandidata, u SSSR su otišla samo dva. Ja se vraćam u štab IV armije i podnosim zahtev za demobilizaciju da bih nastavio sa redovnim školovanjem. Zahtev se prihvata i 24. oktobra 1945. demobilšem se i dolazim u Beograd kod mojih roditelja.

Moji roditelji su sa Visa došli u Šibenik, zajedno sa većnicima ZAVNOH, posle povlačenja Nemaca sa juga. Tu su se kratko zadržali i negde u novembru 1944. vratili se u Beograd.

Tako smo preživeli rat.

III

PREŽIVELI LOGORE AUŠVIC, DAHAU, BUHENVALD, BERGEN-BELZEN, TENJE I DRUGE

Egon ŠTAJNER

DOŽIVEO SAM 21. VEK

Roden je 30. maja 1926. godine u Subotici, od oca Mavra i majke Fride, rođene Bencion. Rastao je u petočlanoj porodici kao najmlađe dete. Od najuže porodice u holokaustu je stradalo sedam članova, među kojima otac Mavro i deda Markus Štajner, kao i više članova šire porodice.

Posle rata nastavio je školovanje u Novom Sadu i Beogradu. Radio u „Srboteksu“, kasnije na Radio-Beogradu i Radio-Jugoslaviji kao urednik emisije na mađarskom jeziku, potom u Novom Sadu, gde je premešten u Institut za međunarodnu politiku i privredu. Kao viši stručni saradnik radio je u Odeljenju za istočnoevropske zemlje. Po završetku Ekonomskog fakulteta, radio u Privrednoj komori Srbije, posle je bio savetnik Republičkog i Saveznog ureda za privredno planiranje. Bio je i direktor za inostrani turizam u agenciji „Globus“, u Beogradu.

Oženio se Verom Vajs 1948. godine i sa njom ima dvoje dece: kćerku Juditu, stručnog prevodioca, i sina Zvonka, matematičara i magistra statističkih nauka. Ima dve unuke. Posle smrti supruge Vere živi sa suprugom Emilijom, rođenom Kostić.

U Subotici sam živeo do svoje osme godine. Moj otac, zastupnik sisačke fabrike šešira i tuljaca „JUREIFI“ za Vojvodinu, morao je, zbog posla, 1934. godine da se preseli u Novi Sad. Tako sam i ja dospao u Novi Sad, gde sam dočekao izbijanje rata 1941. godine.

DETINJSTVO

Rastao sam u petočlanoj jevrejskoj građanskoj porodici, uz sestru Alisu i brata Miroslava. Nismo bili pobožni, ali moji roditelji su slavili sve veće jevrejske praznike. U osnovnoj školi učio sam veronauku (išao sam u jevrejsku osnovnu školu), a posle obimnih priprema, koje je sa mnom vodio rabin Šilber, otpevao sam u sinagogi odgovarajuću molitvu za Bar-micva.

Kao najvažnije sećanje iz detinjstva pomenuo bih: prvo, moju baku Henrijetu, poreklom iz bečke jevrejske porodice Rozencvajg. Uz nju sam rastao dok smo živeli u Subotici. Sa njom sam govorio nemački. Naučila me je da čitam i da pišem nemački. Odvojila se od nas i preselila u Beograd 1933. godine. Povala me je sa sobom i upisala u treći razred osnovne škole u Dušanovoj ulici. „Izdržao“ sam samo prvo polugodište. Školski drugovi su me neprestano ismejivali zbog naglašenog mađarskog akcenta, što nisam mogao da podnesem i vratio sam se roditeljima, u Suboticu.

Drugo čega se sećam je moje uključivanje u omladinski pokret „Hašomer hacair“. U tom pokretu, i u Subotici i u Novom Sadu, stekao sam sjajne prijatelje, drugove i drugarice, a i levičarsko vaspitanje. Polako se formirao moj prvi životni cilj – da se iselim sa jednom „alijom“ u tadašnju Palestinu i da aktivno učestvujem u izgradnji jevrejsko-arapske države. U kenu smo učili i pevali jevrejske halučke pesme, učili smo se drugarstvu, deljenju dobrog i zla, istrajnosti i upornosti.

Treće, zbog „numerus klauzusa“, posle završene male mature u novosadskoj gimnaziji, morao sam da prekinem školovanje. Otac je odlučio da me „da na zanat“. Učio sam tašnerski zanat kod novosadskog majstora Đorđevića i kalfe Milosavljevića (oboju su se po izbijanju rata preselila u Beograd), što mi je omogućilo da preživim u prvim ratnim godinama.

Održavao sam kolegijalne i prijateljske odnose i sa vršnjacima Srbima. Nikad i ni u čemu nisam osetio prema meni neki poseban odnos, kao Jevrejini.

Četvrto, čega se sećam iz toga doba, je bavljenje sportom. Bio sam član novosadskog kluba „Makabi“. Redovno sam pohađao časove gimnastike pod nadzorom trenera Gutmana. Aktivan sam bio i u stonoteniskom ogranku društva. Na prvenstvu Vojvodine 1939. zauzeo sam treće mesto, posle Harangoza i Blažona, iz Zemuna. Da se razigravalo za treće i četvrto mesto, verovatno bih bio četvrti jer je

Deža Rajh, član „Hašomer hacaira“, u to vreme, bio bolji stonoteniser od mene.

VREME RATA 1941–1944.

Rat sam doživeo teško. Odjednom mi se sve u životu promenilo. Kad su aprila 1941. godine mađarske trupe ušle u Novi Sad, došlo je do kraćeg puškaranja. Posle dva dana, kada je puškaranje prestalo, pošao sam u ken, preko Futoške ulice. U toj ulici, kojom je prolazila tramvajaska pruga, na svakoj banderi, u razmaku od po 15 metara, visila su po dva obešena ljudska tela. „Hašomer hacair“ je bio zabranjen. Više se nisam mogao sastajati sa svojim haverim i haverot. „Makabi“ nije funkcionisao: nisam više pohadao časove vežbanja i nisam mogao da igram ping-pong.

Moj majstor Đorđević napustio je Novi Sad. Zaposlio sam se kao šegrt kod Šandora Tota, koji je pravio kofere.

Morao sam da se snađem u novonastalim uslovima. Ojađeni onim što nas je snašlo, počeli smo da se organizujemo. Gotovo 90 % članova nekadašnjeg „Hašomer hacaira“ je, 1941. i 1942. godine, pristupilo pokretu otpora. Mene je u SKOJ organizovao, u jesen 1941, stariji brat Jakova Ripa, mog havera iz kvuće „Mišmar“. U ovom aktivu bili su, pored Jakova Ripa i mene, još Bruno Hofman i Šlomo (ne sećam mu se prezimena). Imali smo zadatak da rasturamo letke po kućama, bacamo eksere po putevima radi bušenja guma na vojnim kamionima koji su tuda prolazili. Skupljali smo i „crvenu pomoć“. Bruno Hofman i Jakov Rip učestvovali su i u paljenju žita u Rumenki, kod Novog Sada.

Krajem 1941. godine mađarska policija otkrila je ilegalnu organizaciju otpora i pohapsila njene članove. Da li smo bili jedini skojevski aktiv ili je bilo i drugih, ne znam – ali, mi nismo otkriveni. Tek sam, krajem sedamdesetih godina, saznao kako je naš aktiv ostao neotkriven. Naš sekretar Mordo Rip bio je prijatelj Ljubice Bimbike - Mandel, tada kandidata za člana Komunističke partije. Ona je bila „veza“ za Morda, a sama je bila u „vezi“ sa Ledererom, članom MK KPJ. Mandelova nije „provalila“ svog prijatelja, a Lederer (obešen januara 1942, u krugu novosadske kasarne) takođe nije govorio o ovom aktivu SKOJ-a. Tako sam u vreme kada je preko dvesta pripadnika pokreta otpora u Novom Sadu pohapšeno i osuđeno na višegodišnje zatvore, ostao pošteđen zajedno sa ostalim članovima ovog aktiva.

JANUAR, 1942.

Mora zbog hapšenja 1941. godine, koja su pogodila i pedesetak članova „Hašomer hacaira“, teranja novosadskih Jevreja – muškaraca od 20 do 50 godina – na prinudni rad i njihovih priča da su golim rukama morali da vade zardale eksere iz dasaka i o drugim poniženjima kojima su bili izloženi još nije prošla, a mađarska vojska je 21. januara 1942. godine otpočela sprovođenje Racije u Novom Sadu. Racija je tih dana sprovedena i u okolini: u Žablju, Čurugu, Nadalju i u drugim mestima. Pokolj je vršen metodično. Vojska je upadala u kuće najbogatijih, u prva dva dana Racije. Najpre su zahtevali da se iznesu dragocenosti i preda gotov novac. Kada bi to pokupili, ubijali su sve redom, cele porodice: muškarce, žene, decu. Gde su prošli, ostavljali su za sobom mrtve i pustoš. Streljanja su vršena u kućnim dvorištima, pred kućama, na igralištu novosadskog atletskog kluba NAK-a. Drugog, a posebno trećeg dana, mađarske trupe išle su od kapije do kapije i tražile Jevreje. Tako su poslednjeg, trećeg dana zazvonile i na kapiji naše kuće. To se dogodilo negde oko 10, 30 sati ujutro. Kada smo nas sedmoro (tata, mama, sestra, brat, ujak i ujna sa bebom od godinu dana i ja) sišli, na ulici je bilo nešto više od deset ljudi. Vodili su nas iz ulice Zrinyi Ilona (Petra Zrinjskog) prema zgradi novosadske pošte, a zatim Železničkom ulicom do hotela „Bristol“, gde smo skrenuli ka Štrand putu. Bilo je veoma hladno, 26° C ispod nule. Kretali smo se veoma sporo. Stajali smo pred svakom kućom, a vojnici su se kod domara i stanara raspitivali za Jevreje. Ako su doznali da ih ima, isterivali bi ih na ulicu. Kolona se neprekidno povećavala. Na Štrand putu ubrzo nas je bilo 80–90. Kada smo prošli nekadašnji podvožnjak i stigli na oko dvesta metara od ulaza na Štrand, pored nas su prošla dva vojna kamiona puna leševa. Mnogi iz naše kolone užasnuli su se i zajaukali, a neki zaplakali. Negde oko pola tri posle podne, naša kolona je zaustavljena na oko 250 metara od ulaza na štrand. Prema nama, iz suprotnog pravca, nailazila je kolona od četrdesetak Jevreja. U prvom redu prepoznali smo Liliku Paunc, maminu prijateljicu. Vojnici koji su nas vodili naredili su da se okrenemo i da pođemo za ovom kolonom. Odveli su nas u nekadašnji Sokolski dom. Tamo su nam naredili da sednemo na pod. Zadržali su nas do oko pola devet, obavili legitimisanje, rekli da se „dobro vladamo“ i da će tada „sve biti u redu“ i pustili nas kućama.

Dok smo bili u Sokolskom domu, saznali smo da su, kroz ulazna vrata za Štrand, vojnici odvodili po petoro iz kolone. Ubijanje je pre-

kidano dok su istovarivali leševe iz kamiona. Kasnije, posle Racije, saznali smo da su pred streljanje, uvedenima u Štrand zapovedali da se svuku do donjeg rublja, i potom kleknu na dasku ispred rupe u ledu. Pucali su im u potiljak i bacali ih u vodu. U proleće, kada se led otopio, na stotine leševa plovilo je niz Dunav, u pravcu Beograda.

Brat i ja smo izračunali: da je Racija trajala samo još koji čas, nas više ne bi bilo. Kolona preživelih brojala je gotovo sto pedeset ljudi. Nisam siguran, ali mislim da iz ove kolone nema više od desetak još uvek živih Jevreja.

Jevreji su u to vreme odvođeni na prinudni rad. Za vojnu službu dorasli i stariji odvođeni su na istočni front, gde su kopali rovove, obavljali razne prljave poslove. Po pravilu, gubio im se svaki trag. Zakon o nošenju žute trake na području Vojvodine, donet je u Mađarskoj tek marta 1944, kada su nacisti okupirali Mađarsku, a vlast preuzeli tzv. „strelasti krstovi“ na čelu sa mađarskim nacistom Salašijem. Pored obaveze nošenja ovog obeležja, Jevrejima je zabranjeno ulaženje u javne ustanove, lokale i sl. Ubrzo je počelo i deportovanje. Najpre su dovođeni u sabirne centre (hotel „Sloboda“ u Novom Sadu, Mlin u Subotici, logor u Bačkoj Topoli i druge), odakle su vršene deportacije u Aušvic. Moj brat Miroslav – Fric bio je u to vreme u mađarskom zatvoru u Vacu, osuđen na višegodišnju robiju, a sestra Alisa krila se s lažnim dokumentima u Budimpešti. Od moje uže porodice u Aušvic su deportovani samo otac i majka. Međutim, od šire porodice – njih mnogo.

OPSTANAK, HAPŠENJE I ZATVOR

Odmah posle Racije, otac me je samog, sa nepunih šesnaest godina, uputio u Budimpeštu. Moj stric Albert, koji je živeo u Budimpešti, zakupio je za mene jednu devojačku sobu, blizu Zapadne železničke stanice, i obezbedio mi da radim kao šegrt u jednoj tašnerskoj radionici. Posle sam ga veoma retko viđao. Bio sam prepušten sebi. Za početak sam imao veoma malo novca, samo koliko da se snađem. Moja plata bila je tako mala da od toga nisam mogao da plaćam kiriju i da se hranim. Sećam se da sam, u početku, ishranu sveo na pečenu bundevu koju sam kupovao u pekari odlazeći na posao. Pošto sam savladao skoro sve u poslu (još dok sam radio kod Đorđevića), odlučio sam da prekinem izučavanje zanata. Zaposlio sam se kao „priučeni radnik“ i u tom zvanju radio u više peštanskih tašnerskih radionica. Zahvaljujući dnevnom i noćnom radu, zarađivao sam više. Sećam se da mi je, kao

šegrtu, plata iznosila oko 320 penga mesečno, a već od početka 1943. zarađivao sam 720 penga nedeljno, što se moglo smatrati velikom zaradom. Moj otac je, na primer, za vođenje knjigovodstva u jednom novosadskom preduzeću, čiji je vlasnik bio Jevrejin, zarađivao 1000 penga mesečno.

Za to vreme vezuje me i druženje s bratom Miroslavom, koji se nešto posle mene preselio u Budimpeštu i zaposlio kao kurir u jednoj uglednoj radnji modne konfekcije. Njega sam mnogo voleo, uticao je na moj posao. Radio je taj posao sve do hapšenja, novembra 1942. godine.

Avgusta 1943. vratio sam se iz Budimpešte u Novi Sad gde sam, uz materijalnu podršku roditelja, opremio i otvorio svoju sopstvenu tašnersku radionicu. Svi novosadski majstori, znajući me kao dobrog i stručnog radnika, davali su mi poslove. Poslove sam dobijao od Nemca Majera, od Čeha Šmolke, od Mađara Boroša i Šandora Tota, kod koga sam kratko vreme radio kao šegrt. Kupujući materijal sopstvenim sredstvima, izrađivao sam u svojoj režiji novčanike, aktovke, ženske tašne i sl. i prodavao vlasniku robne kuće u glavnoj ulici Novog Sada. Odlično sam zarađivao. Od jednodnevne zarade mogao sam sebi da kupim po meri pravljene duboke cipele. Pomagao sam i roditeljima.

Ujesen 1943. godine ponovo sam se priključio pokretu otpora. Bio sam sekretar aktiva, čiji su članovi bili Marta Štark, Jevrejka, sestra Egona Štarka koji je odležavao zatvorsku kaznu, i Mirko Šenberger, već zatvaran, a posle nekoliko meseci pušten iz zatvora, inače nekadašnji član Hašomer hacaira. Sa nama su se družili i Miša Šenk (zatvoren 1941. godine, odležao zatvorsku kaznu) i Karlo Feldšer zvani „Felo“ – obojica negdašnji članovi Hašomer hacaira. Mene je na vezi držao Jožef Fišteš, Mađar, grafički radnik. Naš rad sastojao se u prikupljanju tzv. crvene pomoći, izučavanju marksističke literature i spremanju za prebeg u partizane. Marta 1944. godine, posle očeve deportacije, počeo sam da tražim mogućnosti odlaska u partizane. Nisam spavao kod kuće. Početkom aprila uspostavio sam vezu sa Smiljom Aćimović, članom gradskog komiteta SKOJ-a Novog Sada i ugovorio sa njom dan odlaska u partizane. Možda četiri dana pre ugovorenog datuma, sreo sam se sa Mišom Šenkom, koji mi je rekao da će se, za dva dana, prebaciti u partizane i da mogu s njim. Pošto sam i ja imao ugovoren datum prebacivanja, možda malo sujetno i nadobudno, odgovorio sam da i ja imam vezu i ugovoreni termin za odlazak.

Dva dana nakon opisanog susreta. Mirko Šenberger ugovorio je sa mnogom sastanak. Ne razmišljajući mnogo o pozivu, sreo sam se sa njim. Nismo se dugo zadržali. Rekao mi je da bi bilo dobro da te večeri spavam kod kuće, da će „Verica Vla koju progone“ doći kod mene da prenoći, pošto „nisam kompromitovan“. Poslušao sam ga. Verica Vla nije došla, ali mađarski agenti su ujutru, u pola četiri, upali u stan i uhapsili me. Odveli su me u veliku salu nekadašnjeg Oficirskog doma u Novom Sadu, na obali Dunava. Sala je bila puna uhapšenika. Sedeli su na oko dva metra jedan od drugog. Među uhapšenicima sam video moju vezu Jožefa Fišteša, Mirka Šenbergera, Martu Štark i druge meni poznate iz Fištešove okoline.

Mađarski agenti su me tri puta saslušavali. Poslednje saslušanje teklo je uz suočavanje sa Šenbergerom. Tražili su od mene da potvrdim neki njegov iskaz, koji je on meni navodno saopštio, a teretio je jednu profesorku mađarske narodnosti! U toku saslušavanja sam tučen i mučen. Tukli su me pendrekom, mučili strujom. Tražili su da priznam ono čime su me teretili već uhapšeni i saslušavani prijatelji. Nikoga nisam odao, ili – kako se to onda govorilo – „provalio“. Osuđen sam znatno kasnije (septembra 1944. godine), na četiri godine robije, od suda koji je zasedao u Bačkoj Topoli.

Za vreme boravka u Oficirskom domu, desilo mi se sledeće. Bila je nedelja, dan kada agenti nisu saslušavali uhapšeničke. Mađarski vojnici, na čelu sa narednikom, koji su pazili da međusobno ne razgovaramo, sproveli su akciju prikupljanja novčanih priloga od nas uhapšenika za mađarske vojnike koji su se borili na istočnom frontu. Za prikupljanje pomoći odredili su Martu Štark i dve drugarice. Njih je pratio jedan mađarski vojnik. Kad su došli do mene, podigao sam se i iz malog džepa u pantalonama izvadio i predao metalni novčić od dva filira. Marta se glasno nasmejala. Kad je prišao narednik i upitao zašto se smeje, glasno je odgovorila: „Zato što je dao dva filira“. Kad su to čuli uhapšenički, mnogi su se nasmejali. Dežurni narednik mi je odredio kaznu „hvatanja muva“: morao sam da, kraj zida, stojim na jednoj nozi, podignem obe ruke i neprekidno otvaram i zatvaram šake. Za svako posustajanje dobijao se udarac kundakom u leđa. „Hvatao sam muve“ dosta dugo, sve dok me jedan drugi „nedisciplinovan“ nije zamenuio. Od ove smene „nedisciplinovanih“ nisu prošla ni dva minuta, a u salu je ušao dežurni agent. Upitao je narednika zašto je uhapšenik kažnjen. Ovaj je objasnio da je bio nedisciplinovan. Čuvši objašnjenje, agent je uhapšenika poveo sa sobom i tako ga pretukao da su ga umotanog u cebe vratili u salu...

Početak maja, po završetku isledenja i potpisivanja zapisnika, mađarska policija nas je smestila u SS koncentracioni logor blizu Bačke Topole. U velikoj prostoriji, u kojoj su bili smešteni muškarci, pro našao sam tri dušeka sa ispisanim imenom i prezimenom mog oca. Tako sam saznao da je moj otac, sa drugim Jevrejima Vojvodine, pre mene bio u ovom logoru i iz ovog logora odveden u Aušvic, gde je ugušen u gasnoj komori.

DAHOU

Kada su Sovjetska armija i Narodnooslobodilačka vojska počele da se približavaju Bačkoj Topoli, logor je ispražnjen a logoraši transportovani u Komarom, malo pogranično mesto u zapadnoj Mađarskoj, prema tadašnjoj Čehoslovačkoj. U tom mestu, u podrumima obližnje tvrđave, mađarske vlasti su smeštale zatvorenike i iz drugih tamnica. Tamo sam sreo više drugova i drugarica koji su bili hapšeni i osuđivani još 1941. godine. Mađari su sve zatvorenike u Komaromu predali Gestapou, početkom novembra 1944.

U vagonima za stoku, bez jela i pića, transportovani smo puna dva dana. Muškarci su upućeni u koncentracioni logor Dahau, dok su žene najpre zadržane u mestu Alah, a potom transportovane dalje, u Bergen Belzen. Od naše grupe (oko dvesta muškaraca), preživelo je oko dvadesetak. Od žena iz grupe preživelo ih je više – pedesetak.

Čim smo ušli u krug logora, naterani smo da stojimo na takozvanom „apel placu“ tri-četiri sata. Bilo je hladno i padala je sitna kiša. Posle transporta u vagonima za stoku i dva dana putovanja, ovo se ipak lakše podnosilo. Po petoro smo privođeni logorskoj administraciji. Tamo su nam oduzeli sve vredno što smo još imali (meni zlatni prsten, koji sam dobio od bake za Bar-micva, i zlatni lančić). Zavedeni smo u zatvorske knjige. (Pukim slučajem dr Eva Čavčić, rođena Cuker, donela mi je jednom prilikom iz Jad Vašema list na kojem su se, kao isečci, nalazila naša imena. Njeno prilikom uzimanja podataka ženama u Alahu, a moje prilikom uvođenja u knjige u Dahau.

Posle zavođenja u knjige, odvedeni smo u „duš-raum“, gde smo ošišani do glave, a potom nam je nularicom napravljena crta nasred glave, da bismo bili prepoznatljiviji. Iz tuševa su šiknuli mlazevi tople vode. Potom su nas „dezinfikovali“ ne baš razblaženom tečnošću (da li hlor ili kreč?). Užasno je peklo ispod pazuha, oko genitalija, čmara... Na kraju smo dobili robijaška odela: pantalone, košulju, kapu... Svaki robijaš je dobio broj kojim je zaveden u admini-

straciji. Pored broja, tj. ispod njega, našivena je i oznaka grupe. Crveni trougao pokazivao je da smo politički krivci, a jedna uska žuta lenta iznad trougla označavala je da je neko Jevrejin. Od tog trenutka smo pred zatvorskim vlastima prestali da budemo ljudska bića. Postali smo brojevi. Od ličnih stvari mogli smo da zadržimo samo cipele. Meni su ih iste večeri ukrali, jer sam ih stavio ispred kreveta na kojem sam spavao. Do oslobođenja hodao sam u robijaškim drvenim klompama.

„Jedan tužan rad...“ – iz zbirke crteža Farnuskinje Frans Audoul, zatočnice logora u Ravensbriku, broj 27933, koja je crtala na papiru ukradenom od SS-ovaca

Logor se sastojao iz dva reda sa po tridesetak baraka. Svaka je raspolagala sa četiri dvosobna odeljenja i kupatilom, opremljenim sa više klozetskih šolja i lavabo. U svakoj sobi bila su podignuta tri reda kreveta. Kada smo prispeli u Dahau, naša grupa robijaša bila je sabijena u dve prostorije jednog odeljenja barake. Na krevetima je bilo po koje cebe. Nije nam bilo hladno. Spavali smo jedni uz druge, telo do tela. Ustajalo se veoma rano, možda u pola četiri, ne sećam se tačno. Tu smo, ispred našeg odeljenja u baraci, stajali svrstani po desetoro ili više u redu, a kapo odeljenja nas je stalno prebrojavao.

Nešto kasnije stigao je i prvi obrok, tzv. „hitler kafa“. Jutarnje prebrojavanje i stajanje u redu predstavljali su dnevni egzercir. Ishrana se sastojala iz podnevne supe – litar sa kostima – i večernje supe – pola litre bez kostiju. Osim toga imali smo i dnevno sledovanje hleba koje se neprekidno smanjivalo, da bi aprila meseca potpuno nestalo, kao i večernji obrok supe.

PRVI SUSRET SA BOLNICOM

Kapo našeg odeljenja, Namac – kriminalac, sačinio je prve spiskove za tzv. „arbeitskomande“. Ja sam dospeo na te spiskove. Međutim, u Dahau je važno i sledeće pravilo: da bi se logor zaštitio od epidemije, svaki robijaš sa temperaturom većom od 38° upućivan je na pregled u bolnicu. Revir se sastojao iz više baraka u kojima su sobe predstavljale odeljenja za pojedine bolesti i raspolagale krevetima na dva nivoa. Lekarsko osoblje su činili zatvorenici lekari iz okupiranih zemalja Evrope. Lekari su morali da postupaju sa bolesnicima, naročito kada se radilo o bolničkoj nezi, prema propisima logorskih vlasti, koje su sačinili nemački SS lekari!

Zahvaljujući ovom režimu u Dahau, preživeo sam Holokaust. U logor sam dospeo sa anginom i visokom temperaturom. Upućen sam odmah u bolnicu i izbegao napuštanje logora sa „arbeitskomandom“, u koju sam upisan. Iz te grupe niko se nije živ vratio! Kada sam vraćen u baraku, mislim posle četiri ili pet dana provedenih u reviru, činio sam sve da bih ponovo dobio visoku temperaturu. Trčao sam u malom prostoru ispred barake, oznojen sedao na sneg i hladan beton, iz kupatila moker izlazio na zimu i sl. Uspeo sam, posle nekoliko dana, valjda početkom decembra, da sa zapaljenjem pluća i sa preko 40° temperature ponovo dospem u bolnicu. Okružili su me pažnjom. Kad su čuli da znam nemački, doneli su mi na čitanje knjigu „Mrtvački brod“ od Travena. Knjigu sam pročitao u toku drugog tronedelnog boravka u reviru.

MOJ JUNAČKI DAN

Na blok sam dospeo krajem decembra 1944. ili početkom januara 1945. Mislim da je Dahau tada bio pod karantinom. „Arbeitskomandi“ više nije bilo. Po rubovima odeće vrvele su vaši. Svakodnevno smo dvaput podvrgavani strogoj „lajze kontroli“ da bismo istrebili vaši. Hrana je bila slabija: na bloku su umirali stariji i iznemogli ro-

bijaši. Njih bi oprali i na palac desne noge okačili cedulju sa ispisanim njihovim brojem. Svakog dana su ih kupili i odnosili. Opet sam se upinjao da dođem u revir i – ponovo uspeo! Lekari su konstatovali da imam zapaljenje srednjeg uva i da me moraju operisati. Lekar koji me je pregledao bio je jedan poznati budimpeštanski hirurg. Saznavši da govorim mađarski, razgovarao je sa mnom i oslovljavao me sa „sine“.

Ja sam se „pripremao“ za operaciju. Pitao sam, naime, jednog već operisanog logoraša, koji je ležao pored mene, kakvi su bolovi koje treba da pretrpim. On mi je opisao tok operacije. Bio sam pre slab. Nisu mogli da me opiju. Uz slabu lokalnu anesteziju lekar mi je probijao lobanju. U toku operacije razgovarao je sa mnom. Tražio je od mene da glavu držim čvrsto. Nisam nijednom jauknuo. Posle operacije lekar mi je čestitao. Rekao je: „Ovakvog pacijenta još nisam imao!“ Čim je to izgovorio, briznuo sam u plač. Plakao sam desetak minuta i kroz plač neprestano govorio: „Gospodine doktore, ja neću da plačem, ništa me ne boli, ali ne mogu da se zaustavim“. „Neka, neka, sine, samo se isplaci...“

Posle operacije temperatura je spala. Lekar je bio zadovoljan mojim oporavkom. Međutim, sukobio sam se sa bolničarom, Poljakom. Zatražio sam od njega „gusku“. Odbio je rekavši: „Neću da služim Jevrejina. Ako ti je guska potrebna, uzmi je sam.“ Nisam odgovorio. Dan posle operacije, još rovit, ustao sam i uslužio se. Bilo je veoma hladno, januara 1945. godine. Visoka temperatura se povratila. Kada me je sledećeg dana ujutro lekar obilazio i video da sam pod visokom temperaturom, upitao je šta se to dešava? Ispričao sam mu kako se ponašao bolničar. Nije komentarisao. Pozvao je bolničara u lekarsku sobu i pretukao ga. Cela soba je čula njegovo jaukanje. Posle nekoliko minuta došli su bolničari iz laboratorije i uzeli mi ispljuvak na analizu. Nepun sat nakon toga ja sam, iz odeljenja za ušne bolesti, prebačen u odeljenje za tuberkulozne bolesnike. Umesto tri nedelje, u bolnici sam ostao duže od mesec i po dana. Uz to, dobijao sam „pojačanu ishranu“ i nisam dalje slabio. Još značajnije od toga bilo je da sam preležao u bolnici period kada je u Dahauu, po barakama, harao i puštošio trbušni tifus!

Bolnicu sam napustio 1. marta 1945. Upućen sam na blok, a kad sam stigao do bloka, nisam mogao da poverujem. U dvoodeljenjskom delu barake bilo nas je jedva tridesetak zatočenika. Jutarnjeg apela – egzercira više nije bilo. Nije bilo „arbeitskomande“, nije bilo ni redovne ishrane. Na bloku je bilo najviše Francuza i Belgijanaca, koji su dobijali pakete međunarodnog Crvenog krsta. Bio je sa nama, dobro se

sećam, i jedan veoma ugojeni Čeh. Posmatrali su ga kao čudo i opipavali ga. U baraci smo, u najtežem položaju, bili nekoliko ruskih oficira i ja. Pakete nismo dobijali, a kako su dani odmicali ishrana je bila sve slabija. U aprilu, hleb više nismo dobijali, pa se celodnevna hrana svodila na pola litra ili litar supe. Svake noći slušali smo topovsku paljbu. Osećali smo da je kraj zlopaćenja blizu. Tako smo lakše podnosili glad koja nas je sve više mučila. Sredinom aprila, barake su podrhtavale od topovske kanonade.

OSLOBOĐENJE

Esesovci su nas 22. ili 23. aprila izvele pred zidine Dahaua. Svaki zatočenik dobio je papirnatu vreću za spavanje i paket hrane međunarodnog Crvenog krsta, veličine kutije za cipele. Prvo su nas smestili u putničke vagona, u kojima smo stigli do Minhena, a potom su nas premestili u teretne i vagona za stoku.

Nismo znali kuda i zašto nas vode. Tek sam 1998. godine, dakle posle 53 godine (prilikom posete jedne saradnice Instituta iz Minhena, koji izučava istoriju logora Dahau) saznao da su nas, po Himlerovom naređenju, vodili na streljanje. Srećom, naš transport, sa oko dve i po hiljade ljudi (prema njenom kazivanju bilo nas je 5.000!), nije stigao na odredište. Napredovanje savezničke vojske je to osujetilo. Prekinuto je napajanje vodova strujom, pa je električna lokomotiva, koja nas je vukla, zaustavljena pored reke Isar. S desne strane reke nalazilo se mesto Sefeld, a sa leve Mitensvald. Vojnici koji su nas pratili nisu bili SS-ovci, ili bar nisu bili obučeni u njihove uniforme. Najpre su nas gonili do mesta Sefeld, pa vratili na obalu reke Isar. Jedan broj zatočenika, među kojima sam bio i ja, pokušao je da se odvoji od transporta. Hteli smo da se popnemo na brežuljak, visok oko 150 metara, da se sakrijemo u šumi i da tamo dočekamo oslobođenje. Stražari su pucali za nama. Iako slabi, uspeali smo da se popnemo na brdo i da, jedan Poljak i ja, uđemo u neku brvnaru.

Sledeći dan i sledeću noć nije bilo lako preživeti. Prvo, u brvnaru su upadali nemački oficiri i vojnici, s uperenim oružjem u nas, povlačeći se pred protivnikom koji je brzo nadirao. Svakih 10 – 15 minuta smenjivali su se nemački oficiri i vojnici. Videli su nas, mogli su da nas ubiju, ali nisu; a drugo, saveznička vojska je minobacačkom vatrom čistila teren pred sobom. Minobacačka vatra se približavala. Granate su fijukale i padale u neposrednoj blizini. Tek kad se

minobacačka vatra udaljila od brvnare, shvatili smo da smo i ovu opasnost preživeli!

Sačekali smo svanuće. Narednog jutra, spustili smo se iz brvnare na drum pored reke. Tamo smo, sa jedne strane drumu, zatekli bele, a sa druge strane crne američke vojnike. Kad sam stigao do grupe belih vojnika, rekao sam čega sam se dosetio na engleskom: „Hau du ju du?“ (Kako ste?). Jedan je nešto promrmljao, otišao do prikolice džipa, izvadio konzervu hemendeksa i tutnuo mi je u ruku. Pogledao sam ga i pokazao da sam žedan. Opet se okrenuo, prišao prikolici, izvadio drugu konzervu, razblažio njen sadržaj vrućom vodom i – dobio sam kakao.

PRVI DANI SLOBODE I POVRATAK

Američke vojne vlasti uputile su logoraše u jednu kasarnu neda-leko od mesta Mitensvald. Tamo sam se ponovo sreo sa drugovima iz Komaroma sa kojima sam se smestio u jednoj sobi kasarne. U tavan-skom prostoru našli smo odeću nemačkih trupa, u koju smo se presvukli bacivši logorašku odeću. Kretali smo se slobodno, i u ka-sarni i van nje, koliko nam je snaga dozvoljavala. Dobijali smo i sle-dovanje duvana – jednu ili dve kutije cigareta nedeljno. Dosta pro-blema imali smo sa ishranom. Naime, američke vojne vlasti omogu-ćavale su da se hranimo u vojničkoj kantini. Međutim, izgladneli, preživeli logoraši navalili su na kaloričnu i masnu hranu, koju njihovi iscrpljeni organizmi nisu mogli da savladaju. Od nas 18, samo tro-četvoro nisu dospeli u bolnicu. Polovina grupe umrla je posle oslo-bođenja zbog hrane. Mene, priznajem, nije spasila pamet, uzdržanost ili neko drugo „junaštvo“. Pošao sam u kantine zajedno sa mojim drugovima, ali na samom ulazu pozlilo mi je od mirisa hrane. Nisam mogao da uđem.

Nevolje sa hranom rešili smo na poseban način. U krugu kasarne otkrili smo trapove sa krompirom. U sobi u kojoj smo spavali imali smo peć. Na tavanu smo pronašli začine. Za sledovane cigarete smo, u varošici Mitensvald, od stanovnika nabavljali velike konzerve govedeg mesa. Vili Gros iz Budimpešte i ja kuvali smo supe od krompira i go-vedeg mesa.

Drugog dana boravka u kasarni (još nisam bio zamenio robija-ško odelo, a nisam imao ni 42 kilograma), hodajući po dvorištu, ugle-dao sam Karla Feldšera, druga iz novosadskog Hašomer haccaira. Bio je lepo obučen, izgledao je kao u vreme našeg nekadašnjeg druženja.

Pošao sam prema njemu, radostan što ga vidim i pozvao ga po nadimku koji smo samo mi, njegovi bliski prijatelji znali: „Felo, Felo!“ Zastao je, uperio pogled u mene, dugo posmatrao i najzad upitao: „A ko ste vi?“ „Pa zar me ne prepoznaješ? Ja sam Jehuda“, i suze su mi potekle... I njemu potekoše suze. Zagrlili smo se i dugo pričali. Rekao mi je, pored ostalog, da je bio i u kasarni u Garmišpartenkirhenu i da se tamo nalazi Eli Ordentlih sa mlađim bratom, takođe iz novosadskog kena. Obavestio me je da u toj kasarni ima oslobođenih partizana iz raznih logora. Oni su formirali „Titovu četvu“. Ova informacija me je podstakla da, mesec dana kasnije, kada sam ojačao, napustim kasarnu pored Mitenvalda i pređem u Garmišpartenkirchen, da se priključim četi.

U Jugoslaviju, u Novi Sad, vratio sam se zajedno sa Feldšerom, Eli Ordentlihom i pripadnicima Titove čete, sredinom avgusta 1945. godine.

I OSLOBOĐENJE DOČEKALA U AUŠVICU*

Rođena je 25. januara 1924. godine u mestu Žabalj, u Bačkoj. Otac dr Julije Levi (1884), advokat, ubijen je u Raciji u Bečeju, a majka, Riza Levi, rođena Gutman (1896) stradala je u Birkenauu. Sestra Vera (1930) stradala je zajedno s majkom. U holokaustu je izgubila dvadeset članova najbliže rodbine.

Kada su Mađari okupirali Bačku, završila je VII razred gimnazije. Maturirala je u vreme okupacije, juna 1942. godine. Medicinski fakultet u Zagrebu završila je maja 1951. godine i odmah započela sa specijalizacijom bakteriologije, na Higijenskom institutu Srbije. Za docenta na predmetu Mikrobiologija sa parazitologijom Medicinskog fakulteta u Nišu izabrana je 1961. godine i tu radila do penzionisanja kao profesor na katedri za mikrobiologiju i parazitologiju.

Počasni je član Akademije medicinskih nauka Srpskog lekarskog društva. Udala se 1958. godine za Ivana Jovovića, dipl. pravnika, inače golotočkog kažnjenika. Ima sina Dragišu (1961), takođe dipl. pravnika. Živi u Nišu.

---

* „Kad su 26. januara Sovjeti stigli u Aušvic u tri su logora našli samo 2 819 invalida i većinu tih logoraša uspjeli su izliječiti“. (Ward Rutherford, Genocid Židova, str. 112, izd. Alfa, Zagreb, 1975, serija Svjedočanstva zločina)

Moj otac je bio najstariji sin među sedmoro dece malog seoskog trgovca u Gospodincima (dvadesetak kilometara od Novog Sada). Tu je završio šest razreda osnovne škole, posle čega ga je otac upisao u gimnaziju u Novom Sadu, koju je pohađao kao dak-putnik. Maturirao je 1904. godine i upisao Pravni fakultet u Budimpešti. Pošto je tamo život bio skup, studije je nastavio na Pravnom fakultetu u Koložvaru (današnji Kluž, u Rumuniji). Fakultet, a potom i obavezni trogodišnji pripravnički staž sa advokatskim ispitom završio je 1912. ili 1913. godine i otvorio advokatsku kancelariju u Žablju. Međutim, već 1914. godine mobilisan je u austrougarsku vojsku i poslat na ruski front. Godine 1915. našao se u opkoljenoj tvrđavi grada Pšemisla u Poljskoj. Posle višemesečne opsade, grad je pao u ruke Rusima i moj otac je dospao u zarobljeništvo. Pšemisl je udaljen, u vazdušnoj liniji, oko 250 km od Aušvica. Da sam vernik, rekla bih: „Prst Božji ili prst sudbine“.

Pošto je bio najstariji sin roditelja već poodmaklih godina, sa mnogo briga oko mlađe dece, u dva maha je pokušao da pobjegne iz zarobljeništva. Posle drugog neuspelog pokušaja, prebačen je u azijski deo Rusije, u Krasnojarsk, a potom i u Sibir. Tu je proveo teške godine rađanja Sovjetskog Saveza. Tek 1921. godine krenuo je brodom iz Vladivostoka kući. Otvorio je ponovo advokatsku kancelariju u Žablju i oženio se mojom majkom, 1922. godine.

Moja mati je rođena i odrasla u Žablju, gde je završila osnovnu i tadašnju tzv. građansku školu. Od malih nogu morala je da pomaže svojoj majci u domaćim poslovima, pošto je baka vodila radnju posle smrti svoga muža. Te obaveze su dodatno porasle kada je, u toku rata kod bake došla majčina sestra sa troje male dece (od jedne, tri i pet godina), jer joj je muž bio na frontu.

Imala sam šest godina mlađu sestru, Veru. Ona je još kao malo dete preživela sve moguće zarazne bolesti (male i ovčije boginje, ru-beolu, difteriju, šarlah), od čega je kao posledicu, imala oštećeni srčani mišić. Međutim, i pored toga bila je uvek dobrog raspoloženja i dobar đak.

U porodici se živelo vrlo skromno. U prolećnim i letnjim mesecima naročito, kad vojvođanski seljak nije imao vremena da se parniči, majka je morala da bude čarobnjak pa da od očevih više nego skromnih prihoda zadovolji osnovne potrebe domaćinstva. Sećam se i danas kada se, jednog jutra, u kući našlo mleka samo za tri šolje. Dve su nasure, jasno, nama deci, a oko treće šolje – čula sam to nehotice iz susedne sobe dok sam spremala knjige za školu – nudili su se između sebe naši roditelji. Majka je znala da će se otac zadržati u sudu i

sat-dva iza podneva, a otac nije sebi hteo da dozvoli da mu žena ostane i bez tog skromnog doručka. Zato nikako nisam mogla da shvatim neke naše drugarice u školi kada su se hvalile da one, da bi izbegle prepirke, a nije im se pilo mleko za doručak, prospu ga u slivnik kad ih niko ne gleda. Bili smo harmonična i srećna porodica.

Osnovnu školu završila sam u Žablju, a prva dva razreda gimnazije, polažući privatno, u Bečeju. Pošto je i sestra pošla u osnovnu školu, a to je značilo da za četiri godine polazi u gimnaziju, preselili smo se 1936. godine u Bečej.

Život je tekao uobičajenim tokom, iako se sve više govorilo o teškom položaju Jevreja u Nemačkoj. Neki majčini dalji rođaci, bežeći iz Hamburga, došli su u Žabalj i pričali o šikaniranjima i teškoćama kroz koje su prolazili u Nemačkoj. Otac se jedne večeri vratio sa predavanja koje je na tu temu držao neki funkcioner tadašnjeg Saveza jevrejskih veroispovednih opština iz Beograda. Sećam se ne baš ohrabrujućih reči koje nam je otac preneo. „I Jevreji u Austriji su govorili da se ono što se dešavalo u ulici Unter den Linden, u Berlinu, nikad neće dogoditi u Beču. Nemojte misliti da ono što Jevreji doživljavaju ispred Stephan's Kirche u Beču ne može jednog dana da se desi u Knez Mihailovoj ulici, u Beogradu“. Moram, međutim, da napomenem da nikakve antisemitske ispade u mnogonacionalnoj Vojvodini do rata nismo doživljavali.

Jevrejski običaji su se u kući poštovali u umerenim granicama. Subotom se nisu obavljali veći poslovi. Dok smo živeli u Žablju, gde je bilo desetak jevrejskih porodica, otac je petkom uveče odlazio u sinagogu da bi se skupio minjan. Praznovali su se, međutim, vrlo strogo Roš Hašana i Jom-Kipur, kao i prva dva dana Pashe kada je cela porodica odlazila kod dede u Gospođince na Seder-veče. Imali smo u kući i kasice u koje je ubacivan novac za kupovinu zemlje u Palestini.

*

Okupacija nas je zatekla u Bečeju, u koji su mađarske trupe, bez nekog posebnog otpora, umarširale 10. aprila 1941. godine. „Pa, valjda je Mađarska pravna država“, pokušavao je da nas teši otac. Koliko je to, u ono vreme, bilo daleko od stvarnosti, govori činjenica da mu je kao advokatu Jevrejину, odmah zabranjen rad. Odveden je na prisilni rad u mestu (bilo mu je 57 godina!), ali je posle nekoliko nedelja maltretiranja pušten. Da bi nešto zaradio, počeo je da daje časove slabijim đacima gimnazije, prvenstveno iz latinskog jezika, jer su gimnazije

pod mađarskom okupacijom bile klasične gimnazije u kojima je latinski jezik bio jedan od glavnih predmeta.

Odveden je od kuće 10. januara 1942. godine, kada je u Bečeju počela Racija, akcija koju su mađarski fašisti sproveli kao meru za uništavanje Šajkaškog partizanskog odreda, ali i kao opštu meru progona Srba i Jevreja. Prema kasnijim saznanjima, posle zverskog mučenja, tela više stotina tako ubijenih ljudi bacana su pod led koji se na -40° C uhvatio na Tisi, tačnije kod ustave gde se kanal Dunav–Tisa spaja sa rekom.

Majka, sestra i ja preživele smo Raciju, ali sam ja, i pored redovnog pohađanja gimnazije, morala da preuzmem očeve privatne časove, jer smo po cići zimi, ostali u kući s vrlo malo drva za grejanje i novca u vrednosti od oko sto dinara.

I sestra i ja nastavile smo da pohađamo školu. Uz razna manja i veća šikaniranja, završila sam VIII razred gimnazije i položila maturu sa odličnim uspehom, juna 1942. godine.

Naredni period od približno dve godine, bio je relativno miran. Sestra je nastavila sa školovanjem, a majka je uzela na stan dvojicu jevrejskih dečaka čiji su rođaci, kod kojih su ranije stanovali, stradali u Raciji. Ja sam nastavila sa davanjem časova, a pre podne (dok su škole radile) odlazila u nabavke da bih poštedela majku od antisemitskih dobacivanja i ispada.

Sredinom marta 1944. godine zapazile smo, iznenada, na svim stražarskim mestima da pored mađarskog vojnika stoji Nemač pod punom ratnom opremom. Nemačka vojska preplavila je Mađarsku, a relativno tolerantna tadašnja mađarska vlada zamenjena je predstavnicima ultra-desničarskih strelastih krstaša, tzv. „njilaša“. Bilo je jasno da nam se ništa dobro ne piše.

Jednog dana, početkom aprila, posetio nas je izvesni gospodin Varga. Taj gospodin se sa ženom i sinom, a bili su subotari, doselio negde 1942. godine iz Sarajeva u Bečej. Verovao je da će mu, kao Mađaru, biti lakše u Bačkoj. Sin mu je međutim, iako Mađar, vrlo slabo govorio mađarski i, kad je nakupio more slabih ocena, otac je došao kod mene i zamolio me da mu podučavam sina. Ulažući najveće napore, uspela sam da ga „izvučem“ i dečak je spasio godinu. Sledeće godine preselili su se u Vrbas. Tada je gospodin Varga, znajući šta čeka Jevreje, došao u Bečej i ponudio majci i meni da povede sestru u Vrbas, kao tobože svoju rođaku. Računao je da je Vera dovoljno velika da ne oda svoje poreklo. Kada smo majka i ja to predložile sestri, ona je predlog odlučno odbila rečima da želi da ostanemo zajedno pa neka nas tako

snade naša zajednička sudbina. Ni danas ne mogu da oprostim sebi što nisam bila odlučnija i naterala sestru da pođe sa gospodinom Vargom, tim pre što je, do oslobođenja cele Bačke, pa i Vrbasa, došlo posle svega šest-sedam meseci.

A Nemci su uz pomoć mađarskih „njilaša“ (ili je možda bilo i obrnuto?!) bili vrlo brzi, temeljni i efikasni. Za samo mesec dana pokupljeni su svi Jevreji koji su preživeli Raciju: muškarci koji nisu odvedeni na prinudni rad, pa čak i ljudi čiji su roditelji još od Prvog svet-skog rata prešli u katoličanstvo, zbog čega ih mi Jevreji nismo smatrali svojim sunarodnicima. Transportovani smo najpre u sinagogu u Segedinu, a potom u dvorište i magacine neke fabrike u Baji, da bismo, 29. maja, stigli u Aušvic. Tu je Mengele odmah izdvojio majku i sestru (21. maja u Baji je napunila 14 godina) za gasnu komoru, a ja sam – sposobna za rad – smeštena u Brežinku (Birkenau).

Kako opisati naše muke u Aušvicu a da se ne ponavljaju stvari već toliko puta iznete? Robovski rad i kada prži sunce i kada sipi hladna novembarska kiša, ishrana koja ne zadovoljava ni osnovne potrebe, ponižavanje i uništavanje poslednjih ostataka ljudskog dostojanstva, viščasovna stajanja u petoredima radi prebrojavanja (tzv. „Zählappel“), a sve to praćeno strahom od posete Mengelea i mogućnosti da se bude izdvojen za gasnu komoru – opisani su u sećanjima preživelih, ali i od takvih pera kao što je bio Erih Maria Remark („Iskra života“). Zato ću izneti samo neka svoja razmišljanja o stvarima koje mi nikako nisu bile jasne ni onda kada mi je bilo dvadeset godina, ali ni danas kada sam dobro zakoračila u osmu deceniju života.

Čemu su Nemcima – SS-ovcima bile potrebne nezamislive, nepotrebne, prosto bezočne laži kojima su nas obasipali od samog početka? „Nemojte nositi svoje kofere, nego napišite na njih svoja imena i adrese da bismo mogli da ih pošaljemo vašim kućama“ – govorili su kad su nas isterivali iz vagona u kojima smo dopremljeni u logor. Kada smo ih pitali zašto nas odvajaju i kad ćemo se videti sa našima posle prve selekcije, odgovor je glasio: „Još večeras, a nema smisla da se mlade devojke kupaju, odnosno tuširaju sa decom i starcima“.

Nisam, međutim, mogla da razumem grubost i bezobzirnost starijih logorašica. Pri tome ne mislim na Nemice – kriminalke, nego na Jevrejke, koje su nam ponekad bile starešine bloka. Kada smo jednom prilikom, dok je bila dobro raspoložena, o tome razgovarale i pitale starešinu bloka (Blockälteste) Mariku, iz Čehoslovačke, odgovorila je kratko: „Vi ste poslednje dve godine spavale na perjanim jastucima, a ja sam se mučila u Aušvicu.“

Starešina bloka Eta (Jevrejka iz Poljske) često nas je nemilosrdno tukla i za najmanje povode. Desilo se, međutim, jedne večeri, da smo prilikom povratka sa rada zatekle uznemirene Nemce, koji su se rastrčali na sve strane, satima smo čekale na prebrojavanje, svečano „marširanje“ pred logorskim orkestrom i odlazak u svoje barake. Tek oko ponoći pustili su nas u krug baraka. Eta nas je dočekala sa suzama u očima – suze u logoru bile su vrlo retke – i kazala: „Mislila sam da se nećete vratiti.“ Sve smo joj zbog onih suza oprostile. Kasnije smo saznale da su vanredno čekanje i mnogobrojna prebrojavanja pre ulaska u krug baraka bila prouzrokovana tzv. „Sonderkommando“ („posebna komanda“) zbog pobune Jevreja, posebno odabranih, za rad u gasnoj komori i u krematorijumu. Izvlačili su tela ubijenih iz gasnih komora, tražili eventualni skriveni nakit, skidali prstenje, vadili zlatne zube i vršili transport leševa do krematorijuma. Posle tromesečnog rada bili su i sami trovani Ciklonom B da ne bi ostali kao mogući živi svedoci. Bila je to, po mom saznanju, jedina pobuna u logoru, ali mislim da se niko od tada pobunjenih nije spasio. Jedina satisfakcija bila nam je da su u pobuni ipak uspeali da ubiju nekoliko SS-stražara.

*

Do meseca oktobra, dok sam imala snage i volje za životom, držala sam se dosta dobro. Nastupanjem hladnog i kišnog vremena (odeća nam se sastojala isključivo od jednog para veša i haljina koje smo, onako mokre, zadržale noću na sebi da bi se do jutra osušile) počela sam naglo da slabim. U tihim noćima povremeno se mogla čuti artiljerijska paljba iz daljine, a ponekad su nas „posećivali“ i saveznički bombarderi. Pošto više nisam mogla da se držim na nogama, a selekcije i odvođenja u gasnu komoru su prestali (Nemci su razorili postrojenja da bi uništili tragove!), javila sam se u logorsku bolnicu 8. decembra (tog dana bio je rođendan moje majke). Hrana u bolnici bila je još slabija ali ležanje i činjenica da više nisam bila izložena kiši učinili su da mi se zdravstveno stanje popravi. Ipak, kad je nastupilo oslobođenje (prvog Crvenoarmejca ugledala sam 27. januara 1945. godine) bila sam još uvek u takvom stanju da su hteli da me slikaju kao primer živog kostura. Našli su, međutim, jednu logorašicu koja je bila više propala, pa tako nisam bila „ovekovečena“.

Transport za povratak kući krenuo je tek meseca marta. Preko Čehoslovačke, Rumunije i Banata (Bele Crkve i Vršca) stigla sam kući sredinom maja.

ili već student, stariji sin Velinke Davidovac, vlasnice velikog imanja u Bečeju) ... „i jedan stariji advokat. Jevrejin, imena mu se ne sećam“. Taj stariji advokat, Jevrejin, bio je moj otac (jedini advokat Jevrejin odveden 10. januara 1942. godine).

*

Krajem 1959. ili 1960. godine poslao me je Savez boraca u Frankfurt na Majni, na pregovore s predstavnicima „I. G. Farbenindustrie“ u vezi obeštećenja bivših logoraša iz Aušvica. Moram odmah da istaknem dve stvari:

– Nemci su izričito tražili da to bude bivši logoraš, jer, kako su naglasili, ne žele da razgovaraju s političarima.

– Nikada nisam ispoljavala posebnu aktivnost u Savezu boraca. U organizaciju boraca iz NOR-a učlanila sam se tek kada je oformljena sekcija bivših zarobljenika, odnosno interniraca.

Sa mnom je na put pošao i dr Smiljanić, stručni savetnik u Savezu boraca, koji je bio dobro upućen u probleme obeštećenja. Jednog slobodnog popodneva otišli smo u tamošnje nemačko antifašističko udruženje VNV (Vereinigung der Nazi Verfolgten – udruženje lica koja su proganjali nacisti). Primili su nas veoma srdačno. Njihov predstavnik počeo je da objašnjava kako nisu svi Nemci sledili Hitlera, u prilog čega govori i činjenica da je oko 400 000 Nemaca prošlo kroz koncentracione logore. Uz sva uvažavanja da žalim svakoga ko je prošao kroz koncentracioni logor i napomenu da je njima u Nemačkoj borba možda bila i teža jer su se morali boriti protiv svoje vlasti dok smo se mi u okupiranim zemljama borili protiv fašizma i protiv okupatora koji nikada nije dobrodošao, cifre su objektivno merilo. Od oko 60 000 000 Nemaca, koliko ih je bilo u predratnoj Nemačkoj, kroz koncentracione logore prošlo je, dakle, 6–7 promila, dok je u Jugoslaviji stradalo 1 700 000 ljudi od ukupno oko 14 000 000 stanovnika (ili više od 12%). Što se evropskih Jevreja tiče, od približno 9–10 miliona, živote je izgubilo, prema različitim izvorima, 4,5 do 6 miliona lica (oko 50–60%).

Da su ovu moju na brzinu sačinjenu računicu prihvatili i upamtili drugovi u VNV-u, govori i činjenica da sam, posle približno četrdeset godina (maja 1999), primila od istog udruženja srdačne pozdrave („Viele herzliche Grüße an Frau Prof. Dr Eva Levi“). Bilo je to preko Pravnog fakulteta u Nišu koji je stupio u kontakt sa VNV u vreme NATO-bombardovanja Jugoslavije sa ciljem da se nemačka javnost objektivno obavesti o ovim događajima.

*

Negde sredinom sedme decenije prošloga veka organizovan je, preko Saveza boraca, obilazak Aušvica i to, koliko se sećam, povodom otvaranja spomen paviljona posvećenog Jugoslaviji. Prilikom obilaska našeg paviljona, primetila sam na jednom zidu fotografisan deo spiska, koji su fašisti pedantno vodili prilikom tetoviranja zatvorenika. Crvenim mastilom bilo je podvučeno ime „Eva Levi – Jug. – A 9027“ (moj logorski broj istetoviran na levoj podlaktici). Htela sam da fotografišem taj detalj, ali su mi ruke drhtale pa sam morala da zamolim svoju dobru drugaricu, nažalost sada već pokojnu Zoru Raković da čučne, tako sam fotoapararat naslonila na njeno rame. Posle su mi brojne kolege i drugi saradnici s Medicinskog fakulteta u Nišu pričali kako su videli moje ime u Aušvicu prilikom boravka u Poljskoj i obilaska koncentracionog logora.

Posle jugoslovenskog obišli smo i druge paviljone. Na mene je najdublji utisak ostavio poljski paviljon. U njemu su, kao u nekim odvojenim izlozima, bile izložene hrpe kose, pa koferi sa ispisanim imenima i adresama (po savetu SS-ovaca), zatim gomile odeće, naočara, ortopedskih pomagala. Sve sam to posmatrala nemo i iskreno se nadala da u gomili odeće neću otkriti nešto što je slučajno pripadalo mojoj pokojnoj majci ili sestri. Kada sam, međutim, došla do poslednjeg „izloga“ sa nabacanim dečjim igračkama (kod kuće mi je ostao sin koji je tada imao tri-četiri godine) spopalo me je jecanje kakvo nikada ranije nisam doživela. Drugarice su me izvele iz paviljona i za mene je obilazak bio završen.

*

„Oprostiti se mora, zaboraviti se ne sme“, rečeno je. A da li se može oprostiti smrt miliona otrovanih – ugušenih u gasnim komorama, pobijenih u najžešćim bombardovanjima žena i dece u nezaštićenim gradovima, umrlih od gladi i zime u opkoljenom Lenjingradu ili na prilazima Moskvi? I da li je samo sećanje na ZLO dovoljno da ono ipak jednom ne vaskrsne? Po prirodi nisam pesimista, jer da nije uvek postojao neki zračak nade u meni, sigurno je da ne bih preživela u Aušvicu. Ali da li su samo nezaborav i podsećanje dovoljni da se to zlo ne povampiri?

OD SOMBORA DO UPSALE

Vera Obradović je drugo dete Dezidera i Julije Rip (Ripp), rođene Breder (Bröder). Rođena je 8. februara 1922. u Bezdanu. Starija sestra Ružica rođena je 10. septembra 1914. takođe u Bezdanu.

Već 1923. porodica se seli u Sombor. Sestru Ružicu, mladu lekarku, Vera je izgubila 25. marta 1942. u Kolašinu, gde je obešena. Majku je izgubila u Aušvicu, prvog dana dolaska transporta, 2. maja 1944. Otac je umro u logoru Vistergierdorf (Wüstergierdorf), Šlezija, juna 1944.

Vera, jedini preživeli član porodice, vratila se u Sombor i iste, 1945. godine, udala se za Branislava Obradovića. Nastanili su se u Beogradu, gde je završila Ekonomski fakultet i provela ceo radni vek.

Živela sam u srećnoj, sređenoj porodici u lepom gradu Somboru, poznatom po širokim ulicama sa veoma mnogo zelenila, parkova i cveća. Grad je bio znamenit po mnogim kulturnim spomenicima. Bio je to grad učenika; za vreme mog školovanja postojale su Učiteljska škola sa internatom, Realna gimnazija, u kojoj smo moja sestra i ja provele osam godina, zatim Trgovačka akademija i nekoliko osnovnih škola. Između dva rata, u Sombor su se doselili mnogi Jevreji iz okolnih sela i susednih zemalja. Pre deportacije, u Somboru je živelo preko 1200 Jevreja, a pobijeno ih je 836. Postojala je velika sinagoga, kao i posebna bogomolja za ortodoksne Jevreje.

Za vreme školovanja bila sam jedina Jevrejka u razredu. Još pre izbijanja Drugog svetskog rata, počele su antisemitske pojave u školi. U višim razredima, u muškim odeljenjima, bilo je učenika iz okolnih sela, sa pretežno folksdojčerskim stanovništvom. Većina njih bila je već nationalsocijalistički nastrojena.

Mnoge pojave tada još nisam razumela, niti su me roditelji upućivali u političku situaciju, želeći da me poštede zlih misli i događaja. Ipak, jedan događaj je već ukazivao da se dešava nešto ozbiljno. Sećam se da su u našu kuću došli dr Gergelj, lekar, moj stric dr Ripp, takođe lekar i g. Brajer. Bilo je to, mislim, 1939. godine. Povukli su se u salon i dugo razgovarali iza zatvorenih vrata. Svi su nakon tog sastanka bili veoma utučeni. Tek posle rata doznala sam da su, kao grupa Jevreja, odabranih od strane Jevrejske opštine u Somboru, odlazili u Beždan, gde su nosili pomoć u lekovima, hrani i drugim potrebštinama Jevrejima, koji su bila na šlepovima na Dunavu. To su bile izbeglice iz Nemačke i Austrije, koje su želele da Dunavom, preko Crnog mora stignu u Palestinu. S obzirom da su moj otac i stric odrasli u Beždanu, izabrani su u grupu za pomoć izbeglicama. Tražena je dozvola boravka za te nesrećne ljude. Ali, osim humanitarne i lekarske pomoći, ništa drugo nije se moglo izdejsstvovati.

Maturirala sam 1940. godine i sa oduševljenjem pošla u Beograd, gde sam se iste jeseni upisala na Medicinski fakultet. Već oktobra te godine morala sam da se ispišem jer je stupio na snagu „*numerus clausus*“, „*Korošecov zakon*“, kojim je bilo dozvoljeno da se samo 5% Jevreja može upisati na fakultete. Od tada počinju za mene dani progona, muka, hapšenja, pljačke i ubistva.

Moja jedina sestra, dr Ružica Ripp, tek diplomirana mlada lekarka, uhapšena je u februaru 1941. godine i sprovedena u zloglasni zatvor „*Glavnjaču*“. Uhapšena je na beogradskoj železničkoj stanici, jer su kod nje pronašli kompromitujući materijal, štampan u Somboru. Nas dve sestre stanovale smo u Lamartinovoj ulici br. 28, blizu klinike. Tu je Ružica i ranije stanovala kao student, a kasnije kao mlada lekarka. Nakon hapšenja Ružice, u naš stan došao je zloglasni agent specijalne policije Kosmajac, sa još dva agenta. Kosmajac me je ispitivao, ali ja stvarno nisam znala ko je Ružici dao materijal i kome je trebalo da ga preda u Beogradu. Kasnije sam od sestre doznala da ona, i pod batinama, nije nikog odala. Kosmajac me je tako ošamario da sam se zateturala i pala u naručje moje dobre gazdarice Marije. Dozvoljeno mi je da, u prisustvu agenta, posećujem sestru u zatvoru. Svakog dana

nosila sam joj ručak iz Vojvodanske studentske menze. Sestra je puštena iz zatvora tri dana pred napad na Beograd.

Bombardovanje 6. aprila 1941. godine sestra i ja doživele smo zajedno u Beogradu, a tek krajem aprila stigle smo u Sombor. Već maja meseca iste godine, Ružica se vraća u Beograd na poziv Komunističke partije, čiji je član bila od 1939. godine. Međutim, Ružica je morala da napusti Beograd, pošto je njen dosije iz zatvora predat policiji, pa je pretila opasnost da ponovo bude uhapšena. Otišla je u Crnu Goru.

Posle ustanka u Crnoj Gori, Ružica iz Podgorice odlazi u Kolašin. Bila je jedini lekar u Komskom odredu, gde je lečila ranjenike, organizovala bolnicu u Kolašinu i držala kurseve za bolničarke. Četnici su je zarobili u Crkvini, gde nije htela da napusti ranjenike. Odvedena je u kolašinski zatvor i osuđena na smrt vešanjem. Obešena je 25. marta 1942. godine. Mi smo za tu tragediju doznali iste godine, ali ne i celu istinu – samo toliko da Ružica nije više među živima. Moji roditelji su doznali za smrt kćerke još pre transporta u logor.

BEZ REČI OPROŠTAJA

Za vreme mađarske okupacije, mog oca su često odvodili na prisilni rad. Nakon ulaska Nemaca u Mađarsku, 19. marta 1944. godine, već početkom aprila odveli su ga u Bačku Topolu, pa u Bajju, a zatim u Aušvic; odatle u Vistergirsdorf. Poslednji put sam ga videla u Bačkoj Topoli 29. aprila 1944. godine, gde sam i ja provela jednu noć u transportu pre odvođenja u Aušvic. Uspela sam da dođem u kontakt sa ocem. Predala sam mu hranu, koju smo prethodnog dana poneli sa sobom iz Sombora. Otac je teško podneo saznanje da smo majka i ja dospеле u logor. Jedva smo uspeli da izmenimo nekoliko reči pošto me je stalno molio da se sastane sa mamom. Nisam se ni oprostila sa tatom, a već sam hitala po mamu. Međutim, stražar je bio nemilosrdan i nije dozvolio da izađemo iz barake. Na našu žalost, nismo se oprostile od oca koji je ostao čekajući na nas.

Iz Bačke Topole smo, u zoru 29. aprila 1944. krenuli vagonima u Aušvic. Moja mama je imala 49 godina. Još u Somboru izdvojene su za rad žene od 15 do 45 godina. Da bismo ostale zajedno, mama je izjavila da ima 45 godina. Na žalost, veoma kratko smo ostale zajedno. Već 2. maja stigle smo u Aušvic. Dočekaó nas je SS lekar sa svitom SS-ovaca. Kasnije smo saznale da je to bio dr Mengele. Naš transport, kao prvi iz Mađarske, brojao je oko 3 000 ljudi. Podeljeni smo u dve grupe. Bila sam na onoj strani koja je trebalo da ode pravo u smrt, u

gasnu komoru. Nas nekoliko mladih devojaka Namac je prebacio na drugu stranu, što je značilo živeti još izvesno vreme. Pošto su me odvojili od mame, zvala sam je i vikala iz sveg glasa: „Mama, dođi ovamo!“ Mama je prišla, uz ovu grupu i čvrsto smo se držale za ruke, ali ona je bila šesta u redu! Nisam znala da je kod Nemaca petored pravilo za prebrojavanje. To sam tek kasnije saznala, kada smo svako-dnevno stajale satima u zoru i pri povratku sa rada, dok je trajao „celapel“ (prebrojavanje). Kada je Namac došao, pitao je ko je šesti? Moju mamu su odveli natrag, u onu grupu. Tog dana je ubijena i spaljena. Ni sa njom se nisam oprostila. Uvek sam bila ona koju su moji roditelji poslednju videli. Ja sam preživela, a 48 članova što bliže, što dalje porodice je stradalo.

BEŽANJE OD DR MENGELEA

U Aušvicu sam bila od 2. maja 1944. godine i prošla svu proceduru ulaska u logor. Utetovirali su mi na levoj ruci broj 81113. Posle karantina određena sam na rad u Union-Weberei. To je bila radionica za vojnu industriju. Početkom avgusta razbolela sam se od trbušnog tifusa. Smeštena sam u revir (tzv. bolnica), u baraci za infektivne bolesti. Lečenja i lekova nije bilo. Ne znam kako sam se zalečila, jer sam ranije napustila bolnicu zbog čestih selekcija. U tome mi je pomogla jedna lekarka iz Sombora (znam samo da se zvala Ibika). Smeštena sam u „Šonungsblok“, posebno odeljenje za rekonvalescente. Izbegla sam selekciju u bolnici, ali dr Mengele je ubrzo došao i u ovaj blok. Spasla sam se iskočivši kroz prozor. Skrivala sam se dok nije završena selekcija.

U bloku za infektivne bolesti bili su smešteni oni koji su болоvali od šarlaha, difterije, trbušnog tifusa i ostalih zaraznih oboljenja. Mnogi koji su preboleli jednu zaraznu bolest, razboleli bi se od druge, ukoliko nisu stekli imunitet, i veoma brzo su umirali. Preživeli rekonvalescenti, koji su uspeli da prebole zarazu, bili su primorani da daju krv, da bi se pravila vakcina za nemačke vojnike. Dr Mengele je bio neumoran, stalno je vršio selekcije, ukoliko nije bio zauzet „naučnoistraživačkim radom“, i to vivoeksperimentima i sa blizancima. Vršljao je po bolnici – reviru i blokovima, izdvajao je slabe i bolesne i slao ih u gasnu komoru. Od navedene kategorije selektiranih nije imao materijalne koristi. Sa novopridošlima bila je druga situacija: oduzimali su im zlato, predmete od vrednosti. Ni ovim plenom nije bio zadovoljan. Navodno je govorio: „Bei der Familie Wallenstein ist viel mehr

Gallenstein, als Edelstein". (Kod porodice Valenštajn mnogo je više kamenja iz žuči, nego dragog kamenja.)

Krajem leta 1944. godine, u Birkenau je stigla međunarodna komisija Crvenog krsta. Logor je prethodno bio očišćen i ukrašen cvećem i travnjacima. U Birkenauu nikad nije bilo ni travčice, jer čim bi nikla, logorašice bi je pojele. Ispred baraka nije bilo naslaganih leševa, niti su krematorijumi radili, a do tada su radili i danju i noću, kada su stizali transporti. Gosti su prošetali kroz Potemkinovo selo. Za prikazivanje logorske idile izabrane su logorašice koje su bile u kakvoj-takvoj snazi i još uvek zadržale ljudski lik. To su bile radnice po blokovima: spremačice (Stubendienst), pisarke (Schreiberinnen) i ostale. Obučene su bile u nove prugaste logorske uniforme sa maramama na glavi, čiste i umivene. Ženski orkestar je svirao neku lepu muziku. Mi, ostale logorašice, koje smo ostale u logoru, bile smo zatvorene u barakama, imale smo blokšpere (Blocksperr), jer smo bile kost i koža., tzv. „muzulmani“, što je značilo da nismo smele da se pojavimo. Međunarodna komisija Crvenog krsta je prošetala kroz logor i možda nije htela ili nije smela da uoči logorsku stvarnost. Mi, koje smo bile zatvorene u barakama, nismo smele ni da se čujemo, a kamoli da progovorimo i ukažemo na naše muke, patnje i ubijanja, kako bi i ostali svet doznao istinu o Aušvicu-Birkenauu.

OD LOGORA DO RUDNIKA

Iz Aušvica sam, posle selekcije 28. oktobra 1944. transportovana u logor Bergen-Belzen, gde sam stigla početkom novembra. Tu sam provela oko sedam nedelja; nismo radile, dane smo provodile u barakama, uz minimalnu količinu hrane. Ovamo sam stigla zajedno sa Evom Timar-Balog. Sredinom decembra sprovedene smo u Braunšvajg na čišćenje ruševina pod veoma teškim uslovima. Sa Evom sam bila zajedno sve dok nju nisu izdvojili u Braunšvajgu, februara 1945. godine.¹ Posle rastanka sa Evom, bila sam veoma usamljena. Eva je bila bolesna i slaba, svi smo verovali da je to selekcija teško bolesnih koji su bili izdvojeni za transport. Mislila sam da je više nikad neću videti. Jedino sam se sa njom oprostila, odnosno ona se oprostila od nas, od šačice preostalih Somborki. Na obostranu sreću, ponovo smo se srele u Somboru, krajem septembra 1945. godine.

---

¹ v. „Mi smo preživeli“, knj. 1, str. 84–85

Još sam izvesno vreme ostala u Braunšvajgu. Čistile smo ruševine u centru grada, poluobučene, izgladnele, na snegu, po ciči zimi. Spavale smo u štali na golom betonu, u konjušnici SS-oficira.

Dr Ružica Rip, starija Verina sestra, obešena je 1942. u Kolašinu

uske hodnike od soli. Radila sam na strugu, prvi put u životu. Nisam imala više od 30 kg, bila sam puna vašiju, šugava. Večito gladna, neispavana, drhtala sam u tankoj haljini. Bilo nam je zabranjeno da usput razgovaramo, a naročito u hali, za vreme rada. Ukoliko su neku logorašicu zatekle „aufzcerke“ (SS nadzornice), samo bi zapisale broj, a u logoru su nas besomučno tukle.

NISAM PREPOZNALA SEBE

Pošto su se savezničke trupe približavale Beendorfu, ponovo su nas strpali u vagone 8. aprila 1945. godine i vozili na sever Nemačke. Put nas je vodio preko Magdeburga, Vitenberga, do Hamburga. Ukupno je u tom povlačenju bilo oko 750 žena i preko 2 000 muškaraca, od tog broja nekoliko stotina Jevrejki. Od 8. aprila do 2. maja, od 2 770 logoraša umro je svaki peti.

Stigli smo do Hamburga, gde smo bili smešteni u kasarne. Grad je bio u ruševinama. Ponovo su nas potrpali u vagone, ali sada samo po 50 žena u jedan vagon, što nas je iznenadilo, a posebno to da su nas pratili stari vermahtovci – veterani iz svetskih ratova. Kod Padeborga smo prešli u Dansku. Tu su nas preuzeli predstavnici švedskog Crvenog krsta i smestili u čiste, lepe vagone. Lepo su nas dočekali – sa sendvičima! Još istog dana stigli smo u Švedsku, u Malme, baš 2. maja 1945. godine, na dan našeg dolaska u Aušvic i godišnjicu smrti moje majke. O nama je dalje brinuo švedski Crveni krst. Spasao nas je grof Folke Bernadote, član švedske kraljevske kuće.

U Malme smo stigle propale, umorne i izgladnele, jer smo na putu jedva imale hrane, a i vodu smo retko dobijale. Predstavnici švedskog Crvenog krsta razdvojili su nas po nacionalnoj pripadnosti: Francuskinje, koje su bile u većini, Poljakinje, Čehoslovačkinje, Mađarice, i dr. Od Jugoslovenki ja sam bila jedina; više nisam pripadala mađarskom transportu, jer sam imala mogućnost da se sama opredelim. Bila sam toliko slaba da su me na rukama nosili do kupatila. U Malmeu su nas smestili u Tenis-stadion, u najstroži karantin. Posle kupanja i dezinfekcije, obučene smo u čista, nova odela. Bila sam pod stalnom lekarskom kontrolom, jer mi je život visio o koncu. U Tenis-stadionu, na zidovima su bila velika ogledala. Kada bih prolazila i pogledala, učinilo mi se da vidim neki poznati lik; u stvari, sebe nisam prepoznala. Poslali su me na oporavak u Osbi, pokrajina Skone, na jugu Švedske, gde sam postepeno došla k sebi, jer je moj organizam prihvatio uzetu hranu. Izaslanik jugoslovenske ambasade uručio mi je izvesnu novčanu pomoć. Od njega sam doznala da u Švedskoj, naročito u Upsali ima mnogo bivših logoraša Jugoslovena. To su bili naši logoraši iz Norveške, koji su uspeali, uz pomoć dobrih ljudi, da prebegnu u Švedsku.

KAO KOD KUĆE

Posle oporavka u Osbiji, prihvatila sam poziv nekih drugova Jugoslovena i došla u Upsalu. Prvog dana po dolasku u Upsalu javili su gospodinu Hugu Valentinu, profesoru istorije na Univerzitetu u Upsali, da je stigla jedna logorašica koja je preživela Aušvic. Istog dana želeo je da me upozna, jer su strahote logora, tekstom i slikom, obelodanjene u švedskim novinama. Šveđani nisu ratovali sto pedeset godina i bili su užasnuti slikama i izjavama preživelih žena logorašica. Profesor je telefonom zamolio da me odmah dovedu u njihov stan.

Dočekali su me raširenih ruku i rekli: „Od sada ćeš biti naše drago dete“. Na tu njihovu nežnost nisam mogla ništa da odgovorim, samo su mi suze potekle, jer sam ponovo osetila roditeljsku ljubav. Ti divni ljudi postali su mi poočim i pomajka, a zvala sam ih Onkl Hugo i Tante Fani. Imali su tri ćerke, dve su bile udate, a najmlađa Suzana bila je mojih godina. Onkl Hugo me je zaposlio u Biološkom institutu, gde su radile uglavnom izbeglice iz Nemačke i Austrije. U Institutu sam se sprijateljila sa mnogim prijatnim ljudima. Upsala je divan grad, sličan mom Somboru, sa puno parkova, zelenila i cveća, mnogo učenika i studenata. Onkl Hugo me je upisao na Biološki fakultet u Upsali. Nisam mogla da se upišem na Medicinski fakultet, što je bila moja želja, jer je strancima bila potrebna posebna dozvola švedskog kralja Gustava V. Odobrena mi je stipendija u visini moje plate u Institutu. Sa Onkl Hugom i Tante Fani održavala sam prisne kontakte sve do njihove smrti. Oni su i dalje brinuli o meni šaljući brojne pakete. Kada je Onkl Hugo umro, Jevrejska opština u Upsali pisala je u svom biltenu o njegovim dobrim delima.

U međuvremenu pružila nam se mogućnost da pošaljemo radiotelegram za Jugoslaviju. Javila sam se mojoj velikoj ljubavi iz školskih dana. Dobila sam odgovor da se odmah vratim i da me čeka.

NAJZAD U SOMBORU

Prvim transportom mi, Jugosloveni – bilo nas je oko 1 200 logoraša i logorašica – 24. avgusta 1945. godine krenuli smo u svoju domovinu. Stigla sam u Sombor tek 10. septembra. Od svoje porodice nikog nisam zatekla, osim mog strica, očevog jedinog brata dr Nikolu Rippa, lekara u Somboru. U Novom Sadu sam zatekla sestru od tetke, Irenu Ungar, udatu Fišer, takođe preživelu logorašicu iz Aušvica.

U našu kuću nisam mogla da uđem jer je u njoj grad Sombor smestio Dom za stare (tada su ga zvali „Ubogi dom“).

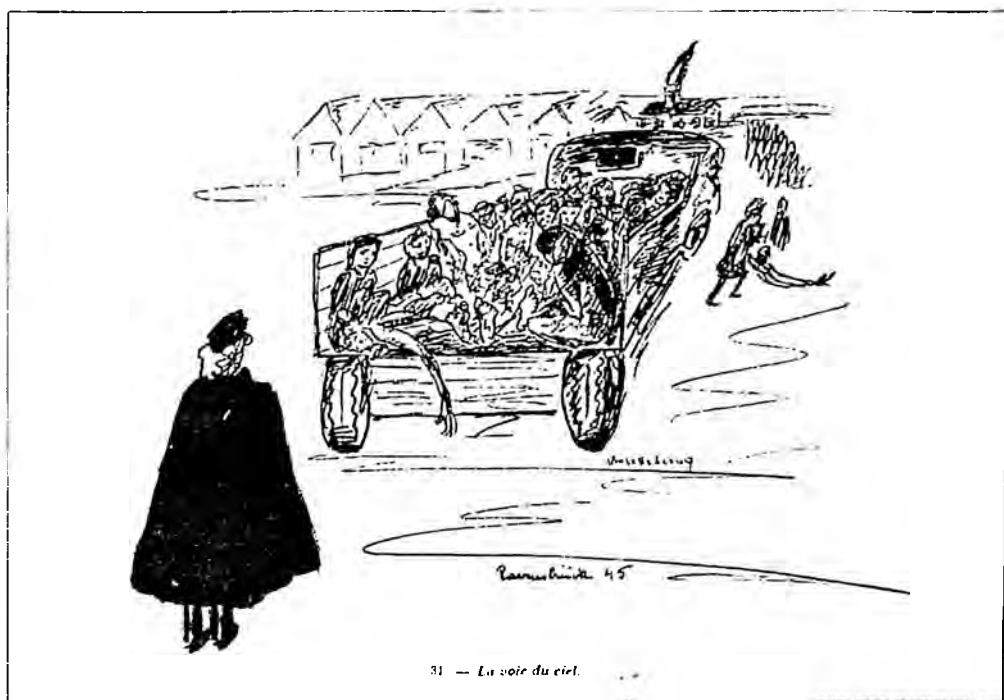
Kada su nas iz Sombora prisilno odveli, u našu kuću odmah se uselio šef kontraobaveštajne službe Ištvan Bodi, poznati mađarski zločvor. Pre oslobođenja Sombora, sve što je u kući zatekao, šest soba nameštaja i kompletno opremljenu kuću, natovario je u kamione i odneo u Mađarsku, u mesto Bačalmaš (Ba'csalmás). Po povratku u Sombor, susedi su me obavestili o tome. Molbom sam tražila pasoš i dozvolu da odem u Bačalmaš po stvari. Naše vlasti mi to nisu dozvolile, nisam došla pasoš pa nisam mogla otići po otetu imovinu naše porodice.

Nakon povratka u Sombor, zaustavila me je jedna potpuno nepoznata žena, predstavila se i saopštila mi da je za vreme rata živela u Kolašinu kao učiteljica. Četnička vlast joj je naredila da sa decom iz osnovne škole prisustvuje izvršenju smrtne kazne vešanjem dr Ružice Ripp.

Od užasavajućeg i bolnog saznanja nisam znala gde da krenem na ulici, niti gde sam pošla, zavrteło mi se u glavi. Mada naviknuta na neđaće, na takav sadizam bila sam potpuno nepripremljena, čak i posle pet koncentracionih logora. Mislila sam da mi je sestra streljana ili možda poginula u borbi, jer je pošla u partizane da leči ranjenike. Moja sestra Ružica bila je jedini lekar-žena koja je na tako svirep način završila svoj život, sa nepunih 28 godina.

U oktobru 1945. godine udala sam se za moju prvu ljubav, Branislava Obradovića, sa kojim i sada živim u srećnom braku, već 56 godina.

Nakon udaje studirala sam i diplomirala na Ekonomskom fakultetu u Beogradu. Posle završenih studija radila sam u Saveznom zavodu za statistiku i u Saveznom zavodu za zdravstvenu zaštitu u Beogradu.

Put ka nebu...

Iz zbirke crteža Violette Lecoq, učesnice francuskog pokreta otpora, zatočenice broj 24571 u logoru Ravensbrik

---

Suzana CENIĆ

BLIZANCI I VIVO EKSPERIMENTI

Rođena je 2. juna 1925. godine u Somboru, od oca Josipa Vitenberga i majke Margite, rođene Perlštajn.

Imala je brata blizanca, Mirka, i sestru Veru, rođenu 1926. godine. Od cele porodice ostala je sama – niko nije preživeo.

Posle rata završila je trgovačku akademiju i zaposlila se (1949) u fabrici za proizvodnju kugličnih ležajeva u Beogradu. Posle udaje za Živorada Cenića, oboje su dobili premeštaj u Brčko, gde ostaju osamnaest meseci i gde im se rodila kćerka. Odatle se porodica vratila u Beograd.

Zajedno sa suprugom Suzana se zaposlila u fabrici Industrija motora u Rakovici, u kojoj je radila sve do penzionisanja 1981. godine. Ima kćerku Svetlanu, udatu Zdravković, i dva unuka, Mirka i Miloša.

U roditeljskoj porodici u Somboru, imali smo vrlo lep i skladan život do 1941. godine, do mađarske okupacije, kada su nastupile teškoće. Kao devojčica, bila sam neko vreme uključena u rad jevrejske zajednice, ali mi se tamo nije mnogo dopalo jer sam bila veoma živahna. I brat je bio uključen u zajednicu, a jedno vreme i sestra.

Koliko se sećam, u Somboru 1941. nije bilo rušenja niti bilo kakvih oštećenja jevrejskih građevina i druge imovine. Međutim, pravi haos nastao je 13. aprila 1941. u znak odmazde zbog navodnog napada četnika na mađarsku vojsku. Počelo je ubijanje i odvođenje talaca Jevreja i Srba, a ja sam kroz kapiju gledala kako odnose mrtve na

pravoslavno groblje. Te noći, moj brat je bio u gradu i uhvaćen je. Bojali smo se za njega, ali on se vratio. Naravno da nije bilo nikakvog napada, sve je bilo inscenirano da bi Mađari mogli da opravdaju zverstva koja su činili. Radi se o mađarskim okupatorima čiji su žandari nosili perjanice. Od tada su bila uvedena ograničenja za rad i pohađanje škola.

Godine 1942. ili 1943. uhapšeni su mi mama i tata i odvedeni u zatvor. Tata je posle izvesnog vremena pušten, a mama je ostala i vratila se samo malo pre nego što su nas sve odveli u logor. Uhapšeni su zato što je mama pokušala preko jednog tatinog prijatelja, Mađara, koji je, izgleda, bio špijun, da oslobodi neke jevrejske omladince koji su zatvoreni kao komunisti.

Nas troje smo ostali sami kod kuće. Išla sam da vidim gde su ih odveli. Deda, mamin tata, nije hteo da se meša, pa sam sama otišla u opštinu, zatim u policiju i na kraju doznala gde su zatvoreni. Probila sam se do njihovog glavnog komandanta, koji je začuđeno gledao u mene, devojčicu, jer sam mu rekla da sam došla da roditeljima donesem hranu. Pošto sam bila prilično uporna, na kraju mi je dozvolio da im nosim hranu u zatvor. Svakodnevno sam im donosila 3 obroka. Hranu sam najčešće spremala od gusaka koje su nam donosili seljaci komšije. Mi smo, inače, bili srednje imućna porodica. Imali smo dvorište puno starog gvožđa – time se otac bavio, da bi na kraju, pre rata, podigao livnicu gvožđa i metala. Do 1941. godine mogao je sam da radi, a posle je morao nekoga da zaposli, da pod nejevrejskim imenom vodi radnju. Nas nisu opljačkali 1941, nego tek 1944. godine.

Nemci su okupirali Mađarsku i počeli smo da nosimo žutu zvezdu. Tada počinju hapšenja i odvođenja. Ja sam čak odlazila u grad sa žutom zvezdom, bez bojazni, imala sam u sebi onaj prkos, premda se tata veoma bojao kad sam izlazila uveče. No, imala sam mladića, moju prvu ljubav, i s njim sam izlazila. Nisam ni primetila kako se nejevrejsko stanovništvo odnosi prema nama, jer smo živeli u seljačkom kraju gde nije bilo nikakvih problema. Susedi su se prema nama odnosili kao i ranije, ali bez škole, bez ovog i onog – to, ipak, nije bilo isto. Tata je, čim je izišao iz zatvora, odveden u radnu brigadu, negde u okolini, ali je cela naša porodica 1944. bila na okupu kad su nas odveli u logor.

U aprilu 1944. objavljeno je da „...ujutro budemo spremni, da ponese samo nekoliko stvari i da cela porodica treba da krene na put“. Za stvari bili su nam dovoljni rančevi. Meni je ranac bio težak dok smo pešačili, pa mi je brat pomogao da ga ponese.

Najpre su nas, odveli u Bačku Topolu, u logor u kojem je bilo smešteno mnogo ljudi. Tu smo prenoćili i tu mi se desilo nešto što će mi pomoći da očvrsnem i prevaziđem ono dečije u sebi. Kad bih, za stolom, kao devojčica čula da se govori o nečijoj smrti, ostavila bih viljušku i nož i ne bih mogla dalje da jedem. Te noći, u logoru, iza leđa sam čula šumove, neko krkljanje, a mama se taman spremala da nam da jelo. Na pitanje šta je to, odgovorila je da su se dve žene otrovale, namerno, ne zna se ko su. Kad sam to čula, nešto sam u sebi prevazišla – i nastavila da jedem dalje!

Suzana (druga sdesna) sa roditeljima, bratom blizancem i sestrom; od cele porodice samo je ona ostala u životu

Odatle su nas odveli i strpali u vagone za stoku i krenuli smo. Deda i baka nisu bili sa nama. Oni su već 1942. otišli u Budimpeštu i tamo su se spasili. Mi nismo otišli sa njima jer nam je geslo bilo – ostanimo zajedno. Moj brat je čak napravio čizme i odelo i hteo je da ode u partizane. Imao je i vezu da ostvari tu odluku. Preklinjala sam ga i molila da nas troje dece ostanemo zajedno. Da sam ga pustila, da je otišao u partizane i tamo poginuo, znala bih zašto je dao život. Ovako – ne znam ni zašto, ni gde, ni kada!

Putovali smo četiri dana bez otvaranja vagona, bez vode, bez hrane, bez ičega. Bilo je strašno, ne ponovilo se nikome i nikada! Ranije smo, pre ovog puta bez povratka, slušali priče o gušenjima otrovnim gasom. Jedne noći, sećam se, stajali smo na nekoj stanici, čulo se strašno šištanje, pa sam imala utisak da bezdušni stražari koji nas sprovo-

de puštaju gas. Gotovo da sam dobila nervni slom. U vagonima se, inače, umiralo, smrad se širio na sve strane. Te prizore želim i trudim se da zaboravim, zbog njih i danas ne znam kako je tačno sve to bilo.

Stigli smo na rampu, u Aušvic. Čim su se otvorila vrata vagona, odmah su počeli sa povcima: Los, los! – Napolje! Sve bacite dole, na gomilu! Sve me odjednom asociralo na prizore, pre nego što smo pošli na ovaj strašni put, iz Remarkove knjige *Na zapadu ništa novo*, koju sam pročitala, i one bele marame i žice podsetile su me na to... i u tome momentu silno sam poželela sve to da preživim. Naravno, sve stvari pobacali smo dole... i krenuli, u koloni...

Tamo gde smo se zaustavili, došao je dr Mengele i pravio svoju uobičajenu selekciju: delio nas je na levu i desnu starnu. Jedna strana je otvarala mogućnost da se nekako preživi, druga je vodila pravo u smrt. Mama je otišla na jednu stranu, tata na drugu, Mirko na treću, Vera i ja zajedno. Imali smo utisak da ovo i nije tako strašno: stari idu na jedan posao, mladi na drugu stranu, na drugi posao. Ne sećam se da sam tada i na šta mislila. Najpre su nas odveli na kupanje, zatim na šišanje i potom tetoviranje. Dobila sam broj 81257. Sestra je imala broj 81256. Ne znam koji broj je imao brat. Mene su, međutim, kao bliznakinju, izdvojili. Lekare, inženjere, stolare, obučare su takođe izdvojili – stvarali su utisak kao da čovek stvarno ide na rad!

Sad mi je prilično u sećanju sve zamagljeno do onog trenutka kad su nas ubacili u jednu baraku, koja je, možda, nekada služila kao štala za konje. Baraka je bila ogromna, mislim da smo svi stali u tu jednu baraku. U njoj su bili ležajevi na kojima nas je ležalo po devetero. Smeštali smo se kao sardine: glava gore, noge dole, pa noge gore, glava dole... Uz to, tu je bilo puno prljavštine i stenica. Pravi užas. Dnevno smo dobijali jednu porciju tečne hrane, i ta porcija je išla od usta do usta. To je bio karantin. Sećam se, jednom, dok smo tu boravili, naredili su mi da idem po hranu, a nju smo donosile u ogromnim kantama koje smo morale da nosimo nas četiri. Prve dve idu napred, a druge dve podupiru odostrag. Nosila sam klompe, noge sam bila uvila nekim starim džemperom koji mi se baš tada, odmotao. Spotakla sam se i prevrnula celu kantu. Treba da zahvalim sudbini što sam tada ostala živa, jer je bilo strašno da jedna kanta hrane ode do vraga. Prošla sam dosta srećno, nisam dobila ni batine, tada i tu svakodnevne i uobičajene.

Jednog dana došli su po mene iz jedne improvizovane ambulante. U njoj je bio doktor Mengele. Tada sam se prvi put srela sa bratom otako smo ovde. Mnogo sam se obradovala, jer je brat bio u muškom logoru, ali istovremeno i tužna, jer nisam znala šta je sa mamom i

tatom. Bila sam veoma gladna. Dobila sam parče hleba namazano s marmeladom, to me malo smirilo. Pitala sam brata zna li gde su nam roditelji. Reкао je da ne zna. Ipak, malo po malo, lagano sam doznala pravu istinu. I – zašto svakog dana kulja dim iz dimnjaka obližnje barake. O tom dimu nisam ništa znala prvih dana. Tek posle smo doznali da je to bio krematorijum, zgrada za spaljivanje. Miris spaljenih leševa, koji se širio, bio je nepodnošljiv. To je trajalo iz dana u dan, mesecima, jer je krematorijum radio sve vreme. Ali, naviknete se i na to. Oko logora su bile žice s visokim naponom, pobeći se nije moglo.

Kad su me odveli u bolničku baraku, odvojena sam od sestre. Tu sam upoznala jednu malu Slovakinja, koja je bila jedina Jevrejka u toj baraci. Bilo je i nekoliko Jugoslovenki, ja sam proizvedena u kurirku, i imala sam svoju odaju, kao bolničarka. Sećam se, jednog dana – da li sam imala kijavicu, ili šta je bilo – nisam htela da ustanem. Mengele je stalno dolazio u tu baraku u inspekciju: one koji više nisu bili za rad izdvajao je – za spaljivanje. Zatekao me je, nisam znala šta da mu kažem. Nastala je tišina, podigla sam glavu u trenutku dok je prolazio. – Šta ćeš ti u krevetu? – upita je. Naredio je redarki bloka, koja je išla pored njega da me digne, obuče i ne dozvoli mi da ležim. To je značilo da hoće da zadrži bliznakinju do kraja ispitivanja. Jednog dana stajala sam pored svoje odaje kad su ponovo naišli Mengele i njegova ekipa i, kad je već prošao pored mene, stavio je ruku u džep, izvadio jedan bombon i pružio mi ga. Ostala sam zapanjena. Micika, lekarka Jevrejka, koja je stajala nasuprot mene, dala mi je znak očima da to primim, i primila sam. Sve što bih dobila, nosila sam mojoj sestri Veri: češanj belog luka, pa i taj bombon.

Kao kurirka odnosila sam krv i mokraću na pregled. Mirko je bio u drugom logoru, ali smo se često nalazili. Čak sam i uredila da prividno pomažem kod prenošenja bolesnika na neko drugo mesto u logoru da bih mogla da ga vidim. Već sam se snalazila. U ambulanti sam imala, tobože, dijetalnu hranu, koja je redovno dolazila i bila dosta obilna, za mene dovoljna, tako da tada nisam bila ni oslabila, imala sam 63 kilograma. Onog dana kad smo stigli, sve koji su bili u našem transportu ošišali su samo do ušiju, a ne do glave. Mi se nismo deklarirali kao Mađari, nego kao Jugosloveni – to nam je mnogo značilo, tamo smo bili kao neka posebna nacija. Izdvajale smo se od Poljakinja, Mađarica i svih ostalih. Trećeg meseca po dolasku u logor nabavila sam jedan srpsko-poljski rečnih i prilično naučila poljski. Kad su me Poljakinje pitale odakle sam, odgovorila sam da sam iz Jugoslavije. – A kako znaš poljski? – pitale su. – Pa, naučila sam – odgovorila sam. I ovde se

potvrdilo da mnogo znači kad znate jezik. Sa Mengeleom sam razgovarala na nemačkom, jer se u našoj kući govorilo nemački, tako da sam ga znala veoma dobro. Služila sam se i mađarskim i engleskim, koji sam učila privatno od 1939. godine. Osim toga, mama i deda su bili, ne znam koliko godina, u Americi i kad bi hteli nešto da pričaju u našem prisustvu, govorili su engleski. Melodija tog jezika već mi je bila u ušima, čini mi se da sam brzo učila jezike. Jidiš nisam govorila, mi smo aškenazi, deda ga je, mislim znao, ali baba ne.

Mengele je vršio eksperimente i rezultate proveravao pregledima krvi, glave, očiju. Uglavnom, mene je ostavio živu. Onog momenta kad mu pacijent više nije trebao, ubrizgavao mu je vazduh i ubijao ga. Nemam nikakve fizičke nedostatke kao posledicu tih mučenja, valjda zato što me ovaj surovi eksperimentator nije slao na takve tretmane. A tih tretmana tamo je bilo i previše: ubrizgavao je ljudima razne bakterije, praktično sve i svašta. Sećam se da smo čak išli i na test inteligencije i da sam ja postigla natprosečne rezultate.

Jednog dana Mengele me pitao kako se zovem i ja sam mu odgovorila:

- Vitenberg.
- A odakle ti to prezime? – pitao je
- Od moga tate.
- A odakle njemu?
- Od njegovog tate.

Strah koji su ljudi prema njemu osećali nisam imala. Bila sam hrabra i tako sam se ponašala. Pomoglo mi je znanje jezika.

- Jesi li imala mladića? – pitao je.
- Jesam.

Tada se spremao da mi vadi krv iz vene, na njemu je bila jedna ogromna gumena kecelja, u ruci mu špric i gumeno crevo. Gledam ga i pitam hoće li me to boleti. Odgovara:

- Kad te mladić poljubio, je l' te to bolelo?

U tom momentu sam samo pružila ruku i pomislila: „Neka me secka, ja neću progovoriti!“

Pripreme koje je izvodio preda mnom, da me psihički dotuče, nisu urodile plodom, jer i da me je seckao, stvarno ne bih progovorila ni reči.

Mengele je bio naočit čovek, četrdesetih godina. Bio je lekar i, pošto su bili opsednuti bolesnom idejom da umnože i unaprede svoju naciju, verovatno je njegovo ispitivanje bilo podređeno i namenjeno tom naumu. Rezultate svojih eksperimenata slao je u Berlin, a šta je

dalje s tim bilo ne znam. Radio je sa blizancima, trojkama, četvorkama. Imao je asistentkinju, doktoru, zvala se Ena, Jevrejku, jednu stasitu, izrazito lepu ženu. Sa njim su išli esesovci, starešine blokova, ne znam koliko ljudi je još bilo oko njega, to mi je već izbledelo iz sećanja. Jedanput su došli u posetu aktivisti švedskog Crvenog krsta – odveli su nekoliko ljudi sa sobom, spasavali su ih. Uoči njihovog dolaska krećilo se i pravio se veliki red, ali u logoru nigde nije bilo ni trave ni drveća. Jednom smo, sećam se da smo izašli negde napolje, radili smo nešto, otišli daleko od Aušvica i naišli na travu i poljsko cveće. To nas je ozarilo i podsetilo da u prirodi, tu oko nas, postoji nešto lepo i životno.

Iz bolnice sam premeštena u pletionicu. Tamo nas je bilo mnogo, ali je posao bio mnogo lakši. Od džempera i raznih materijala pravili smo rukavice, čarape i slične predmete. Tu sam uspela da dovedem svoju sestru i tako smo bile zajedno. Koliko god sam mogla da pomognem, pomagala sam našim zatvorenicima, logorašima – previdela bih ako nešto ponesu sa sobom napolje. Esesovka koja je bila zadužena za nas, izgleda da me je zapazila po umešnosti i vrednoći, pa mi je nekoliko puta dala da štopam svilene čarape, jer sam to dobro znala da radim. Ovde bih, uzgred, dodala da i u najsureovijim okolnostima neke ljudske sklonosti ne mogu da se sakriju. Naime, mislim da sam za svoj uzrast bila upućena u mnoga saznanja o životu i ponašanju, budući da sam do tada dosta knjiga pročitala i iz drugih izvora saznala, pa mi nije bilo teško da iz ponašanja ove esesovke zaključim da ona ispoljava i šalje, makar prema meni, lezbijske poruke. Davala mi je beli hleb, čokoladu i drugo, ali je primetila moje odupiranje i prestala s tim. Od nje sam dobila jedan veoma lep austrijski, tiringijski džemper. Sećam se da sam od Mirka, mog brata, preko žice tražila da mi nabavi neke čizme. Izgrdio me je i rekao: – Zar i tu?!

Ali to je, šta je – mladost čini svoje i ja sam takve čizme dobila su-tradan od nje. Danas, kad razmišljam o tome, bilo je to nešto neobično.

U međuvremenu, Englezi su uveliko bombardovali i dešavalo se da prilikom napada nemamo gde da idemo, pa smo se podvlačili pod stolove i na glavu stavljali hoklice. U jeku jednog takvog bombardovanja stigao je novi transport. Bila sam napolju, pored mene je stajala žena koja je u koloni novopristiglih spazila svoju sestru sa detetom. Prepoznale su jedna drugu. Bilo je to nešto strašno jer je ova znala gde joj sestra ide, a ona nije znala da ide u gas na trovanje. Takvih momenata je bilo puno. Za vreme apela, dan je bio dug. Čekamo da prva zvezda izađe da bismo mogli da pojedemo svoje parče

hleba. Odjednom – čujemo brujanje kamiona, ciganska deca i odrasli su skupljeni i vođeni u krematorijum. Deca su počela da vrište i na svim jezicima sveta su dozivala majku i to je bilo strašno. Ovo je bilo na dan praznika „Dugi dan“.

Bila je duboka jesen 1944, uveliko smo bili bombardovani. Nemci su se bojali bombardovanja i sklanjali su se. Jedanput su nas vodili u drugi deo Aušvica, ja sam bila u Birkenau, a u drugom delu su bile zidane kuće, i nastala je uzbuna. Pošto sam bila među prvima, iza esesovca, čula sam kako on pita: „Gde će nas?“ a drugi mu odgovara: „Gehen Sie ins Krematorium hinein! (Idite u krematorijum!), i otvorio je blindirana vrata. Videli smo velike balone cijana, ali to mesto je već bilo napušteno, korišćeno, verovatno, u vreme kad još nisu imali druge gasne komore. Kad je otvorio ta blindirana vrata, pomislila sam da smo gotovi. To je, međutim, trajalo samo dok je trajao alarm. Esesovac je ušao s nama unutra, to je bilo kao sklonište. Kad je bombardovanje prestalo izašli smo iz tog krematorijuma živi.

Brat je radio u Bekleidungskammer, tj. u prostoriji gde se skupljala odeća. Na kraju je rekao, pred sam polazak, 17. januara uveče (razgovarala sam s njim preko žice), da je sakupio oko 700 grama zlata za bežanje. Niko nije znao da će nas sledećeg jutra poslati na *marš smrti*. Ko je mogao da izdrži, izdržao je, ali su mnogi ostali da leže ili su ih usput streljali Nemci.

Iz štrikeraja smo 17–18. januara 1945. u zoru, kad je već uveliko bila u toku invazija Rusa, odvedeni dalje, dublje u unutrašnjost Nemačke. Vukli su nas do Bergen-Belzena. Iza nas smo videli svetleće metke kaćuša, gruralo je sve to vreme. Ne znam koliko dana smo išli peške po snegu i ledu. Jedne noći smo negde stali, popeli se na neki tavan. izula sam obuću koju sam imala na nogama (jednu šimi cipelu, mušku i jednu duboku, različite). Tu i tamo smo čuli da nadiru Rusi i da će uskoro svemu doći kraj. Taj kraj je, nažalost, u Bergen Belzenu došao tek nakon tri meseca – oslobođeni smo tek u aprilu. Tu sam prebolela i pegavac i trbušni tifus. Prvo se razbolela moja sestra, pa onda ja. Čini mi se da su nas Englezi oslobodili 15. aprila. Sestru su, kao rekonvalescenta, Englezi hteli da odvedu u bolnicu, ali me je ona molila i preklinjala da je ne dam.

„Ako smo do sada bile zajedno, da ostanemo i do kraja!“ Kad sam videla da je ona zbilja u lošem stanju, dala sam je u bolnicu. Tada je to bila jedina ispravna odluka. Nažalost, i dan danas mi je žao što je sve ispalo tako, jer ne znam šta se s njom desilo. Posle su me odveli na groblje, gde su sahranjivali umrle usled bolesti ili iscrpljenosti:

ogromne, dugačke rake sa tablicama, brojevima i imenima, ali njezin grob nisam našla. Tek pre nekoliko godina, kad smo radili monografiju o Aušvicu, u Crvenom krstu Jugoslavije pronašla sam karton da je ona umrla 29. aprila. I prvi put sam tad saznala datum njene smrti. Da li je to tačno ili nije, ne znam. Brata Mirka sam očekivala. Rekao mi je da, ako se nešto desi tog 17, naći ćemo se kod kuće. U Zagrebu mi se ipak nešto desilo – ali da se malo vratim unazad: kad su nas Englezi oslobodili, prebačeni smo iz jednog logora u drugi. Tu smo imali dezinfekciju i kad sam stala pod tuš imala sam utisak da milioni vašaka mile po meni. Jer dok trebate jedne, one druge se vraćaju – milioni vašaka u kosi i po telu (to su crne vaši, u kosi, a bele na telu). U tome mestu sve vreme vodila sam bolnicu rekonvalescentata. Do toga je došlo ovako: Kad sam prebačena iz Bergen-Belzena u Bergen, ja sam u jednoj ogromnoj sali sedela na nekakvoj slamarici, a imala sam svega 28 kilograma (sa 63 spala sam na 28!) i razmišljala o tome zašto tu donose slamarice. U to je ušao jedan oficir, došao do mene i pitao me šta tu radim. Rekla sam da sedim i čekam da vidim šta će ovde da bude. Rekao mi je da će tu biti bolnica. Pitala sam mogu li ja da radim u njoj. I on je bio Jevrej, iz razgovora je shvatio da sam i ja Jevrejka. Bolnicu su organizovali Jugosloveni. Dobila sam posao uz Švabice, meštanke koje su oni mobilisali, za pomoć, i lekare, i izigravala glavnu. Sa Englezima sam išla u englesku kuhinju po hranu. Preuzeo nas je Jugoslovenski komitet od bivših oficira zarobljenika. Bili su veoma dobro organizovani, zapravo najorganizovanija nacija je bila jugoslovenska. Bila sam ponosna na to. Pošto sam bila mršava, držali su me na najboljoj hrani za te prilike, da bih se oporavila. Posle dva meseca, pošto su naši odavde odvedeni u sanatorijum Badreburg (Štajnrudemer), između Hanovera i Hamburga, odveli su me u posetu našim bivšim bolesnicima, Jugoslovenima. Svi su me prepoznavali, a ja nikog živog, dobijali su u težini po dva-tri kilograma dnevno. Imali su šest obroka dnevno, ja sam išla postepeno.

Nakon četiri meseca stigla sam u Zagreb. Jugosloveni su, posle uspostavljanja komunikacija, organizovali povratak. U početku smo mislili da ćemo ići preko Pariza, i ja sam bila presrećna zbog toga. U Celexu smo transportovani u vagone, ja sam opet imala znak Crvenog krsta na sebi. Sa mnom je bila moja prijateljica Cecilija, apsolvant medicine, iz Osijeka, koja je radila kao lekar (ona se u povratku našla sa mužem). Jednog dana u Zagrebu sela sam na neki podijum i razmišljala ko zna o čemu. Prišla mi je jedna žena, takođe je nosila znak Crvenog krsta, i pitala me – znam li da li ima nekoga iz Sombora. Odgovo-

mila sam da sam ja iz Sombora. Potom me je upitala znam li da li tu ima nekog od Perlštajnovih. Rekla sam da je moja mama bila Perlštajn. Ispostavilo se da je ona mojoj mami sestra od strica. Ona me onda preuzela, povela sa sobom, hranila i brinula o meni. Tada je naišao jedan moj drug iz Sombora za čiju sam sestru znala da je umrla dan ili dva pre oslobođenja. Kad me je pitao šta je s njom rekla sam da ne znam. Bilo mi je strašno da mu kažem da je umrla. Kasnije mi je rekao: „Znaš, nisam hteo u početku da ti kažem, ali sad ću da ti kažem: tvoj tata je ubijen u transportu“. A oni su bili zajedno. Rekao mi je da su se pobili u vagonu, ocu je slomljena ruka, izbijeno mu je oko i onda je bačen iz vagona. Tada sam i ja njemu rekla da mu je sestra umrla.

Članovi Jevrejske opštine su dolazili u zbor na Sajmištu u Zagrebu, da vide ko se od nas vratio. Imali su tačnu evidenciju. I ja sam dobila spisak i videla da niko od mojih nije na njemu. Na mene je to delovalo strašno. Ni međunarodni Crveni krst nije imao podataka o mome bratu. Za Veru znam da je umrla, za mamu znam da je spaljena, za tatu znam da je ubijen, ali za brata ne znam. Ni dan-danas. Od cele porodice, ostala sam samo ja.

Josif VESEL

AUŠVIC – BUHENVALD – TEREZIN

Dr Josif Vesel je rođen 21. decembra 1927. u Novom Sadu. Otac Daniel (1904) stradao je na prisilnom radu u Ukrajini 1942. godine. Majka Katarina – Estera (1903) i dve mlađe sestre, Ela (1931) i Irena (1932) su stradale u Aušvicu 1944. On i najstarija sestra Blanka (1929) su jedini u familiji preživeli holokaust. Blanka se 1949. iselila u Izrael (Lea Lederer; Kibuc Natanija). Tamo žive troje njene dece, unuci i praunuk. Dr Vesel je ceo radni vek proveo na klinikama

Medicinskog fakulteta u Beogradu. Penzionisan je 1993. kao redovni profesor, direktor Psihijatrijske klinike.

Supruga Cvetana Šmid-Vesel je neuropsihijatar u penziji.

Od 1934. do 1938. pohađao sam Jevrejsku osnovnu školu u Novom Sadu. Sećam se divnih učitelja (Fan, Boroš, rabiner Kiš). U školi je bilo i Srba, Mađara i Nemaca. Ne sećam se da je ikada bilo ispada na nacionalnoj i verskoj osnovi. Sa njima sam se družio i za vreme okupacije i posle rata. Od 1938. do 1941. završio sam tri razreda gimnazije i istovremeno izuzetno obogatio svoj život u kenu (Hašomer ha-cair). Za uzore identifikacije sam imao izuzetne omladinske rukovodiocce menahele – Šragaj Vajskopf, roš kena, kasnije roš kibuca Šaar Hamakim, J. Levinger – Bimbač, pred alju završio stolarski zanat u radionici u kojoj ću ja šegrtoovati za vreme okupacije, Šimon Miroslav Štajner, pa Jošua – Robert Najman. Posebno ističem izuzetno veliki

pozitivni uticaj na moje formiranje menahela moje kvice (godiste 1927) – to je bio Aron – Teodor Kovač, danas penzionisani profesor interne medicine u Novom Sadu.

Od haverim i haverot iz kena prvo pominjem dvojicu koji su sve vreme sa mnom bili u koncentracionim logorima. Tamo smo nastavili naše drugovanje, pomagali se u nevolji, što je sigurno doprinelo da preživimo. Jedan je već pokojni, Hugo Rot, kasnije psiholog i publicista u Beogradu. Drugi je Aleksandar Rozenberger, sada profesor neuro-radiologije u Haifi. Od ostalih navešću mnoge koji su mi ostali u sećanju kao mladi ljudi (12–15 godina), ali sa velikim ciljevima kibucnika u tadašnjoj Palestini: Eli Ordentlih, ribarski stručnjak u Izraelu, Jakov Felčer, sestre Judita i Marija Šenberger, Bruno Hofman i njegova sestra Hermina, Hana Lihtner i njen brat Mikica, Ivan Gros, Mira Šenberger-Pašić, pokojni profesor Univerziteta u Beogradu, Egon Štajner, novinar i publicista u Beogradu, Ruben Lederer – Eldar, sanitetski general, profesor neurologije u Haifi, Jichak – Đura Remer. Sa njim sam učio zanat za vreme okupacije. Sada je ekspert FAO (Izrael) za proizvodnju mleka. Eugen – Moša Verber, pok. glumac i judaista, pisac iz Beograda. Bio sam na poslednjoj mošavi u Selcu (Slovenija 1940). Sa nama je bio haver Hilel. Došao je iz tadašnje Palestine i učio nas životu u kibucu. U kenu smo, pored mnogih interesantnih aktivnosti, u velikoj meri upražnjavali razne sportove. U Opštini smo imali i veliku gimnastičku salu.

Nisam znao za opasnosti po život Jevreja, iako sam na neki način upozoren. Naime, ujesen 1940, zbog „Korošecovog zakona“ (Numerus clausus) moja sestra nije primljena u prvi razred gimnazije. Na opasnosti po nas prvi me je ozbiljno upozorio moj menahel Aron Kovač. Nekoliko dana po izbijanju rata (6. aprila 1941), a pre ulaska mađarske vojske u Novi Sad, on je pozvao sve članove kvice u svoj stan. Obavestio nas je da se kao šomrim rastajemo, ali nas je informisao o događajima sa Jevrejima u Poljskoj od 1939. do 1941. Dao nam je savete za preživljavanje.

Od 6. aprila 1941. do 26. aprila 1944. nisam pohađao školu zbog Numerus claususa. Učio sam zanat. Nedeljom sam radio kao nosač sa kolicima na temerinskoj i futoškoj pijaci i tako pomagao majci da se

Robijaška slika J. Vesela

prehranimo. Naime, krajem 1941. oca Daniela (1904) su odveli na prisilni rad. Njegovi preživeli drugovi su me obavestili da je stradao u Ukrajini.

Januara 1942, tokom Racije, majka i nas četvoro dece odvedeni smo u Sokolski dom, gde smo smešteni u sali, sedeći ceo dan. Povremeno su odvođene grupe iz zadnjeg dela sale. Mi smo sedeli u prednjem delu sale i nismo „došli na red“. Uveče smo pušteni kući. Tek posle par dana saznali smo o sudbini onih koji su u grupama odvođeni i ubijani na zaleđenom Dunavu.

J. Vesel iz dana kad je bio direktor Psihijatrijske klinike UKC, ispod slike svog učitelja Vladimira Vujića čije ime nosi ova ustanova

maja 1944. Prvo su iz vagona izneli one koji su umrli na putu. Prva žrtva u našem vagonu bio je stariji gospodin, bolovao je od šećerne bolesti i lečio se insulinom. Posle toga sledilo je šezdesetak najcrnjih minuta u mom životu. Dugačka kolona se formirala po izlasku iz vagona. Pored kolone viču esesovci, laju kerovi, neki u robijaškom štraftastom odelu tupo gledaju, ne odgovaraju na naša pitanja. U koloni, pet članova moje uže porodice – majka i nas četvoro. Nailazimo na

Nemačka je „okupirala“ Mađarsku 19. marta 1944. godine i na vlast postavila marionetsku vladu. Preko ekstremnih desničara, nemačkih poslušnika, postali su gospodari života i smrti oko pola miliona mađarskih Jevreja.

Majka i nas četvoro dece internirani smo u sabirni logor u Subotici 26. aprila 1944. Posle nekoliko dana premešteni smo u sabirni logor u Baji. Opet, nedugo potom preuzeli su nas esesovci i ubacili u zatvorene teretne vagone. U neljudskim uslovima su nas transportovali na sever... Nikad neću zaboraviti reči jednog od najstarijih u transportu, gospodina Rotbarta: „Preživeće samo oni koji izdrže robovski rad!“

U Aušvic smo stigli 30.

neki podijum na kojem stoji SS-oficir. Neki su kasnije govorili da je to bio Mengele! Ne znam! Od postolja nadalje kolona se račva u tri nove kolone. Pomenuti oficir, gospodar života i smrti, prstom pokazuje da moja najstarija sestra Blanka – Lea (1929) pređe u levu kolonu (žene sposobne za rad). Mene prstom usmerava u desnu kolonu (muškarci sposobni za rad). Majka Katarina – Estera (1903) i dve male sestre, Ela (1931) i Irena (1932) grčevito se drže zajedno! Njih troje gospodar smrti prstom usmerava u posebnu kolonu (put u gasnu komoru i krematorijum). Posle tog dana, od šest članova moje uže porodice ostali smo da se borimo za život samo sestra Lea i ja.

Na snimku iz 1948: Hugo Rot, psiholog i publicista, dr Josif Vesel, neuroradiolog Aleksandar Rozenberger, prof. univerziteta u Haifi, Pavle Bek, apotekar (u Izraelu), neurolog Ruben Lederer, načelnik saniteta izraelske armije (general i prof. univerziteta) i Jicak (Đura) Remer, stručnjak FAO za mleko (sleva nadesno, odozgo nadole)

U Aušvicu sam boravio samo jednu sedmicu, i to u karantinu (od 30. maja do 6. juna 1944). Od logoraša smo dobili informacije o funkcionisanju koncentracionog logora, o gasnoj komori i krematorijumu i drugim činjenicama iz logorskog života.

Transportovani smo u koncentracioni logor Buhenvald, kod Vajmara, 7. juna 1944. Opet sam nekoliko dana bio u karantinu i dobio robijaški broj 58977. Petnaestog juna premešten sam u jednu od „filijala“ Buhenvalda – „Kommando Troeglitz Rehmsdorf“. Za razliku od Aušvica koji je većim delom služio za „konačno rešenje“, odnosno

usmrćivanje u gasnim komorama, u Buhensvaldu je u prvom planu bio robovski rad (zbog nedostatka nemačke radne snage). Umiranje je bilo posledica slabe ishrane i iscrpljenosti. Za preživljavanje je bilo potrebno sadejstvo niza činjenica: genetski kod, smisao življenja, fizička kondicija, imunitet, podrška prijatelja. Već sam ranije pomenuo da smo se stalno ispomagali nas tri druga iz detinjstva (Hugo Rot, Aca Rozenberger i ja). Često je o opstanku odlučivala slučajnost, ili trenutni izbor između dve opcije. Na primer: zamenio sam svoje čizme za obične cipele i pride dobio lakši posao. Posle par dana svi smo dobili cipele s drvenim đonom. Ili, oboleo sam od avitaminoze „C“. Desni su mi krvarile a zubi se klatili. Svi smo se plašili odlaska u bolnicu, sećajući se Aušvica i sudbine nesposobnih za rad. Spasla me činjenica da sam prilično znao francuski. Javio sam se šefu bolnice, francuskom profesoru Medicinskog fakulteta (Jean Dulac) koji me je primio u bolnicu na par dana da zamenjujem bolničara. Toliko mi je trebalo da se izlečim od avitaminoze. Cela moja „akcija“ je bila sa znanjem i podrškom sobnog starešine Valtera Humelšajna, dugogodišnjeg robijaša, nemačkog socijal-demokrate, ambasadora iz perioda Vajmarske republike.

Drugom prilikom, u sličnoj situaciji mi je pomogao lekarski pomoćnik Jozef Flek, iz Brna. Kad sam 1966. godine bio na Kongresu psihijataru u Brnu, potražio sam Jozefa Fleka. Dobio sam obaveštenje da je umro i da je do smrti bio prva politička ličnost Brna.

Pred kraj rata u zemlji „perfektne organizacije“ dešavaju se čudne stvari koje liče na haotičnu dezorganizaciju. Zbog stanja na frontovima, svaki voz, svaki vagon je bio dragocen za prevoz trupa. Ipak, „plan konačnog rešenja“ ima prioritet. Heftlinzi iz koncentracionog logora u zapadnom delu Nemačke se prevoze na istok... i obrnuto!

Između 10. i 15. aprila 1945. godine mi smo već čuli gruvanje topova (Zapadni front). Očekivali smo oslobođenje. Ali smo 15. aprila 1945. utrpani u otvorene teretne vagona. U svakom vagonu sedi po 50 zatvorenika (heftlinga), u sredini dva stražara. Na putu voz bombarduju Amerikanci, pa smo nastavili pešice. Stižemo u sudetski grad Lajtmeric (Litomeržice). Cela varoš je bila iskićena zastavama. Bio je Hitlerov rođendan 20. 4. 1945. Istog dana smo stigli u Terezienštat (Terezienstadt; Terezin). To je onaj čuveni sabirni logor, rezervoar heftlinga za Aušvic, a istovremeno „Potemkinovo selo“ za novinare i Crveni krst neutralnih zemalja. Terezin je verno opisan u romanu „Vetrovi rata“ Hermana Vouka.

U vezi bombardovanja našeg voza ispričaću nešto posebno.

Početakom 1945. svakodnevno smo danju posmatrali stotine američkih bombardera. Englezi su bombardovali noću. Avioni su preletali preko logora i jedan od njihovih ciljeva je bila fabrika sintetskog benzina (Brabag), koja je bila u blizini logora. Mi smo te avione doživljavali kao „naše“, i kao vesnike naše slobode. Međutim, desila su se tzv. „tepih bombardovanja“, pa smo doznali da je pogođen engleski zarobljenički logor u blizini fabrike. Mi u logoru nismo imali skloništa, osim stražara koji su imali bunker – stražarnicu. Jednog dana je i naš logor bombardovan u okviru „tepih bombardovanja“. Dok smo drhtali u baraci, bomba od 500 kilograma (1000 funti) je probila krov barake. Na našu sreću – bomba je samo okrnula glavnu krovnu gredu, malo promenila pravac, te udarna igla nije izazvala detonaciju. Sve je prošlo

*Lea-Blanka, sestra (živela u Izraelu),
uz Josifa jedini član porodice koji
je preživeo holokaust*

sa doživljajem izuzetno snažnog straha. Već sam rekao da nam je pogođen voz kad smo krenuli iz Buhenvalda. Tada su nas bombardovali „moskito“ – obrušaci specijalnim bombama koje se rasprskavaju horizontalno, i ratile su mnoge heftlinge.

Mnogo godina kasnije, 1999, treći put sam se našao na putu američkim bombarderima. Doživeo sam izuzetne psihosomatske tegobe tokom bombardovanja zgrada u Nemanjinoj ulici, a posebno zgrade Televizije. Dakle, tri puta sam bio ugrožen i očajan – sve kao „kolateralna šteta“, po NATO glosaru.

Devetog maja 1945. probudili smo se i konstatovali da u Terezinu nema stražara. Čuli smo tutnjavu tenkova. Satima smo posmatrali sovjetske tenkove, a na njima vojnike sa rančevima. Nisu se zaustavljali u Terezinu. U Sudetima se rat za-

vršio tek 15. maja 1945, kao i u Jugoslaviji. Kada su tenkovi prošli, došle su pozadinske jedinice koje su nam organizovale ishranu. Doktorke iz sanitetske jedinice su konstatovale da ima bolesnika od pegavog

tifusa. Terezin je bodljikavom žicom bio podeljen na dva dela. Doktorke su nas postrojile i svakom od nas prislonile dlan na čelo. Ko je imao „temperaturu“, prelazio je u bolesnički deo logora, gde je lečen. Ja nisam oboleo i ostao sam u drugom delu, u karantinu. Hugo Rot je oboleo, brzo se oporavio i onda smo svakodnevno pričali kod žičane ograde. Aca Rozenberger nije bio s njima jer je s jednom grupom pobjegao tokom bombardovanja voza. U karantinu u Terezinu smo bili od 20. aprila do 10. juna 1945. godine, a od 10. do 18. juna smo putovali od Terezina do Novog Sada.

Po repatrijaciji položio sam kalfenski ispit iz stolarskog zanata. Nisam se zapošljavao jer sam dobio državnu stipendiju da bi završio srednju školu (IV–VIII razreda gimnazije). Medicinski fakultet sam završio zahvaljujući stipendiji, a još više zahvaljujući Jevrejskom studentskom domu u Kosmajskoj ulici u Beogradu. To je bio jedinstven studentski dom. Naime, većina studenata su preživeli holokaust i osim doma u Kosmajskoj nisu imali drugi dom! Živeli smo kao velika složna porodica.

Moja sestra Blanka-Lea Lederer jedva je preživela holokaust (Bergen – Belzen). Ona se sa dvogodišnjom kćerkom Mirom (Mira Havia, Tel-Aviv, Nave Salom 60) iselila u Izrael. Blanka je umrla. U Izraelu žive dvoje njene dece, pet unučadi i praunuk. U SAD živi njen sin i dvoje unuka.

GODINE RATA

Roden je 2. aprila 1928. godine u Subotici, od oca Stevana, iz Starog Bečeja i majke Irme, rođene Senta, iz Vilanja (Mađarska). Rat 1941. zatekao ga je u Beogradu, gde je pohađao treći razred Prve muške realne gimnazije. U holokaustu je izgubio roditelje, bake, stričeve, tetke i najveći deo rodbine.

Posle rata, upisao je u Novom Sadu šesti razred gimnazije, a ispit zrelosti položio 1948. godine. Iste godine započeo je studije biologije na Prirodno-matematičkom fakultetu u Beogradu, a diplomu stekao 1953. godine. Zaposlenje i mogućnost postdiplomskog usavršavanja pružio mu je Republički zavod za zdravstvenu zaštitu u Sarajevu. Godine 1964. odbranio je doktorsku disertaciju sa područja humane parazitologije i promovisan u stepen doktora bioloških nauka. Zatim je usledio izbor u zvanje naslovnog docenta.

Godine 1970. preselio je u Suboticu u kojoj je, u Zavodu za zdravstvenu zaštitu, radio do odlaska u penziju. U zvanje višeg naučnog saradnika izabran je na Medicinskom fakultetu u Novom Sadu. Oženjen je. Supruga Olga je penzionisani biohemičar. Ima ćerku Sanju takođe lekara, specijalistu mikrobiologa.

Supruzi Olgi posvećuje svoje uspomene jer mu je ona, po njegovim rečima, olakšala da ih kroz život nosi i podnosi, dok u ćerci vidi jedinog čuvara njegovih sećanja i njegovih korena.

POSLEDNJI BAR-MICVA U PREDRATNOM BEOGRADU

U subotu, petog aprila 1941. godine, u Beogradu je osvanuo lep, sunčan dan. Naši ukućani su od rano na nogama, jer su u toku poslednje pripreme za doček gostiju. Dan mog Bar-micva.

Prethodni časovi učenja, kod mladog rabina Kaufmana, daju svoje plodove: u sinagogi, u Kosmajskoj 19, ritual se odvija po planu. Sinagoga je punija no što je uobičajeno. Rodbina, prijatelji raznih konfesija (i naš komšija Nemač) popunjavaju sedišta. Sa svih strana odzvanja: „Škajah“. Prati me očev pogled, dok sa talitom oko vrata silazim od Tore.

Kuća je puna gostiju, sve do iza ponoći. Sedim u fotelji, prebacio sam nogu preko noge, da istaknem moje prve pantalone sa dugačkim nogavicama.

Sutradan ujutro, 6. aprila, bude nas sirene, fijuk „štuka“ i eksplozije bombi. U podrumu višespratnice nagađamo sa susedima da li podrum može da izdrži udar bombe. Otac hrabri majku, baku i mene.

Posle prvog talasa, otac odlazi da se javi u vojsku, a majka, baka i ja sedimo, malo u podrumu – malo u stanu (u zavisnosti od nemačkog vazduhoplovstva). Napokon, komšija Nemač nas savetuje da se evakuišemo na selo. Pojavilo se iz okolnih sela dosta seljaka sa konjskim zapregama. Nude prevoz i smeštaj van Beograda (za solidnu naknadu). Prihvatamo priliku i dospevamo u Banat, blizu Pančeva, u Starčevo.

Dani su prolazili, rat je uveliko započeo. Vermaht je stacioniran u Pančevu. Osećamo se bespomoćno, ne znamo šta da preduzmemo. Objektivno, naša situacija postaje opasna, jer nemamo racionalno objašnjenje za naš produženi boravak u Starčevu. Mi se deklariramo kao Mađari, ali se javljaju prve sumnje u naš „mađarski“ identitet. Ne usuđujemo se da krenemo u Beograd, upravo zbog našeg stvarnog identiteta. Izgledalo je da nas samo čudo može spasiti. Tako se i desilo: pojavio se moj otac.

Otac je, kao vojnik, zarobljen. Po zarobljavanju, Nemci su izvršili selekciju zarobljenika po nacionalnom kriterijumu. Pripadnike „savezničkih nacija“ (Mađare, Hrvate, Bugare itd.) puštali su kućama, ukoliko dokažu svoj nacionalni identitet. Provera nije bila temeljita. Otac se izjasnio kao Mađar pa je, zahvaljujući svom prezimenu, materinjem jeziku i „arijevskoj“ fizionomiji, pušten iz zarobljeništva. Dobio je i objavu nemačke vojne komande, koja mu je obezbedila slobodno

kretanje „na putu do svog doma“. Došao je u Beograd, od suseda Nemca saznao gde smo izbegli – i našao nas. Otac odmah sagledava rizik našeg daljeg boravka u Starčevu. Istog dana vraća se u Beograd, nalazi ostalu rodbinu i uspostavlja kontakt sa mađarskim vojnim izaslanstvom u okupiranom gradu. Dvojica oficira prihvataju da nas, za poveću svotu novca, prokrijumčare vojnim kamionom u Bačku, u mađarsku okupacionu zonu. Naravno, znali su ko smo i šta smo.

Posle dva dana, naš domaćin nas doveze iz Starčeva do pristaništa u Pančevu. Otac nemarno mahnu svojom objavom i ukrcavamo se u brod za Beograd. U Beogradu se iskrcavamo kroz špalir Nemaca i domaćih policajaca, bez zaustavljanja. Samo jedan letimičan pogled na očevu objavu...

Po prethodnom dogovoru, kamion mađarske vojske čeka nas na pristaništu. Smeštaju nas pod ciradu – i polazimo. U Petrovaradinu, ustaše pokušavaju da izvrše pretres kamiona. Mađarski oficir odbija i naređuje svojim vojnicima da repetiraju puške. Ustaše odustaju. Skela se ljulja Dunavom – i stižemo u Novi Sad, u mađarsku okupacionu zonu. Nastavljamo vožnju do Srbobrana (Szenttamás), gde je očev brat posedovao drvaru. Po dolasku nastaje opšte grljenje i radost. Bili smo spašeni, bar privremeno.

Mađarski vojni kamion se, potom, vratio u Beograd i prevezao u mađarsku okupacionu zonu i ostalu rodbinu, uključivo i sve njihovo i naše pokušstvo. Razume se, uz naplatu.

MAĐARSKA OKUPACIJA

U mađarskoj okupacionoj zoni (kao uostalom i u celoj Mađarskoj) odnos vlasti prema Jevrejima je tokom 1941. godine bio još relativno snošljiv. Naravno, u poređenju sa NDH i okupiranom Srbijom. Podmitljiva birokratija obezbedila nam je lažna dokumenta i legalizovala naš boravak u Srbobranu. Otac je radio u stričevoj drvari, a ja pohađao IV razred srednje škole.

Iz tih dana pamtim batine koje sam povremeno dobijao. Nacionalno svesni mađarski momci su grupno, na meni, dokazivali svoju rasnu nadmoć i izivljavali svoj patriotski zanos.

Svake večeri porodica je sedela oko radio-aparata i crpla nadu iz emisija BBC. Razloga za optimizam nije bilo. Nemačke trupe su napredovale u Sovjetskom savezu, saveznički brodovi tonuli, Evropa bila pregažena, a Engleska rušena akcijama Luftwaffe.

Januar 1942. bio je izuzetno hladan. Živa u termometru retko se pela iznad -20° C. Škole ne rade. Gotovo sve aktivnosti u varošici su zamrle, a kuća se napušta samo u slučaju preke potrebe. Tu dremljivu atmosferu, jednog jutra, prekida zvuk doboša lokalnog telala. Obznajuje do daljnjega, niz zabrana: napuštanje naselja, napuštanje stana, upotrebu telefona, slanje poruka i slično. Prekršiocima zabrane preti se prekim sudom. Vršice se racija.

Bili smo uznemireni, ali ne i uplašeni. Već smo čuli nešto o zabrani putovanja u Novi Sad i neka mesta u Šajkaškoj, gde su, prema zvaničnim saopštenjima „uspešno likvidirane izolovane četničke bande“. Niko nije slutio, da se iza ove kratke i neupadljivo plasirane eufemističke formulacije kriju hiljade pobijenih bačvanskih Jevreja, Srba i Roma oba pola, od dece do staraca. Reč „racija“ tumačili smo kao organizovanu poteru protiv prekršioca javnog reda i poretka. Sebe nismo uvrstili u ovu kategoriju pa se, shodno tome, nismo osećali ugroženi.

Andrija Darvaš u mladosti

Po mom saznanju, racija u Srbobranu nije do sada posebno opisana. Ja sam je ovako doživeo...

Oko podne, u naš dom ulaze četiri naoružana žandara (sa bajonetima na puškama). Pretresaju stan (navodno traže oružje). Zatim svi ukućani (otac, mati, očev brat i sestra, dve bake i ja) bivamo sprovedeni u mesnu građansku školu. U jednoj učionici vrše lični pretres i zvanično uzimaju očev i moj pererez. Nezvanično, u već otežale žandar-ske džepove sele se naši satovi, naliv pera i sadržaj novčanika. Pljačkaju rutinski, bez vidljive nelagodnosti.

Lica privedena pre nas (procenjujem – oko stotinu) okrenuta su prema zidu i stoje nepomično. Svaki pokret se kažnjava udarcem kun-

dakom. Posle „pretresa“ pridružuju nas ostalima. Tokom dana privode sve nove i nove ljude i učionica se puni.

U večernjim satima se vrši odvajanje „krivaca“ od „nedužnih“. Selekciju vrši „komisija“ lokalnih Mađara. Svako privedeno lice se poimenično proziva i staje pred katedru gde zaseda komisija. Po predviđenom scenariju „nevini“ će ići u „malu sobu“, a „krivci“ u „veliku sobu“. Možemo svi da posmatramo selekciju.

Optužba protiv većine privedenih Srba je glasila „četnik“ ili „dobrovoljac“. Kvalifikacija nije obrazlagana i predstavljala je istovremeno i presudu (velika soba). Kvalifikacija „Jevrejin“ je sama po sebi vodila u veliku sobu. Uz nekolicinu Srba, u „malu sobu“ su dospеле i moje dve bake (stare oko 80 godina), jedine od prisutnih Jevreja.

Od „sudnice“ do „velike sobe“ stajao je špalir vojnika i iz sve snage tukao i šutirao „osuđene“. Žene, deca i odrasli su stizali (neki dopuzali) do „velike sobe“, prebijeni do krvi.

Sledila je noć. Stajali smo nepomično i slušali povremeno škljocanje mitraljeza postavljenog na katedri. Vojnici su se zabavljali.

Usred noći, odnekud su doveli jednog starog penzionisanog učitelja (Rozenberger ili Rozenberg po prezimenu). Bio je poznat i omiljen u Srbobranu. U svom starinskom žaketu, sa cvikerom na uzici i kamašnama, delovao je kao vaskrsli lik iz doba Franje Josipa. Nije se odvajao od svog slušnog aparata, u vidu pozamašne trube koju je prislanjao na jedno uvo. Dočekan je s povećim šamarom. Pao je, slomio cvikere i ispustio svoj slušni aparat. Ni jedno pitanje nije mogao da čuje – ni jedan odgovor nije mogao da dá. Tukli su ga, tukli i vikali: „...ti si taj učitelj koji je u školi zlostavljao našu mađarsku decu...“ Stari učitelj nije ništa razumeo, ali je sve tišim glasom ponavljao: „Gospodo, pa kakav je ovo nesporazum, ...ja sam učitelj...“ Napokon je utihnuo. Odnose ga. Niko ga više nije video.

Sutradan su nas odveli na železničku stanicu, smestili u vagone i prevezli u Bačku Topolu. Internirali su nas u logor, koji se nalazio između Bačke Topole i Bajše, u kojem smo proveli tri meseca.

Pustili su nas u maju 1942. godine, bez obrazloženja. Vraćamo se u Srbobran i još smo izvesno vreme pod oficijelnim policijskim nadzorom, što podrazumeva, obavezno javljanje u policijsku stanicu. Napokon, i to prestaje. Stric i otac ponovo otvaraju drvaru i nastavljaju posao. Ja nisam mogao da nastavim redovno školovanje. Dospeo sam u rubriku „napustio školu“. Ipak, u svojstvu vanrednog učenika, ujesen 1942, polažem u Budimpešti IV razred, a 1943 godine, u Debrecinu, V razred gimnazije.

Period između povratka iz logora u Bačkoj Topoli, pa sve do 19. marta 1944. godine, predstavlja za moju porodicu i mene vreme relativne sigurnosti. Drvara nam obezbeđuje egzistenciju, a ja se uz instruktažu pripremam za ispite i uživam u beletristici. BBC nam svake večeri podgreva nadu. Redovno preleću savezničke eskadrile. Pometnja je jedino nastala kad je oca posetio vojni pozivar.

Jevreji u Mađarskoj nisu služili vojsku pod oružjem, već su mobilisani u radne bataljone. To je značilo fizički rad na vojnim ili privrednim objektima, ili čišćenje minskih polja na istočnom frontu – pretežno svojim telima. Služba je obavljana u sopstvenom civilnom odelu, sa vojničkom kapom i žutom trakom. Komandni kadar su sačinjavali mađarski oficiri i podoficiri. Tretman je bio surov.

Otac je svoj rok (nekoliko meseci) proveo u svojstvu posilnog kod jednog oficira. Glancao čizme i mač, prao i peglao rublje i „sređivao“ mu kartaške dugove. Pri rastanku, oficir mu je čak pružio ruku i oprostio se rečima: „Sine (bio je oko 20 godina mlađi od mog oca!), da su svi Jevreji tako pristojni kao ti, procvetala bi ova naša napaćena otadžbina...!“ Očeva „pristojnost“ približila nas je finansijskoj katastrofi...

LOGORAŠ BROJ 58179

Dana 19. marta 1944. godine nemačka vojska je okupirala Mađarsku. Vlast je u zemlji preuzela vlada, spremna da u Mađarskoj sprovede „konačno rešenje jevrejskog pitanja“. Postojeći protivjevrejski zakoni, u roku od nekoliko dana, dopunjuju se novim uredbama. Donose se propisi: o sekvestru na jevrejsku imovinu; obavezi nošenja žute zvezde; kretanje na javnom mestu se ograničava; zabranjuju se putovanja, itd.

Stričeva drvara se zatvara, nosimo žute zvezde, a po očevoj sugestiji, majka i tetka šiju sedam ruksaka za porodicu. Krišom, noću, otac i stric prenose neke stvari susedima, a nešto se i zakopava. Dani protiču sumorno, noći u nesanici. Radio su nam uzeli odmah po ulasku nemačkih trupa.

Dana 26. aprila, u stan ulaze nekolicina mađarskih žandara. Zatiču nas za ručkom. Kažu: „Dovršite ručak na miru, vaš poslednji ručak u kući...“ Zatim sačinjavaju zapisnik o preuzimanju novca i nakita, te popis namirnica.¹

---

¹ Original zapisnika sam posle rata našao u opštinskoj arhivi Srbobrana – i sada je u mom posedu. Sličan zapisnik, sastavljen kod mog strica, ustupio sam Jevrejskom muzeju u Beogradu.

Naposletku zapečate stan, a nas sprovode na zbornu mesto Jevreja Srbobrana. Dva žandara idu ispred a dvojica iza nas. Reakcije prolaznika sa strane su različite: neki se smeju i pokazuju prstima, neki se uozbilje, neki se drže kao da ništa ne primećuju, a neki izdaleka skreću u poprečnu ulicu...! Jedino nam prilazi jedan očevo poznanik, Mađar. Pozdravlja, rukuje se i želi sreću...

Kasno popodne, konjskom zapregom sprovode nas u Bečej. Tu je, u opštinskoj sali, sabirni centar za Jevreje srednje Bačke. Noć protiče uz viku policajaca u civilu. Zahtevaju sakriveni novac i nakit, a prete streljanjem.

Sutradan nas železnicom prevoze u Segedin i smeštaju u već prepunjenu tamošnju sinagogu. Smeštamo se na pod i obezbeđujemo porodični prostor za spavanje. Snalažljiviji razapinju kanap među stubovima, te pomoću obešene ćebadi, odeće ili krpa pokušavaju da obeleže svoj prostor i sačuvaju privid privatnosti. Straža ne zalazi u sinagogu i dvorište. Čuvaju nas spolja.

Jevreji Segedina su još kod svojih kuća. Obavezni su da nas hrane. Svakog dana u podne, pod nadzorom čuvara, donose nam provijant. Znaju da je njihova sloboda privremena. Donose nam najbolju domaću hranu u više nego dovoljnoj količini. U sinagogi se formira neka vrsta samouprave, te se red održava.

Među zatočenicima ubrzo dolazi do raslojavanja.

Starija generacija deluje slomljeno. Dani im prolaze u razmeni crnih slutnji. Mnogi su apatični i povlače se u sebe.

Pobožni se drže zajedno. Mole se, u za to određeno vreme, uz ritualne pokrete.

Mlada generacija između 16 i 20 godina veoma brzo se adaptirala na novo stanje. Upoznavanja su neformalna, a druženja po afinitetu, najčešće intelektualnom.

Moje društvo sedi u jednom ćošku dvorišta i diskutuje o Frojdu ili Adleru, ili neko recituje prevod Bodlera ili Žeraldija. Gotovo svako je poneo po neku knjigu. Jedan momak, Kalman, je imao violinu i poneku žučnu raspravu prekida zvucima Monti-čardada, što izvodi maestralno. Ne prihvatamo objektivnu stvarnost i uživamo u intelektualnom nadmetanju.

Društvo je mešovito i nastaju simpatije. Skriveni osmesi, poduži stisak ruku, zagrljaji u mračnim ćoškovima, priče o životu. Kasnije, neki su snagu crpli – i preživeli – zahvaljujući tim poslednjim nežnostima. Poneko je pred smrt, kao poslednju misao, evocirao te poslednje dane bliskosti...

Posle dvadesetak dana, iz Segedina nas sele u Bajú, u jednu bivšu fabriku nameštaja. Atmosfera postaje napeta, lebdi slutnja. Predosećamo nešto loše. Kruže razne glasine, među kojima i ta da se „ubija gasom tamo negde“. U to niko ne veruje, ali napetost raste.

Posle oko 6–7 dana odvođe nas na železničku stanicu, gde čeka dugačka kompozicija teretnih vagona. I nemački vojnici.

Počínje ukrcavanje.

Uplašeni smo, ali Nemci deluju dobroćudno. Nenaoružani, učtívi, neki čak i ljubazni. Predusretljivo pomažu pri ukrcavanju starijih osoba. Nema požurivanja, nema ružnih reči. I tako je hiljade i hiljade ljudi krenulo u smrt bez panike, ispraćeno sa „bitte“ i „danke“.

Vagoni su izvana zabravljani i kompozicija kreće. Rešetkasti prozori isprepleteni su bodljikavom žicom. Kroz njih gledamo ravnícu, našu, panonsku. Pastiri čuvaju stada i gađaju nas kamenjem. Vagoni odzvanjaju od udara.

Poslednji pozdrav iz Mađarske.

U vagonu je kíbła koju koristimo sa neizrecivim osećanjem stida. U dva-tri navrata staje kompozicija. Vojnici formiraju polukrug oko voza, u rukama su im uperene mitraljete. Puštaju nas iz vagona, da u određenom polukrugu ispraznimo kible, a i sebe. Starci, deca, žene i muškarci čuće, oborenog pogleda. Nemačke komande su odsečne. Ni traga početnoj uljudnosti.

Ne znamo gde smo, niti kuda idemo. Nazívi stanica nam zvuče češki ili poljski.

Posle oko tri dana putovanja, kroz prozor vagona ugledali smo veliko naselje baraka, i ljude u prugastim, robijaškim odelíma. Voz usporava i staje. Vagoni se otvaraju i dočekuje nas špalir naoružanih vojnika sa uperenim oružjem. Vojnici drže pse koji besno laju i zatežu lance. Odjekuju komande: „Nemojte stvari nositi sa sobom, dovešće ih za vama kamion! Stari i bolesni neka sačekaju kola sa oznakom Crvenog krsta! Muškarci, formirajte redove na jednoj strani, a žene na drugoj strani perona!“

Probíja se više desetina logoraša u prugastim odelíma i formiraju redove u duhu izdatih naređenja. Čutljívi su, ne odgovaraju na pitanja i tek poneki procedi kroz stisnute usne: „Opređelite se za rad“.

Jednu moju baku, teško pokretnu, ostavljamo da sačeka prevoz. Boji se, oseća se napuštenom, ali majka je umíruje – obećava brz susret. Druga baka, majka i tetka se udaljavaju, staju u red sa ostalim ženama. Pratímo ih pogledom dok možemo.

Kolona muškaraca napreduje i napokon, svaki pojedinačno, staje pred jednog oficira SS (po naknadno viđenim slikama, verujem – dr Mengelea). Štapićem nemarno mahne prema desnoj strani. Otac, stric i ja odlazimo u zadatom pravcu, u kolonu mlađih i snažnijih ljudi. Vode nas pred jednu zgradu gde se skidamo potpuno goli. Šišaju nam sve kosmate delove tela. Ulazimo u kupatilo kroz jedna, tuširamo se, i izlazimo kroz druga vrata. Dobijamo neki veš, robijaško odelo, kapu i cipele sa drvenim đonom. Pre oblačenja mažu nas pod miškama i oko polnih organa nekom tečnošću – kažu – protiv vašiju. Vode nas, zatim, u jednu praznu betoniranu prostoriju gde nepomično sedimo do jutra. Nadziru nas dva stara logoraša. Onako uzgred, zbog „nediscipline“, jednog od nas tek pristiglih batinaju do smrti. Tišinu u više navrata prekidaju logoraši – kuriri. Traže da li ima blizanaca. Obećavaju odličan smeštaj i hranu u bolnici. Zavidimo blizancima. Ne znamo da su to zamorci u istraživačkim projektima Mengelea.

Ujutro nas smeštaju u barake sa širokim ležajima od dasaka, na četiri sprata. Svaki ležaj služi za deset logoraša, pod uslovom da svi leže na svojoj desnoj ili levoj strani.

Saznajemo od starih logoraša da smo u Poljskoj i da se logor zove Aušvic-Birkenau. Pitamo za odeljenje za starije žene. Jedan poljski logoraš nam nemarno pokazuje gust dim iz velikog širokog dimnjaka: „Eno ih, izlaze...!“ Ne shvatamo. Pitamo dva druga logoraša, u prolazu – šta to spaljuju, te se širi taj posebno sladunjav miris? Smeju se kiselo: „Zar ne prepoznajete miris rodbine?“ Tek tada smo shvatili situaciju. U šoku smo. Ne uspevam da zaplačem. Emocije su mi blokirane. Započinje proces transformacije čoveka u logoraša. Proces, gde etičke i moralne norme kao i emocije ustupaju mesto biološkom nagonu preživljavanja. To jeste proces ali napreduje brzo i neminovno.

Prolazi dan za danom. Ne vrše našu registraciju, niti dobijamo lični broj, a to bi trebalo da je uobičajeni postupak posle selekcije. Stari logoraši predviđaju da ovakav postupak ukazuje na skori premeštaj u neki drugi logor koji će preuzeti funkciju matičnog logora. Zapravo, u Aušvic smo dovezeni samo radi selekcije i eliminacije nepotrebljivih!

U međuvremenu navikavam se da spavam na daskama, da cipele koristim kao jastuk i da svakog jutra i večeri stojim mirno po 2–3 sata na „apell“ (prebrojavanje logoraša). Navikavam se na logorsku hranu: ujutru 1/2 litre „čaja“ ili „kafe“, u podne jednu litru supe od stočne

repe ili neke trave, a uveče parče hleba i margarin veličine malog prsta. Kao posude, za čaj ili supu, služe stari lavori ili nokširi.

Verbalna komunikacija među logorašima raznih nacionalnosti, vodi se logorskim žargonom. To je rečnik od stotinak nemačkih, ruskih, poljskih, jidiš i francuskih reči. Po potrebi se neka reč ili pojam zamenjuju gestikulacijom. Žargon se usvaja za nekoliko dana i služi svrsi.

Po posleratnom uvidu u logorsku dokumentaciju, u Aušvic sam stigao 30. maja 1944, a transportovan (zajedno sa ocem i stricem) u Buhenvald, 6. juna 1944. godine.

Buhenvald postaje naš matični logor. Ovde nas evidentiraju, slikaju i dobijamo brojeve koje prišivamo na bluzu i pantalone. Vakcinišu novopristigle – sve istom iglom.

Po ustaljenoj praksi, iz matičnog logora, šalju se grupe logoraša na mesta gde postoji potreba za radnom snagom.

Sredinom juna transportuju me, sa povećom grupom logoraša, u jednu razrušenu fabriku blizu Jene. Radno vreme je dvanaest sati (plus apell), sedam dana u nedelji, uz već opisanu hranu i smeštaj. Nismo vični fizičkom radu, pa nas obilno "stimulišu" batinama i spektakularnim ubijanjima „za primer“.

Otac i stric su odvedeni u Magdeburg po sličnom zadatku i rade pod sličnim uslovima.

Posle nekoliko dana razbolim se. U priručnoj ambulanti, lekar logoraš, Francuz, konstatuje upalu pluća. Sticajem niza okolnosti ne ubijaju me, već vraćaju u Buhenvald, u logorsku bolnicu. Tamo su lekari takođe logoraši – Francuzi. Lekova nema, ali me neguju. Zvuči neverovatno, ali za desetak dana sam prezdravio. Od najranijeg detinjstva sam uzimao časove francuskog jezika, jer su roditelji bili planirali da studiram u Parizu. San im se nije ostvario, ali znanje jezika mi je, verujem, spasilo život.

Posle uspešnog bolničkog tretmana, premeštaju me u jednu od invalidskih baraka. Tu borave invalidi, često bez ruku ili nogu, nesposobni za rad. Povremeno nas posećuju komisije Crvenog krsta. Ove barake služe za demonstraciju „nemačke humanosti“, te kao očigledan demant „neprijateljske propagande“ o ubijanju logoraša nesposobnih za rad. Tu se srećemo otac i ja. Saznajem da je teško ranjen u Magdeburgu, tokom napada savezničke avijacije. Vraćen je kao invalid u Buhenvald. Bio je prilično oronuo, ali mu je naš susret vratio nešto životne energije. Pothranjivao sam u njemu iluziju da je, možda, majka preživela selekciju i da će se posle rata porodica opet sastati! Našao sam

načina da koliko-toliko poboljšam našu ishranu – dobrovoljni noćni rad u logorskoj kuhinji, trgovina duvanom, preprodaja obuće ili odeće sumnjivog porekla i slično.

Zbližio sam se s trojicom sunarodnika, dvojica su bila iz Transilvanije, a jedan iz Budimpešte, svi mojih godina. Jedan bez noge, a druga dvojica bez po jedne ruke. Patili su kako zbog svoje invalidnosti tako i zbog zlostavljanja drugih logoraša. U Buhenvaldtu nije bilo mnogo Jevreja, ali im je „rejting“ bio na samom dnu nacionalne hijerarhije, kao i u drugim koncentracionim logorima. Verbalno i fizičko maltretiranje Jevreja predstavljalo je vid zabave za druge, pretežno poljske, ukrajinske i ruske logoraše. Invalidi su bili lak plen...!

Sastajali smo se često, inicirali diskusije sa intelektualnim pretenzijama, recitovali, pevušili poznate šlagere i prepričavali svoje uspomene i planove. Simulirali smo „život“ i deo vremena provodili kao normalni ljudi.

Vesti sa fronta teško dopiru do nas. Ipak, ima dosta indirektnih znakova da je Nemačka na ivici snaga. Preleti savezničkih aviona su svakodnevnici. Pozivaju se logoraši nemačke krvi da se dobrovoljno jave u vojsku, uz oprostaj svih ranijih grehova. Pozivaju se logoraši nejevreji da dobrovoljno daju krv. Nagrada: cela salama. Napokon, podvrgavaju se kontroli logoraši iz invalidskih baraka. Sve koji imaju ruke i noge uvrštavaju u sposobne za rad.

Sredinom decembra 1944. godine opraštam se od oca i mojih prijatelja. Sa više stotina drugih logoraša, dospevam u jedno malo mesto – Berga am Elster. Nalazi se u severoistočnom delu Nemačke, naizgled idilično i nenačeto ratom.

Smeštaju nas u jedan mlin van funkcije. Spava se na već opisanim ležajevima od dasaka na četiri sprata. Tesno priljubljeni jedni uz druge pokušavamo da se zagrejemo. Radi se po 12 sati, i noću i danju. Pneumatskim čekićem bušimo rupe u jednom brdu – navodno, gradi se neka podzemna fabrika. Nemački radnici vrše miniranja, a mi iznosimo kamenje ili ih tovarimo u vagonete. Rad je težak, tempo neizdržljivo, batinanja stalna, hladnoća nesnošljiva, a odeća tanka, hrana slaba i nedovoljna. Čim neko izdahne, najbliži logoraši ga smesta razodenu i navuku odeću. Predradnik mrtvacu ovlaži prsa i mastiljavom olovkom, velikim ciframa, ispiše na telu logorski broj. Uobičajeni postupak u svim logorima, jer se na „apell-u“ i leševi prebrojavaju. Apell se održava posle rada i ponekad traje više sati, u stavu mirno, na snegu, ledu ili kiši. Smrtnost je visoka i dvonedeljno dovoze popunu, nove logoraše.

Posle posla i apell-a prisutna je dilema: leći i spavati na gornjim ili donjim spratovima ležajne konstrukcije. Gore je toplije, ali se umorni logoraš retko budi u slučaju potrebe i pomokri se na one ispod sebe. Onda slede obilne batine. U obratnom slučaju je hladnije, a i logoraš se često budi mokar.

Tako prolazi nešto više od dva meseca. Iz grupe sa kojom sam došao u Bergu, malo je živih. Umiru na poslu, umiru pod batinama, umiru u snu. Jedva se krećem, a radim u polusvesnom stanju. Pretvaram se u živi kostur. Toliko smo iscrpljeni da možemo zaspati i u hodu. Na posao idemo i vraćamo se u redovima od po pet logoraša, držimo se pod ruku. Prvi, treći i peti hodaju budni, a drugi i četvrti hodaju i spavaju.

Krajem februara 1945. godine, tokom uobičajene selekcije, ulazim u kategoriju „muzlman“.²

Vraćaju me u Buhenvald, gde ponovo dospevam u invalidsku baraku. Istog dana me posećuje jedan logoraš, Srbin iz Srbobrana. Daje mi parče hleba i pola glavice luka. Ćuti, ćuti, pa mi kaže: „Otac Ti je umro pre dve nedelje...“ Potapšao me je po ramenu i otišao.

Sada sam ostao potpuno sam. Sakupio sam još deset Jevreja i uz nekog ponavljao: „Jisgadai, ve jiskadaš“ me rabo...“

Tragao sam za okolnostima očeve smrti. Jedino sam pouzdano saznao da je, posle mog odlaska, postao apatičan. Izgubio je nadu da je majka preživela, a nije verovao ni u moj povratak. Možda je osećao težinu jedne pogrešne odluke: kada smo napustili Mađarsku, u Vinernojštatu su Nemci otvorili vrata vagona i dali deset minuta da razmislimo – ko se dobrovoljno javlja za zemljoradnju na seljačkim posedima može da se iskrca, skupa sa članovima porodice. Otac je bio protiv svakog dobrovoljnog javljanja! Nije otac imao sreće ni u izboru prijatelja. U Magdeburgu, do ranjavanja, radio je zajedno sa svojim najboljim prijateljem iz Srbobrana. Sticajem okolnosti, taj prijatelj je, od strane Nemaca, imenovan za predradnika (Vorarbeiter). Od tog časa, otac postaje njegov glavni objekt batinanja! Verujem, izgubio je volju za životom.

Mene premeštaju u novu baraku. Ispostavlja se da, tu, hranu deli jedan Dalmatinac. Oslovim ga na srpskom. Samo me je pogledao i prošao. Od tada, pa nadalje, moje sledovanje postaje obilnije, moja supa je gušća, parče hleba deblje...! Malo se oporavljam.

---

2 Logorski žargon. Oznaka za čoveka koji je pri kraju života od iscrpljenosti. Koren izraza, verovatno, potiče od nemačke reči Muschl (školjka) i Mann (čovek). Smisao: školjka čuva oblik i posle gubitka sadržaja. U domaćoj literaturi izraz „muzlman“ se često prevodi kao „musliman“.

Tokom marta, raspoloženje u Buhenvaldu postaje napeto. Iz daleka se čuju topovi. Prolaze dani, a grmljavina topova postaje sve glasnija. Čuju se i mitraljezi. Ne znamo da li će nas žive predati saveznicima. Kraj je blizu, ali je ishod za nas neizvestan.

Jednog jutra, krajem marta ili početkom aprila 1945, logoraše iz jednog dela logora zvanog Kleinlager, doteruju do same kapije Buhenvalda. Formiraju kolonu od, procenjujem, više hiljada logoraša i, opkoljene stražom, brzim koracima, teraju putem za Vajmar. Mnogi su iscrpljeni, ili su invalidi, i zaostaju. Sve zaostale streljaju. Put je, iza nas i levo i desno, obeležen leševima u prugastim odelima. Stižemo u Vajmar, na železničku stanicu. Po sto ljudi smeštaju u svaki vagon. Krećemo...

Tu prestaju moja sećanja u kontinuitetu. Svest oscilira između jasnih slika i potpunog mraka. Ostali su fragmenti bez vremenskog redosleda. Tako ih i iznosim.

Put je trajao između 10 i 20 dana.

– Povremeno Nemci otvaraju vagon. Zbijemo se u jedan kraj i pojedinačno prelazimo u drugi kraj vagona. Ko ne može da hoda, streljaju ga na licu mesta. Leševe umrlih, zajedno sa tek streljanima, odnosimo u ćebet u zadnji, „mrtvački“ vagon. Odnosenje je i prilika da se uzgred načupa malo trave za hranu, ili ovlaže usta ako pada kiša.

– Saveznička avijacija pogađa našu lokomotivu. Stojimo i čekamo. Saveznici mitraljiraju. Mnogo je mrtvih logoraša. Pune se „mrtvački vagoni“. Na sledećoj stanici ih otkaae...

– Nemci se više ne voze u posebnom vagonu iza lokomotive. Raspoređeni su po dvojica u vagonima logoraša. Sede kod otvorenih vrata. Ima vazduha.

– Pruga je svakog časa u prekidu. Čekamo dugo, vozimo se, pa opet čekamo...!

– Puni smo vaški. Logoraši trebe vaške, odnosno – love ih i jedu...

– Glad i žeđ su užasni. Neki mažu usne sopstvenom mokraćom.

– Odnekud dobijamo vode. Grabež. Uspevam da dođem do dvatrigutljaja...!

– Kible nema. Okruženi smo sopstvenim i tuđim „proizvodima“.

– Masovno umiru. Ne usuđujemo se da leševe iznosimo iz vagona. Ko se spotakne, biva streljan. Leševi ostaju i raspadaju se kraj nas.

– Jedan logoraš se menja sa stražarom: za posudu vode daje svoj zub sa zlatnom krunom. Nemač mu bajonetom iščacka zub, pa donosi vodu.

– Stoji kompozicija u Čehoslovačkoj, na jednoj stanici. Elegantna plava dama, u šeširu, pregovara sa nemačkim oficijom. Uskoro seljaci

donose hranu za vojnike, a nama burad sa kuvanim krompirima. Nemci nam ih dele. Celo selo je na stanici i gleda nas. Dobijamo i vode...

– Pričam sa jednim mladim Poljakom. Zarobljeni partizan. Glasan je. Nemač, sa vrata vagona, diže pušku, i – pucanj. Mozak Poljaka se prosu po podu. Pruža se nekolicina gladnih ruku...!

– Staje kompozicija. Odjekuje komanda: „Alles raus...“ (svi napolje!). Puzimo do vrata vagona i ispadamo na zemlju. Pada kiša. Svi guraju ispucale usne i jezik u lokve. Oko sebe zapažamo logoraše, čak su i oni zapanjeni našim izgledom. Šapću nam da smo u Dahauu. Balujemo do neke barake, dobijamo supu i vodu. Čujemo artiljerijsku paljbu. Potpuno gubim orijentaciju u vremenu i prostoru. Sećam se samo zatvaranja vrata i zabrane napuštanja barake...

– Vrata barake su otvorena i puzimo ka izlazu. Stoje američki vojnici. U njihovim očima užas. Jedan stoji sa strane i povraća. Skamenjeni su.

– Stojim potpuno go dok me peru šmrkom. Zatim, iz jedne pumpe, zasipaju belim prahom. Kažu DDT. Šišanje i brijanje.

– Voze nas ambulantom kolima. Nalazim se na nosilima. Vojnici su veoma pažljivi. Smeštaju svakog posebno u belo namešten krevet. Kažu – američka vojna bolnica.

– Spavamo ili ležimo u polusvesnom stanju. Lekari, injekcije, infuzije, vizite, pažljivo odabrana hrana ispunjavaju naš dan. Svi patimo od dizenterije. Smrtnost je visoka.

Za nekoliko dana svest mi se postepeno izbistrila. Razlikujem dan od noći, razgovaram sa susedima. Levo leži jedan Austrijanac, a desno jedan Poljak. Mogu da komuniciram i sa lekarom. Posle rentgenskog pregleda, saopštava mi da bolujem od tuberkuloze pluća. Seku mi pod miškom tuberkulozne škrofule. Skorbut se brzo povlači i zubi prestaju da se klimaju. Stomatolog mi, iz usta, odstranjuje izumrlo tkivo.

Šetam po bolničkoj sobi u kojoj je oko 50 do 60 bivših logoraša i pronalazim dva Jevrejina iz Budimpešte i Novog Sada. Družimo se. Povremeno sedimo pred bolničkom barakom. Jedan od njih ima ogledalo, pa se ogledamo i pokušavamo da sagledamo kako nam telo izgleda. Konstatujemo da smo skeleti presvučeni kožom. Na nogama su najšira kolena. Mišićna masa ne postoji, pa pri sedenju koristimo jastuk.

Samoorganizovani nacionalni komiteti vrše popis logoraša. Dolazi i popisuje me predstavnik Jugoslovenskog komiteta. Od tada redovno dobijam „Dahavski poročevalec“ – list jugoslovenskih logoraša, na slovenačkom jeziku. Od Jugoslovena, u Dahau su internirani pretežno Slovenci.

Prolazi dan za danom. Amerikanci su zamislili da nam nemački ratni zarobljenici spremaju prostorije i održavaju čistoću. Loša zamisao. Bivši logoraši ne poštuju Ženevsku konvenciju o postupanju sa ratnim zarobljenicima.

Prošlo je oko mesec dana. Iz Jugoslovenskog komiteta javljaju da se sutra, 4. juna 1945. godine, kreće za Jugoslaviju.

Ujutro u 6 sati sam na zbornom mestu. Čekaju nas američki kamioni za prevoz trupa. Bivši logoraši su u nemačkim uniformama. Na meni visi uniforma Romelovog afričkog korpusa. Polazimo. Put nas vodi kroz Austriju, a u Italiju ulazimo preko Brenera. Muči nas dizenterija. Stanovnici sela kroz koja prolazimo zapanjeno posmatraju „nemačke vojnike“, na američkim kamionima, sa prema spolja okrenutim golim stražnjicama.

Nisam registrovao dolazak u Jugoslaviju. Možda sam zadremao. Međutim, dolazak u Ljubljanu je bio svečan: vojna muzika, narod nas zasipa poklonima. Govori, muzika, veselje... Noć je. Muči me dizenterija...

Sutradan sam primljen u bolnicu... No, to više nije priča o ratu.

EPILOG

Koncentracioni logori su opisivani od brojnih autora. Istoričari, književnici, političari, bivši logoraši, sociolozi, lekari i mnogi drugi dali su vredne doprinose razumevanju ovog fenomena dvadesetog veka. Kod većine opisa, kako logora tako i logoraša, međutim, priča se završava sa završetkom rata. Stvarnost je, verujem, unekoliko složenija.

Jevreji su u logor dovedeni na eksterminaciju. U zavisnosti od fizičkog stanja, eksterminacija se sprovodila po prispeću ili se malo odlagala u cilju iskorišćavanja još prisutne fizičke snage.

Posle inicijalne selekcije, ako je preživi, Jevrejin dospeva u logor gde ne vladaju, njemu znane, ustaljene civilizacione norme. Ovde se vodi borba za što duži ostanak u životu, a sredstva se ne biraju. U borbi za biološki opstanak, etički principi i moralne norme nisu od značaja. Novi sistem vrednosti favorizuje adaptibilne logoraše, sposobne da se brzo prilagođavaju promenljivim uslovima koncentracionog logora. Na delu je civilizacijska regresija.

Posle oslobađanja, iz logora izlazi logoraš kao delimično izmenjena ličnost. Resocijalizacija je neophodna, pretežno spontana i zadire, sa više ili manje uspeha, u sve segmente života. Posle kompletne logorske inverzije, bivši logoraš mora da nauči sve: od svakodnevnog ponašanja do tradicionalnih vrednosti civilizovanog društva. To je dug

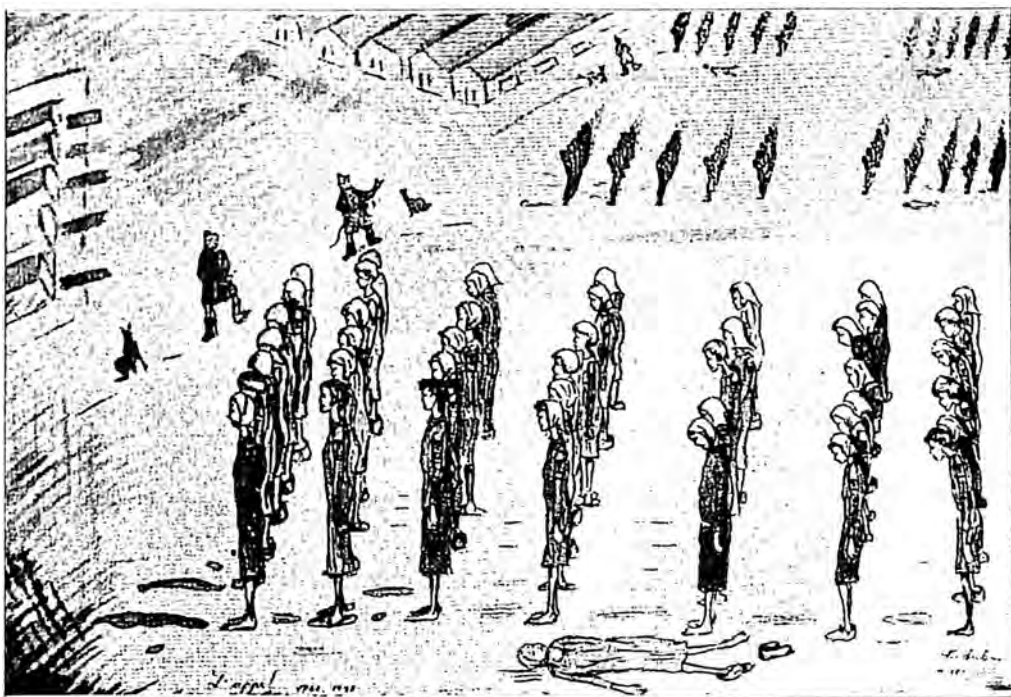
i mukotrpan put, nezavisan od planirane ili ostvarene stručne ili lične afirmacije.

Ostaje bez odgovora pitanje – da li su traume iz logora nestale ili su samo uspešno potisnute. Možda je to individualno. Sa moje strane, ponekad, u svojim mislima, prepoznajem duh Buhenvalda. To nisu logorske uspomene već razmišljanja po modelu logoraša. Aktualizuje se logorski marš:

„Buchenwald ich kann dich nicht vergessen,
weil du mein Schicksal bist...“

(„Buchenwalde ne mogu te zaboraviti,
jer Ti si mi sudbina.....“)

Subotica, mart 2002.

Prozivka (Appellstehen)

(Iz zbirke crteža belgijske slikarke Felicie Mertens, zatočenice broj 10465 u logoru Ravensbrik)

Raul TAJTELBAUM

PRIZRENSKA ELEGIJA

Rođen je 1931. godine u Prizrenu, od *Roca dr Josefa Tajtelbauma i majke Paule, rođene Vajselberger. Maja 1944, preko logora na Beogradskom sajmištu, sa majkom i ocem, odveden je u Bergen - Belzen. Bio je to jedan od poslednjih transporta Jevreja iz Jugoslavije u nemačke koncentracione i logore smrti. Oslobođeni su 24. aprila 1945. Otac nije preživio tegobe logora i umro je nekoliko dana posle oslobođenja. Sahranjen je u Nemačkoj. Sa majkom se vratio u rodni Prizren i tu živeo tri godine. Poslednji razred gimnazije završio je u Prvoj muškoj u Beogradu. Juna 1949. brodom „Radnik“ odlazi za Izrael u kojem i danas živi kao novinar u penziji. Majka je preminula i sahranjena u Jerusalimu.*

Završio je vojnu službu u izraelskoj Armiji kao oficir. Studirao je istoriju i ekonomiju na Hebrejskom univerzitetu u Jerusalimu. Preko 40 godina bavio se novinarstvom i publicistikom u izraelskim medijima. Bio je dugo godina dopisnik, ekonomski komentator i parlamentarni izveštač najtiražnijeg izraelskog dnevnika „Jediot Ahronot“. Svoju aktivnu novinarsku delatnost završio je kao dopisnik tog dnevnika u Nemačkoj. Bio je i dopisnik Borbe, Politike i NIN-a iz Izraela. Sada se bavi istorijskim istraživanjima raznih aspekata holokausta. Objavio je, zajedno sa Mirkom Klarinom, knjigu „Izraelci na raskršću“ (1986). Pre nekoliko godina objavio je na hebrejskom i na engleskom istorijsku studiju „Zlato Holokausta“ (2000).

*Mnogo godina bio je veoma aktivan na izraelskoj političkoj le-
vici. Bio je član politbiroa Izraelske komunističke partije, a na kraju
i predsednik Centralnog komiteta partije. Bio je među osnivačima le-
vog pokreta „Moked“ i član leve Socijalističke partije „Mapam“, a
posle njenog raspuštanja priključio se pokretu „Merec“. Aktivan je u
izraelskom pokretu „Mir sada“.*

*Ima suprugu Alizu, rođ. Ajzen, mikrobiologa, kćerke Anat i Iris
i četvoro unučadi.*

Vojni kamion se lagano udaljavao od kapije kuće sa prozorima prema ulici. Šofer je trebalo da manevriše uskim sokakom popločanim kaldrmom. Ona nije bila svedok motornih vozila, veoma retkim u ovom delu grada, nedaleko od centra.

Proleće je te godine kasnilo. Nebo je bilo sivo, olovno. U ranim jutarnjim satima bilo je prilično hladno. Drhtao sam uzbuđen, još marmuran. U otvorenom vozilu majka je pokušala da me ugrije zagrljajem. Male belo-šarene mrlje, koje je povetarac nosio u vazduhu, bile su sve manje. Ličile su na poslednje pahuljice snega ili na prve prolećne leptire. Bile su to marke iz moje zbirke. Počeo sam da ih skupljam uoči samoga rata. Vrlo marljivo i pasionirano. Desetak minuta ranije moj album maraka izleteo je kroz prozor, zajedno sa nekoliko austrijskih medalja moga oca iz Prvog svetskog rata. Očeve medalje su pale u dvorište a moje se marke rasturile i razletele po vazduhu.

Šesnaesti maj 1944. Bilo je veoma rano. Majka, otac i ja još smo spavali u našem privremenom jednosobnom stanu u koji smo došli nekoliko nedelja ranije posle našeg povratka iz Albanije. Neko je besno lupao po vratima pa ih je onda udarom čizme razvalio. Otvorio sam oči. Tri-četiri esesovca upali su u našu sobu. „Los! Los!“ Bilo je to košmarno buđenje. „Schnell! Schnell!“ Digli smo se u pidžamama. Samo je SS oficir ili podoficir govorio. Ostali su pretili uperenim puškama i šmajserima. „Obucite se brzo i – dole!“ Oštro reče. Moj otac, na vr-snom nemačkom (doktorirao je medicinu u Beču) pokuša da ga smiri. Priđe ormanu, izvadi iz njega jednu kutiju, pa je pokaza predvodniku. Bila su to visoka odlikovanja koje je moj otac dobio u Prvom svetskom ratu. „U prošlom ratu sam bio vaš saveznik...“ Bio je to uzaludni pokušaj. Umesto da ga smiri, ovaj pokušaj oca još ga je više razbesneo. „Marš, jevrejska svinjo...“ Istrgnu medalje iz ruke oca i izbaci ih kroz prozor. Pa onda priđe ormanu i razbaca stvari iz njega preko prozora. Među njima i moje marke. Izuzev onoga što je bilo na nama, nisu nam

dali da išta ponese. Moj otac je uspeo da usput, na brzinu, uzme svoju lekarsku tašnu koju je nosio kada su ga pacijenti zvali.

Tako su nas utovarili, dole, u vojni kamion. Iz našeg sokaka uputio se na ulicu pored reke Bistrice koja je tekla usred mog rodnoga grada, Prizrena. Pa je onda preko mosta izašao na glavni put prema severu. Ulice su bile puste. Prizrenci su još spavali. Kaljaja, stara srednjevekovna otomanska tvrđava iznad grada, bila je sve manja.

Sve se svršilo skoro u tren oka. Iznenadjenje je bilo potpuno. Ustvari, ono što se dogodilo bilo je očekivano. Onih nekoliko nedelja provedenih u ovom privremenom stanu, bilo je govora da treba da se sklonimo. Čak je bilo reči da nam ljudi iz NOB-a pripreme jedan ilegalni bunker u rejonu Podkaljaje, na brdu ispod zidina stare tvrđave gde je uglavnom živeo siromašniji srpski živalj. Tu bi moj otac trebalo da leči ranjene i bolesne ilegalce i partizane sa Šar planine. Ali su nas nacisti preduhitрили.

U popodnevnim časovima stigli smo u Prištinu. Tamo, u prostorijama jedne kasarne već je bilo prikupljeno oko 300 prištinskih Jevreja. Bio je to poslednji transport Jevreja iz Jugoslavije.

Sve se to dogodilo nekoliko meseci pre oslobođenja Kosova i Beograda. Ali nacisti uporno i sistematski „čiste“ od Jevreja i poslednju teritoriju Jugoslavije. Nemačka gubi rat, ali to ne smeta. Sve se to planiski izvodi, dodeljuju se potrebna sredstva i transport da bi nas odveli hiljade kilometra na sever Nemačke. Skupljali su nas jednog po jednog. Pedantno kao što to Nemci znaju.

DETINJSTVO NA BISTRICI

Zašto Raul?

Bili smo jedina jevrejska porodica u Prizrenu. Niko od mojih drugova iz škole ili susedstva, pa čak ni moji učitelji, nisu znali da tačno izgovore moje, za te krajeve toliko čudno, prezime. Pa čak i moje ime bilo je potpuno strano za ovaj šareni etnički mozaik Prizrena u kome sam rođen i odrastao. Moj otac, dr Jozef Tajtelbaum, u to vreme opštinski lekar, bio je pasionirani šahista. U godini mog rođenja (1931) svetski šampion u šahu bio je Kubanac Raul Hoze Kapablanka. Pa mi je u njegovu čast otac dao ime. Istina, ja od detinjstva igram šah. Ali sam ostao daleko iza mog kubanskog imenjaka...

Po popisu stanovništva koji je izvršen 31. januara 1921. godine u Prizrenu je živeo 1 (jedan) „Izraelćanin“, verovatno moj otac (u Pri-

štini je bilo 313 „Izraelićanina“). Moj otac je baš te godine stigao u Prizren iz Beča.

Nemajući mogućnosti da praktikuje kao lekar na teritoriji Austrije, on je pročitao jedan oglas da u novonastaloj kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca traže vojne lekare. I tako je već 1921. godine stigao u Prizren na položaj lekara vojnog garnizona u gradu. U vojnoj službi ostao je do 1930 godine. Pa je onda postavljen za opštinskog lekara Prizrena. 1925. prilikom posete Beču oženio se sa mojom majkom Paulom, rođenom Weisselberger. Moja majka je rođena u mestu Kosmerzyn u Poljskoj, 1905 godine.

Poslednja fotografija: Raul sa ocem dr Josefom Tajtelbaumom u logoru Preza u Albaniji, u leto 1943.

Po pričama koje sam kasnije čuo od prizrenskih starosedelaca, i Srba i Albanaca, moj je otac kao lekar imao status skoro jednog svemogućeg plemenskog maga. On je vasrksavao ljude koji su već bili umrli...

Moj se otac bavio i pisanjem. Istina, ne sećam se da sam ga ikada video da piše. Kada smo se vratili iz logora, među malobrojnom

zaostavštinom koje smo našli kod naših suseda, bio je i jedan rukopis moga oca. To je jedna opširna istorijska studija o jevrejskim ustancima protiv Rimske imperije u periodu između 64. godine pre nove ere pa do 137. godine posle Hrista. Na osnovu starih rimskih izvora, te Josefa Falvijusa, on opisuje rimsku intervenciju u Judeji, porodicu Makaveja, razvoj drevnoga Jerusalima i život u njemu, pohode Pompeja, Marka Antonija, poraz Hasmonea, vladanje Heroda, uticaj Tiberija i Nerona na Bliski istok, borbu za jevrejsku nezavisnost u doba Vespazijanusa i Titusa, ljubavne afera kraljice Berenike, uloga Elazara ben Simona i drugih jevrejskih vođa, život u Jerusalimu i uništenje Hrama na brdu Moriji, te kasnije učenje Rabinera Akibe i njegovih sledbenika i na kraju ustanak Bar Kohbe i kraj nacionalne države Jevreja.

Iz svega pisanog što je ostalo od moga oca, mogu da zaključim da je u to vreme, pred Prvi svetski rat i neposredno posle njega, on bio cionistički nastrojen. U jednom pismu (kopija je nekako sačuvana), koje je moj otac poslao meni nepoznatom „dragom Kurtu“ verovatno 20-ih godina, moj otac polemiše i tvrdi da bi u jevrejskoj državi u Palestini, za nekih 50–60 godina, moglo živeti između 5 do 8 miliona stanovnika... Pa ipak, moj otac nije stigao u Palestinu, već se na kraju obreo u Prizrenu, pored albanske granice...

Prizren je tada bio jedna provincijalna palanka sa nekih 20 hiljada stanovnika. Bila je to šarolika, ono što se danas naziva multikulturalna sredina. Verovatno da sve to nije bilo tako idilično kao što su moja sećanja iz ugla jednog deteta iz daleke vremenske perspektive.

Moja dadilja u ranom detinjstvu bila je Ciganka. Sladoled smo kupovali u poslastičarnici Pelivana, Goranca, pekar je bio Turčin, povrće smo kupovali kod piljara Albanca, majka je kupovala filigranske nakite kod katolika, Albanca. Svi su naši susedi i prijatelji bili Srbi ili Crnogorci. Društvo mojih roditelja bio je onaj malobrojni krug prizrenske inteligencije: advokata, sudija, gimnazijskih profesora. Najbolje prijatelje imali smo u porodici Dragutina Jakića, mesnog advokata iz jedne ugledne stare prizrenske porodice.

Još kao dete osetio sam znake oluje koja se približavala. Kada sam 1940. ušao u poslednji razred osnovne škole, doprli su do mene odlomci razgovora mojih roditelja i njihove brige da li ću moći da se upišem u gimnaziju kada dođe vreme za to. I to zbog raznih uredaba tadašnje jugoslovenske vlade o ograničenjima za upis jevrejskih učenika i studenata (Numerus clausus). Posle anšlusa Austrije bilo je i

mного briga oko naše porodice u Beču. Jedan deo je uspeo da se od- seli u Palestinu a drugi se nekako dokopao Njujorka. Izuzev moje babe sa majčine strane, Etel Vajselberger (Weisselberger), koja je ostala u Beču – i posle mnogo neuspešnih pokušaja moje majke da je izvuče iz Beča, pa čak i da je dovede u Prizren. Mnogo godina kasni- je, već u Izraelu. među papirima moje pokojne majke, našao sam po- štansku kartu moje babe Etel (Devora) iz Beča, koja je nekim čudom bila sačuvana. Poštanski žig je već bio sa kukastim krstom i datumom od 17. oktobra 1940. godine. A marku sam, verovatno, još tada ski- nuo za moju zbirku. Bio je to stravičan krik jedne stare usamljene žene, da je spasu. „Očajna sam što ne dobijam vesti od vas... Cipele još nisam dobila i nemam novca da ih kupim. Možda bi mogla da do- biješ za mene odobrenje za izlazak, pa da se tebi priključim... Ja sam toliko očajna u svojoj starosti i strahovito usamljena. Bože moj, po- mozi mi da se spojim sa svojom decom. Svake se noći ja molim Bogu da mi da ovu sreću. Moja draga ćerko, molim te da se potruđiš...“ Moja se majka trudila. Pa je čak, u leto 1940, putovala u Beč. Ali nije uspela da dobije potrebna dokumenta da majku dovede u Prizren. Moja baka, koju sam još uspeo da upoznam prilikom naših predratnih poseta Beču, stradala je u Terezijenštat. U Jad Vašem u Jerusalimu, u „Knjizi smrti Terezijenštata (Theresienstadta)“, našao sam i njeno ime sa tačnim datumom njene smrti: 2. mart 1943. godine. Imala je 73 godine kada je stradala.

„AVETE FRANKOBOLLI“

Nemci su dva puta okupirali Prizren i celo to područje. Prvi put, nekoliko dana posle objave rata. Čini mi se – 9. aprila 1941. Slika je bila istinski traumatična. U grad je ušla nemačka motorizovana kolona sa tenkovima, oklopnim kolima i vojnim motociklima. Nikada toliko motornih vozila u Prizrenu nije bilo. A nemački vojnici, sa svojim ka- cigama i sivim kišnim mantilima, bili su uistinu zastrašujući. U prvim minutima čula se neka pucnjava. Posle se ispostavilo da je nekoliko vojnika prizrenskog garnizona pokušalo da se protivi toj koloni sa svo- jim staromodnim puškama iz Prvog svetskog rata, krijući se iza grob- nih ploča na prizrenskom groblju. Svi su izginuli, naravno. Pa se onda sve smirilo, izuzev straha i neizvesnosti. Moj otac, koji je bio mobili- san kao sanitetski oficir, izbegao je zarobljeništvo. Uspeo je da se ne- kako, okolo-naokolo, sa Prokletija vrati u Prizren. Nekoliko dana ka- snije, Nemci su se povukli i ustupili ovaj predeo italijanskoj vojnoj

vlasti. U julu je čitava teritorija Kosova, izuzev Trepče i Kosovske Mitrovice, bila anektirana i predata civilnoj albanskoj administraciji. I tako smo se našli u „Velikoj Albaniji“. Svi smo formalno postali albanski građani, naravno „drugog reda“. Već u jesen otvorile su se škole za albansku decu. A mi, nealbanska dečurlija, ostasmo na ulici. Ubrzo, na praznične dane, i po prizrenskim ulicama marširala su albanska deca u crnim košuljama mladih fašista sa crnom kapicom sa ponponom i puškama – igračkama italijanskog tipa. Oni su ponosito koračali po centralnim ulicama grada, pokušavajući da pevaju „Primaveru“, italijansku fašističku himnu.

Sve je bilo crno. Pre svega – budućnost. Ali je meni sve bilo jasno. I kao detetu. Tu su nacisti i fašisti, a tamo je pobjeda. A ona, ta pobjeda, svake godine bila je veoma bliska, od samog početka. Vreme je prolazilo, ali je ta pobjeda bila uvek tu, pored nas. Sećam se jedne diskusije sa mojim ocem. Negde pred kraj 1941, pre nego što su ga „italijanski kokošari“ (tako smo zvali sa potcenjivanjem naše okupatore) uhapsili. Imali smo jedan radio koji je u to doba bio retkost u Prizrenu. Moj je otac pokušavao da veoma tiho sluša BBC iz Londona. Tako sam čuo o jednoj velikoj pomorskoj bici na Severnom moru, u kojoj su Englezi potopili, čini mi se, „Bizmarka“. Moj je otac oduševljeno primećio: „Pa, to je potpuno jasno. Velika Britanija ima najjaču flotu na svetu...“ Ja sam bezuspešno pokušao da ga ubedim da je ruska flota najsilnija. Moj je otac odmahnuo rukom u smislu: „Pa ti ništa ne razumeš...“ Ali sam ja ostao pri svome.

Sve je u to doba bilo crno-belo. Crni su bili crnokošuljaši i slični. A beli su bili crveni. Ne oni iz crvene albanske zastave sa dvoglavim crnim orlom na sredini, koje su se tada vijorile na svim javnim zgradama mog rodnoga grada – već crveni iz petokrake.

Sve je bilo jasno, samo život nije bio lak. Ali smo, za tri kritične godine, bili pošteđeni onih strahota koje su pogodile Jevreje u drugim krajevima Jugoslavije. U to vreme je u Prizrenu našlo utočište i živelo u ilegalstvu i sa lažnim dokumentima i nekoliko jevrejskih porodica kojima je uspelo da prebegnu iz Beograda i drugih delova Srbije. Sećam se da je moja majka pomogla nekima od njih da nađu stan.

Negde pred kraj 1941, moj je otac bio uhapšen. Ne baš zbog jevrejskog porekla. Italijanske vojne vlasti su uhapsile u to doba, verovatno kao preventivnu meru, nekoliko stotina najobrazovanijih Srba i Crnogoraca. Među njima i mog oca. Bilo je tu učitelja i pravnika, profesora i uglednijih ljudi sa čitavog područja Kosova i Metohije. Svi oni koji su potencijalno mogli biti vođe nekakvog otpora okupacionim vla-

stima. Svi su bili prebačeni u jedan italijanski logor u Albaniji, pored Preze. Među njima je bio i deo ilegalnog rukovodstva komunista sa Kosova i Metohije. Moj otac je u tom logoru proveo oko dve godine, sve do kapitulacije Italije, septembra 1943.

Posle hapšenja moga oca, naš stan je bio konfiskovan u korist italijanskih oficira. Dobili smo nedelju dana da spakujemo sve naše stvari i nameštaj. Ja i moja majka smo bili primljeni u stan naših prijatelja Jakićevih. Advokat Dragutin Jakić proveo je ceo rat u nemačkom zarobljeništvu. A mi smo, sve to vreme, izuzev kratkog perioda našeg boravka u Albaniji, proveli zajedno sa Nelom-Anom Jakić i njenim ćerkama, Biserkom i Ivankom. Teta Nela je perfektno znala italijanski, pa nam je pomagala da nekako preživimo, sve dok nas Nemci nisu uhvatili, početkom 1944. godine. Moja majka je plela vunene čarape i džempere a ja sam ih prodavao italijanskim vojnicima. Sa tim parama i našom ušteđevinom kupovali smo najpotrebnije. Za ovu nesebičnu pomoć u teškim danima, Ana-Nela Jakić, koja danas živi u Zagrebu, proglašena je od Jad Vašema u Jerusalimu, početkom 2002, u svojoj 95. godini, za „Pravednika među narodima“.

Ja i moji školski drugovi bili smo nekako slobodni u toj okupaciji. Škola i učitelja nije bilo. Živeli smo, ustvari, na ulici sa raznim nestašlucima i ludim idejama. Vrzmajući se po kafanama u kojima su sedeli italijanski vojnici i oficiri, pokušao sam da upotpunim svoju zbirku maraka. Prva italijanska rečenica koju sam naučio bila je: „Avete francobolli?“ (Imate li marke?) Za kratko vreme naučio sam da govorim italijanski do te mere da su neki Albanci mislili da sam italijanskog porekla. Italijanski vojnici sa kojima smo kontaktirali bili su uglavnom dobroćudne naravi. A mi, deca, često smo uspevali da ih nasamarimo.

ICA IZ PODKALJAJE

Jedna nedelja iz tog vremena bila je odlučujuća za ceo moj životni put. Bila je to ona nedelja, zimi 1941, kada je trebalo da upakujemo ceo naš nameštaj i stvari iz našeg stana, koji su Italijani konfiskovali. Pozvali smo jednog stolara da nam pri tome pomogne. Bio je to dvadesetogodišnji Ica Naumović iz Podkaljaje. Ja sam mu davao eksere i lestvice. To je bila prilika da razgovaramo i „bistrimo“ situaciju. Upakovane stvari smo rasturili kod naših suseda. Kada smo se posle oslobođenja moja majka i ja vratili iz Bergen Belzena u Prizren, našli smo jedan od tih sanduka sa nekim stvarima za nas neprocenjive vrednosti: porodične fotografije, dokumenta moga oca, neko-

liko njegovih rukopisa i neke knjige iz naše biblioteke, kao i jedan persijski ćilim iz naše gostinske sobe. Bili su to jedini ostaci mog idiličnog detinjstva.

Ica je bio skojevac, jedan od malobrojnih pripadnika ilegalne omladinsko-partijske organizacije u Prizrenu. Krajem 1944, kao pripadnik Šarplaninskog partizanskog odreda, on je poginuo. U nedelji kada smo pakovali naš nameštaj, Ica me je „organizovao“. Imao sam 11 godina kada sam se priključio ilegalnoj grupi dece mojih godina i nešto starijih. Sastanci su odražavani u rejonu siromašnih Srba Prizrena, zvanom Podkaljaja, koja se nalazila ispod Kaljaje, srednjevekovne otomanske tvrđave na brdu iznad grada, na kojoj su italijanski okupatori napisali ogromnim slovima fašističku parolu: „REX – DUX“. Na prvom ilegalnom sastanku, naš stariji vodič, stariji brat jednog pripadnika naše dečije ilegalne grupe, objasnio nam je šta znači „konspiracija“ – ni reči nikome, pa čak ni roditeljima. Tako sam ušao u jedan svet sa tajnim avanturama, ali sa veoma „nedečijim“ ciljevima: „Smrt fašizmu – sloboda narodu!“ Moj prvi praktični prilog „Pokretu“ bili su medikamenti moga oca koje sam pažljivo upakovao u jednu kutiju i dao na raspolaganje ilegalnoj organizaciji. Skoro godinu i po dana, čitave 1942. pa do leta 1943, bio sam potpuno zaokupljen tom ilegalnom aktivnošću u „konspiraciji“. Čak ni moja majka, zauzeta preživljavanjem, nije znala gde ja to švrljam satima. Dobio sam nove drugove, a sa onima starim iz osnovne škole sve su veze bile prekinute. Oni su nastavili da se igraju klikerima, a ja sam za klikere našao novu upotrebu...

Na ilegalnim sastancima veoma tiho smo pevali za nas još nepoznatu pesmu: „Crven je istok i zapad, crven je sever i jug...“ Jednom je naš stariji drug doneo delove jedne na šapirografu primitivno umnožene knjige da je „prorađujemo“. Slova su bila jedva čitljiva a rečenice, koje smo teškom mukom uspeli da odgonetnemo, bile su još manje razumljive. Bili su to delovi jednog ilegalnog izdanja „Kratkoga kursa...“ Mi smo dobro shvatili ko su to albanski „balisti“ ili „dražinovci“, ali nismo uopšte razumeli šta je to „bund“... Bio je to jalov pokušaj ideološkog potkivanja prizrenske ilegalne dečurlije. Za nas je bilo mnogo interesantnije da delimo letke ispod pragova kuća da nas niko ne vidi. Nešto kao nova verzija poznate igre „lopova i žandarma“... Bili smo, naravno, oduševljeni kada je 1. maj osvanuo, ne sećam se da li je to bilo 1942. ili 1943, sa ogromnim pocepanim slikama Musolinija i kralja Vitorija Emanuela III, koje su okupatori postavili na jednom zidu kuće na Šadrvanu u centru grada. A

velika parola REX - DUX na zidu Kaljaje bila je premazana belim krečom. Žandarmi i policajci nekoliko dana su se šunjali po gradu da otkriju one koji su to učinili.

Imali smo i druge zadatke. Neke sitne sabotaže protiv okupatora. Trebalo je da krademo oružje ili delove oružja od italijanskih vojnika po kafanama, što nam je ponekad i uspevalo. Postavljali smo skrivene daščice sa ekserima ispod okupatorskih automobila. Kada bi automobili krenuli morali su, posle nekoliko metara, da menjaju gume. Veoma popularna sabotažna aktivnost bilo je sipanje šećera ili peska u benzinske rezervoare vojnih kamiona. A naši su klikeri postali istinsko surovo oružje. Prizren se nalazi u brdskom predelu, te su okupatorske vojne snage najčešće koristile mazge sa prenos težeg oružja, municije i opreme, iz jednog u drugi kraj. Mi smo tim mazgama ubacivali klikere u uši, od čega su one gubile ravnotežu. Bio je stravičan prizor kada su mazge padale sa teretom i nemoćno se koprcale na zemlji.

Imali smo i neke obaveštajne i stražarske zadatke. Pažljivo smo pratili pokrete vojnih jedinica u gradu i o tome izveštavali naše starije drugove. Postavljali su nas po raznim ulicama i uglovima kada su se održavali važni ilegalni sastanci pa smo unapred, dogovorenim znacima i signalima, obaveštavali starije drugove o potencijalnim opasnostima i nepredviđenim prolaznicima. Kao vrhunac te aktivnosti označio bih događaj koji se desio jednog dana, negde pred kraj proleća 1943. Rasporedili su nas oko Podkaljaje. Direktiva je bila da budemo osobito budni. Na svake sumnjive pokrete nepoznatih ljudi trebalo je da odmah damo signal. Niko od nas nije znao o čemu se radi. Mnogo godina kasnije doznao sam da je tada održano važno pokrajinsko savetovanje uz učešće Svetozara Vukmanovića-Tempa, koji je u svojstvu emisara Vrhovnog štaba bio na putu za Albaniju. U analima NOP-a to prizrensko savetovanje imalo je posebnu ulogu.

Zbog specifičnih uslova, antifašistički pokret na Kosovu, pa i u Prizrenu, bio je prilično slab. Naročito među albanskim življem, koji je bio zaveden idejom Velike Albanije. Tek u drugoj polovini 1943. i početkom 1944. dolazi do većeg učešća albanskih aktivista. Pa ipak, nije na odmet primetiti da je NOP bio jedini pokret za vreme okupacije u čijim su redovima bili pripadnici svih etničkih grupa ovoga kraja. Svi ostali su bili etnički potpuno čisti...

Posle oslobođenja, za te naše ilegalne avanture dobio sam značku pripadnika Saveza boraca i knjižicu sa potpisom Aleksandra Rankovića. Tu malu crvenu petokraku ja ponekad stavljam na rever mog

žaketa, zajedno sa drugim izraelskim medaljama, kada idem na dan Holokausta da pričam mladim izraelskim učenicima o svojim ratnim doživljajima.

LOGORSKI LEKAR

Ova ilegalna aktivnost prekinuta je našim odlaskom u Albaniju pred kraj leta 1943. godine. Bilo nam je rečeno da je moguće da posetimo oca u logoru, pa je majka rešila da odemo tamo kako bismo bili bliže ocu.

U doba detinjstva jedna okolnost mi je smetala da budem istinski „ilegalac“. Ja sam, naime, patio od teških angina. Naročito u zimskim mesecima. Dobijao sam visoku temperaturu i iskašljavao u nokšir ogromne količine gnoja. Na putu smo ostali desetak dana, u Tirani. Moja majka je odlučila da je to pogodno vreme da se otarasim mojih krajnika. Našla je jednog lekara-operatora. Platila mu je, verovatno nekim zlatnikom, pa smo tako stigli određenog dana u kliniku. Albanski lekar je sa mnom popričao na italijanskom, a onda me je postavio na neku vrstu zubarske stolice. Pokušao je da ušprica injekciju u moje krajnike kako bi ublažio bol prilikom operacije. Ja uglavnom ne volim da mi se čačka u grlu, te sam iznenada zatvorio usta, pre nego što je špric dotaknuo moje krajnike, i ustao sa stolice. Lekar je bio iznenađen, zajedno sa mojom majkom. Dok sam trčao prema izlazu, doprle su do mene reči albanskog lekara: „Pa, poznato je da su Jevreji kuka vice...“ Bio sam uvređen do dna duše. Sutradan sam uzeo majku za ruke i hrabro se javio albanskom lekaru, spreman da se otarasim mojih nesrećnih krajnika. Ovoga puta me je lekar samo malo ošamutio hloroformom, pa je jednom malom zaoštrenom kašičicom, za mene bolno, izvadio krajnike. Potapšao me je po ramenu i rekao: „Nedelju dana treba da jedeš samo sladoled...“ I tako, sa mnom ojačanim, krenuli smo ka albanskim partizanima...

Na putu ka očevom logoru smestili smo se u jednoj sobi u varošici Kruja, sedištu legendarnog Skenderbega, srednjevekovnog vođe albanskih ustanika protiv Turaka. Bili smo nedaleko od sela Preze, gde se nalazio očev logor, u dolini okruženoj brdima.

Imao sam nekoliko prilika da posetim oca u italijanskom logoru u Prezi. Ocu sam donosio pakete sa namirnicama koje je majka pripremala. Njoj nisu dozvolili da poseti oca. On je tamo radio kao logorski lekar. Imao je jednu malu baraku sa ordinacijom. Italijanska vojna uprava logora držala je sve pod strogom kontrolom. Ali se sve to ne

može uporediti sa režimom u nemačkim konc-logorima. Na zidu, iznad mog radnog stola, u stanu u Jerusalimu, stoje dve fotografije iz tog vremena. Jedna je slika moje majke u turskoj prizrenskoj nošnji, sa šalvarama, snimljena negde tridesetih godina. A na drugoj, moj otac i ja stojimo zagrljeni pored baraka logora u Prezi. Ja u kratkim pantalonama i sandalama, a moj otac u tamnom prsluku i košulji dugih rukava. Neko nas je tada, u leto 1943, slikao i ta je, meni draga fotografija, sačuvana zajedno sa još nekim fotografijama logoraša u Prezi. Moj otac je bio niskog rasta, sa velikom ćelavom glavom, malim štucovanim brkovima, visokim čelom, kratkovid, sa naočarima. Njegova pojava bila je sušta suprotnost kršnim Crnogorcima i Srbima koji su se obreli u tom italijanskom logoru.

Zbog ratne situacije i mojih mladih godina, ja nisam imao mogućnosti da ga istinski upoznam. Četrdeset godina kasnije, imao sam prilike da čujem neka dirljiva svedočanstva o mom ocu iz tog perioda. Tada sam sreo, u Beogradu, Arsa Milatovića, predratnog crnogorskog komunistu, koji je posle rati bio viši funkcioner u SIP-u (ambasador u Albaniji, Rumuniji i Poljskoj, načelnik političkog odeljenja u SIP-u). On se družio sa mojim ocem u vreme svog dvomesečnog boravka u logoru u Prezi. „Bio je savršeni intelektualac, sa ogromnom erudicijom i vrsni lekar“ – kazivao je Milatović. „Bio je čovek fine naravi, vrlo komunikativan, pošten i human. Vrlo živahan. Među logorašima veoma omiljen. Svi smo žedno slušali njegova učena predavanja o Francuskoj revoluciji i o Rimskoj imperiji. U dugim logorskim satima sa njim smo igrali šah ili gledali kako on igra. Među nama bio je najbolji šahista. Tada sam prvi put u životu video kako se igra simultanka koju je doktor igrao sa više njih i sve ih je pobedio“. U jednom pismu koje mi je pokojni Arso Milatović pre toga poslao, oktobra 1981, napisao mi je: „Ljubaznost, kultura i humanost vašega oca ostavila je na nas veliki utisak, te smo ga zadržali u divnoj uspomeni. On je sa nama delio sve teškoće kolektiva kao pravi drug. Tada nam je pričao o svom sinu. Još tada sam čuo i zapamtio vaše ime. Posle rata, drugovi iz naše grupe, koji su se vratili da rade na Kosmetu, pričali su mi da dragi nam doktor Tajtelbaum, naš učitelj u šahu i u kulturi, nije preživeo rat...“

SA ALBANSKIM PARTIZANIMA

Slučajno sam se našao u poseti kod oca u logoru, 8. septembra 1943. godine. Na dan kapitulacije Italije. I tako sam doživeo dan oslobođenja logora u Prezi. Glasine o kapitulaciju brzo su se proširile

među logorašima. Kod italijanskih vojnika osetila se uznemirenost i neizvesnost. Već u podnevnim časovima, predstavnici logoraša počeli su da pregovaraju sa italijanskim komandantom o oslobođenju. On je to kategorički odbio, pošto nije dobio nikakva uputstva od svojih pretpostavljenih koji su već pobjegli. Posle neuspešnog pregovaranja, logoraši, oduševljeni kapitulacijom Italije, počeli su da pripremaju proboj logorske ograde. Rasklopili su drvene krevete i „naoružali“ se motkama. Ali, već u popodnevnim časovima primećena je jedna kolona kako se spušta sa obližnjeg brda. Bili su to albanski partizani koji su za kratko vreme opkolili logor. Na kraju je italijanski komandant logora kapitulirao. Susret logoraša i partizana bio je pun oduševljenja. Svi su se grlili i slavili. Posle toga većina logoraša priključila se albanskim partizanima. A i nas troje sa njima. Moj otac, moja majka, koja nam se priključila, i ja pošli smo sa partizanima u obližnje, skoro neprohodne planine. Usput smo prikupljali oružje razoružanih italijanskih jedinica. Svaki od nas, pa čak i ja, nosili smo po nekoliko pušaka u partizanske planinske baze. Sa albanskim partizanima ostali smo do kraja godine. Živeli smo po zabačenim planinskim selima, gde je moj otac lečio ranjene partizane i bolesne meštane. Ali, uskoro su došli teški dani. Nemci, koji su ubrzo zaposeli Albaniju, započeli su ofanzivu protiv partizana u brdima istočno od Tirane. Neke italijanske jedinice koje su se priključile partizanima, brzo su se raspale. Počelo je stravično povlačenje u planine.

Moj otac, zbog teškog napada čira u stomaku, nije mogao da izdrži ovaj napor. Počeli smo da zaostajemo i da se krijemo po zabačenim selima. Sećam se da je jedne noći izmoreni otac rekao: „Ne mogu više...“ Nismo znali šta da radimo. Otac je rešio da treba da nekako pređemo u Tiranu i da tamo preživimo do kraja rata. Ja sam se tome protivio, želeći da nastavimo sa partizanima. Otac je prekinuo ovu diskusiju: „Ako nas Nemci ovde uhvate, streljaće nas neminovno. A tamo imamo neke šanse da preživimo i da se nekako izvučemo...“

Čini mi se da u to doba, početkom 1944. godine, u albanskim gudurama, ni moj otac nije bio potpuno svestan da postoji Aušvic i gasne komore. Naravno, on je znao da Nemci progone Jevreje i da ih teraju u logore. Ali nije imao pojma da je u to doba većina evropskih Jevreja već zverski poubijano. Vesti koje su dolazile do nas u tim zabačenim delovima Albanije bile su veoma šture. Ništa nismo znali o tome šta se dešava u okupiranoj Evropi, pa ni o događajima u drugim delovima Jugoslavije. Bilo je nepotpunih vesti o situaciji na frontovima, ali su

retko dolazile vesti preko savezničkih stanica, osobito od BBC-a. Ali se ni tamo nije mnogo govorilo o sudbini Jevreja.

I tako smo, uz pomoć nekih albanskih seljaka, okolo-naokolo, prešli u Tiranu, koja je u to vreme vrvela od nemačkih vojnika i albanskih kolaboracionista. Unajmili smo jednu sobu u predgrađu i tako preživeli nekoliko nedelja, potpuno izolovani u atmosferi teške neizvesnosti. Jednoga dana moj otac se slučajno sreo sa nekim albanskim poznanicima iz Prizrena. Ispričao im je o svojim tegobama. A oni su mu dali savet: „Doktore, šta tražiš u ovoj, tuđoj sredini!? Vрати se u Prizren pa ćemo te tamo čuvati. Ionako smo ostali bez lekara...“ I tako smo se, početkom 1944. godine, vratili u Prizren. Ja sam se, za kratko vreme, opet povezao sa ilegalnom omladinskom grupom. Moj otac je lečio bolesne Prizrence i bolesnike iz okolnih sela. Među njima i nekoliko ranjenih partizana koji su ilegalno prebačeni u grad. Situacija u gradu je bila nesnošljiva. Nemci i albanski kvislinzi su švrljali po gradu ulivajući strah. Bilo je to nešto sasvim drugačije od italijanske okupacije. Ilegalci su počeli da nam pripremaju jedan bunker, da se sakrijemo. Ali su zakasnili. Nemci su nas pretekli.

ŠPANSKA ROMANSA NA SAJMIŠTU

U proleće 1944. godine bilo je već jasno da Hitler gubi rat. Do nas su stizale nepotpune informacije o Staljingradu, o savezničkoj invaziji na jugu Italije. Ali je atmosfera u našim krajevima bila veoma sumorna i puna neizvesnosti. Posle kapitulacije Italije, nemačke jedinice su veoma brzo učvrstile svoje pozicije u Albaniji i na Kosovu. Albanski kvislinzi, balisti, divljali su na tom području. Pa ni u situaciji poslednjeg čina Trećeg Rajha, nisu zaboravili na šaćicu Jevreja u tom delu Jugoslavije koji su nekako do tada preživeli. Akcija je sprovedena od strane pripadnika 21. SS divizije, imena Skenderbega, pod nemačkim komandantom Augustom Šmidhuberom (Schmidhuber). Bila je to ustvari prva akcija ove jedinice, sastavljene od albanskih dobrovoljaca sa teritorije Kosova, Metohije i Sandžaka. Oficiri su bili Nemci. U usklađenoj akciji nemačkog opunomoćenika za Albaniju i vojnog komandanta za Srbiju, sakupljeni su, jedan po jedan, Jevreji sa čitave teritorije Kosova i Metohije, kao i jevrejske izbeglice na teritoriji Crne Gore – svi oni koji su našli utočište na teritorijama koje su bile pod italijanskom vojnom upravom do njene kapitulacije septembra 1943. godine.

U Prištini svi smo utovareni u teretne vagona, na železničkoj stanici. Bez hrane i vode. Ova kompozicija, u pratnji esesovaca, počela je svoje putešestvije Ibarskom dolinom. Žed je bila strašna. Sećam se da je kompozicija stala na otvorenoj pruzi pored Ibra pa su nam dozvolili da pijemo mutnu vodu reke. Tako je počelo naše hodanje po mukama. Prva stanica bila je Sajmište, na drugoj strani Save, od Beograda. Tamo više nije bilo Jevreja. Sajmište se formalno nalazilo na teritoriji NDH. Ustaški stražari pod nemačkom komandom vodili su ovaj logor. Niko nije znao šta će biti sa nama. Samo su kružile priče o tragičnoj sudbini jevrejskih žena i dece iz Beograda od pre godinu-dve. Neki ustaški stražari u logoru dali su nam do znanja da nemamo nikakve šanse da preživimo, jer nijedan Jevrejin do tada nije preživeo Sajmište. Tu smo, možda prvi put, potpuno shvatili da se radi o našem golom opstanku.

Na Sajmištu smo ostali tri nedelje. Tu nam se priključilo nekoliko desetina jevrejskih izbeglica poreklom iz Bosne i Hrvatske, koje su bile našle sklonište u Crnoj Gori. Tu smo preživeli i savezničko bombardovanje savskog mosta. Koliko se sećam, jedna od bombi pala je i na prostoru Sajmišta. Jedna od zatočenica bila je ranjena, ili ubijena.

Ono što mi se duboko urezalo u sećanje sa Sajmišta, bilo je jedno tužno veče. Svi smo se nalazili u ogromnoj hali, u kojoj su bili izgrađeni drveni višespratni kreveti na kojima smo spavali. Prozori hale su bili polupani, zbog čega je noću bilo veoma hladno. Atmosfera je bila teška i tužna. Odjednom, iz jednog kutka te velike hale, začula se tiha melodija. Iz nekog drugog mesta i vremena. Jedna od naših Prištevki zapevala je lirsku sefardsku tužbalicu. U tišini, zvučala je kao molitva. Prvi put sam čuo sefardski melos. Same pesme se više i ne sećam. Ali sam mnogo kasnije, u sasvim drugom ambijentu, čuo tu melodiju sa Sajmišta.

Naša sudbina na Sajmištu bila je drugačija od sudbine naših pretходnika, koji su pobijeni u ovom logoru smrti. Sredinom juna utovareni smo u teretne vagona. Nedelju dana kasnije, ovaj transport sa 437 Jevreja stigao je u logor Bergen Belzen, na severu Nemačke. U spisakovima i nemačkim dokumentima svi smo bili naznačeni kao „albanski Jevreji“. Bio je to poslednji jevrejski transport sa teritorije Jugoslavije. Među njima i mi – moj otac, moja majka i ja. Moj trinaesti rođendan, „bar micvu“, „slavio“ sam u ovom logoru. Zajedno sa nama „albancima“ bilo je i mnogo holandskih Jevreja, među njima i Ana Frank, nekoliko desetina uglednih Jevreja iz Grčke. Kasnije su stigli i

drugi. Preživjele logorašice iz Aušvica. Pa čak i nekoliko stotina Jevreja iz Libije...

„BELA SMRT“ U BERGEN-BELZENU

Hebrejska slova, prvi put u životu, video sam napisana na pesku Bergen Belzena. Tu sam i prvi put čuo melodiju hebrejske pesme o Trumpeldoru, jednorukom junaku koji je pao na Tel Haju, pionirskom naselju na severu Galileje. U prvim, još podnošljivim mesecima u logoru, nas decu je prikupio mladi prištovski rabin Josip Levi, zajedno sa učiteljicom Hanom Levi (kasnije Has), iz Sarajeva. Učili su nas hebrejskoj azbuci na pesku logora... Ali je sve to bilo kratkoga veka.

Zašto nas nisu sve likvidirali, o tome je bilo nekoliko verzija i puno glasina. Jedna je bila da smo, kao „Albanci“, bili državljani zemlje koja je saveznik Nemačke. Po drugoj, Nemci su nas čuvali kako bi nas zamenili za svoje zarobljenike kod saveznika. Istina je bila da je Bergen Belzen bio planiran od Himlera kao sabirni logor za razne svrhe. Uključujući i mogućnost zamene...

Bergen Belzen je bio podeljen žičanom ogradom u nekoliko logora. Na spoljnoj visokoj ogradi, oko celog logora, bili su načičkani visoki stražarski tornjevi sa mitraljezima i reflektorima. A na samoj ogradi ljuljale su se crne tablice sa belim crtežom lobanje i ukrštenim kostima. „Ko se približi, biće ubijen bez opomene“ – stajalo je na tim tablicama na nemačkom.

Svi zajedno bili smo smešteni u takozvani „Stern lager“ (Zvezdani logor). Žene i deca u jednoj baraci, a muškarci u drugoj. Ali, u istom logoru. Nas su smestili u baraku broj 8. Već u prvim danima po dolasku podelili su nam žute platnene šestokrake Davidove zvezde, u čijoj sredini je bila reč „Jude“ („Jevrej“). Holandski Jevreji, koje smo već zatekli u logoru, imali su istu žutu Davidovu zvezdu, samo sa „Jood“, na holandskom. Majka nam je te žute oznake nekako prišila na odeću, kako su nam naredili. Nismo smeli da se krećemo po logoru bez nje.

Na ulazu u barake bio je prostor sa stolom i nekoliko drvenih stolica. Na ostalom prostoru bili su dvospratni drveni kreveti. Nekoliko meseci kasnije, kada su stigli transporti preživelih logoraša iz evakuisanih logora na istoku, bili smo još više stisnuti. Dodat je i treći sprat tih drvenih kreveta. Prostor je bio sasvim skučen. U baraci koja je bila građena za sto ljudi, na kraju je bilo smešteno preko četiristo. Svako je imao prostor za ležanje u širini od nekih pola metra. Spavali smo stisnuti, jedan pored drugog. Bez mogućnosti da se okrenemo. U počet-

ku je nekako išlo. Ali, nekoliko meseci kasnije, kada su počele teška dizenterija i epidemija tifusa, situacija je postala strašna. Od iznemoglosti ljudi nisu mogli da vrše nuždu napolju, pa je curilo sa jednog sprata kreveta na drugi. Bilo je i stravičnih momenata, kada bi sused na spavanju umro preko noći, a da to niko ne primeti. Mogao je to biti i brat, i sestra, ili otac i majka.

Moj otac je pokušao da na početku radi u logoru kao lekar. Ali je već posle nekoliko nedelja bio toliko slab, zbog svog ulkusa, da je uglavnom čitavo vreme provodio ležeći i veoma retko, uz pomoć moje majke, izlazio iz barake.

Satima smo stajali na „Appell platzu“. Starešine baraka su nas postrojavali. Neko od esesovca na biciklu je pokušavao da ovaj stroj iznemoglih podvede pod jednu crtu. Teško onome ko bi iz te crte izašao! Pljuštali bi udarci. Posle su nas prebrojavali. I naravno, nikada tačan broj logoraša ne bi dobijali. Uvek su neki falili. Ili zbog iznemoglosti nisu mogli da izađu iz barake, ili pak što su već bili mrtvi u nekom ćošku... Trajalo je veoma dugo dok se sve to ne razjasni. I tako smo stajali beskonačno, na kiši, snegu i mrazu, dok se brojanje nije nekako uskladilo. Ti „apeli“ su bili karakteristična mešavina nacističkog sadizma i nemačke pedantnosti...

Do septembra-oktobra sve je nekako išlo „normalno“. Dobijali smo dnevne obroke. Ujutro, mutnu tečnost erzac kafe, u podne tečnu supu u kojoj je, tu i tamo, plovilo parče krompira ili stočne repe. Predveče su nam delili neku tečnost koja je trebalo da bude čaj. Sve to zajedno sa dnevnim obrokom hleba od dva santimetra debljine i parčetom margarina. Od kraja jeseni pa do oslobođenja, stanje u logoru postajalo je sve teže i nepodnošljivije. Naročito posle dolaska novog komandanta, Josipa Kremera, bivšeg komandanta Aušvica. Sve se srozalo u opšti haos i košmar. Komanda logora izgubila je kontrolu, a snabdevanje nije stizalo. Dnevne porcije hleba naglo su se smanjile do veličine kutije šibice. Umesto parčeta hleba od dva santimetra, jedan santimetar dnevno, umesto dve vodene supe sa stočnom repom, sada samo jedanput. Pa onda ni to. A bilo je i dana i nedelja kada ništa nismo dobijali.

Na početku, dok se to još moglo, odrasle muškarce su vodili na rad u obližnjoj šumi izvan logora. Trebalo je skoro golim rukama vaditi panjeve iz zemlje, koji su služili kao ogrev za nemačko stanovništvo okolnih naselja. Žene i odrasla deca radili su na rastavljanju starih istrošenih cipela koje su u velikim gomilama donesene u logor. Od delova tih cipela, koji su još mogli biti upotrebljeni, pravljeni su neka-

kva primitivna obuća sa drvenim donovima, koju smo mi logoraši nosili. Neki od nas su dobili one tipične holandske drvene seljačke „klompe“ (drvene papuče). One su bile teške i hodati u njima nije bilo jednostavno. Ljudi su vukli noge. Ali, imale su i jednu prednost: u hladnim danima, u njima su mogle da se postave krpe, pa bi se noge nekako ugrejale.

Naša najveća, a verovatno i jedina opsesija ipak je bila glad. Šunjali smo se satima po logoru tražeći otpatke hrane. Nekada smo sa zavišću gledali na naše holandske susede i naše vršnjake u tom delu logora. Bar u početku, oni su pokušavali da sačuvaju svoj dnevni red pa su zajednički, u porodici, jeli svoje siromašne obroke. Na daščicama su delili, veoma uredno, svoj dnevni obrok hleba za doručak, ručak i večeru. Za svaki obrok – po jedno malo parče hleba. Za nas, Balkance uvek je bila velika dilema: da li taj dnevni obrok odjednom pojesti, čim ga dobijemo? Pa da, makar za tren, osetimo nešto u ustima! Ili da nešto od tog obroka ostavimo za uveče, kako su to činili Holandani? Dok su nam još delili supe od stočne repe, mi deca pokušavali smo da ugrabimo istinski zgoditak: vrebali smo da, posle podele te vodene supe, prihvatimo prazne kazane, kako bi ih vratili u logorsku kuhinju koja se nalazila preko puta ulaza u naš deo logora i izvan žičane ograde. To je bila prilika da izližemo ostatke supe iz kazana. A što je bilo još važnije, i da ukrademo po neku stočnu repu koje su stajale na velikim gomilama pored logorske kuhinje.

U prvim mesecima dobijali smo i ukiseljene šumske puževe. Deljeno je to iz drvenih buradi. Na početku to niko nije mogao da jede, zbog teškog mirisa i neobičnosti tog jela. Kasnije je to postao „logorski delikates“. Retka porcija proteina. Od ukiseljenih puževa i seckane stočne repe pravili smo neku vrstu paštete. Ali se to vrlo brzo završilo. Nikada kasnije i nigde više nisam naišao na takve ukiseljene puževe...

Najvažniji ritual logoraša bio je kada su u barake donosili nekoliko četvrtastih hlebova, u kojim je bilo više strugotine nego brašna, pa ih je onda starešina barake sekao improvizovanim nožem, u stvari nanoštrenom ručicom kašike. Svi logoraši, koji su mogli još da stoje na nogama, okupljali su se oko stola na ulazu u baraku i pažljivo pratili kako „Block allteste“ (starešina bloka) meri jednim primitivnim lenjirrom te kriške hleba, ne bi li nekome odsekao milimetar manje. Uvek je bio veliki problem kako izmeriti okrajke ove četvrtaste vekne. Ovo parče hleba bila je mera za sve. Neka vrsta logorskog novca u najprimitivnijim uslovima „robne razmene“. Pasionirani pušači mogli su da, za dnevni obrok hleba, dobiju četiri cigarete, koje su snalazljivi uspe-

vali da nabave od nacističkih stražara ili pomoćnog osoblja u logoru. Za hleb se mogao nabaviti neki otrcani kaput i slično.

Dok sam se još nekako kretao, najviše vremena u logoru provodio sam skupljajući pikavce nemačkih stražara. To je bilo za moga oca koji je bio strastveni pušač. Na početku sam dobio za njega duvan „mahorku“, od ruskih zarobljenika koji su radili u logorskoj kuhinji. Satima sam se šetao po logorskom prostoru, gledajući na zemlju i skupljajući pikavce. To mi je postala skoro instinktivna navika. Dugo vremena posle oslobođenja, instinktivno sam se naginjao kada sam na ulici video neki pikavac. Trebalo je prilično vremena da se od toga odviknem.

Ne sećam se da li sam ikada u logoru gledao esesovcima u lice. Ako bih posle rata trebalo da identifikujem neke od tih zločinaca, verovatno to ne bih mogao. Ni jedno od njihovih lica nije mi ostalo u sećanju...

U susedstvu našega logora bio je ženski logor preživelih posle „marša smrti“, iz Aušvica. One su stigle početkom 1945. Ošišane, uvijene u krpe i ostatke prugastih haljina. Taj logor su vodile esesovke, inače veoma surove. U sećanju mi je ostao jedan prizor, koji sam video preko bodljikave žice. Eses nadzornica je besno tukla korbačem jednu logorašicu. Udarci su bili strašni, te je jedna žena pala na zemlju i koprcala se. A esesovka je nastavila da je tuče svojim crnim čizama po najosetljivijim delovima tela. Gledajući tu tešku scenu, mislio sam: kako to da jedna žena može tako strašno da tuče drugu ženu!?

Glad je za mene ostala najdublji fenomen logorskog doba. Iznujuća, hronična glad koja traje mesecima. Stomak je prazan a glava samo misli na neko jelo. Sve ostalo eliminisano je iz glave. I tako, iz dana u dan. Onaj ko to nije preživeo ne može da shvati taj osećaj.

Svi su se kretali po logoru kao aveti. Ljudi sa naduvenim stomacima, upalim licima i široko otvorenim staklastim očima. Iznemogli, potpuno apatični prema okolini i svojim bliskima. „Sindrom gladi“ bili su čirevi puni gnoja, sa teškim smradom. Ljudsko dostojanstvo se gubilo. „Muzlmani“. Živi kosturi. Bili smo skoro goli, jer se odeća koju smo doneli brzo istrošila. Prljavština i teška dizenterija ostavljale su svoje nepodnošljive tragove. Sve je tonulo u smradu, grozoti i izmetu. Primitivni klozeti su bili preplavljeni. Curilo je po logorskim stazama, iz logorskih baraka. Svuda. Sve se izmešalo. Mrtvi sa živima. Nije se moglo kretati a da se ne nagazi na neki leš ili upadne u baru izmeta i mokraće. Apatičnost je bila apsolutna. Jedni su ležali, skoro nepokretni od iznemoglosti. Drugi su se šunjali po logoru kao aveti, bez ikakvog odnosa prema okolini. Vaške svuda. Ovi sivi paraziti množili su

se nevidenom brzinom. Gnezdile su se u svakom šavu naše jadne odeće i na svakoj našoj dlaci. Mi smo bili kost i koža, a one, vaške naduvavale su se od naše krvi. U početku smo se naprezali da ih bištimo, kao važan deo našeg dnevnog reda u logoru. Tražili smo ih po šavovima i gnječili noktima. Bio je to sizifov posao. Naše nas snage izdale, a vaške pobedile. Zbog iznemoglosti niko ih se nije mogao osloboditi. A ono najužasnije – dolazilo je posle smrti. Kada bi neko umro, vaške, naviknute na toplotu ljudskog tela, izlazile su na površinu leša i prekrivale ga jednim sivim titrajućim slojem. Bio je to najsigurniji znak da je neko konačno izdahnuo. Jer su često i živi ljudi izgledali kao mrtvaci. Bila je to neka vrsta „bele smrti“ od vašaka...

Zima 1944/45. bila je zima pakla. Tifus pegavac je harao. Na desetine, na stotine ljudi umiralo je svakog dana. U poslednja tri meseca pred oslobođenje pomrlo je u logoru oko 45 hiljada ljudi. Logorski krematorijum, koji je danonoćno radio, nije bio u stanju da sagori sve žrtve. Pored baraka gomilali su se leševi. Leševe su slagali kao cepanice na lomači, polivali benzinom i palili. Te lomače ljudskih tela gorele su danima. Nad logorom je bio užasni zadah smrti, izgorelih ljudskih tela.

U tim poslednjim mesecima „nemački red“ se raspadao. Uprava logora se više nije brinula ni o čemu. Esesovci su se retko pojavljivali u logoru. Nemačka se raspadala. Logor se raspadao. Dok je vladao red, ubijali su sistematski. Sada se umiralo masovno, u „neredu“. Rezultat je bio isti.

U najtežim danima, kada se sve oko nas raspadalo, moja porodica je nekako pokušavala da se drži zajedno. Uglavnom, zaslugom majke. To nije, u tim uslovima, bilo tako jednostavno. Naše zajedničko držanje bilo je, možda, najuzvišeniji izraz da smo sačuvali ljudsko dostojanstvo.

A nekada je sa neba dolazila nada. Iz daleka su se čula zujanja motora teških savezničkih bombardera, pa tupe detonacije bombardovanja Hanovera i drugih industrijskih predela severne Nemačke. Kada je vetar bio darežljiv, na logor su padale uske trake od srebrnog papira koje su služile savezničkim avionima da onesposobe nemačke radare. Poslednjom snagom pokušavao sam da uhvatim te srebrne trake. Iz daleka su mi ličile na moje rasturene marke... Bili su to znaci da se kraj rata približava.

Kada su engleske jedinice oslobodile Bergen Belzen, 15. aprila 1944, odmah su shvatile da je nemoguće očistiti logor i dezinfikovati ga. Preživeli logoraši su bili izmešteni u obližnji nemački vojni logor. Hiljade neidentifikovanih leševa je sa buldožerima sahranjeno u

masovne grobnice, a sam logor Bergen-Belzen bio do osnova spaljen vojnim bacačima vatre.

Mi tada nismo bili tamo. Jednog aprilskog dana nam je rečeno da se svako, ko još može da hoda, pripremi za transport. Razlog za ovu nemačku odluku, nekoliko dana pred oslobođenje, ostao je nejasan. Himler ili neko drugi hteo je sa nama da nešto uradi, u tim poslednjim danima Trećeg Rajha. I tako su, početkom aprila 1945, iz našeg „Stern lagera“ evakuisana tri transporta. Uglavnom u pravcu jugoistoka. Prvi transport stigao je do Terezijenštata, drugi je bio oslobođen od Amerikanaca kod Magdeburga. Mi smo bili treći transport.

Desetog aprila, pet dana pre oslobođenja logora, naređeno nam je da idemo prema železničkoj rampi, oko osam kilometara udaljenoj od logora. Moja majka je krajem marta obolela od pegavca! Koračala je teškom mukom. A da se ne bismo rastali, vukao sam je na leđima do voza. Otac, koji je tada imao 54 godine, izgledao je kao stogodišnjak – nekako se vukao pored nas.

To što smo ja i otac (istina samo za nekoliko dana) preživeli strahote logora, to pre svega dugujemo mojoj majci. Ona je za nas bila kao kotva. Brinula se za nas a i za druge, pokušavajući da nađe dodatno jelo, od istrošene ćebadi nam je šila pantalone i košulje. A što je bilo najvažnije, ona je sa velikim naporom sačuvala naše dostojanstvo i jedinstvo naše porodice u strahovitim uslovima, kada se sve u logoru raspadalo.

Nas, oko 2 400 zatočenika Bergen-Belzena, Jevreja iz Holandije, Jugoslavije, nešto grčkih i francuskih, utovarili su u 60 furgona i, uz pratnju esesovaca, transport je krenuo u noć između 10. i 11. aprila. Tako je počelo naše „putovanje smrti“ po srušenoj Nemačkoj već u plamenu. Kasnije je taj voz nazvan „izgubljeni voz“. Prvo smo putovali preko Lunburga, na sever, u pravcu Hamburga. Pa je onda ova kompozicija, duga nekih 600 metara, skrenula na jugoistok, u pravcu Berlina. Pa onda opet na jug, do gradova Kotbusa i Lubena, pa u pravcu zapada, nedaleko od reke Elbe i mesta gde su se sastali sovjetski i američki vojnici. Lutanje po Nemačkoj, u zatvorenim vagonima, bez hrane i vode, trajalo je oko dve nedelje. Sa okana vagona, premreženih bodljikavom žicom, videli su se stubovi dima i čule udaljene detonacije. Pod udarcima Crvene armije Berlin je bio u plamenu. Bili smo bombardovani od savezničke avijacije koja, naravno, nije znala šta se nalazi u transportu. Mrtvi su bili sa nama, po vagonima. U retkim časovima, kada su nam dopuštali da izađemo i da nekako nabavimo vodu, izbacivali smo mrtve pored pruge i pokušavali da ih zakopamo u plitkim grobovima. U vreme tog košmarnog puta razboleo sam se od

tifusa, pa sam sve to preživeo u delirijumu sa visokom vatrom. Svega se sećam kao kroz neku maglu.

Rad Raula Tajtelbauma urađen u logoru

Noću, 23. aprila, naš voz se zaustavio na otvorenoj pruzi. Kada je osvanulo prolećno jutro, oko transporta više nije bilo nemačkih stražara. Napolju je vladala čudna tišina. A u vagonima, težak zadah izmeta, mokraćé i smrti. Neko je uspeo da naše vagone otvori. Ispuzali smo napolje. Zbog bolesti ja sam „zaboravio“ da hodam. Puzao sam na trbuhu. Posle nekoliko sati neko je povikao: „Rusi! Rusi!“ Izdaleka, kao u jednom snu, ili u jednom patetičnom ruskom filmu, videli smo grupu konjanika kako nam se približava. Bila je to prethodnica Crvene armije. Bili smo slobodni! Oni koji su to mogli, vikali su iz sveg grla i ljubili konjanike i njihove konje.

Nekoliko meseci kasnije, pre nego sto su bili repatrirani svojim zemljama, preživeli logoraši iz Bergen Belzena, poslali su pismo zahvalnosti Staljinu, karakteristično za to doba oduševljenja: „Svaki od nas pričaće svojoj deci i unučadi, iz pokolenja u pokolenje, sa

dubokom zahvalnošću, o ovim srećnim danima oslobođenja koje nam je donela pobedonosna Crvena armija. Posle nevidenih patnji vraćamo se u život kao slobodni ljudi...“

Oslobođeni smo nedaleko od mesta Trebic, u istočnom delu Nemačke. Pošto su se borbe i dalje vodile, sovjetski vojnici nisu imali vremena da se nama bave. Oni su čitavu našu kompoziciju prevezli do Trebica, proterali nemačke meštane iz kuća i nas smestili po njima dok ne dođu sovjetske lekarske ekipe. Naši oslobodioci su nastavili sa svojim napredovanjem.

Raul sa suprugom, danas, u Izraelu

Od iscrpljenosti nismo se mogli ni radovati slobodi. Ali su mnogi od nas, gladni, navalili na hranu koju su našli po kućama. Za neke je to bilo fatalno. Oko 200 oslobođenih logoraša je umrlo neposredno posle oslobođenja.

Dan-dva kasnije stigle su lekarske ekipe. Zbog straha od izbijanja epidemije tifusa, svi tifusari su bili prebačeni u poljske bolnice u okolini, u neku vrstu karantina. Tako smo se ja, moj otac i moja majka našli u jednom vojnom zarobljeničkom logoru, pored sela Milberg, koji je bio pretvoren u poljsku bolnicu. Ležali smo krevet do kreveta. Jednoga jutro, 29. aprila, šest dana posle oslobođenja, ja sam se probudio.

Pored mene je ležao moj otac, nepokretan. Preminuo je u snu. Reagovao sam skoro histerično krikom: „Nema Boga!“

Istoga dana smo zakopali moga oca na obližnjem groblju vojnih zarobljenika na ogranku jedne šume. Dva nemačka zarobljenika, u pratnji sovjetskog stražara na konju, iskopali su grob. Položili smo sандuk sa telom oca. Bio sam strašno uzbuđen. Dva nemačka zarobljenika su nešto među sobom mrmrljala. Učinilo mi se da kažu nešto kao „Der Verfluchte Jude“. Ni do dan danas nisam siguran da li sam to stvarno čuo ili mi se samo činilo. Prišao sam stražaru na konju i tužio te Nemce da psuju moga mrtvoga oca. Stražar mi je pružio korbač koji je imao u rukama: „Tuci ih“ – rekao mi je. Pokušao sam, ali nisam imao snage. Onda on uze korbač i počeo da goni Nemce uz jednu stazu, bijući ih korbačem. Običnom olovkom zapisao sam ime oca na jednoj dasci i postavio je na sveži grob.

Mnogo godina kasnije, negde u drugoj polovini 80-tih, boravio sam u istočnom Berlinu, kao izraelski predstavnik, na jednom međunarodnom kongresu boraca protiv fašizma. Zamolio sam organizatore da mi omoguće da potražim grob svoga oca u delu Istočne Nemačke, gde smo bili oslobođeni. Traganje za grobom je trajalo nekoliko dana. Tako smo stigli i u selo Milberg. Neki od starijih se setio da je tu, u okolini bio jedan logor vojnih zarobljenika u kome su, odmah posle rata, bili smešteni bolesni zatočnici koncentracionog logora. Pa se čak i setio da je postojalo groblje za ratne zarobljenike. Otišli smo da pronademo mesto gde se logor nalazio. Ostale su samo betonske osnove baraka, obraslih visokim rastinjem. Našli smo i mesto gde je, navodno, trebalo da bude groblje zarobljenika, u kome sam pokopao oca. Ali ni groblja više nije bilo, pa ni groba moga oca. Objasnili su mi da je negde 1947. godine došlo do poplave u ovim predelima, pa su plitko iskopani grobovi bili otkriveni a kosti umrlih rasturila je voda. Ostaci su bili pokupljeni i sahranjeni u jednoj zajedničkoj grobnici na seoskom groblju, sa malim spomenikom: „Za mir i slobodu umrlo je 3 000 vojnika i oficira raznih nacija koje su se borile protiv fašizma...“ Ni reči o jevrejskim žrtvama! Moj otac i ostale žrtve „izgubljenog voza“, koje su ovde pokopane, nisu bili „ni vojnici, ni oficiri“. Oni su bili obični Jevreji. U onom posleratnom haosu možda i nisu znali da oni postoje. I tako nisam uspeo da nađem grob moga oca u Nemačkoj. U Holokaustu nije bilo grobova....

Puno godina kasnije, listajući neke spiskove u komemorativnom centru „Jad Vašem“ u Jerusalimu, doznao sam da je moj redni broj u

Bergen Belzenu bio 4657, a ispred mene su bili redni brojevi mojih roditelja – 4656, moje majke i 4655, moga oca.

Na 50-tu godišnjicu oslobođenja, aprila 1995. godine, grupa od 200 preživelih iz „izgubljenog voza“, iz Izraela, Holandije, SAD, među njima i nekoliko desetina preživelih Jugoslavena, sastalo se u Bergen-Belzenu. Posle dirljivih sastanaka i komemoracije, mi smo, ovoga puta autobusima, rekonstruisali put „izgubljenog voza“. I tako smo opet, 50 godina kasnije, stigli u Trebic. Na mesnom groblju na kojem su, posle oslobođenja, bili sahranjeni neki od naših logoraša, postavili smo, u dirljivom aktu, spomen-ploču na nemačkom i na hebrejskom sa imenima 320 žrtava „izgubljenog voza“. Među njima i ime moga oca, dr Josefa Tajtelbauma.

Nekoliko nedelja posle smrti mog oca, majka i ja smo rešili da se na svoju ruku vratimo u Prizren, ne čekajući organizovanu repatrijaciju. Nama se priključila i Bela Abramović iz Prištine. I tako smo, pošli na put po Evropi koji je trajao oko mesec dana. Umesto žute Davidove zvezde, majka je zašila na našim kaputima jugoslovensku trobojnicu, sa petokrakom u sredini. Tako je bilo uobičajeno među mnogobrojnim zarobljenicima i logorašima oslobođenim u Nemačkoj. Svaki sa svojom zastavicom. U to vreme Jugoslavija i Tito otvarali su sva vrata, bolje od svake punovažeće vize. Na ruskim topovima, kamionima, prepunjenim vagonima koji su putovali porušenim prugama, pešice. Prošli smo porušenim Drezdenom, pa preko Praga, Budimpešte i Beograda. U Prizren smo stigli u drugoj polovini juna, na kamionu koji je iz Uroševca vozio brašno. Kada smo sišli pored Bistrice, bili smo potpuno beli od brašna. Kao duhovi iz drugoga sveta. Niko nas nije prepoznao. Svi su bili iznenađeni da je familija opštinskog lekara preživela rat. Ali su nas lepo prihvatili i pomogli. Opet smo dobili sobu kod Jakićevih. Vratili smo se u život.

U Prizrenu smo ostali tri godine. Tu sam, u takozvanoj „partizanskoj gimnaziji“, pokušao da premostim izgubljene ratne godine. Tri razreda gimnazije, za godinu dana. Početkom 1948, majka i ja prešli smo u Beograd.

ODLAZAK SA ČIZMAMA

„Drug Tajtelbaum je rekao: ‘Ja sam vaš, ali treba da odem i pomognem izgradnju nove zemlje, odnosno Izraela!’ Mi smo svi plakali. Ja sam odsvirao sopstvenu kompoziciju: Mi smo mladi Titovi junaci!“ To je zapisao, dvadeset godina kasnije, moj školski drug iz Prve mu-

ške, Bora Ćosić, u svom poznatom romanu „Uloga moje porodice u svetskoj revoluciji“.

Lokomotiva je zapištala. Po svim literarnim konvencijama ovaj pisak je trebalo da bude žalostan. Ali je, možda, bio nekako mangupski. Ko bi se toga sada setio. Posle više od 50 godina. Beogradska željeznička stanica, koja se od tih vremena skoro i nije promenila, počela je lagano da se udaljava. Svi smo grunuli na okna vagona da još jednom mahnemo gomili ljudi ostalih na peronu. Oči su se malo ovlažile. U grudima je nešto steglo. Ali su to bile godine kada mladi nisu plakali. Bila je sramota dati oduška osećanjima. Bar meni, skojevcu koji putuje u neizvesnost.

Godinu dana pre toga, neki me drugovi potapšашe po ramenu. „Hajde da slavimo, dobio si državu.“ U prvom trenutku nisam shvatio o čemu govore. Onda sam se setio vesti koju sam pročitao u novinama. U Palestini je proglašena jevrejska država – Izrael. I eto, sada putujem u zemlju predaka. Ljudi na peronu postajali su sve manji. Nešto po strani, isticao se jedan kršan momak koji se opraštao od devojkе. Ni imena mu se više ne sećam. Ali njihov stas i lik ostali su mi duboko urezani.

* * *

EPILOG: Iz perspektive poznatog završetka ove moje životne priče, ona ima lirsko tužni prizvuk. Od kada znam za sebe, dakle od početka rata – onog velikog rata, jer je u međuvremenu bilo i drugih – trudio sam se da nekako utičem na stvarnost. A stvarnost se i te kako menjala. Ali su ti moji lični napori uglavnom ostali jalovi.

Pa ipak. Ja živim u Izraelu već 54 godine. Grob moje majke okrenut je Judejskim gorama. Ovde je jedina porodica koju imam. Već 44 godine održavam „socijalističko drugarstvo“ sa mojom suprugom Alizom. Izraelac po svim kriterijumima. Ratnik u svim izraelskim ratovima, od 1949. pa nadalje. Već penzionisani izraelski novinar sa četrdesetogodišnjim stažom. Okoreli opozicionar svih izraelskih političkih establišmenata. Sa puno ožiljaka i razočarenja. Pripadam vrsti koja izumire, bivših „Jugoslovena“. Ali sa jednom Domovinom u kojoj ja nisam rođen. Sa dve kćerke „cabarke“ (Anat i Iris) i sa četvoro unučadi, „cabara“ druge generacije (Elija, Imbar, Zohar, Joav). Sa godinama, vraćaju se sećanja na „prizrenske elegije“. Ali, nemam druge zemlje. Samo jednu. Ovu u kojoj su rođena moja deca i unučad. To je moja lična i istorijska lekcija iz Bergen-Belzena.

Ivona FRAJD

NEMAC MI SLUČAJNO SPASIO ŽIVOT

Ivona Frajd rođena je 1923. godine. Otac joj je bio iz Novog Sada, a majka iz Budimpešte. Rat ih je zatekao u Novom Sadu, gde je otac radio kao preduzimač, a Ivona i njen brat su pohađali školu. Svi njeni najbliži stradali su početkom rata.

Po oslobođenju, studirala je farmaciju i radila u fabrikama lekova. Ima kćerku i dva unuka. Kao penzioner živela je u Beogradu. Umrula je 7. oktobra 1992. godine i sahranjena je na Jevrejskom groblju.

Razgovor sa Ivonom Frajd vodio je Jaša Almuli za Fortunov video arhiv, za svedočanstva o holokaustu, na Jelskom univerzitetu, SAD.

Imala sam deset godina kada je Hitler došao na vlast u Nemačkoj i već, u tim ranim godinama, urezalo mi se u pamćenje kako moj otac sedi pored radija, izbezumljeno sluša vesti i, od svih glasova, Hitlerov glas koji se kao zloslutna grmljavina približava. Pored tog prvog nagoveštaja, posle nekoliko godina, počeli su dolasci izbeglica iz Nemačke i Austrije, iz Čehoslovačke. U većim ili manjim grupama prolazili su kroz Novi Sad. Pronosili su se strašni glasovi o tome šta se dešava. Odrasli oko nas su bili prilično uznemireni. Razmišljali su šta bi moglo da se uradi da bi se sačuvala deca., da se nešto učini da bi se izbeglo ono za šta su oni znali da je strašno, ali nisu mogli da zamisle šta zaista može da se desi. Moj stric, očev brat, koji je bio lekar, 1940. godine otišao je u Ameriku. Otac je rekao: „Ja sam star čovek, ne mogu da

sebi gradim nov život. Možda će biti teško, ali da krenem sada, da počnem ni iz čega, ne mogu!“ Moj otac je tada imao 52 godine. Otprilike takva bila su razmišljanja mnogih. Otac je bio preduzimač, gradio je puteve i imao ugled, stečen položaj, stan, sve sređeno.

Živeli smo u Jugoslaviji, bez antisemitskih incidenata. Ali, došao je 27. mart 1941. godine. Ja sam bila u osmom razredu gimnazije. Svi đaci naše škole izašli su na demonstracije ulicama Novog Sada. Prošli smo pored nemačkog kulturbunda. Bile su to mirne demonstracije. Sutradan ujutro, dok sam se spremala za školu, sedela sam u trpezariji. Radio je bio uključen i preko radija se čuo proglas u kojem kralj Petar proglašava da je preuzeo vlast. Nastala je erupcija oduševljenja, pogotovo u Srbiji, u Vojvodini, mislili smo da je time pakt raskinut. Izvikivane su parole: „Bolje grob, nego rob! Bolje rat, nego pakt!“

Taj dan, 27. mart bio je pun sunca, proleća, a približavanjem rata kao da je i vreme počelo da se menja. Od proleća nismo išli ka letu nego ka zimi, počeo je da pada sneg, a 6. aprila su počele da padaju i bombe. Nemačka je bez objave rata napala Jugoslaviju.

U Novom Sadu toga dana vazdušnih napada nije bilo, ali su se sirene bez prestanka oglašavale; čuli smo šta se dešavalo u Beogradu i o borbama koje traju... Nemci nisu stigli, okupirali su nas Mađari, 13. aprila 1941. godine. Pri ulasku u Novi Sad bilo je ubijanja u samom gradu, bilo je ubijanja uglednih ljudi i skupljanja talaca, Srba i Jevreja. I moj otac je bio pokupljen kao talac. Mađari su tražili otkup u novcu za taoce Jevreje. Opština je skupila veoma visoku sumu, ne sećam se koliku, tako da su taoци bili pušteni. Život je tekao pod terorom okupatora. Nije se znalo ujutro šta će se desiti tokom dana. I nama su došle izbeglice, u našu kuću – tetka, teča i njihova deca iz Beograda. Međutim, 15. maja objavljeno je da svi došljaci u Novi Sad moraju da napuste grad. Oni su se spremili da se vrate u Beograd. Tog jutra kad je trebalo da pođu, moj brat od tetke, koji je bio lekar, pokušao je da izvrši samoubistvo, trujući se. Time je, u stvari, spasao i sebe i svoje roditelje, jer oni su izašli iz transporta i njega odveli u bolnicu. Posle određenog vremena, bio je spašen. Ostao je živ i u Novom Sadu.

Te 1941. godine maturirala sam. Bilo mi je vrlo čudno što smo dobili nešto kao kurs iz mađarske istorije i geografije, koji smo morali da polažemo na maturi. Moj brat je bio četiri godine mlađi od mene. U to vreme nismo znali mađarski, a bila je samo jedna srpska gimnazija u Novom Sadu, i on je pohađao tu gimnaziju. Posle moje mature nastalo je teško leto, oca su vodili na prinudni rad, uz velika maltretiranja.

Majka je pokušavala da stupi u kontakt sa svojim rodacima u Budimpešti. Dogovori su se vodili negde oko novembra, s tim da je moj brat bio upisan u peti razred gimnazije u Novom Sadu. Majka se dogovorila sa direktorom škole da u decembru ne ide u školu, a da posle odmora, 12. januara, dođe da bi završio polugode. Tako smo došli u novembru u Budimpeštu – majka, otac, brat i ja.

*Majka i otac Ivone Frajd ubijeni su januara 1942.
u Novosadskoj raciji*

U Budimpešti smo imali rođake. Tamo je život bio relativno normalan. Mislim da je Jevrejima bila zabranjena državna služba, ali lekari su mogli da rade, vodili su radnje, za upis u srednje škole nije bilo ograničenja. Međutim, omladinu su počeli da teraju u radne bataljone. Moj brat je bio isuviše mlad za to pa se, prema dogovoru, 12. januara 1942. godine, sa mamom vratio u Novi Sad. Ja i tata ostali smo u Pešti. Tatu je uhvatio užasan nemir, pa je ubrzo i on otišao.

To je bila najhladnija zima koje se sećam. Tada sam bila upisana u neku francusku školu. samo da bih opet nešto učila. Ostala sam sama i pokušavala da stvorim kontakt sa svojim roditeljima i bratom. Uveče, 21. januara pokušala sam da preko pošte telefoniram u Novi Sad. Rekli su da su veze prekinute zbog hladnoće – 22. januara 1942. veze prekinute, 23. januara veze prekinute i 24. odjednom, u Pešti, pojavljuju se izbeglice iz Novog Sada! Moji rođaci saznali su šta se desilo. Nisu imali hrabrosti da mi kažu. Rekli su samo: „Ako hoćeš da saznaš, možeš otići na ovu adresu, oni imaju rođake koji su zajedno sa tvojim roditeljima.“ Ne sluteći, mislila sam da su uhapšeni, da je otac opet uzet kao taoc. Kada sam došla tamo i srela rođake mojih komšija u crnini, nisam odmah shvatila. „Bili su zajedno“, kažu. „Nisu valjda i deca?“ „Svi!“ „Šta je bilo?“ „Pred kućom, 23. januara ujutro, u pola deset, na temperaturi od dvadeset stepeni ispod nule, pijani mađarski žandari...“ Znam mesto gde su mi ubijeni otac i majka i brat i ceo komšiluk, gde je bilo Srba i Jevreja, koje su posle natovarili na kamione i bacili u Dunav. A Dunav je bio smrznut. Posle su pričali da su, celog proleća Dunavom plovili leševi do Beograda. Oni groba nemaju. Bila sam i u Jad Vašem i pred jerusalimskim spomenicima i videla da je Racija zabeležena. Zove se *Novosadska racija*, zabeležena kao jedna od tragedija jevrejskog naroda. Ali i moja lična, za ceo život, svakoga dana... U mojim godinama niko više nema roditelje, ali su to doživeli na jedan normalan način. Ja toga ne mogu nikada da se oslobodim.

Novosadska racija, u kojoj su stradali i moji roditelji, kako sam kasnije saznala, bila je nastavak jedne ubilačke akcije koja je počela nekoliko dana ranije, u Žablju, malom mestu severno od Novog Sada, a potom se proširila i u Novi Sad. Na plakatama u gradu 21. januara objavljeno je da je stanovnicima zabranjeno da izađu na ulice. Deo po deo grada bio je pročešljavan od strane mađarske žandarmerije. Ulazili su u kuće, u jevrejske i srpske, i izvodili ljude. Prvi i drugi dan izvodili su ljude na Štrand, tako se zvala plaža na Dunavu, u Novom Sadu. Tamo su čekali u dugačkim redovima, videli šta se dešava. Zvanični pretekst za taj pokolj bio je odmazda za neku pobunu koja se, navodno u Bačkoj, digla protiv mađarske okupacije. Sami Mađari, posle rata, čitala sam mnogo o tome, kažu da je to ustvari bilo inscenirano od strane mađarske žandarmerije, da su oni prikazali neke vojnike koji su tobože bili ranjeni. Žandarmeriji su date velike količine alkohola i, po strašnoj zimi, terali su ih da vrše pokolj. Već 23. januara, poslednjeg dana racije, nisu odvodili na Dunav nego su ubijali ispred

kuća. U Miletićevoj ulici, u kojoj su stanovali moji roditelji, u centru Novog Sada, iz svake kuće stradalo je bar nekoliko ljudi. Moji roditelji su izvedeni u pola deset pre podne, a u pola dva je došlo naređenje iz Budimpešte da se akcija obustavi. U međuvremenu, jedna velika grupa ljudi, Srba i Jevreja, bila je odvedena u Dom kulture u Novom Sadu, gde su čekali svoj red. Međutim, te ljude su legitimisali i, negde u večernjim časovima, između šest i sedam sati, pustili ih kućama. Među njima je bila i porodica moje tetke. Kada sam, posle toga, došla u Novi Sad, ušla sam u stan i videla ostatke doručka. Niko kasnije nije ulazio, a čula sam da je bilo slučajeva da su posle pokolja pljačkali sve; međutim, kod nas je sve stajalo kao da su moji s pola doručka izašli na ulicu.

Ja koja nikad nisam bila sama, ja koja sam do moje 18. godine bila okružena pažnjom i ljubavlju, odjednom sam se našla sama na svetu, u jednom opasnom i zlonamernom svetu. Ostala sam u Pešti, gde je život bio vrlo čudan. Boravila sam u stanu u koji su moji roditelji došli u novembru. Imala sam sredstava za život. Roditelji su mi bili imućni, majka je imala i kuću pa smo imali i prihode, materijalnih problema nisam imala.

Situacija u Mađarskoj bila je čudna. Mađarske vlasti su, kako je vreme proticalo, već negde 1943. godine osetile da nisu na pravou strani u ratu pa su činili neke stvari koje ne ukazuju na čvrsto savezništvo sa Nemačkom. Mađarska je tada bila prepuna izbeglica iz Poljske. Bilo je Jevreja sa lažnim papirima, bilo je Poljaka, postojao je čak i veliki logor za Poljake. Ti Poljaci su dobijali pomoć od mađarske vlade. Mađari su počeli polako da se, po mogućnosti, prebacuju na drugu stranu. Međutim, 19. marta 1944. godine Nemci su ušli i okupirali Mađarsku. Nemcima je bila jasna igra Mađara. Nas je uhvatila panika, pogotovu mene koja sam znala šta to znači i šta može da nam se desi. Imala sam prijatelje Poljake i preselila se iz stana gde su me svi znali i nastanila se u drugom kraju Pešte, gde me niko nije poznavao. Međutim, 20. aprila 1944. godine, jedan iz naše grupe bio je uhapšen od Gestapoa. Nije bio Jevrejin; a 28. aprila uhapšena sam i ja. U stvari bili su uhapšeni skoro svi iz naše grupe. To je bila studentska grupa. Ja sam uzela lažne papire po kojima sam bila hrišćanka. Među Poljacima bilo je i Jevreja i nejevreja, iako su svi, na papiru, bili arijevci. Nemci su tačno znali ko sam, kako se zovem, i ostalo. To je odao onaj prvi koji je bio uhapšen.

Odvedena sam na saslušanje u Gestapo. Tražili su legitimaciju i pitali odakle mi. Rekla sam da sam je kupila, ne sećam se od koga.

Rekla sam kako se zovem. Upisana sam pod mojim imenom i prezimenom.

Od 28. aprila 1944. godine do 15. maja bila sam u zatvoru u Budimpešti, a posle su me prebacili u logor blizu Pešte, koji se zvao Kištarča. To je bio logor-sanatorijum, gde smo svi bili u svojoj odeći, hrana je bila zatvorska, mogli smo da primamo pakete, čak sam dobila i jedan paket sa nekim stvarima. Iz Kištarče, gde sam bila otprilike mesec dana, poslali su maricu, kamionet, samo po mene, kojim sam vraćena natrag u zatvor. U zatvoru u ulici Fej (Fő utca) samo sam prenoćila. Narednog dana vozom su nas prebacili u neki logor blizu Beča. Tamo sam opet bila u grupi sa Poljacima i sa još dvoje-troje koje do tada nisam poznavala. Logor u kojem smo se našli bio je, u stvari, radni logor za strane radnike, ali mi nismo radili već smo bili kao u konfinaciji. Čekali smo da nas transportuju dalje.

Iz bezbrižnih dana u porodičnu tragediju: Ivona i brat Ivan koji je, takođe, zajedno sa roditeljima ubijen u Novosadskoj raciji

Posle valjda nedelju dana, prebacili su nas u zatvor u Beču, gde smo samo prenoćili i gde je jedna žena, koja je iz Aušvica bila vraćena na proces koji se vodio protiv nje, ispričala šta se tamo dešava. U to vreme, preko Radio-Londona već su davali obaveštenja o tome šta se dešava po nemačkim logorima; međutim, to šta smo čuli bilo je suvi-

še užasno da bi čovek mogao da veruje. Ta žena nam je ispričala da se u Aušvicu nalaze lažni tuševi, koji su ustvari gasne komore, da se tamo nalaze krematorijumi, gde leševe odmah spaljuju. da čitavi transporti vozova idu tamo. Mi smo slušali ali nismo mogli da verujemo. Sutradan smo krenuli. Nekim čudom nisam putovala transportom iz geta, već sam putovala normalnim vozom, čuvana od policije. Naša grupa je bila mešovita. Bilo je i Jevreja, bilo je ljudi iz Beča, bila je i jedna žena iz mešovitog braka koja je do jula 1944. živela u Beču. Međutim, i nju su pokupili. Stigli smo u Aušvic 6. jula uveče. Pošto nismo bili transport iz geta, kompozicija nije bila velika, nismo stigli na stanicu Birkenau, koja je bila neposredno ispred gasne komore, nego smo stigli na glavnu stanicu Aušvic, udaljenu otprilike 3 kilometra od Birkenaua. Sišli smo sa voza i bili odvedeni u logor. Išli smo pešice putem od tri kilometra i približavali se paklu. Imala sam osećaj, i taj osećaj me nije napuštao za sve vreme koliko sam bila u logoru, da se nalazim na nekoj drugoj planeti. Da je to nešto što nema nikakve veze sa onim što sam do tada videla i gde sam do tada bila. Približavali smo se noću. Iz daleka su se videli krematorijumi, bilo ih je tri, koje sam ja videla, koji su radili i izbacivali ogromne plamenove. Prvo ogroman plamen a onda nad plamenom dim. Gust dim i gust plamen.

Ušli smo u logor i videli da se u njemu kreću živi ljudi, neke čudne spodobе, do glave očišane. Nismo mogli da ustanovimo ko je muško a ko je žensko. Hodali su u ritama. Približavali smo se prijemnoj službi. Ta služba sastojala se od jedne grupe zatvorenica koje su nas tamo primale i govorile: sad sedite tu, sad ćete ići na tuširanje. Odmah smo pomislile da ćemo ići u gasnu komoru. Međutim, mi smo stvarno otišle na tuširanje. Posle toga smo očišane do glave, pa su nas tetovirali, oduzeli nam stvari, dali neke rite, neke rasparene cipele, neko je dobio i dve leve, neko jednu klompu i jednu sandalu.

Odjednom smo se našli u paklu! Tada sam prvi put pomislila: „Hvala Bogu da to moji roditelji nisu doživeli!“ Našli smo se, u stvari, u Birkenau. Birkenau je leta 1944. godine bio najveća fabrika smrti koja je ikad postojala. Koliko sam kasnije saznala, tamo je svakog dana ubijano 14 000 ljudi!

Naš transport nije išao na selekciju, svi smo ušli. Sa nama je bila i jedna stara gospođa, koja je, srećom, ostala sa nama. Svi smo ušli i svi dobili svoje brojeve. Ja imam broj 82479.

Bili smo smešteni u baraci koja je bila sastavljena od tzv. koje, to su bile kao prične na sprat, a na svakoj prični moglo je da spava dvoje. A spavalo ih je po osam na svakoj prični, i to na zemlji, i na prvom spratu. Na svakom ležištu bilo je tridesetak žena koje su se jedva

micale. Bilo je leto, širio se smrad, a kad bi pao mrak, krenula bi najezda stenica.

Dan je počinjao svitanjem, kada smo morali da izađemo iz barake na tzv. cel apel. Postrojavali smo se po pet i stajali dok ceo logor i sve u logoru ne prebroje. Ako se broj ne bi složio, cela procedura se ponavljala i produžavala za još dva-tri sata. Bez obzira na sunce, sneg ili kišu, po svakome vremenu. Izlazili smo u odeći u kojoj smo i spavali. Onaj ko se nije „opekao“ i nije bio svestan toga da, ako ne stavi obuću sebi ispod glave, ujutro se budio bez obuće. U takvim okolnostima ljudska solidarnost potpuno otkazuje. Tu solidarnosti nema. Niko se nije našalio da hleb koji se delio za doručkom ne pojede odmah. Ako bi hteo da ga sačuva do sledećeg obroka, negde bi sigurno nestao. Uslovi života, ako se to može nazvati životom, bili su takvi da je bilo neshvatljivo da tu čovek može da preživi i nekoliko dana. Prvih dana hranu niko nije mogao da okusi. Posle je glad postala tako strašna da više ni o čemu drugom nismo mislili nego o još jednoj porciji te iste hrane. Dobijali smo takozvanu „jager supu“ koja se sastojala od lišća sa brašnom, i hleb. Na kraju cel apela delili su neku tekućinu i nazvali je kafom. Naravno, ljudi su vrlo brzo počeli da slabe, počele su da se javljaju razne bolesti. Prvo, dizenterija u strašnom obliku. Takva dizenterija je značila užasne muke. Nužnici su bili zajednički. U stvari, to su bile rupe ograđene ciglama, gde su ljudi sedeli, jedan pored drugoga, svejedno ko pored koga. Oko vode za umivanje vladala je takva borba da, ako je čovek stigao, jedanput u nedelju dana, da se izbori za jedno umivanje, onda se dva-tri dana osećao kao car.

Počela su kožna oboljenja, od avitaminoze do šuge. Pa avitaminoza u ustima. Ljudi su umirali. U logoru je vršena selekcija. I ja sam bila u jednoj takvoj selekciji. U tom mnoštvu, uvek ste bliski sa jednim ili sa dvoje ljudi, jer u tom velikom broju ljudi čovek se vezuje za nekoga. Tako je bilo i sa mnom i jednom mojom prijateljicom koju su odveli u selekciji. Ona se zvala Felicita Slandal i bila je rodom iz Varšave. Svi njeni su već bili pobijeni, kao i moji, i stalno smo o tome pričale. To nas je i zbližilo. Kad je bila selekcija, doktor Mengele, sa još dvojicom, došao je u našu baraku. Sve smo morale biti gole i prodefilovati pored njega. Koga je zaustavio, tražio je da mu se zapiše broj. Nju su zapisali. Ona je znala tog momenta, i ja sam znala, i svi smo znali šta to znači. Posle dva dana došli su i prozivali brojeve koje su zapisali. Ona je prvo ćutala, gledale smo se, a onda je otišla. Imala je dvadeset godina i otišla je svojim roditeljima.

Ja nisam otišla. Ja sam to sve preživela i, negde krajem decembra, došla sam u bolnicu. Bila sam bolesna od iscrpljenosti.

A 1945. godine, 12. januara, Nemci spremaju likvidaciju logora. Približavali su se Rusi. Mi u bolnici nismo imali ni odeću koja se nosila u logoru.

Nemci odvođe zatvorenike, ali šta će raditi s nama? I opet neko sa kim sam bila bliska. Počeli smo da razgovaramo šta da radimo. Palo nam je na pamet da se prijavimo i mi. Ogrnuti ćebadima, izašli smo na zimu. Nemačkin koji organizuje transport upitao nas je: „Gde ste pošli?“ Ja kažem: „Da se prijavimo.“ „Vraćaj se nazad!“

Tom čoveku imam da zahvalim za svoj život. Jer, ljudi koji su tada pošli dalje bili su desetkovani. Mučili su se jedno vreme, išli su vozom, onda su ih naterali da pođu pešice. Iz logora u logor, dalje, po Nemačkoj. Bilo ih je koji su oslobođeni tek u maju 1945.

A mi smo oslobođeni 27. januara 1945. godine. Vratila sam se u bolnicu. To je bilo 18. januara 1945. Nemci su napustili logor. Rusi još nisu došli, a Nemci su otišli. Vratili su se još jedanput. Vratili su se u četvrtak, poubijali jednu grupu, i opet otišli. U subotu popodne, onda kada u januarskim danima pada mrak, u logoru se pojavio prvi ruski vojnik. Bili smo oslobođeni.

Marta STANIČKOV

DO PAKLA I NAZAD

Marta Gal, udata Staničkov, rođena je 16. januara 1923. godine u Somboru, u porodici Jelene, rođene Rozental, i Žigmonda Gala. Otac je bio privatni činovnik, stručnjak za drvo za građenje i sudski veštak, a majka domaćica. Imala je sestru Veru, šest godina stariju, koja se sa porodicom iselila u Izraelu, gde je umrla. Od uže porodice u ratu joj je stradao otac. Od šire porodice rat je preživeo jedino njen brat Laslo Gal, književnik, koji je umro 1975. godine.

Pre rata završila je trgovačku akademiju. Posle rata radila je kao glavna blagajnica u centrali Zemljoradničke zadruge u Somboru, ali se iz zdravstvenih razloga i po preporuci lekara cela porodica 1951. godine preselila u Opatiju. Posle četrnaest godina vraćaju se u Vojvodinu, u Novi Sad. Do penzionisanja je radila u Privrednoj banci Novi Sad. Suprug Momir Staničkov, za koga se udala 1946, umro je 1996. godine. Ima dvoje dece: Dušanku, inokorespondenta, i Jovana, koji je zaposlen u Zavodu za izgradnju Novog Sada, i jednog unuka.

Po oca su došli krajem aprila 1944, noću. Isprva su hapsili samo muškarce. Pošto smo stanovali preko puta, drugog dana smo videli da su stigli kamioni i jedno terensko vozilo sa četiri oficira visokog ranga, u nemačkoj uniformi. Tada je otpočelo isterivanje iz zgrade i utovar u kamione. Odvedeni su u logor u Bačku Topolu, a odatle u Aušvic.

Deportacija preostalog jevrejskog stanovništva, od odojčadi do staraca, počela je 26. aprila. Po nas, moju baku (76 godina), majku (50 godina) i mene, koja sam imala 21 godinu došli su, poslednjeg dana, 29. aprila, jedan civil i dva žandarma. Bili su veoma grubi, morale smo da se skinemo do gole kože i skačemo da vide nismo li nešto sakrile. Nisu nam dali da poneseimo spremljeni kofer, nego nešto malo u čaršavu, rekavši: „Tamo gde vi odlazite, ništa vam ne treba“.

Odvedene smo u fabriku svile i noću, sa železničke stanice, utovareni u stočne vagone. Te noći su pokupili sve bolesnike iz bolnice i stanare iz staračkog doma. Odvedeni smo u Baju i smešteni u mlin, potom su nas rasporedili po jevrejskim kućama. To je trajalo svega nekoliko dana. Ponovo su došli noću da nas pokupe i vrate u mlin. Sutradan, sećam se, bio je 27. maj, stiglo je nekoliko nemačkih oficira visokog čina koji su nas preuzeli od Mađara i još istog dana utovarili u stočne vagone, uz grubosti i udarce, po 80 – 90 ljudi u vagonu.

Počeo je naš put, za većinu bez povratka.

Putovanje je trajalo do 2. juna. Za sedam dana samo smo jednom izašli iz vagona, u Austriju (Gensendorf) gde je izvršena selekcija; jedna grupa ostala je u Austriji – na njihovu sreću jer su svi preživeli. Pošto mi nismo htele da ostavimo našu baku, vratili su nas u vagon. A potom...

Bez vode i hrane, po paklenoj vrućini i nadasve - neizvesnosti. Nekolicina je poludela; gazili su po nama, bilo je i mrtvih. Kada smo prešli čehoslovačku granicu i ušli u Poljsku, muškarci su počeli da se mole i pevaju Kadiš; možda su predosećali šta nas čeka.

SELEKCIJA

Predveče, drugog juna (tada još nismo izgubile saznanje o vremenu) voz se polagano zaustavio. Lokomotiva je puštala paru dok se sve nije umirilo. Stigli smo na rampu u Birkenau. Odmah potom otvorila su se vrata i uz viku „Los, los, raus“ i udarce isterani smo napolje. Kroz ciku i plač tražili smo svoje. Ubrzo smo poređani po petoro u red – posebno muškarci, posebno žene s decom. Nismo ni slutili da je to poslednja stanica, a za većinu i kraj života. Pred nama stoji grupa uniformisanih ljudi satanskog osmeha i ledenih očiju. Počinje selekcija koju je vršio doktor Mengele (kasnije smo dožñali da je to bio on), lep i elegantan muškarac. Teški trenuci za porodice, jer počinje razdvajanje. Mnoge mlade majke su morale da predaju svoju decu nepoznatim ženama uz objašnjenje da će se posle naći, jer će deca i odrasli ljudi biti

prevezeni kamionima. Naravno, nikad više nisu videli svoju decu, jer su još iste noći deca ubijena.

Moja baka je odmah upućena u desnu kolonu (što je značilo u smrt) a ja u levu. Kada je došao red na mamu, poslao ju je za bakom, ali se u momentu predomislio, bičem dodirnuo rame i rekao: „No, geh auch, du links“ (No, ajde i ti idi levo).

Sudbina!

Kada sam se osvrnula, videla sam da mama ide za mnom. Pošle smo i zaustavile se pred nekom zgradom. Ostavili su nas da čekamo satima dok nije došao red na nas da uđemo. Morale smo da se svučemo do gole kože, ošišali su nas i obrijali, sve uz vik u batine. Zatim je usledilo kupanje pod hladnim tušem, deljenje odeće u dronjcima, bez veša, a zatim napolje u noć, pa opet stajanje satima. Nakon toga odvedene smo u „Lager-C“, u jednu baraku, gde smo u mraku bauljale preko tela drugih, da bismo našle malo mesta: Stojeći probdele smo noć. Smrad nas je gušio, osećale smo mučninu – još uvek nismo znale da to spaljuju ljude u krematorijumu.

POČEO JE ŽIVOT U PAKLU

Logor-C nije bio radni logor. Nismo bili tetovirani, ali su gotovo svakog dana vršene selekcije za krematorijum, za dalji ostanak u logoru ili transport u neki drugi logor. U logoru su prisustvovali selekcijama nadzornica (Aufseherin) Irma Grese, s bičem i psom, Aufseherin Mandel, Borman. Od muškaraca se sećam imena Šulce, Tauber, Fric (koji se uvek smejavao). Sećam se i lekarke Slovačkinje Erne. Iz Vajsvasera (Weisswassera) se sećam Aufseherin Ilse i Grete. Ime žene komandanta logora (Lagerkommandant-a) sam zaboravila, mislim da se žena, logorski starešina zvala Marta.

Pored nas je bio češki porodični logor; tu su bili stari i mladi, deca oba pola. Imali su svoju odeću, nisu bili ošišani. Jedne noći, ako se dobro sećam krajem jula 1944. godine, bilo je opkoljavanje bloka (Blocksperrre). Odjednom smo čuli buku kamionskog motora, ciku i vik, plač i reči: „Los, los, die Schuhe ausziehen“! (Ajdemo, ajdemo svučite cipele!). Posle izvesnog vremena, kamioni su otišli i nastupila je tišina. Bili smo sleđeni od užasa. Ujutro je češki porodični logor bio prazan. Na pitanje jedne logorašice gde su ih odveli, kapo je pokazao na nebo!

Kad sam bila u bloku 11, jedna moja sugrađanka, koja je prošla selekciju a da nije bilo primećeno da je u drugom stanju, rađala je dete.

Sećam se, bila je mrtva tišina u bloku, porodilja nije pustila ni glasa! Starešina bloka i još jedna žena u belom (verovatno lekar) bile su pored nje. Začuli smo plač deteta, a posle ništa – tišina. Plakale smo. Očajne majke, razdvojene od svoje dece još su teže doživele taj trenutak. Videle smo starešinu bloka kako prolazi i nosi nešto zamotano u ćebe – naravno, dete je ugušeno odmah po rođenju!

Jedne večeri, posle apela, kad smo ušle u blok, došla je starešina bloka i jedna nadzornica sa ženom u belom mantilu, možda lekarom. Morale smo da stanemo pored kreveta, a lekarka je izabrala nas nekoliko (broja se ne sećam) mladih. Morale smo da se svučemo. Tražile su one koje imaju čisto telo, bez rana, čireva i bez šuge. Malo je tada bilo takvih. Naravno, bile smo zaplašene do smrti! Naređeno nam je da otvorimo usta, pa su nam namazali grlo nekom tečnošću koja je veoma pekla. Potom su u venu leve ruke ubrizgali neku tečnost. Te noći mi je pozlilo, povraćala sam više puta, a sutradan sam gorela od temperature. Pošto nismo bile tetovirane, zapisali su naša prezimena, ali se i danas čudim kako se desilo da nas nisu izdvojili iz barake!

Nije prošlo nekoliko dana, a već je ponovo usledila selekcija pred blokom posle apela. Tražili su osobe sa malim šakama i tankim prstima. Morale smo da držimo ruke pred sobom. Izabrali su mene, mamu nisu. Odabrane su zatvorili u baraku. Gledala sam kroz otvor na vratima ne bih li videla mamu koja je kružila izgubljena oko barake. Kapo me je uhvatila, besomučno šamarala i tukla, tako da sam pala leđima na peć od cigala, koja se protezala duž celog bloka. U baraci u kojoj smo bile izdvojene za transport bila je i Magda, devojka iz Mađarske, koja je u logoru imala tetku. Ta njena tetka je radila u kuhinji, pa je sredila sa blokovom (naravno dobro je podmitivši) da Magdu pusti iz bloka a da na njeno mesto uđe mama. Ta izmena se desila za vreme apela. U ovom bloku nije bilo kreveta, već samo slame prosute po podu. Čekalo se na transport. Dosta dana je prošlo, i već smo poverovale da ćemo ostati. No, jedne večeri – pokret! Premestili su nas u logor B, ali samo za jednu noć i dan; uveče su nas oterali u neku veliku zgradu sa prozorima bez stakla, betonskim podom, promajom i hladnoćom. Bio je oktobar a mi u tankim letnjim haljinama, bez veša. Tu je došla i mala grupa iz logora C. Pričali su nam da je logor C likvidiran i da su preostali odvedeni kamionima. Kuda, ne zna se!

Sutradan ujutro pojavio se Mengele sa svitom, naredio da skinemo odeću i sa podignutim rukama u krugu prođemo ispred njega. Mnogi su dodatno selektirani i odmah udaljeni, a mi smo istog dana dobili novu odeću i hleb za put. Uveče uz povike: „Los, los, dreck

Jude“ (Ajdemo, ajdemo, prljavi Jevrejine!) i udarce, ušli smo u vagon. Putovali smo otprilike tri dana i smrzavali se.

Rano ujutro, voz usporava i staje. Vrata se otvaraju uz viku: „Los, los, schnell, raus, raus“ (Ajdemo, ajdemo, brzo, van, van!), a mi smo jedva mogle da se pomaknemo od zime. Na stanici je bilo sveta, gledali su u nas kao u aveti. Stigli smo na stanicu Moravski Vajsvaser (Maehrisch Weisswasser). Pešice smo išli u logor koji se nalazio visoko na brdu. Videli smo dve zidane zgrade na sprat, okolo žica. Pratlja je već bila nova. Ušli smo u zgradu, stigli smo posle Aušvica u „raj“. Kreveti na sprat, topla soba, dobili smo slamaricu, ćebe, topli tuš, tanjir-šolju, kašiku – kakav luksuz! Kada su uzeli podatke, rasporedili su nas na posao. Sutradan posle apela, sišli smo u fabriku Friseverk (Friessewerk). Tu je bio čovek po imenu Hase (Hasse), iz fabrike. Kakvu je funkciju vršio, ne znam; održao je govor da moramo da radimo, da ne sabotiramo jer ćemo otići tamo gde su nam i roditelji, i pokazao prema nebu. Ja sam raspoređena u tokarnicu u noćnu smenu, a majka je ostala u logorskoj kuhinji.

Posle nekoliko dana razbolela sam se i dobila visoku temperaturu. Odredili su da radim u radionici za glavnu montažu. Iako su uslovi bili bolji, ipak nam je bilo teško, jer smo morale dva puta dnevno da idemo iz logora u fabriku i nazad, bez čarapa, kaputa, po snegu i ciči zimi.

Otprilike posle mesec dana, ponovo sam se razbolela; zagnojilo mi se grlo i usna šupljina; nisam mogla da gutam. Imala sam visoku temperaturu. Na moju sreću, komandant logora – žena, izdvojila me je u jednu malu prostoriju. Mislila je da imam difteriju, a moj „feces“ (izmet, stolica) poslat je na pregled. Nalaz je bio negativan, pa sam vraćena u sobu koja je bila određena za bolesne. Pošto je logor Grosrozen (Gross Rosen) sa krematorijumom bio blizu, mogla me je poslati i tamo, da se nikada više ne vratim. Ne sećam se tačno, ali dosta brzo posle prve bolesti, ponovno mi se zagnojilo grlo i upalila usna šupljina, kao i desni, jače nego prvi put. Pošto lekova nije bilo, dobila sam neku tečnost za ispiranje, a zapravo nisu znali od čega bolujem. Oslabila sam jer nisam mogla ništa da jedem. A i da sam mogla, hrane je bilo sve manje i manje; na kraju, samo repa, kuvana u vodi bez soli. Ta opisana bolest ponovila se još jednom i na telu su izbile male ranice.

Stanje je bilo sve teže. Hrane jedva da imamo, mnogi su padali u nesvest od gladi. Vladala je neizvesnost šta će biti s nama pošto smo saznale trenutnu situaciju od radnika Francuza. Oni su bili u vezi sa češkim partizanima. Nemci su tražili vagon, kako bi nas prevezli dalje,

ali među njima je već bilo rasulo. Pošto je u blizini bio magacin municije, bojali smo se da će našu zgradu dići u vazduh.

POVRATAK

Jednog dana, 4. maja 1945. (uvek je neko od nas bio na straži) javljeno je da su Nemci otišli, a da su Francuzi preuzeli logor i čuvali ga dok nas Rusi, 6. maja, nisu oslobodili. Još neko vreme smo ostali tamo, a posle 17 dana puta i nekoliko dana karantina u Subotici, početkom juna 1945. godine stigla sam sa mamom kući u Sombor. Kući?

Onako slaba, sa ranama po licu i telu, počela sam da radim. Odmah sam se obratila specijalisti za kožne bolesti i internisti. Oni su me lečili od juna 1945. do aprila 1947. godine. U međuvremenu sam se udala, ostala u drugom stanju, ali rane su na jednom mestu nestajale, a na drugom nastajale. Pošto lekari nisu uspeli da me izleče, bilo je dogovoreno da ću, čim rodim, a dete i ja malo ojačamo, otići na kliniku u Beograd.

Izlečena sam sasvim slučajno! Kod nas je došao jedan čovek i, kad je video rane, otišao je kod apotekara Antića sa kojim je bio u Prvom svetskom ratu u sanitetu. Napravili su neku mast sa kojom sam se mazala i, otprilike nakon tri nedelje, rane su nestale.

Navela sam u početku, kada su deportovali moga oca iz Sombora, da su sa terenskim vozilom došla četiri oficira. Kada smo jednog dana, 1952. godine, u Opatiji išli ulicom, ugledala sam čoveka koji ide prema meni – visok, sa ukočenom levom nogom. Sledila sam ga! Prepoznala ga. To je bio jedan od četvorice navedenih oficira. Zvao se Furlan, živeo je u Opatiji, u Volosku. Moj muž je otišao u odsek Unutrašnjih poslova i prijavio. Rečeno mu je da će ispitati slučaj i da znaju da je bio u nemačkoj vojsci u Bačkoj i da se oženio tamošnjom Nemicom. Mislili smo da će nešto biti preduzeto, ali izgleda da ga je neko obaveštio. Pobegao je sa porodicom u Italiju.

„TATA, BOLI LI KAD NAS STRELJAJU?“

Alisa Francuski, devojačko Najhaus. Arođena je u Subotici 13. aprila 1928. godine, od majke Judite Holender i oca Josefa Najhausa.

Zajedno sa roditeljima preživela je holokaust. Ima kćerku Sonju, udatu za Mirka Levija i dvoje unučadi, Aleksandru i Ivana.

Išla sam u školu koja se zvala „Kraljica Marija“. To je bila jevrejska škola, izdržavala ju je Jevrejska opština. U njoj se mnogo polagalo na veronauku, pa su nas vodili na bogosluženja u veliku sinagogu. U to vreme u Subotici je postojala i takozvana „mala sinagoga“, gde su održavana đачka bogosluženja – da bi se naučio ceo obred. Ona su se održavala samo subotom, a nastavu su vodili rabin i zamenik kantora.

Imala sam 13 godina kad su u Suboticu ušli Mađari. Odmah su počeli da hapse. Do 1943, pa čak ni do početka 1944, našu porodicu nisu dirali.

Dogodilo se da sam 1942. godine otišla kod tetke u posetu, u Novi Sad. Školski zimski raspust se produžio jer nije bilo ogreva za grejanje učionica, pa nismo mogli da idemo u školu, a tetka me je pozvala da dodem kod nje. Tamo me je zadesila Racija. Zajedno sa tetkom bila sam među Jevrejima, na obali Dunava. Kažu da je bilo 27 stepeni

ispod nule. Stajali smo u redu da nas streljaju, desetoro -- dvanaestoro ljudi, preostalih na kraju. Jedan novosadski lekar i njegova žena zamolili su nas da ih pustimo napred jer više nisu mogli da stoje. Mislili smo da ćemo svi biti pogubljeni i da se niko neće spasiti. Oni su, siroti, pogubljeni, a neposredno potom stigla je zapovest da se prestane sa streljanjem. Bila sam u šoku i kao da ništa nisam ni videla ni doživela. A, sećam se... Ispred nas je išla jedna porodica, Jevreji. Devojčica, od oko osam godina, pitala je oca: „Tata, da li boli kad nas streljaju?“. Otac je objašnjavao kćerki da sve traje samo sekundu i „onda više ništa nećemo osećati“. Posle su nas odveli u Sokolski dom i, kasnije, pustili kućama. Drugog dana ujutro, došli smo u Suboticu. Za ta dva dana moja majka je posedela.

U Subotici do 1944. godine nismo nosili nikakva obeležja. Ali, kada su došli Nemci, morali smo da nosimo žute zvezde. Kasnije smo morali da odemo u geto formiran u Subotici, blizu železničke stanice, i tamo bili sve dok nas nisu odveli u logor. Dok smo bili u getu o nama su se brinuli jedni naši susedi, Mađari. Donosili su nam hranu pošto nismo smeli do podne da odlazimo na pijacu.

Kad je nastupila okupacija, otac je morao da prestane da radi. Novac smo nabavljali uglavnom prodajući ono što smo imali, nakit i zlatnike, a i drugo što se moglo prodati. Najpre smo budzašto prodali vilu i vinograd na Paliću.

Nemci su došli 1944. godine. Odmah smo bili primorani da nosimo žute zvezde. Nisam to osećala kao poniženje. Sećam se da mi je, jednoga dana, ispred škole, prišao katolički sveštenik koji je u ženskoj gimnaziji bio profesor veronauke. Slučajno me je sustigao i uhvatio ispod ruke. Rekla sam: „Imam žutu zvezdu“. A on je odgovorio: „To je sramota za one koji su ti je stavili!“

U našem stanu stanovao je neki mađarski oficir, koji je pokupio skupocene slike i stvari i sve odvezao.

Jednoga dana iz geta su nas ubacili u vagone. Bilo nas je ne znam koliko. Prvo smo išli u Bačalmaš, jedno mađarsko mesto. Tamo smo bili smešteni u sinagogi i oko sinagoge. Posle nekoliko dana boravka u Bačalmašu, opet su nas ugurali u vagone i odvezli u Austriju. Posle rata sam saznala da je, juna 1944, postignut sporazum između Ajhmana i predstavnika jevrejskih organizacija (dr Kastnera) o formiranju radnih logora u Austriji, uz obaveznu isplatu višemilionske svote (u švajcarskim francima) Nemačkom Rajhu. Tim transportima obuhvaćeno je oko 18 000 mađarskih Jevreja. Među njima je bio i deo bačkih,

pretežno subotičkih Jevreja. Taj transport je bio pošteden strahota koncentracionih logora. Uglavnom su preživeli holokaust.

Prvi logor bio je Štrashof (Strasshof). Tamo smo bili oko nedelju dana. Ko je bio radno sposoban, bio je upućen na rad. Ja sam najduže bila u Durnholcu (Dürnhholz). Utvrđivali smo obalu reke Taje. Utovarivala sam i istovarivala kamenje koje smo potom ugrađivali u obalu reke. To sam radila sa jednom mojom prijateljicom, od jutra do večeri. Davali su nam nešto hrane sa imanja porodice Lihtenštajn. Oni su nas dosta pomagali. Samo stanovništvo povremeno nam je davalo nešto hrane, uglavnom repe, nešto se kuvalo. Logor nije bio ograđen žicom. Nas je bilo tačno 41 osoba. Kada su odveli sve koje su smatrali da nisu radno sposobni, ostalo nas je 19, uglavnom žena i nekoliko muškaraca. Bilo je više Mađara iz Segedina. Otac, majka i ja bili smo zajedno: uspeli smo da nas ne odvoje.

Logor je bila jedna ispražnjena, napuštena kuća. Spavali smo u krevetima od dasaka, na sprat. Poneli smo ćebad koju nam nisu uzeli i njima se pokrivali. Ustajali smo ujutro, u pola pet ili pet. Onda smo se spremali, pili toplu vodu, nešto kao čaj, zatim odlazili na rad. Vraćali smo se uveče. U logoru nas je opet čekala takozvana hrana. Stražari su se među sobom znatno razlikovali. Jedan esesovac je bio strašan, a drugi nisu bili takvi. Bilo nam je zabranjeno da sa njima razgovaramo. Razgovarali smo samo međusobno. Prepričavali smo uspomene, pitali se da li ćemo se vratiti kući ili nećemo, šta ćemo raditi kad se vratimo. Najčešće smo pravili jelovnike. Gladni, samo smo mislili šta ćemo jesti, ako preživimo.

Posle tog logora, poterali su nas dalje. Rusi su nailazili, to je bilo 1944. Onda smo se premeštali više od mesec dana, svakog dana; kako su Rusi napredovali, Nemci su nas terali sve dalje i dalje. Osmog maja stigli smo u Grosau. Tamo smo se zaustavili. Smestili su nas u štalu nekog dvorca. Tamo nismo bili sami.

Esesovci su nas terali da kopamo rovove. U jednom trenutku rekli smo im da više ne možemo. „Mi više ništa ne možemo, ako hoćete da nas streljate, streljajte, ali nikakve rovove više nećemo kopati!“ Međutim, oni su odjedanput nestali! Esesovci, pratnja, svi su nestali. Ostali smo sami. Išli smo na tavan po seno. Neko je video da ima sena i da ne treba da ležimo na goloj zemlji. Jedna moja drugarica i ja taman smo počele da bacamo seno dole, kad se iz mraka pojavio neki čovek. Uplašile smo se. On je upitao da li neko od nas govori francuski. Rekla sam da ja znam. Onda je on rekao: „Gospođice, rat je završen“, na francuskom.

Odmah sam se sjurila dole, misleći da je, možda, neki provokator. Dole je bilo nekoliko francuskih zarobljenika. Dečici su bacali čokolade iz paketa. I engleski zarobljenici bili su dobri prema nama. Oni su bili zatočeni u istom mestu u Austriji gde i mi, samo u vojničkom zarobljeništvu. Odnos prema njima bio je potpuno drugačiji nego prema nama. Oni su mogli da šetaju po selu, dobijali su pakete, imali hrane...

Sledećeg dana došli su Rusi, oslobodili nas, zaklali vola. Na sreću, moja mama ni meni ni ocu nije dozvolila da bilo šta od toga uzmemo. Nabavili smo krompir i to nekako skuvali. Više zatočenika koji su jeli tu jaku hranu je umrlo, jer su jeli na izgladnele stomake.

Pri povratku, stigli smo prvo u Zmanevo, u Čehoslovačkoj. Tamo je bio prihvatni logor, gde smo proveli nekoliko nedelja. Jedna moja drugarica iz Segedina i ja, da bismo roditeljima nabavili hranu, otišle smo da se prijavimo u jedan restoran i tamo peremo sudove. Nisu nas plaćali ali smo dobijale hranu koju smo nosile roditeljima. To je trajalo oko dve nedelje, a onda smo opet uhvatili transport i okolo-naokolo stigli do Budimpešte. Tamo je bio jevrejski prihvatni logor. Moj otac je dobio pomoć za celu porodicu. U Budimpešti smo se zadržali nedelju dana i otišli dalje za Suboticu.

Kad smo stigli u Suboticu, naša kuća bila je puna ljudi. U svakoj sobi živela je po jedna porodica, bilo je strašno. Tri godine nismo mogli da uđemo u ono što je naše. Živeli smo u nekom stanu, zapravo u stanu tetkinih roditelja koji se nisu vratili iz rata.

Od stvari nismo zatekli ništa. Nazad smo dobili dva stara srebrna svećnjaka koja je donela neka Ciganka, prosjakinja, kojoj je moja majka ranije davala hranu. Rekla je: „Evo, to sam ukrala iz vaše kuće, a sada vam vraćam...“

Jednoga dana, objavili su da se dele bonovi za cipele. Pošto nisam imala cipele, otišla sam u rejon u Subotici i stala u red da dobijem bon. Kad, tamo radi jedna devojka koja je bila član Hitler jugenda. Nosila je uniformu hitlerjugenda za vreme okupacije. Rekla sam joj da sam došla po bon, na šta je odgovorila: „Vama ne pripada bon, to je samo za borce“. Znala sam da svi dobijaju tu pomoć. Otišla sam sekretaru rejonu da se požalim. Kad sam ušla u njegovu kancelariju, videla sam da sedi u našem salonu. Sav nameštaj, tepih, sve je bilo iz našeg salona. Kad sam došla k sebi, pitao me je šta mi je. Rekla sam mu da je to sve naše. Pita: „Kako vaše?“ „Sve što je ovdé, to je naše“, ponovila sam. Upitao me je gde sam stanovala pre odlaska u logor. Objasnila sam mu. On je potvrdio da to jeste naše i da, kad god hoćemo, možemo da dođemo i sve uzmemo natrag. Ona žena više nije ostala na poslu.

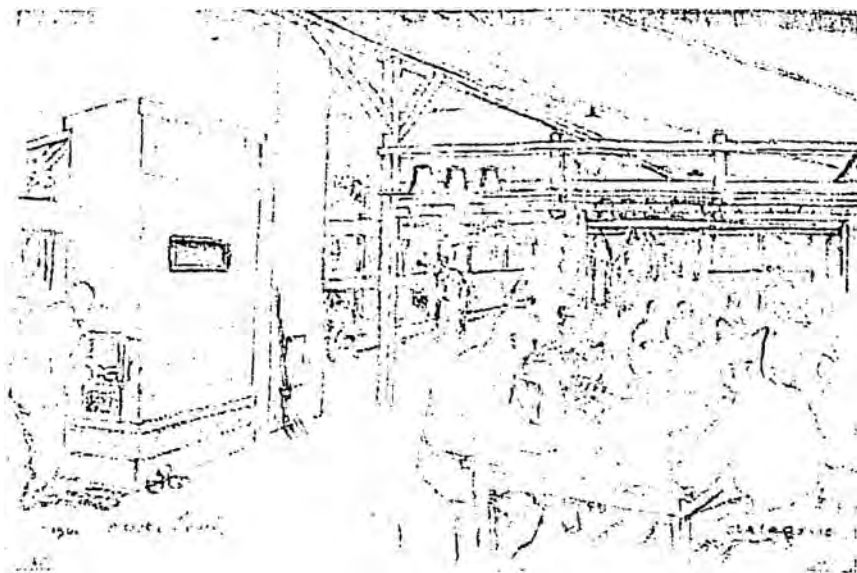

Napomenula sam šta znam o njoj. Kasnije sam čula da je bila i u Komunističkoj partiji.

Moj otac je vrlo brzo počeo da radi, bio je poverenik za mlinove. Radio je za neku švajcarsku firmu s kojom je sarađivao i pre rata.

Iz Subotice sam premeštena u Novi Sad i tamo radila na poliklinici. Trebalo je ići na predavanja, trebalo je polagati državni ispit. Moj budući muž je tamo bio predavač. Tako smo se i upoznali. U braku smo proveli 46 godina. Moj muž je umro 1997. godine. Nije bio Jevrejin, ali je sahranjen na Jevrejskom groblju u Beogradu. Bio je veliki prijatelj Jevreja i mnogo je radio u Opštini.

Moja majka je imala devetoro braće i sestara. Jedan brat umro je za vreme okupacije, a drugi pre rata. Kući su se vratili moja mama, nje-ne dve sestre i deca. Njihovi muževi se nisu vratili. Jedna tetka je izgubila sina, koji je bio moje godište; vratili su se drugi sin i kćerka i šest sinova moje druge tetka. Svi danas žive u Izraelu i Americi. Od očeve porodice se spasla njegova sestra koja se skrivala u Budimpešti sa kćerkom. Sin joj je nastradao. Sa te strane nema više nikoga, a sa rodbinom sa majčine strane smo u stalnoj vezi.

Slikar Rajko Levi, od 1941. do 1945. nemački ratni zarobljenik – crtež iz zarobljeničkih logorskih dana, 1941. godine

---

Mirko NAJMAN

STRADANJE OSJEČKIH JEVREJA

Rođen je 11. maja 1921. godine u Osijeku (Donji Grad), od oca Mavra Najmana (Max Neumann) i majke Gizele Najman, rođene Kraus. Imao je dve sestre, Nadu i Veru. Otac, majka i sestra Vera stradali su u logoru Aušvic. Članovi šire porodice stradali su u logoru Jasenovac. Sestra Nada, udata Fišer, živi u SAD.

Osnovnu školu i prvi razred gimnazije završio je u Beču, u koji se porodica preselila i u kojem je otac imao bakalnicu. Godine 1932. porodica se vratila u Osijek.

Od 1950. do penzionisanja 1974.

godine radio je u preduzećima vojne industrije.

Oženjen je Margitom, rođenom Lovrenčić. Ima sina Vladimira i unučad Veru i Branka.

Juna 1945, posle višegodišnjeg učešća u NOVJ, dobio sam prvo odsustvo, koje sam nameravao da iskoristim da posetim moj rodni Osijek. Nadao sam se da ću saznati nešto o sudbini mojih roditelja: oca Mavre Najmana (Max Neumanna), majke Gizele, rođene Kraus, i sestre Vere. Od mog bekstva iz logora Tenje, odnosno Osijeka, juna 1942, nisam ništa čuo o sudbini moje porodice. Neki poznanici tvrdili su mi da su osječki Jevreji odvedeni avgusta 1942. godine u Jasenovac, gde su stradali. Godine 1946. dobio sam, za roditelje i sestru, zvanične smrtovnice iz kojih proizilazi da su stradali 31. avgusta 1942. godine u Jasenovcu.

U knjizi „Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic“, izdanje ICI iz 1989. godine, dat je spisak Jugoslovena koji su bili u logoru Aušvic, među kojima se nalaze imena mojih roditelja i sestre Vere, kao i veoma velikog broja Jevreja iz Osijeka i okoline. Od kako sam pročitao tu knjigu, počeo sam da prikupljam materijal o stradanju osječkih Jevreja da bih izneo svoja sećanja i sećanja drugih na stradanja naših sugrađana – Jevreja.

To je moj dug prema roditeljima, rođacima i prijateljima stradalim u holokaustu Jevreja Hrvatske.

Od 1935. do 1940. bio sam član cionističke organizacije Hašomer hacair i Agudat hanoar haivri „Akiba“. Po završetku Državne trgovačke akademije u Osijeku, upisao sam EKVŠ (odnosno Ekonomski fakultet) u Beogradu i povezao se sa cionističkom organizacijom u Beogradu (Akiba).

Oktobra 1940. Vlada Kraljevine Jugoslavije donele je propise kojima su, između ostalog, uspostavljene diskriminacione mere protiv Jevreja. Jedan od propisa bio je i „Numerus clausus“, po kome su Jevreji mogli da se upisuju u srednje i više škole samo proporcionalno broju stanovnika. Pošto je i mene pogodio taj propis, zaposlio sam se kod osječke firme „Štajn i drug“, a kasnije u fabrici „Silk-Teks“. Posle demonstracija 27. marta 1941. u Beogradu, kojima je narod izrazio bunt protiv potpisivanja Trojnog pakta, po nagovoru roditelja vratio sam se 4. aprila u Osijek, jer se naslućivao skori napad Nemaca na Jugoslaviju. Već 12. aprila 1941. nemačka vojska ušla je u grad.

OKUPACIJA

Mi, Jevreji i Srbi, sa strahom i zaprepašćenjem posmatrali smo frenetično pljeskanje i oduševljenje naših sugrađana Hrvata prilikom ulaska nemačkih trupa u naš grad. Radost nisu krili, jer su dolazak Nemaca dočekali kao ostvarenje njihovog „vekovnog sna“ – stvaranja „Nezavisne Države Hrvatske“. Uz ustaše, i Kulturbundovci (članovi udruženja nemačke manjine), naoružani oružjem bivše jugoslovenske vojske, počeli su odmah da zavode režim „reda, rada i čistoće rase“.

Naoružanje bivše jugoslovenske vojske, kao i drugi vojni materijal, skupljeni su u bivšem oficirskom domu u „Tvrđavi“ (deo Osijeka). Tamo smo (20–30 Jevreja i Srba) odmah po okupaciji morali da idemo na prisilni rad. Jevreji su morali da idu i na druge vrste prisilnog rada, a uvedeni su i razni vidovi pljačke. Poseban oblik pljačke osječkih, a i drugih Jevreja širom tzv. NDH, bila je „kontribucija“. Ovaj vid

pljačke opisao je moj ujak dr Lavoslav Kraus u knjizi „Susreti i sudbine“ na sledeći način:

„U travnju 1941. god. sam noću kulturbundaškim bajonetima bio odveden u Židovsku školu, u prazan stan u kojem su 53 godine stanovali roditelji moje žene (nadrabin dr Simon Ungar) i u kojem je ona proživela svoju mladost. Tu je bilo sakupljeno i čuvano oko 40–50 „otmenijih i bogatijih“ Židova. Jedne večeri proneo se glas, da ćemo svi, u dva sata noću biti streljani.

Ovo prvo hapšenje završilo se nakon nekoliko nedelja novčanom ucenom, što su nazvali „kontribucijom“. Od nekog su podigli po 500.000 dinara (Napomena M. N.: početnik prof. gimnazije 1941. god. imao je platu oko 900 dinara), a od mene samo 25.000. Čuo sam da je tu „kontribuciju“ Kulturbund podelio sa ustaškom organizacijom.

Koliko se sećam, bilo je još nekoliko „kontribucija“ i to tako, što su „vlasti“ odredile iznos koji Jevreji moraju sakupiti, a Jevrejska opština je morala izvršiti podelu na pojedince, vodeći računa o materijalnim mogućnostima svojih članova.

Već prvih dana okupacije, vršeno je sknavljenje osječkih jevrejskih grobalja u Gornjem i Donjem gradu. Sećam se i kad je spaljena gornjogradska sinagoga, zajedno sa zgradom u kojoj su bile smeštene jevrejske društvene organizacije. Organizatori te paljevine bili su kulturbundovci Franjo Kolar i Anton Piler.

Dok je rulja okupljena oko sinagoge urlala protiv Jevreja, posmatrajući sinagogu u plamenu, nekoliko vatrogasnih kola stajalo je u blizini. Vatrogasci su pazili da se požar ne proširi na okolne, nejevrejske zgrade.

Osam dana po okupaciji, organizovane su antijevrejske demonstracije u Osijeku, u režiji kulturbundovaca. Demonstranti su nosili transparente sa antijevrejskim natpisima. Po sećanju Vladimira Kona, nekadašnjeg potpredsednika Jevrejske opštine Osijek, kao i dr Vinskoga, prve nedelje avgusta 1941. g. odvedeno je iz Osijeka oko 250 jevrejskih omladinaca u pravcu Zagreba. Odvedeni su u Gospić i pogubljeni nad ponorom jame Jadovno.

Dr Jaša Romano, u svojoj knjizi „Jevreji Jugoslavije 1941–43“, str. 92, navodi razne mere za legalizaciju pljačke jevrejske imovine, a u Osijeku su donošeni i lokalni propisi protiv Jevreja za okrug Osijek. Tako, između ostalog, Jevrejima je u načelu bilo zabranjeno da se voze tramvajem, da pohađaju gradska kupališta i voze se čamcima (da ne bi prešli preko Drave, na mađarsku stranu). Bez žute oznake Jevreji se nisu smeli nigde kretati, osim u svom stanu. Bilo im je zabranjeno da

kupuju na pijaci pre 10 časova (posle 9 časova, u ta ratna vremena, moglo se slabo šta naći), a kupovinu u radnjama mogli su da obave samo od 3 do 5 sati popodne. Takođe, Jevrejima je bilo zabranjeno posećivanje pozorišta, bioskopa, kafana, gostionica i bifea, kao i da sede na javnim klupama i izlaze u parkove. Nije im bilo dozvoljeno ni sastajanje po privatnim stanovima, kretanje ulicama centra Osijeka ako ne stanuju u njima; ulicama van središta grada mogle su da se kreću zajedno najviše po dve osobe.

Teško je nabrojati sve što je Jevrejima bilo zabranjeno. Pomenu tim zabranama treba dodati i zabranu posećivanja berbernica (izuzev od 10,30 do 12 časova prepodne), sastajanje i druženje sa „arijevka-ma“, posedovanje radio i fotoaparata, koje su morali da predaju. Prilikom održavanja ustaških ili nemačkih manifestacija, Jevrejima je bilo zabranjeno da napuštaju svoje domove. Sve te mere bile su propraćene odgovarajućim novčanim kaznama ili kaznama zatvora.

U vreme stambene krize, jedna od najtežih mera bila je prisilno prešeljivanje Jevreja iz stanova u centru u ulice na periferiju. Ova mera je bila praćena raznim vidovima pljačke Jevreja – plaćanjem „otkupnine“, troškova selidbe, kako svojih stvari tako i stvari onoga ko je „ustupio“ mali stan za jevrejski veći, i na druge načine.

Sve jevrejske radnje dobile su tzv. „poverenike“, što je praktično značilo da vlasnik-Jevrejin ne sme raspolagati svojom imovinom, a ako bi ostao da radi u toj radnji – ili preduzeću – radio bi kao nameštenik.

Protivjevrejska propaganda, vršena je preko „Hrvatskog lista“, koji je publikovao sve odredbe protiv Jevreja, a svaki drugi-treći dan objavljivao bi neki antisemitski članak. Pod pritiskom vlasti, a posebno ustaša i kulturbundovaca – na radnjama su se pojavljivali natpisi „Židovi nepoželjni“, a u kafanama „Židovima ulaz zabranjen“.

Za logor Jasenovac saznao sam u leto 1941. godine. Naime, kod mog oca je do proglašenja NDH radio, kao trgovački pomoćnik, neki Đuro, koji je bio „mačekovac“ a posle aktivni ustaša. Jednog dana, u avgustu, u očevoj radnji pojavio se Đuro, u ustaškoj uniformi, i pozvao me da pođem s njim u magazin, koji se nalazio pored radnje. Ispričao mi je o grozotama koje se dešavaju u Jasenovcu savetujući me da „ako ikad budu hteli da te odvedu u Jasenovac – beži; bolje da te u bekstvu ubiju, nego da živ stigneš tamo“.

Nakon nekog vremena došlo je naređenje da se moramo seliti iz našeg stana, pored radnje, u manji stan, pa smo se morali lišiti dela nameštaja. Posle dva-tri meseca, dok sam bio na radu u Tenju, moji roditelji su, po nalogu ustaških vlasti, morali po drugi put da se presele,

ovog puta negde na periferiju, u jednosobni stan. Opet je otac morao da deo stvari razdeli poznanicima. Za selidbu sam saznao nekoliko dana posle preseljenja, i izmolio da posetim roditelje. Tada sam poslednji put video baku (majčinu majku), koja je živela sa nama. Umr-la je nekoliko dana posle selidbe, iznenada. Sprovodu nisam mogao prisustvovati, pošto me nisu pustili sa rada. Prilikom ove poslednje po-sete, zatekao sam majku kako leži, šlogirana. Nije mogla da govori sa mnom, samo su joj suze tekle niz lice, dok je zdravom desnom rukom stiskala moju ruku. Bio je to moj poslednji susret sa bakom, majkom, ocem i sestrom Verom.

RAD JEVREJSKE OPŠTINE U OSIJEKU ZA VREME OKUPACIJE

Za vreme Kraljevine Jugoslavije, Jevrejska opština Osijek svoj rad je, uglavnom, posvetila verskim i karitativnim pitanjima. Dolaskom tzv. NDH sve se promenilo, služba božja se više nije održavala, zavladao je haos među osječkim Jevrejima. Svu dokumentaciju Opštine, kao i popis Jevreja i pripadnika lože „Bnei Brit“ pokupili su Kulturbundovci. Pokupili su naravno i sav novac Jevrejske opštine. Kulturbundovcima je išlo u račun postojanje Jevrejske opštine, jer su imali kontrolu nad Jevrejima, provodili pljačku i sukcesivno unište-nje Jevreja.

Prvu kontribuciju Kulturbundovci su proveli mimo Jevrejske opštine. Kad su ustaše videle koliko para su Kulturbundovci uzeli od Jevreja, dolazi do borbe među njima oko prevlasti nad Jevrejskom opštinom. Zato ustaške političke vlasti postavljaju svog poverenika – Ivu Hočevara i time oduzimaju kontrolu Kulturbundovcima nad Jevrejskom opštinom. Oni imenuju novu Opštinsku upravu na čelu sa Belom Fridmanom i sekretarom Slavkom Klajnom. Ustaše raspisuju novu kontribuciju od 20 miliona kuna. Poverenik Hočevar dozvoljava da Jevreji rešavaju nametnute im obaveze po sopstvenom nahođenju, s tim da izvrše ono što se od njih traži. Rešenjem vlasti NDH uveden je jevrejski verski porez, čime se dolazi do izvesnih sredstava, iz kojih se izdržava Opština i omogućava rad jevrejske škole kao i pomoć Jevrejima u logorima.

Pošto su jevrejska deca isterana iz redovnih škola, osnovana je u Osijeku jevrejska Osnovna škola i šestogodišnja Realna gimnazija. Nastavnici su bili jevrejski učitelji i profesori, koji su bili izbačeni sa posla.

Unutar opštine, stvaraju se razni odbori: kontribicioni, socijalni, školski, poreski, finansijski, odbor za prisilni rad i „skrb za logore“.

Izbacivanjem Jevreja iz boljih stanova, izvestan broj porodica našao se gotovo na ulici. Stoga je opština formirala odbor koji je rešavao stambena pitanja na taj način što bi dodeljivao drugi stan ili koncentrisao više porodica u jednom stanu.

U međuvremenu se, unutar ustaških redova, vodila borba za mesto poverenika Jevrejske opštine. Položaj odbornika u Jevrejskoj opštini, kao i Jevreja u celosti, zavisio je od poverenika i trenutne protivjevrejske politike u Osijeku. Međutim, Kulturbundovci su ipak i dalje „ispod žita“ imali glavnu reč.

I pored stalnih promena u odnosima prema Jevrejima, dve institucije opštine su sve do „konačnog rešenja jevrejskog pitanja u Osijeku“ preživjele sve te promene: „skrb za logore“ ili kako se još zvala „leteća ekipa“ i „pučka (narodna) kuhinja“.

Prema sećanju Vlade Salcbergera „leteća ekipa“ delovala je u periodu od oktobra-novembra 1941. do maja 1942. godine, kada je Vlado napustio Osijek, ali on veruje da su pojedini članovi ekipe delovali sve do odvođenja u logore. Rad ekipe počeo je onda kada su porodice izgubile kontakte sa svojim, deportiranim, po njihovom odvođenju iz Gospića u Jasenovac. Naime, deportiranim se više nisu mogli dostavljati paketi sa hranom i odevnim predmetima. Pošto se preko Crvenog krsta saznalo da je moguće slanje paketa, osnovan je „Skrb za logore“ kao posebna institucija. No, prema dobijenim izveštajima, zatočenici često nisu primali pakete, ili su oni bili opljačkani. Ipak, posredstvom poverenika Hočevara, omogućen je kontakt odbora Jevrejske opštine i zloglasnog upravnika Jasenovca Maksa Luburića. Jevreji mu nude pomoć oko snabdevanja logora Jasenovca, pa dolazi do povezivanja Jevrejske opštine Osijek (i Zagreba) i „opskrbnog ureda“ Jasenovca. Na poziv ustaša, na pregovore u Jasenovac odlaze članovi odbora Andrija Rip i Vlado Grinbaum. Zahvaljujući postignutom dogovoru u vezi snabdevanja logora Jasenovac, spašen je, u najteže vreme za snabdevanja logora, tokom zime 1941/42, veliki broj ljudskih života.

I ustašama je odgovarao rad „skrbi“, jer se dobrim delom snabdevanje namirnicama prebacuje na ovu organizaciju, čime ustaše štede sredstva.

Pročelnik „skrbi“ bio je Andrija Rip, mladi čovek, neumoran u radu i požrtvovan do krajnjih granica. I ostali mladi ljudi „skrbi“, koji se nisu pravovremeno spasli, odvedeni su, zajedno sa Ripom, avgusta 1942, u Aušvic, gde su pobijeni. Od stalnih članova ove male „leteće

ekipe“ treba spomenuti još: gimnazijalca Ivu Šotena, Zvonka (Levija) Šmita, bravarskog radnika, Zvonka Drajzingera, gimnazijalce Rika Frema, Hermana Haberfelda i Franju Vajsa.

Od druge dekade decembra 1941, započela je ova ekipa užurbane pripreme za prihvat Jevreja u logor Đakovo, kao i za smeštaj jevrejskih izgnanika iz Bosne u mlin „Cerealija“. Ekipa je uredila mlin tako da se prizemlje moglo koristiti kao zajednički prostori, a prvi, drugi i treći sprat su korišćeni za stanovanje. U dogovoru sa ustaškim vlastima, Jevrejska opština Osijek je preuzela održavanje ovog logora. U njega je smešteno oko 1900 osoba, među kojima je bilo i starijih, koje su bile nepokretne i koje je trebalo nositi. Zahvaljujući aktivnosti osječke opštine, veliki broj dece smešten je u osječke porodice i porodice u okolnim mestima (Našice, Vinkovci, Donji Miholjac i druga). U tom radu posebno se angažovala moja ujna Julija Kraus. Članovi „leteće ekipe“ su ovu decu odvodili do njihovih novih mesta boravka. Zbog obimnog posla, koji je trebalo obaviti na vreme, proširen je sastav ekipe, koja je često nazivana „ekipa Đakovo“, sledećim omladincima: Dragutin (Hajim) Kon, Švarc Rojbek, Zdenko Volf, Janoš Kon, Nada (Rahela) Grinvald, udata Salcberger. Na opravljanju i pranju prikupljenih odevnih predmeta radile su: Ljerka Adler, Mina Fišer (udata Montag), Melanka Inself, Lola Atijas, Zlatko Vamošer, Vlado Raus, Branko Polak i Branko Mautner. U okviru jevrejske administracije logora, čiji je upravnik bio Vlado Grinbaum, radili su Ladislava-Lili Gribaum, Ladislav Lederer i Dragutin Glaner. Do februara 1942. godine uslovi života u Đakovičkom logoru bili su snošljivi. Međutim, 24. februara 1942. počinje evakuacija logora Stara Gradiška, a sa njom dolazi do epidemije trbušnog tifusa i dizenterije koja je harala u Staroj Gradiški. To je iziskivalo energičan i uporan rad sanitetske grupe, koju je vodio dr Laci Lederer, a u kojoj su još radili dr Miškolci, dr Nada Jurković i dr Atijas. U akciji dezinfekcije logora radila je cela „leteća ekipa“ uz pomoć nekih starijih lica, kao i ljudi sanitetske struke iz Đakova.

Međutim, 29. marta 1942. upravu nad logorom preuzela je ustaška vlast. Ustaše su odmah zabranile rad „ekipe“ u logoru, tako da od 17. aprila te godine niko od članova ekipe više nije smeo da se pojavi.

Logor Đakovo je rasformiran početkom juna 1942, a zatočenice sa decom iz njega su, u tri željeznička transporta, prebačene u Jasenovac. Prvi transport upućen je 15. juna, a poslednji 5. jula 1942. godine. U transportima je bilo oko 2800 žena i dece, koji su odmah po dolasku u Jasenovac pobijeni.

Na dakovačkom groblju sahranjeno je 569 žrtava ustaškog krvo-
loštva i bezumlja.

PRAVCI SPASAVANJA OSJEČKIH JEVREJA

Posle uvođenja protivjevrejskih zakona u NDH, maja-juna 1941, Jevreji sa područja Hrvatske emigriraju pretežno u Italiju, zatim u Mađarsku, a nekima je uspelo da stignu do Švajcarske i dalje. Neki su izbegli na područja bivše Kraljevine Jugoslavije, okupirana od strane italijanske armije, tj. na dalmatinsku obalu, južno od Sušaka, te dobar deo zaleđa Dalmacije, sve do Ogulina u Hrvatskoj i Mostara u Bosni, kao i na jadranska ostrva uz dalmatinsku obalu. Tačan broj izbeglica nije nikad ustanovljen, ali se procenjuje da ih je bilo oko 10.000.

Posle deportacije Jevreja iz Osijeka, svima postaje jasno da Jevreji mogu naći spas samo u bekstvu iz NDH. Eventualno prikrivanje kod prijatelja Hrvata bilo je nesigurno, a na odlazak u partizane u početku se odlučivao mali broj Jevreja.

Sem bekstva u pravcu dalmatinske obale (zona pod italijanskom okupacijom), drugi pravac, posebno za osječke Jevreje, vodio je u Mađarsku. Mada su i u Mađarskoj bili doneti protivjevrejski zakoni, veliki broj Jevreja uspeo je da preživi pod tuđim imenom u Budimpešti.

Reka Drava deli Osijek i Baranju, koja je u to vreme bila sastavni deo Mađarske. Mnogi su emigrirali tako što su se iznajmljenim čamcem prebacivali noću na drugu obalu Drave. Došavši preko, dokopali bi se prve željezničke stanice, odakle su obično putovali za Budimpeštu. Neki su pak uz pomoć mađarskih željezničara.

*Najman pored spomenika podignutog
na mestu gde se nalazio logor Tenje*

prelazili u Mađarsku vozovima. Kontrola na mađarskoj strani nije bila rigorozna.

Prema anketi Jevrejske opštine u Osijeku, načinjenoj krajem 1945. godine, iz osječke opštine je emigriralo u Italiju, okupacionu zonu pod vlašću italijanske vojske (teritorija NDH) i u Mađarsku oko 300 lica. Po istoj anketi, ukupno je oko 450 Jevreja iz okoline uspjelo da se spasi strahota genocida na razne načine: ilegalno, emigracijom, odlaskom u partizane i na druge načine.

Hrvatske vlasti su stalno insistirale kod italijanskih da se prema Jevrejima koji žive na teritoriji NDH, okupiranoj od italijanske vojske, sprovode iste mere kao i u NDH. Na kraju je došlo do kompromisa, pa su Italijani preuzeli obavezu da će sve Jevreje iz okupacione zone staviti u koncentracione logore. Tako se stvaraju logori kraj Dubrovnika, u Makarskoj, na Braču i Hvaru i u Kraljevici. Kasnije je stvoren jevrejski deo logora Rab. Međutim, postupak prema Jevrejima u tim logorima bio je human.

IZGRADNJA LOGORA TENJE

Negde početkom marta 1942. raspoređen sam na prisilni rad u Tenje, kao i Kalman Vajs, s kim sam se najviše družio. Tamo je već radilo oko 200 mladih Jevreja i Jevrejki. Gradilište se nalazilo na cesti Osijek–Novi Grad prema selu Tenje. Od radilišta do naših kuća trebalo je, u oba pravca, pešačiti 7–8 kilometara. Prema naredbi vlasti, na tom gradilištu trebalo je da se izgradi naselje u koje bi se uselili Jevreji. Jevreji su stavljeni pred izbor: ili će izgraditi i useliti se u to naselje (praktično geto) ili će biti otpremljeni za Jasenovac. Jasno je da su Jevreji prihvatili prvu alternativu. Jevreji su bili obavezni da se presele u to naselje do juna 1942. godine. Predstavnici vlasti su se, navodno, obavezali da će izgradnja naselja predstavljati „Konačno rešenje Jevrejskog pitanja u Osijeku“ i da osječki Jevreji neće biti deportovani u logore.

Do ovog iseljavanja, kako se kasnije saznalo, dolazilo je pod pritiskom Kulturbunda. Po gradu su se pojavili natpisi na nemačkom jeziku, kao na primer: „Naše strpljenje je pri kraju“, „Jevreji moraju napolje“ i slični.

Verujući u ono što su predstavnici lokalne vlasti zahtevali, Jevrejska opština je razradila plan za izgradnju naselja. Čak su pozvani svi članovi Opštine da se izjasne da li žele da izgrade posebnu sobu za svoju porodicu (ostali bi bili u zajedničkim prostorijama za više ljudi),

što je ujedno zahtevalo uplatu potrebnih sredstava za nabavku građevinskog materijala i nadnice. Opštinari su čvrsto verovali da bi, izgradnjom ovog naselja, osječki Jevreji izbegli sudbinu ostalih svojih sunarodnika u NDH. Koje li iluzije!

Do sredine juna 1942. sve se uglavnom odvijalo po dogovoru. Međutim, objavljen je u „Hrvatskom listu“ jedan članak o „drskom ispadu dweju Jevrejki prema jednom nemačkom invalidu“. Za ovu laž trebalo je da Jevreji snose kolektivnu odgovornost. Organizovana je „Hitlerjugend“* koja je korbačima dočekivala i tukla Jevreje koji su prolazili kroz Novi Grad prilikom odlaska na rad u Tenje.

Krajem juna 1942. rukovodioci radova u Tenju, Volner i Mautner, došli su rano u naselje, veoma uzbuđeni. Ispričali su da je u Osijek došao zloglasni Ivan Tolj, do tada šef policije u Vinkovcima, čija je „zasluga“ bila što su vinkovački Jevreji najvećim delom, još među prvima otpremljeni za Jasenovac i Staru Gradišku. Očigledno je Tolj doveden da bi osječki Jevreji bili što pre preseljeni u naselje Tenje.

Pretpostavljam da je moj otac, preko Žige Volnera, saznao šta se sprema, pa je zamolio moga brata od tetke Ernesta (koji je bio sin „arijevskog“ oca i jevrejske majke), da mi pripremi dokumenta pomoću kojih bih pobegao u Split. Ernest je došao do mene u Tenje da bi se dogovorio o mom bekstvu. Insistirao sam da i za Kalmana obezbedi propusnicu. Ernest je u to vreme bio domobranski podoficir u štabu IV Obskrbiskog zdruga (Inžinjerska jedi-

Faksimil molbe kvesturi i nepopunjene legitimacije pomoću koje je Najman trebalo da iz Splita ode u partizane

* Hitlerovska omladina

nica). U prisustvu Ernesta u domobranskoj uniformi, Kalman i ja smo „išetali“ kroz jedan otvor u ogradi koja još nije bila završena i pošli prema Osijeku. Skrivali smo se oko dve nedelje kod rođaka Ernesta, koji je uspeo da nabavi dve domobranske propusnice za mene i Kalmana. S tim propusnicama, uz mnoge peripetije, stigli smo do Splita.

U Splitu sam, avgusta 1942, uhapšen na ulici pošto nisam imao nikakva talijanska dokumenta. Odveden sam u zloglasni splitski zatvor „Firule“. Jednog dana sam u zatvoru sa ulice čuo zvižduk „Hašomer Hacaira“ – „Hazak veemac“, pa sam se dosetio da bi to mogao biti moj sobni drug Zvonko-Levi Šmit. Uz pomoć ogledalca koje je imao jedan zatvorenik u mojoj ćeliji, video sam Levija na ulici. Odgovorio sam istim zviždukom. Posle nekoliko dana odveden sam do luke u kojoj su u brod ukrcavali Jevreje zatečene bez dokumenata. Tamo je stajao Levi, koji mi je doneo malo stvari. U kapi, koju mi je dao, bila je skrivena falsifikovana nepopunjena lična legitimacija – „legitimatione personale“, uz pomoć koje je trebalo da pobegnem u partizane, ali nisam uspeo da je iskoristim, pošto nisam uspeo da uspostavam „vezu“. Sa mnom su u brod ukrcani i Kalman Vajs i Teo Polak. Iskricali su nas u Novom Vinodolu, gde smo bili u „slobodnoj konfinaciji“. Iz Novog Vinodola prebacili su nas u logor Kraljevicu, a iz Kraljevice u logor na Rabu. Po kapitulaciji Italije stupio sam kao dobrovoljac u Rapski partizanski jevrejski bataljon. Po rasformiranju tog bataljona, raspoređen sam u VII banijsku diviziju, u kojoj sam ostao do demobilizacije novembra 1945. godine.

SUDBINA MOJIH RODITELJA

Po dolasku Tolja, započelo je iseljavanje Jevreja u naselje Tenje, gde je smešteno oko 1.600 Jevreja iz Osijeka i 900 iz okolnih mesta. Uz to, 400 Jevreja je smešteno na Vukovarskoj cesti i 100 lica u jevrejskom staračkom domu. U naselju Tenje mnogi su bili bez krova nad glavom, jer još nije bila završena izgradnja naselja. Na svim sabirnim mestima postavljene su ustaške straže, te je izlazak zatvorenika bio moguć samo uz propusnice. U staračkom domu smešteni su moja majka, sestra Vera i roditelji moje ujne Julije Kraus, nekadašnji nadrabin dr Simon Ungar i njegova supruga Fani. Nadrabin dr Ungar izabran je na taj položaj 1901. godine i do svog penzionisanja uoči Drugog svet-skog rata, sem svojih redovnih dužnosti, bavio se proučavanjem Talmuda, komparativne filologije između jerusalimskog i vavilonskog Talmuda, Midraša i drugih hebrejskih i aramejskih tekstova. Pre odvo-

denja poslednje grupe osječkih Jevreja (22. 08. 1942), među kojima je bio i dr Ungar, svi njegovi radovi predati su – prema dogovoru – katoličkom župniku Bezeckom, koji ih je sačuvao. Posle rata, Ungarova kćerka Julija poslala je sve njegove radove u Izrael gde se nalaze u Univerzitetskoj biblioteci Jerusalima. Pisma iz logora (dr Ungara) sačuvana su kod njegovih unuka Judite i Eve Kraus. U nekoliko pisama nudeno je dr Ungaru da pređe u Mađarsku, ali je on to odbijao jer „želi da ostane sa svojim“ – u prenosnom smislu – sa ostalim osječkim Jevrejima.

Poslednji verski obred obavio je dr Ungar u logoru Tenja, oko 10. avgusta 1942, prilikom venčanja Sonje i Hermana Singera (preživio Aušvic).

Dan pre odvođenja stanovnika Staračkog doma na putovanje bez povratka, tj. 21. avgusta 1942, opisala je Zora Dirnbah (novinar i književnik, kći majke „arijevke“ – Austrijanke i oca Jevrejina), između ostalog, sledećim rečima:

„Sobama Staračkog doma, njegovim dvorištem i hodnicima, od ranog prepodneva, kružili su uplakani ljudi, opraštajući se i od znanih i od neznanih. Kako je vest da će logor biti raspušten i početi deportaciju, dospela među ljude, ostaje nejasno“.

Među onima koji su uspeli da se probiju u Starački dom i donosili svojim rođacima i prijateljima – Jevrejima – nešto za odlazak, nalazila se i Mici Fridman, „arijevka“ – Austrijanka udata za Jevrejina. Zora joj je pomogla da uđe u Starački dom. „Pred Mici Fridman – pisala je Zora Dirnbah – u onom mračnom hodniku, banula je jedna žena sa sitnim, mršavim dečaćićem u naručju, delilo nas je od kapije i ustaškog stražara svega nekoliko koraka. Srećom, stražar nam je bio okrenut leđima. Prišavši gospođi Fridman, mlada je žena očajnički pružala ruke u kojima je bio dečaćić, šapćući pri tome bez daha nekoliko reči mucavih od straha da ih neće stići izgovoriti, da će se stražar okrenuti i tako joj oteti i poslednju nadu: »Uzmite ga, molim vas, spasite ga, ja se zovem Kardoš, on nema ni dve godine, bolestan je, ima dizenteriju, spasite mi makar dete«. Fridmanova je prihvatila malog dečaka Branka – jedan ljudski život je spašen“.

Jevrejska opština je nastojala da što bolje organizuje život na sve tri lokacije. Međutim, dolazi novi udarac: Jevreji iz okolnih mesta (Valpovo, Donji Miholjac, Podravska Slatina, Našice, Đakovo), dovode se takođe u logor Tenje, tako da se broj zatočenika popeo na preko 3000, pa situacija postaje neizdržljiva.

Iz Tenja, Jevreji Osijeka i okoline odvedeni su u Jasenovac, Logorgrad i Aušvic, avgusta 1942. godine. U to vreme već sam bio dva meseca u Splitu. Stoga sam poglavlje „Konačno rešenje jevrejskog pitanja u Osijeku i NDH“ napisao na osnovu pisama moga oca, porodica Rausnic i Kon, sećanja preživelih logoraša Aušvica, kao i drugih, meni dostupnih dokumenata, odnosno radova.

KONAČNO REŠENJE „JEVREJSKOG PITANJA“ U OSIJEKU I NDH

Odluka o rešenju „jevrejskog pitanja“ doneta je na konferenciji održanoj u Wannsee-u 20. januara. 1942. godine. Fotokopija tog zapisa nalazi se u Jad Vašemu.

Božidar Diklić, dopisnik „Politike“ iz Bona, u svom feljtonu objavljenom u Politici 1996. godine zapisao je: „Jedina država koja je, kao saveznik rame uz rame sa nemačkim trećim Rajhom provela sopstveni pogrom – istrebljenja jevrejskog življa, bila je Pavelićeva marionetska država“. Po Diklićevim istraživanjima, deportovanje Jevreja u Aušvic, obavljeno je u direktnoj saradnji nacističke nemačke i NDH, za šta navodi i više dokumenata kao što su „direktive upravi državnih željeznica za striktno obezbeđenje ovih transporta, pravca kretanja i rasporeda voznog reda“.

Natpis na spomeniku podignutom na mestu bivšeg logora Tenje

NDH je čak plaćala troškove transporta Jevreja u Aušvic.

Ukrcavanje prve grupe u vagone počelo je 15. avgusta po podne. U toj grupi bilo je 700 dece. O sudbini ljudi iz te grupe nikad se nije

ništa pouzdano saznalo. Smatra se da su svi otpremljeni u Aušvic, gde su pobijeni. To tvrdi i preživeli logoraš Arnold Kon.

Drugi transport, između 100 i 300 osoba, krenuo je za Jasenovac 18. avgusta 1942. godine. Od njih se niko nije vratio, što proizlazi iz iskaza jedinog preživelog - Miroslava Auferbera.

Treći transport krenuo je 22. avgusta. Njime su otpremljeni svi Jevreji iz Staračkog doma, Vukovarske 77, Odbora Jevrejske opštine i svi preostali zatočnici logora Tenje. Otpremljeni su čak i oni koji su se morali nositi na nosilima. Iz iskaza svedoka Kona proizlazi, da su starci, bolesni i nemoćni, koji nisu imali nikoga od svoje familije u logoru Tenje, iskrncani u Jasenovcu i tamo likvidirani.

Iz dopisnice mog oca od 22. avgusta 1942. potvrđuje se datum polaska poslednjeg transporta, a koja glasi:

„Dragi sine,

Osijek 22. 08.

Par sati pre odlaska ti se javim. Idemo svi i Mama u Nemačku. Kažu u Graz. Raspoloženje dobro. Nismo ništa zdvojni, nemoj ni ti. Teta ti šalje sve! Mnogo poljubaca tata. I Ungarovi, celi Altershajm idu (Starački dom).“

Od približno 3.000 Jevreja, otpremljenih iz Osijeka tokom avgusta 1942, bilo u Aušvic ili Jasenovac, vratilo se samo desetak lica (Arnold Kon, David Perlstajn, Jelena Grinbaum, Olga Heler, Herman Singer, Ljudevit Rosenberg, Miroslav Auferber...). Prema podacima dobijenim u Jad Vašemu, iz Osijeka i okoline ubijeno je 2.445 Jevreja.

U Osijeku je ostalo približno 115 Jevreja iz mešovitih brakova, kao i mali broj onih koji su uspeli da se sakriju ili su fašisti na njih zaboravili.

Odlaskom poslednjeg transporta „jevrejski problem“ u Osijeku bio je uglavnom rešen, jer je uništeno 92,6% Jevreja iz Osijeka i okoline.

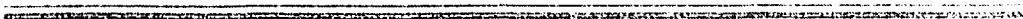
Na cesti Osijek–Tenje, na mestu gde se 1942. godine nalazio Jevrejski logor (geto) Tenje, postavljen je spomenik na kojem piše: „Na ovom mestu bio je fašistički logor kroz koga je prošlo na hiljade rodoljuba ovog kraja. Ovaj kamen-spomenik u znak sećanja i zahvalnosti palih rodoljuba podigao je narod ovog kraja“.

Nisam nikad čuo da je u logoru Tenje, osim Jevreja, bilo zatočenika drugih nacionalnosti.

IV

POD ITALIJANSKOM VLAŠĆU I U ŠVAJCARSKOJ

Frida MEL, dr Miša MEL, dr Eta NAJFELD

ZIVOTNI PUT FRIDE I DAVIDA MELA

*Z*apis o neobičnim sudbina-
nama Fride i Davida
Mela i kazivanja o njihovom
životu i preživljavanju
objavljaju se u vreme kada
oni više nisu u životu. Au-
tentičnost i dokumentarna
vrednost zapisanih podataka
počivaju na snimku
fragmentarnih sećanja Fri-
de Mel, bliskom prijatelj-
stvu porodica Mel i Naj-
feld.

međusobnom druženju i razgovorima koji su se duboko urezali u pamćenje dr Ete Najfeld, i snimljenim sećanjima na priče iz roditeljske kuće njihovog sina dr Miše Mela.

U vreme nacističkih progona Jevreja, životni putevi ovo dvoje ljudi iz Slovačke i Poljske ukrstili su se u trećoj zemlji, Italiji, da bi zajedno produžili i završili život u četvrtoj, u Jugoslaviji.

Značajan doprinos medicinskoj nauci dr Davida Mela, koji daleko prelazi granice zemlje u kojoj je stvarao, obavezuje nas na objavljivanje i odbranu od zaborava čudesne sudbine ovo dvoje ljudi.

Redakcija

Frida Mel: Rođena sam januara 1919. godine u porodici Grinfeld, u mestu Dunajska Streda, Slovačka, pored Bratislave. Moj otac je vrlo rano umro i moja majka je radila najteže fizičke poslove da bi izdržavala nas decu: četiri kćerke i tri sina. Zbog teške materijalne situ-

acije, nisam mogla da nastavim školovanje. Moja majka je odlučila da treba da izučim krojački zanat kako bih što pre počela da zaradujem za sebe i da pomažem porodici.

Kao veoma mlada postajem aktivna u jevrejskoj omladinskoj organizaciji Trumpeldor. To je već vreme kada se naslućivalo da će doći do rata, pa smo na sastancima odlučili da ćemo otići u Palestinu. Nismo imali nikakvih posebnih dokumenata. Nas 550 žena, dece, staraca i omladinaca iznajmili smo brod koji se zvao „Penčo“ i krenuli Dunavom 1939. godine. Brod „Penčo“ je bio, u stvari, olupina namenjena za prevoz stoke i bez ikakvog komfora. Kad smo stigli do Kladova, nismo mogli da nastavimo put. Stajali smo u Kladovu mesec dana bez sredstava za život. Međutim, Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije saznao je za naše tegobe i pružio nam pomoć. Mnogo su nam pomogli i seljaci iz okoline doturajući nam životne namirnice onoliko koliko su mogli.

Frida, 1939. godine

Ne sećam se tačno kako i ko nam je odobrio da nastavimo put dalje, preko Crnog mora ka Sredozemlju. U blizini Rodosa zahvatilo nas je veliko nevreme i brod se nasukao na jedno nenastanjeno ostrvo. Talasi su udarali o brod i već smo videli da će se on brzo raspasti. Imali smo samo toliko vremena da skinemo čamac i neke daske s broda. Ostalo je sve potonulo. Na tom nenastanjenom ostrvu bili smo sedam dana. Spavali smo pod vedrim nebom, bez hrane i vode. U očaju počeli smo da palimo vatre ne bi li nas ko zapazio i došao u pomoć. Osmog dana ujutro zapazili smo jedan brod koji nam se pribli-

žavao. Bio je to brod italijanske ratne mornarice. Kad nam se brod približavao, čamcem je došlo nekoliko mornara. Oni nam u prvi mah nisu poverovali da smo brodolomnici. Međutim, kad su videli decu i starce, prihvatili su nas sve, skupili i odveli u kasarnu – logor na ostrvo Rodos. Tu smo proveli otprilike godinu dana. Postupak italijanskih vojnika prema nama bio je vrlo dobar. Davali su nam hranu, ali nam je kretanja bilo dozvoljeno samo u granicama logora.

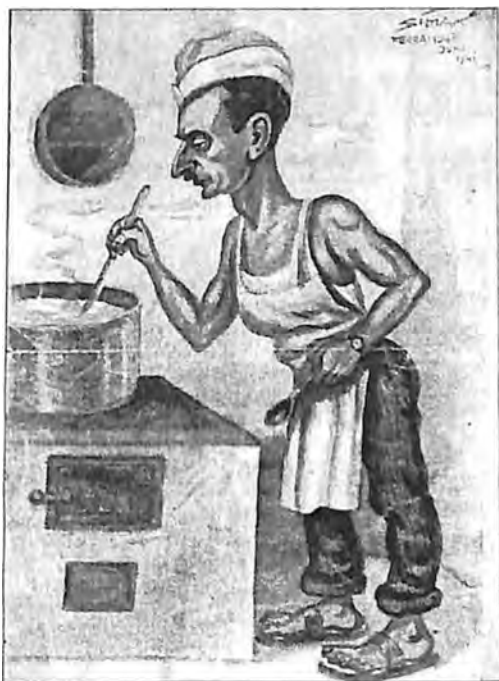
Otpriblike početkom 1942. godine italijanska uprava nas obaveštava da nas mora premestiti. „Moraćete odavde da idete da spasite život.“ Tako smo stigli u Italiju, u logor Feramonti.

Sin Fride i Davida Mela, *dr Miša Mel, dopunjava majčin iskaz, sećajući se porodičnih priča o susretu majke Fride sa ocem Davidom:*

Pukovnik, profesor dr David Mel, rođen je 1912. godine u malom poljskom gradiću Sieradz, udaljenom oko 60 kilometara od Łođa. Odrastao je u ortodoksnj porodici imućnog žitarskog trgovca, vlasnika mnogih silosa i poljoprivrednih imanja. Iako je svoje osnovno obrazovanje dobio u hederu, otac je hteo da svoja tri sina školuje u klasičnoj poljskoj gimnaziji, kako bi se mogli upisati na univerzitet. Želja mu je bila da mu sva tri sina budu lekari. Pošto je u Poljskoj bio na snazi numerus clausus, sinovi se upisuju na medicinski fakultet u Briselu (Belgija).

David je u Belgiji bio samo kratko vreme jer je otac zapao u finansijske teškoće. Pošto je školovanje u Belgiji bilo skupo, on prelazi u Italiju, u Modenu, gde je bilo znatno jeftinije. Tu ga zatiče Drugi svetski rat. Kao stranac, student pa još i Jevrej, biva interniran u logor Feramonti. U logoru postaje kuvar.

U grupi brodolomnika sa Rodosa, David je zapazio mršavu i izglednelu devojkicu Fridu i odmah joj ponudio svoje rezerve u hrani. I tako, u želji da pomogne izgledneloj devojkici, nastaje ljubav koja se završila brakom u logoru Feramonti, po pravom jevrejskom ritualu: pod hupom, pred rabinom i uz potpisanu ketubu. Nije naodmet spomenuti da je odeva za bračni par bila pozajmljena sa raznih strana. Postoji čak i slika sa venčanja.

David Mel u karikaturi kolege iz logora Feramonti (1941), u kojem je Mel jedno vreme bio i kuvar

Padom Italije, septembra 1943. godine Englezi ulaze u Feramonti i rasformiraju logor. Pošto je u logoru bilo ljudi raznih nacionalnosti, Englezi su bivšim zatočenicima ponudili da mogu da idu kuda hoće – u Ameriku, Australiju, ili da se vrate svojim kućama, ukoliko su već oslobođene od Nemaca. Kako je David bio Poljak, izjavio je da želi da se bori protiv fašizma u Armiji Krajovi (Poljska narodna armija pod vođstvom generala Andersa). Međutim, oni su ga odbili, zbog toga što je Jevrejin.

Poznanstvo i ljubav u logoru Feramonti završila se venčanjem, po jevrejskom rituale (fotografija sa venčanja, 1943. godine)

U logoru Feramonti, Melovi su stekli mnoge prijatelje Jugoslovene i od njih čuli za narodno-oslobodilačku borbu. David odlučuje da se prijave da krenu za Jugoslaviju. Zbog toga odlaze u Bari, jer je tu bila jugoslovenska baza. Tamo ga prima i odobrava njegov odlazak u narodno-oslobodilačku vojsku dr Herbert Kraus, zamenik načelnika saniteta Vrhovnog štaba. U prvo vreme David radi u engleskoj bolnici u mestu Grumo, kraj Barija, gde su primani najteži partizanski ranjenici na lečenje i oporavak. Uz njega radi Frida kao medicinska sestra. Posle biva premešten na otok Vis. Tu se susreće sa dr Kulušićem, načelnikom saniteta dalmatinskih jedinica.

Na pitanje šta hoće da radi, David je odgovorio da bi voleo da se bavi epidemiologijom. Na to mu je Kulušić rekao da su mu potrebni hirurzi a ne epidemiolozi koji još k tome ne znaju ni naš jezik! Kulušić je bio zatečen, nije znao šta da radi s njim, ali kad je već tu, neka i ostane. Bilo mu je, međutim, čudno da jedan Poljak, kojeg niko nije „za uši vukao“ da dođe, stupa u partizane i upravo želi da ostane među jugoslovenskim partizanima.

Rat se, na sreću, bližio kraju i dr Mel je dobio raspored u mornaričkoj bazi u Kumboru, a ubrzo nakon toga stiže u Vojnomedicinsku akademiju u Beogradu na specijalizaciju iz epidemiologije.

TRAGOM DOGAĐAJA

Zapisnik

XVIII sednice Izvršnog odbora Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije, održane 5. juna 1940. godine, u kancelariji Saveza

Prisutni: gg. dr Fridrih Pops, predsednik Saveza, Bernard Robiček, Isak Mašijah, Vrhovni rabin dr Isak Alkalaj, generalni sekretar Šime Špicer, nadržabin Ignjat Šlang, dr Fran Herkog, David. A. Alkalaj, Pavle Vinterštajn, dr Isak Amar i Avram Izrael.

1/.....

2/ Prema saopštenjima koja je dobio Savez, u Bezdan je stigao brod „Penčo“ sa oko 500 jevrejskih izbeglica. Savez nema nikakvih bližih obaveštenja o sastavu toga transporta, niti mu je poznato ko je organizovao. Ali nezavisno od toga, ako bude tačna informacija da se putnici nalaze u bedi, potrebno je da se ukaže hitna pomoć.

Rešenje: ukoliko se pomenuti brod još nalazi u Bezdanu, zamoliti JVO u Somboru da onamo izašalje svoje pretstavnike i prema njihovom nalazu da se putnicima ukaže za račun Saveza hitna pomoć do sume od Din 20.000. -

(Iz arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu)

Prijatelj porodice, *dr Eta Najfeld*, dopunjava *Mišu*, sina *Fride* i *David* *Mela*, svojim sećanjima na *Davidov* profesionalni život:

Tok njegove specijalizacije odvijao se pod veoma teškim okolnostima, jer je gotovo sve vreme provodio na Kosovu i Metohiji, suzbijajući zarazne bolesti koje su tamo nakon rata neprestano harale.

Među vojskom je naročito često izbijala dizenterija. U tom veoma teškom i napornom poslu, počeo je da se bavi naučno-istraživačkim radom. Nakon mukotrpnog posla, specijalizacije u inostranstvu, zahvaljujući i znanju mnogih stranih jezika, uspelo mu je da stvori vakcinu protiv dizenterije. Njegova vakcina je priznata od Svetske zdravstvene organizacije kao veoma efikasno sredstvo protiv te bolesti. Vakcina se i zove *Melova vakcina*. Stekavši svetsku reputaciju u svom naučnom radu, ušao je u širi krug kandidata za Nobelovu nagradu.

Nije izostalo ni domaće priznanje: niz vojnih odlikovanja, unapređenje u čin pukovnika i na kraju imenovanje za profesora na Vojnomedicinskoj akademiji. Prilikom predlaganja za ovaj položaj, kojem je prisustvovala i prof. dr Lea Rozencvajg – Bogdanov, ona mi je ispričala sledeće:

Profesor dr Vukšić, tadašnji Davidov pretpostavljeni, obrazlagao je predlog za Davidovu promociju. U svom izlaganju rekao je sledeće: „Dva su poljska Jevrejina zadužila sanitet ove zemlje. U Prvom svetskom ratu dolazi nam kao dobrovoljac dr Hiršfeld sa ženom, na solunski front, da pomogne srpskoj vojsci. U saradnji sa prof. dr Kostom-Kočom Todorovićem otkrivaju klicu Paratyphus C. Sada nam je drugi dobrovoljac David Mel podario dizenteričnu vakcinu.“

Tako se u ovoj zemlji nastavio život dvoje prognanih Jevreja koji su doživeli punu ravnopravnost i priznanje za svoj rad.

Prof. dr David Mel umro je 1993, a Frida 1998. godine.

OD NEMILA DO NEDRAGA

Dr Sabetaj Albahari je rođen 1. januara 1925. godine u Doboju (Bosna i Hercegovina), od oca Leona (Jehude) i majke Mirte (Mirjam), rođene Altarac. Oženjen je sa Meri Lou, psihijatrijskom socijalnom radnicom. Imaju troje dece: Alberta Skota, Suzanu Mirjam i Davida (Daviča) Johanana, kao i devetoro unučadi.

Dr Albahari je psihijatar, a hobi mu je bio pilotiranje, što je upražnjavao u Sjedinjenim američkim državama, pilotirajući 36 godina svojim malim avionom. Porodica živi u gradu Prinstonu, u državi Nju Džersi.

Moj deda po ocu, Sabetaj, bio je za vreme turske vladavine zlatar i menjač, zbog čega je imao nadimak „Saraf“. Bio je iz Tešnja. Tamo je ubirao porez i za tursku i za austrijsku vlast. Otac mi je pričao da su naši preci, po dedinom kazivanju, došli iz Izmiru, preko Ruščuka (Ruse, Bugarska) u Tešanj. Bežeći iz Španije nakon izгона 1492. verovatno su, po mišljenju prof. dr Sesila Rota, uzeli prezime po mestu u kome su živeli – Albuhera – koje se nalazi 5 kilometara južno od grada Bajadoza, blizu portugalske granice.*

---

* Sir Sesil Rot (Cecil Rot), tada predsednik Kraljevske akademije nauka (Royal Academy of Science) u Londonu. Za poreklo prezimena Albahari dr Sesil Rot je autoru ovog svedočenja s nešto više rezerve ukazao i na to da može biti i arapskog porekla: „bahrija“, na arapskom jeziku znači more, jezero ili velika voda, pa Albahari može značiti i mornar ili ribar.

Deda Sabetaj se dva puta ženio tako da je moj tata odrastao u velikoj porodici. Imao je četiri brata i petoricu polubraće, tri sestre i četiri polusestre. Moj otac je takođe poreklom iz Tešnja.

MI, JEVREJI, NE TREBA DA ŽIVIMO

Kad je meni bilo godinu dana, preselili smo se u Dubrovnik, jer je otac tamo dobio posao kao poslovođa u prodavnici „Lav odijela“, u vlasništvu braće Kabiljo, iz Sarajeva. Živeli bismo dosta udobno i mirno da već tada nije bilo čestih antisemitskih ispada. Jedan od takvih, primera radi, desio se kad sam bio u trećem razredu osnovne škole. Desilo se, naime, da mi je rabin Daniti rekao da izađem iz razreda kad ostali budu imali čas veronauke. Razred je imao učionicu u prizemlju, pa sam, kad sam izašao, jasno čuo kako je katolički pop rekao da smo mi, Jevreji, ubili njihovog „Gospoda Boga na krstu“ i da zbog toga ne treba da živimo! Kad sam se vratio u razred, moji školski drugovi okomili su se i navalili na mene, tukli me i pljuvali. Odbranio sam se tako što sam nožićem za oštrenje olovke ozledio jednog učenika koji je bio vođa nasilnika. Nastao je skandal u gradu. To je bilo 1933. godine. Povodom tog događaja, iz Beograda je došlo rešenje da taj sveštenik ne može više da obavlja nastavu. Da bi se atmosfera koliko-toliko smirila, u školi su osvanuli natpisi: „Brat je mio koje vere bio.“

Uoči rata, u martu 1941. godine sklanjamo se u Tešanj, u dedinu kuću. Tamo je već bio deo porodice. Međutim, kad je Jugoslavija pala, tata, mama i moj mali brat Avram vraćaju se u Dubrovnik, a ja dolazim dvadeset dana kasnije, sa sestrom i stricem Josifom. Kada smo prolazili kroz Žepče, na stanici smo zatekli tetku Renu sa dvoje male dece. Nismo smeli s njom da govorimo. Videli smo da joj niz lice teku suze i kao da želi da nam kaže: „Nećemo se više nikada videti!“

Odmah po povratku u Dubrovnik, u tatinu radnju postavljen je poverenik koji se zvao Brkan. On je pripadao zloglasnoj grupi ustaša u kojoj su još bili Glavan i gimnazijski profesor Kaštelan. Oni su bili najsvirepije ubice – po danu su išli u Trebinje i okolinu da „čiste“ Srbe, a po povratku, uveče bi otišli u Franjevačku crkvu da se „ispovede“, da bi sutradan opet išli na klanje Srba u Trebinje, nemilosrdno ih istrebljujući, bez obzira na pol i godine. Ja sam, jednom prilikom, prisustvovao hvalisanju jednog ustaše ispred crkve Svetoga Vlaha koji je pričao kako je bajonetom vadio decu iz utroba srpskih trudnih žena i pokazivao pun lonac izvađenih srpskih očiju! Takva zverstva se teško mogu zaboraviti.

Tata je uhapšen odmah po povratku u Dubrovnik, zajedno sa 150 Srba. Ta grupa je trebalo da sutradan bude odvedena kamionom negde u okolinu Gacka, da bi bila likvidirana. Međutim, spasila ih je srećna okolnost: kamion se pokvario i oni su zadržani jedan ili dva dana u zatvoru. Na intervenciju italijanskog komandanta II korpusa, generala Đuzepea d' Amika (Giuseppe d' Amico), svi uhapšeni su pušteni. Čim je došao kući, tata je rekao da treba da bežimo u Split. Uz pomoć jednog dubrovačkog Italijana, koji je bio poručnik u okupacionoj italijanskoj vojsci, tenente Sevilotija (Sevilotti), tata je dobio propusnicu za sve nas, da otputujemo u Split. Mene i sestru je poslao odmah kod strica Arona, a mesec dana kasnije došli su i oni.

KADIŠ ZA 45 UBIJENIH ČLANOVA PORODICE

U Splitu se nismo prijavili, jer je tata uporno tražio da se što pre prebacimo u Italiju. U međuvremenu su me, na plaži na Firulama, uhvatili crnokošuljaši, jer sam se kupao sa prijateljima na dan proslave fašističkog praznika, kada je bilo zabranjeno kupanje. Tom prilikom su nas tukli bičevima i kundacima i prisiljavali da kličemo: „Viva il Duce!“ (Živeo Duče!), „Viva la Dalmatia italiana!“ (Živela italijanska Dalmacija), „Viva il fascismo!“ (Živeo fašizam). Nakon svega toga, tata je uspeo da uz pomoć nekih poznanika i sa nešto novca, izdejstvuje da, u novembru 1941. odemo brodom iz Splita u Trst.

Kad smo stigli u Trst, tata je insistirao da odmah odemo u templ (hram), jer je hteo da uspostavi vezu sa tamošnjom jevrejskom opštinom. On je imao nameru da se prebacimo u Španiju. Međutim, kad smo izašli iz hrama, sačekali su nas crnokošuljaši u dva reda, duga oko stotinu metara. Mnogo smo batina dobili pendrecima dok smo prošli kroz taj red. U Trstu smo se zadržali svega tri – četiri dana a zatim bili u *confino libero* u Bolonji, do pada Italije.

U Bolonji smo živeli dosta mirno. Međutim, nakon pada Italije, kad su došli Nemci, morali smo da se skrivamo po štalama i pećinama, stalno gladni. Pretila je opasnost od fašističkih racija i Gestapoa, zbog kojih nismo mogli da pobegnemo na jug, saveznicima. Jednom smo se našli na spavanju u štali jednog seljaka kad su se Nemci tu zaustavili. Desilo se to dve sedmice pre oslobođenja Bolonje, 25. aprila 1945. godine. Jedna elitna padobranska jedinica povlačila se prema severu kad su saveznici probili zadnju odbrambenu liniju pre prodora u dolinu reke Po. Bili smo veoma prestrašeni i smeteni, ne znajući šta da radimo. Shvatili smo da nema gde da se beži, da treba ostati gde smo bili

i sačekati kraj rata, koji je blizu. Pošto je majka dobro govorila nemački, uspostavili smo kontakt sa Nemačima. Oni su se čudili da dobro govorimo nemački i pitali nas za objašnjenje. Pošto smo svi imali lažna italijanska imena, odgovorili smo da smo poreklom iz Trsta koji je nekad bio pod austro-ugarskom vlašću.

Desetak dana pre oslobođenja, naišao je odred esesovaca koji su hteli da me odvedu u Nemačku na rad. Međutim, padobranci su me odbranili i, kad su esesovci otišli, dali mi jednu traku sa kukastim krstom na kojoj je pisalo „Dolmetscher“ (Prevodilac). To me je zamalo koštalo života, nakon oslobođenja Bolonje, kad je patrola brigade Garibaldi „čistila“ fašiste i njihove simpatizere. Mene su uhvatili i čak stavili uza zid, da bi me streljali kao kolaboracionistu. Na sreću, spašen sam kad su stigli američki vojnici i počeli da uvode davno zaboravljeni red.

Sutradan, otac i ja idući centrom grada, videli smo vojnika u engleskoj uniformi. Na levom ramenu je imao plavobelu zastavicu sa Magen Davidom. Bila je to za nas velika radost. Vojnik je pripadao Jevrejskoj brigadi u sastavu Osme engleske armije. Tata i ja smo ljubili taj Magen David i plakali od radosti jer smo tek onda znali da smo slobodni. Kada smo pobjegli iz Dubrovnika, pri izlasku iz kuće, poljubili smo mezuzu, a u Bolonji smo poljubili Magen David!

Rat se završio – a sa njim se završio i život 45 članova naše porodice. Ostaje bol u duši i griža savesti: zašto su oni ovako nedužni stradali, a zašto ne i ja? Na to pitanje, koje me progoni celog života, može samo Bog da odgovori, ako ga ima.

Pošto nemaju nikog drugog osim mene da ih se seti, kazujem Kadiš za sve naše ubijene, za koje ne znam ni mesta pogubljenja, ni dan smrti:

Zihrono livraha!

I ke todos tengan buen ripozu i ke sejan in gan Eden – Amen.
(... I neka svi počivaju u miru i neka su u Raju – Amen).

Nada NAJMAN

TO JE ONO ČEGA SE SEĆAM

Nada Najman (Neumann), rođena je 23. marta 1923. godine u Beogradu (kao Nadežda Winterštajn) od oca Pavla i majke Elze Vinterštajn, rođene Koen. Oba roditelja preminula su u SAD i sahranjena na jevrejskom groblju jugoslovenskih doseljenika. U Beogradu, Pavle Vinterštajn, advokat, bio je član Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština do 1941. U toj funkciji je obilazio prihvatne logore emigranata. Takođe, bio je jedan od vodećih članova B'nai-B'rith-a, dobrotvornog društva

Potpora i drugih jevrejskih organizacija. Kada je telo dr Aleksandra Lichta, poznatog cioniste, bilo preneto u Izrael, Pavle Vinterštajn je bio delegiran u Izrael da kao predstavnik jugoslovenskih Jevreja u SAD prisustvuje sahrani. Elza Vinterštajn je bila aktivna članica Jevrejske organizacije Dobrotvor i svetske ženske cionističke organizacije Women's International Zionist Organization (WIZO).

Stariji Nadin brat, Aleksandar, rođen je 1921. u Beogradu, a preminuo je 1997. u SAD. Kao hemijski istraživač radio je u univerzitetskim naučnim ustanovama i industrijskim preduzećima.

Nada je u Beogradu živela od rođenja do bombardovanja grada, 6. aprila 1941. Bila je pri kraju osmog razreda Druge ženske gimnazije, ali je odmah po bombardovanju, zajedno sa porodicom, preko Sarajeva, Dubrovnika, Splita i Milana izbegla u Ženevu u Švajcarskoj. U međuvremenu je maturirala u Splitu, a diplomirala je na Školi za tumače (Ecole d'Interpretes) i na Fakultetu za ekonomske i

drustvene nauke (Faculte des Sciences Economiques et Sociales) na Ženevskom univerzitetu.

Živi u SAD od juna 1948. Radila je kao šef odeljenja u Institutu Međunarodnog obrazovanja (Institute of International Education) u Njujorku od 1948. do 1960, kada se sa mužem Olegom Orebićem, koji je umro 1970, preselila u Montkler, država Nju Džersi. U Montkleru je predavala francuski jezik u gimnaziji Montclair High School 27 godina. Godine 1974. udala se za Hermana Najmana (Neumann), rodom iz Beča. Iz prvog braka ima dvoje dece. Sada živi u Kaliforniji, u blizini dece i unučadi.

Godine 1941. bila sam đak Druge ženske gimnazije u Beogradu. To je bila poslednja godina mog gimnazijskog školovanja. Učila sam, svirala klavir, učila engleski i plesala do mile volje. Živeli smo u porodičnoj kući u Siminoj ulici 23, blizu Narodnog pozorišta, u Beogradu. Tridesetih godina se mnogo pričalo o nesigurnoj, zastrašujućoj političkoj situaciji u Evropi. Moj otac je bio advokat. Roditelji su mi bili obrazovani i ugledni ljudi. Pružali su utočište austrijskim i nemačkim izbeglicama u Beogradu. Zahvaljujući svojim vezama, otac je nekima od njih pomogao da dobiju privremenu dozvolu boravka. Profesor Herbert Elias i njegova žena, dr Ada Elias, koji su izbegli iz Beča, krili su se u našoj kući dok moj otac nije uspeo da za njih dobije privremenu dozvolu boravka, što im je omogućilo da ostanu u Beogradu dok nije stigla njihova imigraciona viza za SAD. Vrlo dobro se sećam poslednjih reči profesora Elijasa: „Geben Sie mir die Kinder“ (Dajte mi decu). Želeo je da povede moga brata i mene sa sobom u Sjedinjene Države. Međutim, moji roditelji su mu odgovorili da se to što se dogodilo u Austriji nikada neće dogoditi u Jugoslaviji.

Bili smo veliki patrioti i voleli smo svoju zemlju. Moj otac je bio jedan od vodećih članova B'nai B'rith a moja majka je bila aktivna u Svetskoj cionističkoj organizaciji žena (WIZO). Nismo iskusili antisemitizam, naročito ne u Srbiji. Nismo imali nameru da bežimo. Međutim, 27. marta 1941. godine pala je jugoslovenska vlada. Nemci su žestoko bombardovali Beograd 6. aprila 1941. godine.

Naš podrum je bio ojačan i odjednom pretrpan ljudima koji su se sklonili od bombi. Potpredsednik jugoslovenske vlade, profesor Slobodan Jovanović, živeo je u kući do nas. I on se sklonio u našem podrumu dok je grad goreo. Crveni krst je bio blizu i možda nas je to spasilo od direktnog pogotka. Moj otac je video da se ja veoma plašim. Posa-

dio me je pored sebe i držao me tako čvrsto da još uvek osećam njegove ruke oko sebe. Skamenila sam se.

Slobodan Jovanović je mom ocu bio profesor Ustavnog prava na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu i taj se odnos nastavio na dobrosusedski način. Za vreme jednog zatišja, Vlada je poslala kola da izvedu profesora Jovanovića iz grada. Kako su nacisti prvo hvatali mlade ljude, moja majka ga je zamolila da povede i mog brata sa sobom i da pošalje natrag kola po nas čim on bude bezbedan i van opasnosti. I on je to i učinio! Tako smo se moji roditelji i ja vozili bukvalno kroz plamen zapaljenog grada prema Avali, do najbliže železničke stanice. Ušli smo u jedan teretni vagon i tri dana i tri noći ostali u njemu sa mnoštvom drugih ljudi, bez hrane i vode. Putovali smo prema jugu, sve dalje od bombi koje eksplodiraju i nacista koji su okupirali zemlju.

Pavle i Elza Vinterštajn, otac i majka Nade Vinterštajn-Najman

Preživeli smo teške vazdušne napade u Sarajevu i celim putem do Dubrovnika, koji je, takođe, bio teško bombardovan. Skapavali smo od gladi i samo smo čudom preživeli. U Dubrovniku smo saznali od jednog izbeglice iz Beograda da moj brat nije mogao da ide zajedno sa potpredsednikom Jovanovićem, koji je bio evakuisan sa vladom za London, nego se vratio u Beograd, ne znajući ništa o roditeljima i meni. U Beogradu je morao da nosi žutu zvezdu sa oznakom „Jevrejin“ i radio je kao fizički radnik na ulici.

Moja majka je bila očajna. Jednog dana išla sam sa njom u jednu kafanu da se ogrejemo i popijemo čašu toplog čaja. Pošto je majka plakala, prišla nam je gospođa Job, sasvim nepoznata, hrišćanka. Kad je saznala za razlog očaja moje majke, gospođa Job je ponudila da pribavi lažne papire za mog brata kao da je on njen sin. Desilo se da je te večeri brat gospođe Job išao iz Dubrovnika za Beograd. Pod velikim rizikom poneo je te papire i predao mome bratu. Kad je sekretar moga oca, Rudolf Dasović, takođe hrišćanin, čuo kako moj brat treba da beži, ponudio je da ga prati do Dubrovnika, tako da se, ako ga nacisti uhvate u vozu, on zauzme za njega.

Naše ponovno okupljanje bilo je jako uzbudljivo. Kako može neko da uzvрати sva ona dobročinstva koja su učinili profesor Jovanović, gospodin Dasović, gospođa Job i njen brat? Samo Bog ili neka natprirodna sila može da ih nagradi.

Kad je najuža porodica bila opet zajedno, ja sam dobila malariju sa vrlo visokom temperaturom. Već narednog dana trebalo je da ustaše zauzmu Dubrovnik. Doktor Popov, koji je dijagnosticirao malariju, insistirao je da napustimo grad prvim brodom i otputujemo u Split, koji se nalazio u italijanskoj zoni. Mene su morali da nose, ali smo ipak izbegli.

Iznajmili smo dve nameštene sobe sa upotrebom kuhinje, u jednoj porodičnoj kući u predgrađu Splita, blizu obale. Vlasnici su, upravo pred naš dolazak, završili zidanje kuće i novac im je bio potreban. Gospodin Pavlović je bio skroman činovnik, a gospođa Pavlović je svakog dana u šest sati išla u crkvu. Održavala je kuću vrlo čisto i pevala operne arije dok je čistila prašinu. Njena kćerka Mira bila nam je osveženje. Tamo smo bili nekoliko meseci. Tu sam položila maturu kako bih mogla konkurisati za prijem na neki od univerziteta u Evropi.

Jednog dana moj otac je odveden u Upravu policije, gde su ga satima ispitali. Pomislili smo da ga više nećemo videti. Međutim, pošto je bio pušten, odlučili smo da odemo u Švajcarsku, neutralnu zemlju, jer su Nemci tada imali dosta uspeha u ratnim i osvajačkim pohodima. Najbliži švajcarski konzulat bio je u Milanu, u Italiji. Mislili smo da tamo možemo dobiti vize. Baš u to vreme, moja majka je otkrila čvor u svojoj dojci i trebalo je da se podvrgne operaciji pod veoma primitivnim uslovima. Hranu smo dobijali na bonove. Crna berza je bujala. Katkad nismo znali kako ćemo doći do sledećeg obroka. Sprijateljili smo se sa dr Josom Rizmondom, a pogotovo sa njegovom ženom Ankom. Njegove usluge seljaci su plaćali jajima, buterom i ribom. Katkad smo dobijali hranu i preko Rizmondovih.

Italijanska okupacija je bila podnošljivija. Italijani su bili dobro namerni, za razliku od Nemaca. Njihovi sveštenici u crnim odorama igrali su fudbal s dečacima iz mesta. Mi smo dobijali izveštaje s fronta preko ljudi koji se nisu bojali da slušaju BBC. Vesti nisu bile dobre. Morali smo da idemo u Švajcarsku, ali kako?

Moja majka, koja nije govorila ni reči italijanski, povelala je našu gazdaricu, koja je mogla da komunicira na italijanskom, i otišla do „Prefettura“, najviše ustanove koju su osnovale italijanske okupacione vlasti. Nenajavljene, dve žene ušle su u ured prefekta i tražile četiri propusnice (lascio passare) za Milano. Moja je majka opisala naša strahovanja, rekavši da smo Jevreji. Prefekt je bio dirnut njenim suzama i njenom iskrenošću i obećao je da će videti šta može da učini. Nekoliko nedelja kasnije, stigle su propusnice i nas četvoro bili smo u mogućnosti da se legalno ukrcao u brod za Trst, što je u tim danima bilo skoro nemoguće za Jevreje. Stalno smo bili pod prismotrom policije, što je bilo ponižavajuće, ali neizbežno.

Iz Trsta smo vozom pošli za Milano, gde smo iznajmili dve sobe u pansionu „Durini“, preko puta Toskaninijeve kuće a iza katedrale Duomo. Detektivi su nas pažljivo pratili. Morali smo redovno da se javljamo policiji. U pansionu smo se sprijateljili s Alfredom Piconijem, direktorom „Banca Nazionale del Lavoro“. On je redovno slušao BBC i svakodnevno nas izveštavao šta se dešava na frontu. U to vreme nismo znali da je on bio sekretar blagajne italijanskog pokreta otpora.

Nekoliko puta smo tražili vize u švajcarskom konzulatu, ali smo svaki put bili odbijeni. Nacisti su tražili od italijanske vlade da preda sve Jevreje. Italijani su odbili da predaju svoje Jevreje, ali nisu mogli da zaštite strane Jevreje kao što smo bili mi.

Moja majka se ponovo razbolela. Zvali smo doktora koji je utvrdio da ima grip, ali nam je sugerisao da što pre ilegalno pređemo švajcarsku granicu. Poznao je dvojicu krijumčara koji bi nas preveli preko granice za priličnu svotu novaca. Tada smo živeli od zlatnika koje smo poneli iz Beograda. Nešto nam je još bilo preostalo pa smo pristali. Međutim, saveznici su žestoko bombardovali Milano i odlučili smo da odemo u Fiume Latte, na jezeru Komo (Como).

Moj brat je rekao da treba da ode u Milano da vidi nekog prijatelja. Ubrzo se vratio i rekao da je doktor želeo da se nađemo idućeg popodneva, u jednoj kafanici u Komu. Tamo smo sreli naše vodiče i platili traženu sumu.

Moji roditelji, koji nikad nisu uživali u sportu ili u planinarenju, nisu shvatali težinu poduhvata. Vodiči su nas prvo doveli do jednog seoskog domaćinstva i sakrili nas u štali. Dali su nam nešto hrane i, u devet sati uveče, skinuli nam cipele, zavili nam noge u krpe, uzeli naše rance na svoja leđa i izveli nas iz štale. Bila je prekrasna noć. Još su mi pred očima pun mesec i sjaj zvezda. Maleni puteljak, gde je bilo mesta samo za dve noge bio je ravan. Moji roditelji su prošaputali kako će biti lako da se ide. Bilo je to 4. marta 1942. godine.

Aca i Nada Vinterštajn, brat i sestra iz dečaćkih dana u Beogradu

Hodali smo, hodali i hodali. Put je bio veoma uzak. S vremena na vreme, ukazivale su se provalije s desne ili s leve strane. Jedan vodič je bio ispred nas, drugi iza. Kako smo napredovali, tako je bilo sve više i više snega. Sa svakim korakom sneg je bio sve dublji. Katkad nam je dosezao do kolena. Bilo je mnogo leda, ali se nismo klizali zbog krpa kojima su bile obavijene naše noge. Planine su izgledale kao veličanstvena pozorišna scena. Bile su tihe – kao da su htele da nam kažu da čuvaju tajnu našeg bekstva, jer je to bilo pitanje života i smrti. Jedva smo čuli sopstvene korake. S vremena na vreme zastajali smo da uhvatimo dah. Postepeno smo se penjali i vazduh je postajao sve ređi. Više se nisam bojala. Mislila sam da su nacisti daleko. Znala sam da ćemo uspeti. Pomisao da bismo mogli biti uhvaćeni nije mi pala na pamet. Bivalo je sve više provalija i sve opasnijih staza. Moj otac je disao sve teže, čak je hteo da odustane! Želeo je da mi podemo napred i da ga ostavimo da umre u gudurama. Ne sećam se šta sam odgovorila, ali nikad neću zaboraviti pogled u njegovim očima. Gledao je pravo u mene.

u moje oči koje su mu s ljubavlju govorile da mora da živi zbog sebe, zbog nas i zbog budućnosti.

Zastajkivali smo sve češće. Nakon hodanja od, po prilici, devet časova, vođiči su nam pokazali jedan kameni znak. Na jednoj strani bilo je uklesano „Italija“, a na drugoj „Švajcarska“. Verovali smo da smo sigurni. Vođiči su rekli da oni ne mogu više sa nama, da možemo da skinemo krpe sa naših nogu i da idemo prema svetlu u dolini. Jedna kola sa šoferom će nas čekati kod seoske pekare. Oprostili smo se od naših spasilaca, koji su nam predali našu bednu imovinu. Ništa nije nedostajalo. Mogli su nas opljačkati, pa čak i ubiti a da o tome niko ništa ne bi znao. Roditelji i brat su seli. Ja sam rasekla krpe sa njihovih zaleđenih nogu i trljala ih dlanovima. Na jedvite jade navukli su cipele pa smo polako krenuli prema svetlu. Nalazili smo se u jednom švajcarskom selu, blizu Lugana.

Šofer nas je doveo do železničke stanice, gde smo kupili vozne karte za Ženevu, u kojoj smo imali prijatelje.

Ćutali smo satima dok majka nije progovorila. Pohvalila je moje nastojanje da izvučem oca iz depresije i tako mu spasem život. Mnogo sam volela svog oca.

U Ženevi smo prenoćili u kući Mike Pinta, koji se obogatio uvozeći živinu iz Jugoslavije u Švajcarsku. Otišla sam da se okupam u toploj vodi, ali sam bila toliko ukočena da sam jedva hodala. Otac je poznao jugoslovenskog ambasadora u Bernu, gospodina Jurišića. Kad mu je telefonirao i rekao da smo ilegalno prešli švajcarsku granicu, rekao je da treba da dođemo u Bern kako bi nam pomogao da legalizujemo naš boravak u Švajcarskoj. Zato smo otišli na železničku stanicu u Ženevi da uhvatimo voz za Bern. Naravno, nismo izgledali kao obični švajcarski građani. Jedan policajac federalne policije zaustavio nas je i tražio isprave. Predali smo mu naše jugoslovenske pasoše, čija je važnost istekla. Bilo je jasno da smo bili ilegalne izbeglice, pa smo odvedeni kolima sa rešetkama na prozorima u policiju. Jecala sam govoreći da smo mi pošteni svet. Bili smo odvedeni u školu „Les Charmilles“ pretvorenu u privremeni izbeglički logor. Tokom cele noći, unakrsno su nas ispitivali. Mnoge izbeglice su vraćene natrag preko granice koju su ilegalno prešli. To se i nama moglo desiti. Međutim, policija je bila u stanju da se, nakon nekoliko dana, uveri da imamo račun u švajcarskoj banci i da s tim možemo da živimo i da imamo dobre veze koje je moj otac uspostavio još kao mlad čovek, dok je studirao i radio u toj zemlji.

Dok smo bili u „Charnilles“, spavali smo na vrećama punjenim slamom, poređani kao sardine u praznoj učionici. Bilo je mnogo plaća, stresova i straha među izbeglicama iz Evrope. Inače, s nama su postu- pali dobro. Jednog dana, čovek zadužen za kupovanje hrane za logor pitao me da li bih želela da mu pomognem pri kupovini. Bila sam pre- srećna što ću izaći napolje bar na nekoliko sati. Na povratku u logor poveo me u jednu kafanu. Na moje veliko iznenađenje, vlasnik Randel je bio Srbin, koga je Crveni krst doveo u Švajcarsku za vreme Prvog svetskog rata. Njega su usvojile dve drage, neudate žene i on se više nikad nije vratio u Jugoslaviju. Randel je bio velikodušan. Dozvolio je da jedem šta god sam želela i dao mi mnogo kolača i sve moguće vr- ste slatkiša da ponesem u logor za ostale izbeglice.

Čim je federalna policija otklonila sumnje prema mojoj porodici, bili smo oslobođeni, ali je moj brat zadržan sa ostalim mlađim muškar- cima. Morali smo da odsednemo u jednom od najskupljih hotela „La Residence“ jer je turistička privreda vrlo loše stajala, pa su brojni ho- teli bili zatvoreni. Majka je opet pala u jedno od svojih očajanja. Jed- nog jutra, neki vrlo lepi katolički sveštenik priključio se u hotelu mo- jim roditeljima. Obećao je da će izvući moga brata iz logora. I – to je učinio. Moji su roditelji odmah darivali njegovu crkvu jer su bili sreć- ni što je brat opet bio slobodan.

Počeli smo da vodimo više ili manje normalan život. Bili smo u mogućnosti da iznajmimo stan u jednoj lepoj stambenoj četvrti.

Saveznici su nastavili da bombarduju severnu Italiju. Njihovi avioni su leteli iznad Ženeve, a mi smo stajali na balkonima i bez straha posmatrali kako lete iznad naših glava, znajući dobro da neće bombardovati neutralnu Švajcarsku. Svakodnevno smo slušali švaj- carski radio i BBC.

Na nesreću, nacisti su u blizini Beograda ubili skoro celu moju porodicu. Najbliži prijatelji mojih roditelja, Matilda i Majer Pinkas, koje sam jako volela, takođe su bili stradali. Moji roditelji su bili vrlo strogi i, kad sam kao dete imala neki problem, odlazila bih mom čika Majeru, koji je odavao utisak nekog starog mrzovoljca, ali je bio uistinu nežan; kad god mi je bilo potrebno, ohrabrivao me je raz- umevanjem.

Brat i ja smo bili primljeni na univerzitet u Ženevi, gde su sva pre- davanja i ispiti bili na francuskom jeziku. Oboje smo diplomirali, brat hemiju, a ja na Školi za prevodioce Fakulteta za ekonomske i društve- ne nauke.

Za nas je bilo apsolutno nemoguće da budemo punopravno zaposleni jer je Švajcarska odbijala da da radne dozvole ljudima poput nas. Otac je kao dobrovoljac radio za Međunarodni Crveni krst, snabdevajući jugoslovenske ratne zarobljenike u Nemačkoj paketima sa hranom i drugim potrepštinama. Verujem da se dobro sećam da je Stanislav Vinaver, jedan od ratnih zarobljenika, tražio pianino i moj otac ga je obezbedio.* Vinaverovo izvanredno sviranje na klaviru bilo je moralni podstrek za ratne zarobljenike. Moja majka je vodila domaćinstvo i pomagala izbeglicama koje su došle posle nas. Jedan od prvih ratnih zarobljenika, oslobođen iz Nemačke, koji je došao u Švajcarsku krajem Drugog svetskog rata, bio je Vladimir Simić. On je kratko bio kod nas u Ženevi pre nego što se vratio u Jugoslaviju.

Bili smo presrećni kad smo, 1948. godine, nakon četvorogodišnjeg ispitivanja, dobili useljeničku vizu za SAD. Tada je počeo za nas trajno stvaralački život.

---

* Pavle Vinterštajn je verovatno to uspeo da sprovede u okviru rada u Međunarodnom Crvenom krstu organizujući pomoć ratnim zarobljenicima (prim. red.).

Mirjam CAJNER

DOBRO SE DOBRIM VRAĆA

Mirjam (Mira) Cajner rođena je u Šidu 1. maja 1925, u braku Majera i Sime Francoz. Otac je u Šidu imao zlatarsku radnju.

Zajedno sa mlađom sestrom Elom, u rodnom mestu pohađala je osnovnu i građansku školu.

Posle rata, cela porodica iselila se u Izrael.

Školovala sam se u Šidu, u osnovnoj i građanskoj školi. Kada sam htela da odem u Novi Sad, da položim veliku maturu i dalje učim, nisu me primili jer sam bila jevrejske vere. Već je bio uveden *numerus clausus*. U Šidu nije bilo mnogo jevrejskih familija, možda desetak. Žive- li su u dobrim odnosima sa susedima. Moglo bi se reći da je polovina jevrejskih porodica bila dobrog imovnog stanja.

Početak rata desio se na Pesah. Te večeri smo sedeli za stolom i jeli maces i drugo što se jede za praznik. Najedanput smo čuli kako do- laze tenkovi. Uplašili smo se jer nismo znali šta će biti. Sutradan je moj tata otišao u radnju. Odmah su došli Nemci sa ustašama. To nisu bili domaći Nemci. Pitali su gde stanuju Jevreji. Ustaše su ih dovele u našu kuću. Za razliku od Nemaca, to su bile domaće ustaše. Ne sećam se ko je sve tada došao u stan, ali sećam se onih koji su bili ustaše. Bila je pokraj nas jedna gvoždarska radnja. Njen vlasnik bio je Hrvat, mislim da se prezivao Stokić. On je bio izrazito protiv Jevreja i protiv Srba. To se pre rata nije znalo. Ja sam sa njegovom kćerkom bila dobra druga- rica. Bila sam mlada i sa njezinim roditeljima nisam imala nikakvu vezu. Poznavala sam samo prijatelje mojih roditelja. U školi su me vo- leli. Bilo je poznato da sam Jevrejka, ali mi nikad niko nije rekao da sam Jevrejka ili Čivutkinja, niko.

Kad su došli Nemci, rekli su da radnja više nije naša i da ih tata odvede svojoj kući jer oni hoće da pregledaju kuću i otkriju šta smo sakrili. Nismo ni imali prilike da nešto sakrijemo jer se sve dogodilo preko noći. Došli su kod nas i zatekli nas, dve kćerke. Tatu nisu pustili da govori sa nama. Počeli su da traže po ormanima. Mama se uplašila i počela je da viče, a oni su joj stavili revolver u usta, pa nije mogla da govori. Prevrnuli su celu kuću i uzeli šta su hteli. Ne sećam se šta su našli, ali zlata kod kuće nije bilo.

Kasnije su nas pozvali u opštinu. U porodici smo dobro znali nemački jezik, otac i deda su ga govorili perfektno, jer su bili u vojsci Austro-Ugarske. Rekli su nam da moramo na rad pod nemačkim nadzorom. Ja sam sa sestrom dobila zaduženje da, u poreskom odeljenju (koje je bilo u zgradi opštine), prevodim knjige sa srpskog na nemački jezik. Osim sestre i mene, radila su tamo još dva starija Jevreja. Videla sam da Srbima daju laissez-passer (legitimacije) da mogu iz jednog sela u drugo. Videla sam da oni iz opštinske vlasti na iskaznice stavljaju pečate. Jedanput sam ujutro rano uzela prazne iskaznice i stavila na njih pečat. Zašto? Moja školska drugarica Srpkinja, koja je došla iz Šapca, rekla je: „Miro, ako ne pobegnute, sutra niste više živi.“ Upitala sam je šta to znači, a ona je odgovorila da je došla iz Šapca, gde su sve Jevreje pobili i bacili u Savu. Ona se, inače, kasnije udala u Sloveniju, gde joj je umro muž. Išla sam u Sloveniju da je tražim i nisam je našla. Zvala se Anđelka. Kada sam to čula, odlučila sam iste večeri, februara 1942, da uzmem dve iskaznice i dođem kući.

Moj otac je, u vreme okupacije, radio na železničkoj stanici. Morao je da devet meseci čisti čizme oficirima. Dobio je puno batina, zube su mu izbili, ne znam čime. I drugi Jevreji su morali da rade. Nije ih bilo puno, deset familija, možda 8–9 muškaraca. Odnos drugih stanovnika prema nama, posle dolaska Nemaca, nije se promenio, osim što su Hrvati prestali da govore sa nama. Radnju su odmah oduzeli, postavili tamo jednog mladog komesara koji nije bio Šiđanin. Bio je sa nama u dobrim odnosima, ali nije dolazio u kuću. Otac nije dobijao nikakav prihod od radnje.

Kad sam te večeri došla kući, ispričala sam tati šta sam čula od svoje drugarice iz Šapca i pokazala mu dve blanko iskaznice, koje sam donela. Tata je rekao da ja i mama skinemo žute trake, koje smo morali da nosimo, da odemo uveče na stanicu i sačekamo prvi voz koji ide u Zagreb, i dalje, ka granici prema Italiji. Tamo je tata imao nekoga čoveka kome je uvek ranije pomagao. Dao nam je njegovu adresu i rekao da će nas on prevesti preko granice.

Februara 1942. bio je veliki sneg. Mama i ja skinule smo žute trake na stanici i bacile ih u klozet, a kada je pao mrak, ušle smo u prvi voz za Zagreb. Blizu granice, došli su da pogledaju dokumente. Nismo imale ništa pa smo ušle u klozet i zatvorile vrata. Oni su lupali i lupali, ali mi nismo otvorile.

Prešle smo granicu i došle u Ljubljanu. Pričali su nam ljudi da u Ljubljani ima mnogo onih koji su pobegli iz drugih delova podeljene Jugoslavije, da se nalaze u zgradi koja se zove „Cukarna“. To je bila fabrika šećera u koju se smestilo puno Jevreja. Kada smo došle, rekli su nam da možemo dobiti krevet. Nismo se prijavile italijanskim vlastima. U „Cukarni“ su bili predstavnici jedne italijanske jevrejske organizacije. Primali su ljude i govorili im kako mogu da se spasu. Tu smo čekale na tatu. Tata i sestra, prema dogovoru, trebalo je da dođu za nama. Saznale smo da jedan čovek ide u Hrvatsku i po njemu poslale pismo u kojem smo opisale gde smo prešle granicu i sve ostalo.

Posle 14 dana, oni su istim vozom došli do Zagreba, pa do Karlovca. U Karlovcu je bila jedna Jevrejka koja je radila sa Nemcima. Dovedli su je kod tate i rekli joj da tata sa kćerkom treba da pređe granicu. Odgovorila je da će mu dati uniformu nemačkog oficira ili vojnika. Uputila ga je da u vozu leži i, pošto dobro zna nemački, govori da je ranjen, bolestan, da ga ne bi pregledali pri prelasku granice. Nije imao nikakva dokumenta, samo je sa vojnicima sedeo u vozu. Moju sestru, staru 14 godina, smestili su sa ostalom decom koja prelaze granicu, u vagonu kojim su svaki dan prelazila granicu da bi putovala u školu. Bila je ćutljiva i plašljiva, ali je sedela sa tom decom.

Kada je voz stao na granici, počeli su da pregledaju putnike. Kroz prozor videla je da dva Nemca vode tatu, koji se pravio da ne može da hoda. Nije znala šta da radi. Sišla je sa voza, ali ne tamo gde je tata išao, nego malo dalje. Voz je u međuvremenu otišao, a kaput i sve stvari ostale su joj u vozu. Tatu su odmah predali italijanskoj žandarmeriji i rekli da im se čini da tu nešto nije u redu. Stavili su ga ponovo na voz. Onako uplašenog, vratili su ga u Karlovac i zatvorili. Rečeno mu je da će biti izveden pred sud.

Moja sirota sestra nije znala šta da radi. Bilo je hladno i tražila je da nešto obuče od nekog Slovenca, koji je radio na pruzi. On ju je pitao kuda ide i ko je ona. Odgovorila je da joj je mama u Ljubljani u „Cukarni“, da hoće da dođe do svoje mame i zamolila ga da je stavi na voz. On je to i učinio. Stigla je u Ljubljanu i našla se sa nama. Međutim, putem se prehladila i razbolela od upale pluća. Odvela sam je u bolnicu gde su je lečili. Za njih smo bili *spolatti*, izbeglice.

Tatu su zatvorili u Karlovcu. Moj otac je bio dobar čovek i mnogim ljudima je pomagao novčano i na druge načine. Negde pred rat neko mu je pisao da ima jedan dobar, siromašan čovek i da, ako tata ima mogućnosti, treba da mu pomogne. Tata je tom potpuno nepoznatom čoveku poslao veliki paket sa hranom. Kao pošiljaoca paketa stavio je samo: Majer Francoz, Šid.

I dok je bio u zatvoru ključar je pitao tatu kako se zove. Tata je rekao svoje ime a ovaj je uskliknuo: „To ne može biti! Taj čovek je meni poslao veliki paket za Božić. Ti si meni poslao taj paket iz Šida?“ Tata mu je potvrdio, a ovaj rekao da on tu više neće sedeti. Zatvorio je vrata i rekao da će doći sutra. Rešio je da pronade nekoga ko će za novac da spasi tatu. Tata je zatim poslao pismo u Šid onoj Jevrejki koja je radila s Nemcima i koja mu je već ranije dala nemačku uniformu. U pismu joj je objasnio gde je zakopao zlato. Zamolio je da to donese i – ona je donela. Tata joj je dao trećinu, zatim je platio onom čoveku u zatvoru, platio je i čoveku koji ga je pešice preveo kroz sneg preko granice. Međutim opet su ga uhvatili Italijani i zatvorili u Ljubljani. Na pitanje: „Gde je tvoja porodica?“, nije znao šta da odgovori. Ako kaže da mu je porodica u istom gradu, zatvoriće i njih. Ako ne kaže, desiće se možda nešto još gore. Odlučio je da otkrije da mu je porodica u „Cukarni“. Odmah zatim, Italijani su došli; ali, pošto je sestra bila u bolnici, nisu nas zatekli tu gde su nas tražili.

Tata i mama bili su u zatvoru oko dva meseca. Tata se razboleo. Imao je samo 55 godina. Sve vreme je ležao. Kada se malo oporavio, rekli su u zatvoru da će cela naša porodica ići u koncentracioni logor Feramonti. Dali su dva pratioca koji su nas, u vozu, dopratili do Napulja. Tamo smo bili dva dana u zatvoru, a onda su nas stavili u voz do Kozence, stanice odakle se putovalo u Feramonti. U Kozenci nas je čekao neki auto i odvezao nas u u logor. To je bilo negde maja ili juna 1942. godine. Do kraja te godine bili smo u logoru u Feramonti

Logor je bio za Jevreje, bilo ih je oko 2500–3000. Živelo se u barakama, u svakoj po tridesetak ljudi. Spavalo se na ležajevima na sprat. Hrana je bila loša, nije bilo vode za umivanje, ali bar nas nisu kažnjavali. U logoru nije bilo bolnice, a moj otac je i dalje bolovao. Zato su odlučili da nas pošalju u confino libero u mesto Picoli (Pizzoli), kod Akvile (Aquila), u srednjoj Italiji. To je slobodna konfinacija, gde smo bili u obavezi da se tri puta dnevno javljamo u policiju. Živeli smo u iznajmljenoj sobi, i dobijali 8 lira na dan za hranu.

Na našu nesreću, kada je sredinom 1943. godine počela saveznička invazija na Italiju i logor Feramonti oslobođen, mi smo ostali iza linije fronta. Onda smo morali da bežimo u brda, gde smo se sastali sa

partizanima iz Jugoslavije. To su bili oni koji su pobjegli iz italijanskih logora. Mnogo su nam pomagali, mada ni sami danima nisu jeli. Kad bi od seljaka dobili hleb, uvek su davali nama. Noću su silazili do sela, ali tamo su seljaci tako loše živeli da ni sami nisu imali šta da jedu. Imali smo nešto prstenja i zlata. Za svaku stvar od zlata davali su nam parče hleba. Sestra i ja smo se jako razbolele. Ja sam dobila upalu porebrice. Bilo je hladno, nismo imali šta da jedemo, nismo mogli da spavamo. Živeli smo u kojekakvim pećinama. Bila je oštra zima te 1943/1944. Po celi dan slušali smo kako bombarduju Monte Kasino i druge utvrđene nemačke položaje. Saveznici su sporo napredovali.

Kad su Nemci došli u blizinu, sišli smo sa brda i otišli u jedno malo i siromašno selo od desetak kuća. Zvalo se Karufo. Tamo smo odseli kod jedne stare žene. Rekli smo da smo katolici pa smo odlazili na božju službu u crkvu, da meštani misle da smo kao i oni. Bili smo tu neko vreme, sve dok nas Amerikanci nisu oslobodili, u leto 1944. godine, mislim, u junu. Odatle su nas prebacili u Činečita (Cinecitta) kraj Rima, gde su prikupljali izbeglice iz raznih zemalja. Rekli su da ko hoće da ide u Palestinu, oni će ga odbaciti u Bari, gde su vojnici koji se vraćaju za Palestinu, pa može sa njima da se otputuje. Pristali smo pa smo se vozom prebacili do Barija, gde smo bili par dana u logoru, dok nije došla jedna engleska lađa, koja je vojnike nejevreje vozila u Egipat na odmor. U Egiptu smo se mi, Jevreji, iskrkali i, preko Sueckog kanala, prebacili u Palestinu. U našoj grupi bilo je oko 800 ljudi. Došli smo u Palestinu 23. aprila 1945.

Imala sam dve tetke, očeve sestre, koje su živеле u Beogradu. Jedna se zvala Judit Francoz, nije bila udata. Živela je u zgradi Izvozne banke, Terazije 5, na trećem ili četvrtom spratu. Druga tetka, Debora Francoz, bila je udovica i takođe je stanovala u Beogradu. Posle prvog ili drugog dana bombardovanja Beograda, pobjegle su u Šid. Mislim da su nam pričale da su pešice stigle do nas, što znači da su prepešačile oko 100 kilometara. Moj otac je bio veoma srećan kada su došle i rekao im da ostanu. Odgovorile su da ne mogu, jer ne mogu da ostave svoje stvari. „Kakve stvari, ovde se bori za život?!“, odvratio je moj otac. Međutim, nisu htele da ostanu, vratile su se vozom u Beograd. Ubijene su na Sajmištu. To sam, posle rata, saznala od Milana Emila Klajna. Ostala familija moga oca, četvoro braće – bili su veoma pobožni i imali su puno dece, jedan devetoro, drugi petoro, treći osmoro – nisu mogli da pobjegnu sa tolikom decom. Živeli su u Iloku, 18 km od Šida. Jedan od očeve braće došao je iz Iloka da živi kod nas, pošto je moj otac bio imućan i pomagao mu je. On je rekao ocu da ne može da

beži. Svi oni odvedeni su u Aušvic. Ima i priča jednog čoveka, koji sada živi u Izraelu: najstarija kćerka brata moga oca, Jakova Francoza, Estera Francoz, koja se udala godinu dana pre rata, imala je dete od 5–6 meseci. Bila je veoma lepa. Na ulazu u logor, rekli su joj da ide na jednu stranu, a njeno dete na drugu. Vojnik joj je uzeo dete, ali je ona počela da viče, potrčala je za svojim detetom, uzela ga u naručje i zajedno sa njim otišla u gasnu komoru. Čoveka koji je to ispričao videla sam samo jednom. Od cele familije moga oca, koja je brojala 23 osobe, niko se nije vratio. Spasilo se samo nekoliko dece jednog od mojih stričeva, koji žive u Njujorku.

V

U MAĐARSKIM ZATVORIMA

Eva ČAVČIĆ

IZBEZUMLJENI OD GLADI

Rođena je 23. juna 1923. godine u Bačkoj Topoli, od oca Franje i majke Jelenne, rođene Herman. Maturirala je u somborskoj gimnaziji 1941. godine. U holokaustu su joj stradali roditelji i bliža rodbina.

Od novembra 1942. do kraja Drugog svetskog rata boravila je u zatvorima u Vojvodini i logorima u Mađarskoj i zloglasnom logoru Bergen-Belzenu. Po povratku iz logora, u Beogradu je 1951. završila Tehnološki fakultet, na kojem je 1965. doktorirala. Najveći deo radnog veka provela

je u Institutu za nuklearne nauke Vinča i u Hemijskoj industriji Pančevo. Udala se 1959. godine za Milana Čavčića. Suprug joj je umro 1994. godine.

Aktivan je član jevrejske zajednice. Živi u Beogradu kao pensioner.

Bila sam jedino dete svojih roditelja. Do pete godine živela sam u Bačkoj Topoli, gde je moj otac bio žitarski trgovac. Pošto je te godine bankrotirao, odselili smo se kod bake i dede u Sombor, gde je moj deda imao kolonijalnu radnju, koju je posle dedine smrti preuzeo moj otac, ali i taj posao napušta 1937. godine, zbog Parkinsonove bolesti. Bila sam voljeno dete, koje su svi u porodici mazili, poslušna i uvek odlična učenica. Maturirala sam u somborskoj gimnaziji 1941. godine.

Za progon Jevreja u nacionalsocijalističkoj Nemačkoj saznala sam već sa deset godina, kada su počele da dolaze prve izbeglice iz

Nemačke. Za njih je bilo organizovano prihvatilište u Jevrejskoj opštini u Somboru. U Berlinu je živela očeva tetka, koju smo pomagali tako što smo joj slali pakete.

U to vreme smo živeli normalno, praveći planove za budućnost: ja najviše o tome šta ću da studiram, učila sam jezike i maštala o životu preda mnom. U petom razredu gimnazije, da bih ostvarila neke svoje želje koje moji roditelji nisu mogli da mi ispune, počela sam da zarađujem dajući časove matematike.

Mađarske trupe ulaze u Sombor 12. aprila 1941. godine. Raspada se Jugoslavija i počinje okupacija Bačke. Ulaskom mađarskih trupa iz osnova se menja položaj i status Jevreja. Odmah počinju streljanja Jevreja i Srba, jevrejske muškarce odvođe na prisilni rad. Moj otac je zbog bolesti tada bio pošteđen.

Maturu sam položila 23. juna 1941, dan posle napada sila osovine na Sovjetski Savez.

Po okupaciji Bačke počeli su da važe mađarski zakoni, pa i zakoni protiv Jevreja. Dolazi do raznih restrikcija, ali smo još uvek živeli relativno normalno u svojim domovima. Deca su išla u školu, nismo bili vidljivo obeleženi, još uvek se moglo, doduše uz ograničenja, baviti nekim privrednim delatnostima. Naravno, na fakultet nisam mogla da se upišem, tako da sam se 1941. do hapšenja novembra 1942, izdržavala podučavajući decu, a sama sam učila engleski, nemački i, krišom, ruski. Moje dve starije sestre od tetke, sa kojima sam zajedno odrasla i koje su mi bile veoma bliske, bile su već uključene i sarađivale u komunističkom pokretu, tako da sam i ja 1942. krenula njihovim stopama. Još ranije, kada sam imala 15 ili 16 godina, pripadala sam naprednoj cionističkoj omladini u organizaciji Tehelet Lavan. Želela sam da se na neki način uključim u antifašističku borbu.

Tako sam se priključila radu u komunističkoj omladini Jugoslavije i primljena u njeno članstvo, avgusta 1942. godine. Rad se sastojao u tome da skupljam priloge za „Crvenu pomoć“, prevodim neke letke sa nemačkog na srpski, čitam naprednu literaturu. Glavno zaduženje mi je bilo to što sam bila kurir između sekretara okružnog komiteta za severnu Bačku i sekretara sreskog komiteta. Obojica su devalovali u ilegalnosti.

U MAĐARSKIM ZATVORIMA I LOGORIMA

Mađarska policija je već više od godinu dana tragala za dvojicom sekretara, tako da je svaki susret sa njima bio vezan uz najveći rizik i

oprez. PolICIJA i kontraobaveštajna služba, kao što je poznato, posle slamanja Revolucije 1919, imale su dugu tradiciju i dobro razrađenu tehniku borbe protiv komunizma.

*Eva Čavčić, rođena Cuker, avgusta
1941, u Somboru*

Novembra 1942. godine počela su nova hapšenja komunista i njihovih simpatizera u Novom Sadu. Po obavljenom poslu, „leteća ekipa“ mađarske kontraobaveštajne službe nastavlja istragu u Somboru, gde započinju hapšenja. Tako sam i ja uhapšena 24. novembra 1942. pod optužbom da sam bila kurir. Pošto se sekretar okružnog komiteta pri hapšenju ubio, a za sekretarom sreskog komiteta tragali su više od godinu dana, od mene su hteli da dobiju priznanje, ne bi li ga odmah uhvatili. Odmah po hapšenju počelo je žestoko batinanje, prema već uhodanom redosledu i tehnici. Ne ulazeći ovde u detalje mučenja že-

lim samo da napomenem da 24 sata nakon hapšenja više nisam mogla da stanem na noge, niti da pomičem prste na rukama. O tome kako sam izgledala neka posluži podatak da sam tetanus injeckciju primila u grudima, pošto drugde na telu nije bilo belog mesta. Posle dva dana poštede, i pošto sam bila u gnojnim ranama, istragu su nastavili novim metodama. Danas sam ratni vojni invalid sa invaliditetom od 40 odsto, a ožiljci na tabanima i još uvek su vidljivi. Naravno, u istragu su batinaši uneli i malo više strasti zato što sam bila Jevrejka.

Uhapšeno nas je oko dvadesetak. Svi smo bili u jednoj prostoriji, okrenuti zidu, naizmenično smo na sat stajali i sedeli, uz neprekidno prisustvo žandara. Svaki razgovor među nama uhapšenima bio je zabranjen, a agenti su silazili u prostoriju i jednog po jednog odvodili na saslušanje. U decembru cela grupa je prebačena u Novi Sad, u „Armiju“, gde je završena istraga i sačinjeni su zapisnici.

Ubrzo potom, 18. januara 1943, Viši vojni sud osudio me je na šest godina robije. Vreme, dok presuda nije postala pravosnažna, provela sam sa svima koji su u toku procesa osuđeni, u sudskom zatvoru u Novom Sadu.

Nas žene iz novosadskog zatvora 30. aprila 1943. prebacuju u ženski zatvor Marija Nostra, na severozapadu Mađarske, a muškarce u zatvor Čilag, u Segedinu.

Ženski zatvor u Marija Nostri vodile su katoličke kaluđerice, a samo su stražari bili muškarci. Zatvor je bio prvenstveno namenjen kriminalkama. Kada sam stigla u Marija Nostru, tamo je već bila veća grupa političkih vojnih osuđenica, iz Budimpešte. Zatočenice su nas odmah prihvatile pa smo se i mi novodošle uklopile u organizovan život kolektiva. Zatvorski režim je bio strog: po tri smo bile smeštene u ćelijama veličine 4x2 metra, spavale smo na slamaricama postavljenim na pod, nosile smo zatvorske uniforme. Naravno, Jevrejke su bile sa Jevrejka u ćeliji. Za Jevrejke je važio poseban režim: godišnje su mogle da prime tri paketa po šest kilograma, tri posete, a pisanje pisma bilo nam je dozvoljeno na svaka tri meseca, dok su ostale zatvorenice u istom periodu primale šest paketa i mogle da imaju šest poseta. Morale smo da idemo u crkvu – Jevrejke u reformatorsku, gde smo imale i časove veronauke.

POSLEDNJI SUSRET SA RODITELJIMA

Posle kapitulacije Italije, u septembru 1943, zatvorski režim je postao liberalniji – dozvoljavali su prijem većih paketa, a nedeljom popodne zamenica upravnice, koja je bila zadužena za nas, okupljala nas je u dvorištu ili u nekoj sali, gde smo pod njenim nadzorom mogle da se družimo, eventualno i da pripremimo neki kraći program. Leti se išlo na rad u polje, a zimi smo u velikoj sali radile ručne radove i štrikale za prodaju. Početkom 1944. godine zatvorski režim je naročito popustio. Drugog marta 1944. dolaze mi u posetu otac, mati i tetka Paula, očeva sestra. Za posete je bila predviđena jedna prostorija, na pola pregrađena zidom, iznad kojeg je bila gusta metalna mreža, kroz koju se mogao proturiti samo vrh prsta. Sa unutrašnje strane tog zida stajala sam ja, a do mene je sedela kaluđerica. Sa druge strane su bili moji roditelji sa stražarom. Tom prilikom, izuzetno, dozvolili su mi da izađem u predvorje, da uzmem pakete i tada sam mogla na brzinu da ih poljubim. Ovo je bio moj poslednji susret sa roditeljima, dok sam tetku još jednom srela u Bergen-Belzenu.

Kao što je poznato 19. marta 1944. Nemci okupiraju Mađarsku i tada počinje „krajnje rešavanje“ jevrejskog pitanja u Mađarskoj. Posle mesec dana i mi u zatvoru moramo da nosimo žutu zvezdu i nastaje potpuna izolacija od ostalih zatvorenica. Krajem juna u budimpeštanskom predgrađu Kebanja (Köba'nya), u jednom krilu sabirnog zatvora Đijtefoghaz (Gyüjtöfogház), formiran je geto-zatvor. u koji su dovedeni jevrejski zatvorenici, bez obzira na vrstu krivice, iz svih mađarskih zatvora. Tada i nas prebacuju iz Marija Nostre u budimpeštanski zatvor. Režim u zatvoru bio je prilagođen datoj situaciji. Od naših stvari, sem veša i sredstava za higijenu, ništa drugo nismo smele zadržati. Nosile smo usred leta uniformu, suknju i jaknu od debele čoje i košulju od kudelnog platna. Nisu nam dozvolili cipele, tako da smo hodale bosonoge. Jedino su meni dozvolili, zbog stanja mojih tabana, da nosim neke šivene patike. I u tom zatvoru bile smo u kolektivu i imale smo svoju ilegalnu organizaciju.

U avgustu 1944. godine Budimpešta je žestoko bombardovana, iz dana u dan. Tada smo, iz jednog letka bačenog iz aviona, saznale za gasne komore Aušvica, gde je ubijeno 450 000 mađarskih Jevreja. Zapravo tada mi je postalo jasno kuda su deportovani moji roditelji, krajem maja, i postala sam svesna da ih više nikada neću videti. Ni roditelje, niti ostale svoje najbliže – babe, tetke.

Posle Hortijeve proklamacije kojom Mađarska napušta Trojni pakt, 15. oktobra 1944. u Mađarskoj vlast preuzima krajnja desnica, takozvani „strelasti krstovi“ – njilaši. I, već 20. oktobra počinje naš egzodus. Prebacuju nas iz budimpeštanskog zatvora u Komarno (Komáron), u vojne kazamate, takozvani Čilag, gde nas 7. novembra predaju Nemcima – SiPo (Sicherheitspolizei). Interesantno je da nas u Komarnu opet pripajaju ostalim političkim zatvorenicima – nejevrejima dovedenim iz mađarskih zatvora. Uveče oko 8 časova, 7. novembra, odjednom se otvaraju vrata naše sobe, u kojoj nas je bilo oko 90. Dobijamo komandu da se postrojimo bez prtljaga u hodniku i pri tome čujemo kako kažu: „Do deset ih puštajte pred mašine“. Bile smo ubeđene da nas vode na streljanje, no srećom to su bile samo pisalice mašine i služile su da nas registruju. (Moja lista i liste još nekih mojih drugova nalaze se danas u Jad Vašem.) Rastužile smo se kad smo na hodniku srele naše drugarice koje su ostale u Marija Nostri, jer smo naivno verovala da će bar njih zaobići naša zla kob, ali su i one nekoliko dana posle nas bile deportovane.

U DAHAU, PA U BERGEN-BELZEN

Utovaraju nas u vagone 10. novembra. Posle putovanja od četiri dana, pošto su nam samo jedanput otvorili vagone, kompozicija sa 3.000 zatočenika stiže u Dahau. U vagonu, u kojem sam bila, sa nama se nalazila jedna umetnica violinistkinja, koja je cele noći, kad smo prelazili mađarsku granicu, svirala na violini i opraštala se od svoje zemlje.

Kad smo na železničkoj stanici ugledali natpis Dahau – znala sam da smo stigle u jedan od najzloglasnijih koncentracionih logora i da ubuduće možemo da se nadamo samo zlu. Ali, tada još uvek nismo mogli da pretpostavimo kroz koje ćemo sve patnje proći. Bio je lep, sunčan zimski dan, svuda naokolo blistala su brda pod snegom. Tu, na železničkoj stanici u Dahauu sreli smo se prvi put s logorašima. Bili su u čistim štraftastim odelima, sa kapama na glavama, ali su im lica bila kao maske, potpuno bezizražajna, iz očiju im je nestao svaki sjaj. Nama je to tada bilo potpuno nerazumljivo. Postrojili su nas u redove po pet, tako smo i otpešačili do podlogora Alah (Allach), koji je bio muški logor i gde smo bile privremeno smeštene. Ostale smo tu oko deset dana. Ne oduzimaju nam ništa od naših stvari. U Alahu su stupili s nama u kontakt francuski logoraši – učesnici pokreta otpora. Oni su nam poklonili jednu kutiju s lekovima i dali mnogo korisnih saveta.

Istakla bih da smo u Komarnu, pa i tokom transporta, uvek predstavljale jednu kompaktnu organizovanu grupu, što nam je kasnije ublažilo patnje kroz koje smo prolazile. Nikad nisam bila usamljena jedinka, nego sam uvek bila sa svojim drugaricama, sa kojima sam se ispomagala. U logoru Alah, a i kasnije, bile smo zajedno Jevrejke i nejevrejke, sve političke zatvorenice iz mađarskih zatvora, što je jedanput dovelo do nemilog događaja. Nekoliko mladih devojaka, verovatno iz straha od lošijeg tretmana ako budu zajedno sa Jevrejkama, htela su da traže da budu odvojene. Međutim, posle razgovora sa njima, sve se izgledilo i ostale smo zajedno, u kolektivu.

Odatle, posle putovanja od nekoliko dana u furgonima, bez dovoljno hrane i vode, pešačenja od nekoliko kilometara, 25. novembra, u jednoj mrkloj noći, stižemo u koncentracioni logor Bergen-Belzen. U početku smo delile baraku sa majkama – Jevrejkama, sa decom. One su bile iz Slovačke. Ovim ženama bilo je, naravno, teško da gledaju svoju gladnu decu i bile su zabrinute za njihovu dalju sudbinu.

Jedna od njih, i danas se sećam tog prizora, ljutito je viknula na svog lepog, crnookog dečaćića, od šest-sedam godina, a mali joj je

ozbiljno odgovorio: „Zašto višeš na mene, nisam ja kriv što smo ovde!“ Posle pedeset godina, na pedesetogodišnjicu proslave oslobođenja logora 1995, saznala sam za srećni epilog: ta žena je, sa svojom kćerkom i sinom, preživela rat, a taj dečak danas je stomatolog, negde u Švajcarskoj.

U nemačkim koncentracionim logorima život je bio precizno organizovan – svu unutrašnju vlast imali su logorski funkcioneri, koji su izdvajani od logoraša – starešina logora, starešina baraka, vođe pojedinih službi, takozvani kapoi, koji su, pored Nemaca, imali vlast nad životom i smrti ostalih logoraša.

Mi smo na početku uspele da u našem bloku–baraci starešina bude jedna od naših drugarica. Same smo delile hranu, same smo pazile na čistoću. Ja sam, pošto sam prethodno završila tečaj prve pomoći u organizaciji Crvenog krsta, bila određena da budem bolničarka u našem bloku. Ne treba sasvim doslovno shvatiti ulogu bolničarke; kao označku imala sam belu maramu na glavi i belu traku oko ruke, a od potrebnih sredstava termometar, nekoliko aspirina i dve kantice masti – jednu žutu protiv šuge, i jednu crnu (ihtiol) protiv čireva i gnojnih rana. Osim toga zadatak mi je bio da one najteže bolesnike, ako zatreba, odvedem u lazaret.

SPAS OD SMRTI – U RADU

Treba napomenuti da su neke od naših drugarica radile u raznim radionicama, na primer u SS krojačnici, zatim u magacinu, gde se sortirala razna oduzeta roba, u magacinu za hleb. Pošto smo bile u kolektivu, to nam je omogućavalo da se ispomažemo i za nijansu olakšamo svoj život. Ovaj period je trajao do prve polovine januara 1945. godine. U januaru dolazi veliki transport iscrpljenih Poljakinja i mađarskih Jevrejki, posle dugotrajnog pešačenja, tako da su mnoge ubrzo po dolasku umrle. Tada je u Bergen-Belzenu počeo da radi krematorijum malog kapaciteta. I danas se sećam slatkastog mirisa koji je dolazio od izgorelog ljudskog mesa. Shvatile smo da uslovi života postaju sve gori, da je smrt sve bliža. Došle smo do zaključka da bi u takvim okolnostima bilo najbolje, ako bi se moglo, što pre napustiti logor u Bergen-Belzenu. To bi se najlakše ostvarilo kad bismo pokušale da se ubacimo u neki transport, koji odlazi na rad. U januaru odabrano je stotinu žena iz naše grupe za odlazak na rad. Imale su sreću – odvedene su u Folksvagenovu fabriku u Falerslebenu. Sve te odvedene žene, njih

sto, preživele su, dok je od nas, koje smo ostale u Bergen-Belzenu, umrlo oko 60 odsto.

Početak decembra 1944. komandant logora postaje zloglasni komandant Aušvica, Kramer, a kasnije dolazi i cela njegova ekipa logorskih funkcionera. Tada se uslovi života rapidno pogoršavaju.

Nama se tada ukida i ono malo samostalnosti koje smo imale; premeštaju nas u drugi deo logora, postavljaju starešinu barake koja dovodi svoje pomagače za raspodelu hrane. One nam krađu ionako minimalne porcije hrane. Neke naše drugarice radile su u takozvanoj Gemüsekommando – komanda za povrće. Posao se sastojao u tome da su njih šesnaest do osamnaest, umesto konja, vukle i gurale kola natovarena stočnom repom, krompirom i kupusom u kuhinju. Pošto se ovo smatralo teškim radom, dobijale su kao dodatak još po dva parčeta hleba sa margarinom. Osim toga, moglo se doći još do neke repe, krompira, mrkve ili lista kupusa. Sveprisutna glad razdirala je i mene, uostalom kao i druge, ali mi je bilo lakše kad je mojim drugaricama uspeo da i mene uvuku u taj rad. Radila sam od zore do kasne večeri ovaj veoma težak posao, ali sam bila manje gladna. Za istim kolima bile su dve Francuskinje, dve Ukrajinke, i ostale iz naše grupe. Bile smo u radnom delu logora, u urednim barakama. Ležale smo na trospratnim krevetima, a po dve smo dobile jedan ležaj. Za to vreme naše drugarice, koje nisu radile, tonule su sve niže i niže. Na kraju – ležale su na golom podu!

Dolaskom proleća uslovi u logoru postali su užasni. Jedva da je bilo vode, vaši su se namnožile, počeo je da hara pegavi tifus. S druge strane, teritorija Nemačke se sužavala, pa su iz likvidiranih logora dopremani sve novi i novi logoraši. Logor je bio prenatrpan, hrane je bilo sve manje, tako da je poslednjih dana pred oslobođenje logor ostao bez hrane.

U martu je već uveliko harao pegavac; dnevno je umiralo na stotine logoraša. Umiralo se od gladi, od pegavca, od iznemoglosti. Kapacitet postojećeg krematorijuma bio je mali, pa su leševi spaljivani na lomači. Poseban problem predstavljao je način transportovanja leševa do lomače. Pošto nije bilo ni kamiona, ni bilo kakvih kola, kojima bi se mogli prevoziti, leševi su transportovani – „ručno“. To se radilo tako što je za ruke i noge leša vezan kaiš ili nekakav kanap, da bi tada četiri logoraša, četiri živa leša, vukla mrtvacu drumom po prašini. I dan-danas se živo sećam tih beskonačnih kolona. Dešavalo se da poneko padne, a da više nema snage da ustane, pa u sledećoj turi odvuku i njega.

Glad je bila užasna. Dolazilo je i do kanibalizma, što su Nemci surovo kažnjavali. Sećam se logoraša koji je klečao na platou do kapije, a u ustima je držao uvo koje je odsekao sa nekog leša.

Nekoliko dana pre oslobođenja logora, SS-ovci su otišli i svu unutrašnju stražu preuzeli su mađarski vojnici. Time se ništa nije promenilo, oni nisu bili bolji od SS-ovaca! Pamtim detalj, kada je mađarski vojnik, koji je pored kola išao za nama kao stražar, ubio iz neposredne blizine trojicu izgladnelih logoraša, koji su pritrčali ne bi li ugrabili neki sirovi krompir.

Eva Čavčić (u prvom redu, prva sleva), jula 1945. godine, sa grupom logorašica oslobođenih iz Bergen-Belzena

Želim da naglasim da je kolektiv sve vreme postojao i funkcionisao. Mi, koje smo radile i bile u mogućnosti da nabavimo nešto od hrane, trudile smo se da doturimo hranu i našim drugaricama. Kada nam je to uspevalo, trampile smo krompir za nešto što se moglo lakše

prokrijumčariti pri povratku sa rada. Uz zajednički napor stvorena je čak mala zaliha hrane, pa poslednjih dana pred oslobođenje, kada je snabdevanje takoreći prestalo, svaka od nas je dobijala dnevno po kašiku šećera i kockicu margarina.

Logor je oslobođen 15. aprila 1945. godine u rano popodne. Mi smo već bile potpuno apatične od gladi. Kada smo moja drugarica, Peštanka, i ja ugledale američka borna kola sa belom zvezdom, uopšte nismo shvatile da su to borna kola oslobodilaca, nego smo mislile da su to nemački tenkovi.

Kada je komandant logora, vozeći se u džipu, objavio da je logor oslobođen, mi smo još u pratnji stražara odgurale naša kola do odgovarajuće kuhinje. Onda smo odjednom shvatile da više ne moramo da radimo i odbile smo da ih istovarimo. SS-ovka, koja je bila u kuhinji, počela je da viče na nas što odbijamo poslušnost. Ni ona nije bila svesna toga da će, već sutradan, i ona sa ostalim uhvaćenim SS-ovcima uklanjati leševe.

U momentu oslobođenja u logoru je bilo oko 40 000 živih duša i na desetine hiljada leševa. Ne znam koliko je bilo bolesnih od pegavog tifusa, koliko onih koji su preboleli. Svi su bili živi kosturi, potpuno apatični.

Ja sam sutradan, 16. aprila, obolela od pegavog tifusa. Petnaest dana sam imala temperaturu od 39,7° C, a za vreme bolesti prebačena sam iz logora Bergen-Belzen u improvizovanu bolnicu u bivšim vojničkim kasarnama u Bergenu. U bolnici sam prvih dana ležala u čistom krevetu, ali bez spavačice, bez lekova, bez odgovarajuće hrane. Bolničari su bili Mađari, ratni zarobljenici.

Uvek ću se sa zahvalnošću sećati naših oficira, ratnih vojnih zarobljenika zatočenih u logoru Falingbostelu, koji su već nekoliko dana posle oslobođenja priskočili u pomoć i brinuli se o nama kao o svojoj deci.

Najzad, 1. maja sam osvanula bez temperature. Tada sam postala svesna da sam preživela rat. Naravno, još sam bila iscrpena i vrlo slaba, ali 9. maja izlazim iz bolnice i vraćam se u svoj kolektiv, među svoje drugarice.

Naši oficiri, ratni zarobljenici, činili su sve da nam pomognu da se vratimo u normalan život. Organizovali su nam odlazak na oporavak u letovalište Štajnhud am Mer (Steinhude am Meer), davali džeparac, nabavljali materijal za haljine, jednom rečju organizovali su nam život.

U zemlju sam se vratila oko 20. avgusta. U Zagrebu, u prihvatnom centru, srela sam svoju najstariju sestru od tetke, koja je bila lekar, par-

tizanski oficir. Nisam htela da ostanem kod nje, iako me je ona zadržavala. nego sam otišla u Sombor, gde nisam zatekla nikog svog i ništa od stvari iz kuće.

Tada započinje period u kojem je trebalo stvarati uslove za život ispočetka. Tih prvih meseci po povratku bila sam rastrzana između različitih osećanja: s jedne strane, srećna što su se ostvarili politički ciljevi za koje sam se borila, a s druge strane, duboko nesrećna zbog gubitka mojih najdražih i opterećena preživelim užasima. Zahvaljujući pomoći JOINT-a, mogla sam ostvariti želju koja me je i u najtežim danima u logoru održavala: u decembru 1945. godine došla sam u Beograd na studije i time je počelo ostvarenje novog života.

Tibor ADAM

PREZIME ADAM ZNAČI – ČOVEK!

T*ibor Adam rođen je 1923. godine u Subotici, u imućnoj zanatsko-trgovačkoj porodici. Otac Mirko Adam, časovničar, rođen 1893. u Kanjiži, ubijen 1945. Majka Margita Adam, rođena Kon, umrla je 1936. godine. Braće i sestara nije imao.*

Po povratku iz rata, u Subotici nije zatekao nikoga od bliže i dalje rodbine. Odmah je, kao mlad čovek, angažovan u završnim operacijama Jugoslovenske armije. Demobilisan je 1949. Zaposlio se u Radio Novom Sadu.

Studirao je istoriju, geografiju i pravo, a diplomirao je politologiju. U Radio Novom Sadu je od početnika postao glavni urednik petojezične redakcije.

Nakon penzionisanja, predavao je radijsko novinarstvo u novinarskoj školi, pri Otvorenom univerzitetu u Novom Sadu. Aktivan je član Jevrejske opštine. Oženjen je sa Olgom Adam, rođenom Ungar, glumicom u penziji, čiji otac je ubijen 1941. godine u okolini Beograda. Njena majka, brat i ona su se spasili pod lažnim imenima u Svi-lajncu, kao izbeglice. Sin Mirko je rukovodilac službe zajedničke proizvodnje Televizije Novi Sad. Ima unuka Davida, studenta medicine.

Do rata moja je generacija, takoreći bez izuzetka, bila član cionističke organizacije „Tehelet lavan“. Sve slobodno vreme provodili smo u kenu, gde se odvijala vrlo intenzivna aktivnost. Držala su se

predavanja, organizovana pacifistička, književna i umetnička popodneva. Odlazili smo na izlete i logorovanja.

Po okupaciji, cionističke organizacije su bile zabranjene, ali, zahvaljujući predsedniku subotičke opštine, dr Zoltanu Lorantu, dozvoljen je rad neke vrste kulturnog društva, doduše ne za dugo.

Dok se moglo, sastajali smo se u prostorijama bivšeg kena i održavali predavanja u prisustvu policajaca. Naravno, morali smo da pazimo šta govorimo.

Relativno mirnom životu subotičkih Jevreja došao je kraj 19. marta 1944, kada su Nemci okupirali Mađarsku. Otac mi je sa ostalim muškarcima uhapšen i interniran u Bačkoj Topoli. Mađari su ga, posle kraćeg vremena, predali Nemcima. Moj prijatelj Đorđe Gros bio je zajedno sa njim. On je kasnije pričao da su, početkom 1945, povlačeći se pred saveznicima, Nemci preostale zatočenike Aušvica poterali u prisilni marš. Izmučeni, slabi, gladni, mnogi su popadali. Njih su ubili na licu mesta. I moj otac je tako stradao. Nemač ga je ubio rafalom iz automata i nogom gurnuo u jarak.

Jevrejima je naređeno da nose žute trake. Bilo im je zabranjeno da putuju. Celokupna imovina im je rekvirirana. Moje godište mobilisano je 17. aprila 1944. u takozvanu pomoćnu radnu službu, u stvari u radne logore u Mađarskoj. Sa mnom su bili Ivan Herman, Stevan Lederer, Andrija Vajs, Franjo Rozenfeld, Dragutin Rajs i Tibor Gutman. Prvo smo, u jednom provincijskom gradu, gradili aerodrom, sa kojeg sumnjam da je ijedan avion ikada uzleteo; premešteni smo potom na periferiju Budimpešte u jednu od najvećih ciglana Evrope, u Draše.

Tu radi nekoliko jevrejskih i srpskih brigada iz Vojvodine. Stanujemo u ugašenim pećima za pečenje cigle. U krugu ciglane krećemo se slobodno... krug je ogroman. Na desetine peći, zgrade gde se presuju cigle i ogroman teren gde se vadi ilovača. Rupe, ako se tako uopšte mogu nazvati, široke su po nekoliko desetina metara, a duboke sedam do osam metara. Na dnu nekih rupa su prava jezera. Naš posao je uglavnom istovar uglja iz vagona. Težak i prljav posao, naročito za nas, nenavikle na fizički rad. Sreća da smo relativno slobodni i da u našoj četi ima nekoliko prebogatih peštanskih Jevreja. Sa nama je čak i jedan rođeni Mađar, vlasnik, između ostalog, jednog od najvećih peštanskih hotela. Bio je, u činu kapetana, na istočnom frontu. Žena mu je baronica Koner, Jevrejka po poreklu. Kada su stupili na snagu zakoni o Jevrejima, taj naš kapetan je iz protesta prešao na jevrejsku veru. Kao takav nije mogao da ostane u mađarskoj vojsci, pogotovo ne kao oficir. Prebacili su ga u radni logor. Oficiri i vojnici čuvari, znajući za

njegovo bogatstvo i nesumnjivi uticaj, veoma su ga poštovali, pa čak i zazirali od njega. On i još nekolicina bogatih finansirali su našu ishranu. Tako smo jedno vreme odlično jeli.

VATROMET SMRTI

Moja sestra od strica, Žuža, živela je u Pešti. Poručila mi je da, jedne nedelje, određenog sata, budem na jednom od zadnjih ulaza u ciglanu. U to vreme grad su bombardovali avioni saveznika. Cigлана je bila u predgrađu koje se zove Kebanja (Köbanya). Za vreme bombardovanja sklanjali smo se u peći za pečenje cigala, u one koje nisu bile u upotrebi. Ja sam odlazio u štalu, na spavanje. Inače sam i stanovao u štali. Više sam voleo tamo nego u pećima, gde je bilo smešteno pedesetak ljudi. Moji sapatnici su rekli da sam individualac. Naši čuvari su imali sklonište. Kada bi zasvirale sirene, oni su nestajali. Tako je bilo i toga dana.

Tiborovi majka i otac: Margita Kon-Adam i Mirko Adam, 22. juna 1920.

Čim su se oglasile sirene, krenuo sam prema kapiji gde je trebalo da se sretnem sa Žužom. Bio sam na pola puta kad su se pojavili avioni, i to iz neočekivanog pravca. A onda je nastao pakao. Cigłana se graničila sa teretnom stanicom. Mi nismo znali, ali Englezi jesu, da se na toj stanici nalazilo više stotina vagona natovarenih ratnim materijalom. Avioni su se okomili na njih. Pogodeni vagoni, puni municije, eksplodirali su, uništavajući sve u krugu od više kilometara. Leteli su točkovi od vagona. Jedan smo kasnije našli dva kilometra dalje. Vatromet

smrti! Dan je bio sunčan, ali se nekoliko minuta nakon napada potpuno smračilo. Dim, pesak i silan materijal, izbačeni snagom tona eksploziva, zamračili su nebo. Bacio sam se na zemlju i otpuzao do nekog udubljenja. Glava mi je bila ispod, a noge u visini terena. Vazdušni pritisak izbacio me je iz malog zaklona. Potrčao sam i potražio pogodnije sklonište, što veće udubljenje, veću rupu. Povlačio sam se što sam dalje mogao od železnice. U glavi mi je zujalo, bio sam ošamućen od vazdušnog pritiska. Dospeo sam do neke kuće i sjurio se u podrum. Bio je pun.

Prestravljena deca plaču. Odrasli ćute i strepe. Starica se moli bogu, kleči, iako joj je to teško. Strašno je i mučno. Posle svake eksplozije, a bilo ih je, činilo se, bezbroj, kuća iznad nas se tresla. Kao da je cvilela. Sve je škripalo, a kroz nevidljive rupe padala je prašina. Gušili smo se i kašljali. Trajalo je to celu večnost. Avioni su već, valjda, bili u Engleskoj dok su na stanici novi i novi vagoni, zahvaćeni plamenom, leteli u vazduh. Posle smo čuli da ih je bilo sedam stotina. Tek predveče vratio sam se u moj krug. Štala u kojoj sam za vreme svakog vazdušnog napada spavao, nestala je. Na pragu zime ostao sam u jednom radničkom kombinezonu. Posle su mi drugovi dali pantalone, košulju, džemper i kratki kaput.

BEKSTVO

Sredinom oktobra regent Mađarske, Mikloš Horti objavljuje preko radija da Mađarska ne želi dalje da ratuje. Nemci na tu objavu munjevito reaguju. Horti je zbačen i dovedeni su na vlast njilaši (Salaši). Ruske trupe su već prešle mađarsku granicu. Tih dana oslobođen je Beograd. I moja rodna Subotica je već slobodna. Ni sam ne znam kako vesti stižu do nas, ali sve znamo. Tih dana odvođe nas iz ciglane i koncentrišu više četa u samom gradu. Smešteni smo u nekim praznim kućama. Treba da budemo transportovani, ili, kako su nam rekli, evakuisani u Nemačku. Nas šestorica Subotičana, odlučili smo da ne idemo u Nemačku. Moji sapatnici: Dragutin Rajs, Stevan Lederer, Ivan Herman, Tibor Gutman, Franjo Rozenfeld i ja.

Našli smo se u nekim praznim kućama. Ležimo na golom parketu. U Pešti se već osećao dah rasula. Naši stražari, uspaničeni, postali su manje kruti, popustljiviji, nadajući se da, kad uđu Sovjeti, mi ćemo prema njima imati razumevanja i posvedočićemo da su bili dobri prema nama. Pošto je među nama bilo mnogo Peštanaca, dozvolili su posete.

Došlo je mnogo, vrlo mnogo civila. Tako se pružila prilika za bekstvo. Nas šestoro je nabavilo šešire, kape. pristojne kapute. Oni koji nisu imali smelosti da beže, izašli su nam u susret. Čak i neki od posetilaca dali su nam po šal, rukavice, menjali sa nama kapute. To nisu bili Jevreji. Posetioci su bili bliski prijatelji koji se nisu bojali prijateljstva sa Jevrejima. Žene, njih je bilo najviše, bile su uglavnom Mađarice udate za Jevreje. Na kraju, izgledali smo sasvim dobro. Tada nismo shvatali zašto neki, koje smo zvali da pođu sa nama, nisu hteli. U stvari, nisu smeli. Bili su to uglavnom stariji, četrdesetogodišnjaci koji, svesni opasnosti, nisu smeli da rizikuju. A mi smo imali po 21 godinu. Na prinudnom radu bili smo tretirani kao vojnici. Ako bi nas uhvatili u bekstvu, smatrali bi nas vojnim beguncima i dospeli bismo pred streljački stroj. Ipak, reskirali smo. Konačno, da smo došli u Nemačku, dospeli bismo u neki od logora smrti, gde ne bi bilo mnogo izgleda da preživimo. Franjo Rozenfeld nam je nabavio lažne legitimacije. Otac mu je bio bogati industrijalac i, pod lažnim imenom, skrivao se u jednom sanatorijumu. Moja legitimacija glasila je na ime Ač Tibor, a po zanimanju sam bio radnik u industriji ručnih granata.

U KREVETU POSLE DUGOG VREMENA!

Doterani kao pristojni radni ljudi, krenuli smo ka izlazu. Svakog od nas pratili su oni koji će ostati. Na samom izlazu, pred stražarima, dugo smo se grlili i opraštali. Stražar nas, bez reči, pušta. Bio je rezervista kome je bilo dosta rata; jedva je čekao da se izvuče iz uniforme. Naravno, nismo išli istovremeno, nego u razmacima, izmešani sa stvarnim posetiocima. Izvan kapije, nekoliko puta osvrnuo sam se i mahnuo. Pre polaska dogovorili smo se da svako ide svojim putem i snalazi se kako zna, a sastaćemo se kod jedne ruševine.

Bio sam sam na ulicama razrušene Budimpešte, sa malo novca i nekoliko kutija cigareta u džepovima. Sećam se da je bilo jako hladno. Pošto je bio policijski čas, noć nisam smeo da provedem na ulici. Zavukao sam se u neku ruševinu i tamo prespavao. Probudio sam se u zoru, ukočen od zime. Tog prepodneva otišao sam u jedan ekspres restoran i jeo carske mrvice prelivene malinovim sokom. Potom sam lutao po gradu, ne zastajkujući, već žureći kao čovek koji ide na posao. Grad je bio pun vojnika i policajaca. U podne našli smo se na ugovorenom mestu. Raščišćavajući ruševine, razgovarali smo. Svaki je ispričao kako je prošao i gde je spavao. Dobio sam adresu nekog pansiona gde nisu obraćali pažnju na dokumenta. Uveče sam tamo i otišao. Moja

legitimacija je odlično poslužila. Spavao sam, posle ko zna koliko vremena, u krevetu! A bio sam strašno umoran jer sam celog dana hodao. Dani su prolazili. Ne znam više koliko, dva ili tri, kada smo se opet sreli na ruševinama i zaključili da tako više ne može. Svi smo bili na kraju snaga. Celog dana smo morali da budemo u pokretu, a noći su bile pune teških snova. Da i ne govorim o tome da su svakog dana, u 9 časova, ruski bombarderi bacali bombe. Uveče su stizali Englezi ili Amerikanci, i teškim bombama uništavali jedan po jedan deo grada. Dnevne uzbune provodio sam u nekom od skloništa, a noćne – prvu ispod stepeništa srušene zgrade, a ostale tri u skloništu pansiona. Jedanput su me tamo i legitimisali, ali je sve dobro prošlo.

Grupa omladinaca u kenu 1941 – Tibor Adam prvi sdesna

Hteo sam da se okupam. Grad je ogroman pa sam odlučio da do kupatila odem tramvajem. Stojim na stajalištu i čekam. Neko me hvata za rame. Okrenem se: oficir sa dva vojnika. Patrola, ali ne obična, vojnička. Bio je to odred Pronaj, jedna o mnogih nacionalističkih, fašističkih „patriotskih jedinica“.

– Zašto ne nosiš žutu traku? – proderao se oficir.

– Zašto da je nosim, nisam Jevrejin. Ja sam radnik u fabrici ručnih granata. Danas radim u noćnoj smeni pa sam krenuo da se okupam u kupatilu „Hungarija“. Izgovorio sam to mirno i, činilo mi se, vrlo ubedljivo. Pokazao sam im legitimaciju. Dugo su je razgledali. Bio sam im sumnjiv.

– Ideš s nama pa ćemo proveriti. Ako si govorio istinu, stići ćeš i da se okupaš i na posao.

Krenuo sam sa „počasnom pratnjom“. Razmišljao sam i shvatio da me vode u Partijsku kuću. To je centar fašističke Partije strelastih krstova, ozloglašeno mučilište. Dovoljan im je jedan telefonski poziv i biću otkriven. Ako me pretresu, a sigurno će me pretresti, naći će u džepu legitimaciju, knjižicu s velikim „ž“ na koricama. A to je značilo „Zsido“, na mađarskom: Jevrej. Svi na prinudnom radu imali smo takve knjižice. Trebalo je da bacim taj optužujući dokaz svog porekla. Na osnovu važećih propisa mogao sam biti streljan kao begunac. Odlučio sam da bežim. Popeli smo se u tramvaj i stajali na platformi. Na velikom trgu, pred zapadnom železničkom stanicom tramvaj usporava na okuci. Gurnuo sam vojnika koji mi je bio najbliži i skočio. Potrčao sam svom snagom, ali, na nesreću, bakandže su mi bile okovane čeličnim ekserima. Okliznuo sam se i pao. Uхватili su me. Ovim pokušajem bekstva već sam se u stvari odao. Put smo nastavili pešice. Bili smo već blizu zloglasne zgrade i onda, u krajnjem očaju, nadajući se da će pucati i skratiti mi muke koje me čekaju, ponovo sam potrčao. Kad sam se okrenuo da vidim gde su, jedan prolaznik me je štapom udario po glavi. Pao sam. Potpuno ošamućenog, dvojica su me vodila, čvrsto me držeći.

BIĆE „NIŽE VRSTE“

U podrumu Partijske kuće, u ulici Andraši, jednoj od najlepših u tom lepom gradu, ne znam koliko sam stajao i koliko me je agenata udarilo u potiljak, ali to više nije bilo važno. Na kraju su me uveli u jednu kancelariju. Tamo su bili neki oficiri. Kačket sam morao da držim ispod nosa kako ne bih krvlju uprljao tepih. Pitali su me o stvarima, o ljudima, o nekoj organizaciji, nekom pokretu otpora o kojem nisam ni čuo. Nisu bili ni grubo, ni glasno, kao tipični predstavnici polufeudalne soldateske. Svakom svojom rečenicom stavljali su mi na znanje da sam biće niže vrste i da treba da sam srećan što uopšte imam priliku da se pojavim pred njima i slušam njihove savete.

– Kako si se ranije zvao?

– Uvek sam se ovako zvao!

– Pa, dobro, kako si se zvao pre nego što ti je otac ili deda promenio prezime?

Bilo je vrlo verovatno da ću završiti pred streljačkim strojem. Možda baš zato, odgovorio sam drsko:

– Niko od mojih predaka nije menjao ime, nije ni imao zašto da ga menja. Adam nije mađarsko prezime, već jevrejsko, i znači – čovek!

Ništa mi nije odgovoreno, samo su me gledali i naredili da me odvedu.

Odveli su me u prostoriju bez prozora. Na sredini, pisci sto sa stolicom i klupom. Ako se dobro sećam, ispitala su me dvojica civila a bio je prisutan i jedan žandarm. Stavili su pred mene, na pisci sto, fotografije. Trebalo je da prepoznam ljude sa tih slika. Nikoga nisam poznavao, ništa nisam znao o pokretu otpora. Tukli su me životinjski. Morao sam da skinem cipele pa su me tukli po tabanima. Tukli su me i po dlanovima, tukli dok mi ruke nisu postale krvava masa. A onda je došao na red „telefon“. Ličio je na poljski telefon, a bio je zapravo induktor. Okretanjem ručice, izazivala se električna struja. Dva pola stavili su mi na uši. Izgubio sam svest. Kada sam došao k sebi, ležao sam na podu. Žandarm mi je zgazio prst. Svog krvavog i izmučenog, odneli su me u ćeliju. Nisam mogao da stanem na noge.

SPASONOSNI DOKUMENT

U ćeliji je bilo desetak ljudi. Ležao sam na slami i oporavljao se. Krvav, izubijan, na ivici svesti. Ljudi oko mene trudili su se da mi olakšaju položaj. Zatvorenici kao i ja. Među njima, Đula Kockaš (Gyula Kockás), profesor univerziteta. Ostalima nisam zapamtio ime. Ali, jednog ću se uvek sećati.

Ispričao mi je da ima španski pasoš, odnosno, zaštitno garantno pismo. Ne znam kako da nazovem taj spasonosni dokument kojim je Španska ambasada u Budimpešti potvrđivala da je neko španski državljanin, da su se njegovi rođaci u Španiji obratili španskoj vladi da imaocu pisma izda španski pasoš, da mu daju državljanstvo i da je postupak u toku, te se mole mađarske vlasti da to imaju u vidu.

Moj sapatnik imao je takav dokument. Pričao mi je da ga je imao i njegov rođak, ali njemu više neće pomoći jer je u međuvremenu unro. Tu sam priču zapamtio. Desetak dana proveo sam u „Margitkeruti zatvoru“. Jednog dana ubacili su u ćeliju starijeg čoveka. I on je bio izmučen. Kada ga je video, dr Kockaš ga je prepoznao i skočio. Stao je mirno, lupio petama i predstavio se oslovljavajući pridošlog sa „milostivi gospodine“. Bio je to Janoš Kiš, general potpukovnik, vojni rukovodilac pokreta otpora u formiranju. Uhapsili su celo rukovodstvo pre nego što su ovi išta uradili. General je bio ljubazan i fin gospodin.

Znao je šta ga čeka. „Mene će streljati“, rekao je. „Nemci su rat izgubili i tragično je da u ambis padamo i mi sa njima.“ Dobijao je cigarete koje je delio sa nama. Ali islednici ga nisu štedeli. Za doručak smo dobijali neku crnu tečnost koju su zvali kafa. Za ručak i večeru „servirana“ nam je supa od kelerabe. Bila je pokvarena i crvljiva, ali smo jeli i tu splačinu jer drugog nije bilo. Dobijali smo i parčence suvog, crnog hleba dnevno.

Svakog popodneva čule su se komande, paljba i zvuk ubacivanja leševa u kamione. Skoro svakog dana su streljali. A mi smo se pitali: hoćemo li sve to izdržati, a da ne poludimo? Strašno je bilo sedeti u ćeliji i slušati kako streljaju, kako ubijaju nevine ljude. Bilo je vrlo verovatno da i mene čeka ista sudbina. Moja jedina nada bila je da će neka bomba pogoditi zatvor i da ću nestati u trenu. Gledao sam lica oko sebe: bleđa, bez krvi, usne stisnute. Niko reč da prozbori. Tek kasnije, mnogo kasnije, kad je već sve bilo gotovo i kada je zamro zvuk kamiona koji je odvezio leševe, čulo bi se da neko govori. „Jesam li osećao?“, pitali smo jedni druge.

Ipak, život ide dalje. Počinju i traju razgovori. Najviše se priča o hrani. Gladni smo, užasno gladni. Ima i drugih tema. Tako sam čuo i priču o rođaku koji je umro pa mu dokument španske vlade više ne može pomoći. Ali, meni je pomogao. Bio sam mlad, željan života. Mozak mi je grozničavo radio i tražio izlaz.

ISTOVARENI I OSTAVLJENI

Jednog dana otvorila su se vrata ćelije. Pozvali su onog sa španskim dokumentom i mene: „Pokupite stvari!“ To je značilo da se u istu ćeliju nećemo vraćati. Ili će nas streljati ili prebaciti na drugo mesto. O puštanju na slobodu ni govora! Prolazili smo kroz beskrajne hodnike. Potpuna tišina, samo bat naših koraka po kamenom podu. Jedna za drugima otvaraju se pa zatvaraju gvozdena vrata. U prizemlju smo, u nevelikoj prostoriji sa pultom. Žandarm stavlja pred mene kesu na kojoj piše moje ime. Iz kese vadi stvari koje su mi uzeli kad sam doveden: dve kutije cigareta. O, Bože moj, kakva radost videti te divne kutije cigareta, upaljač, pertle za bakandže, odlične kožne pertle, debele, masne. Imao sam i četkicu za zube, pastu i sapun. I to pravi sapun! Uglavnom, vraćene su mi stvari. Potpisujem priznanicu, potvrđujem da mi je vraćeno sve što je moje – i to u potpunosti. Birokratija još funkcioniše, iako se sve oko nas ruši.

Razaranja su iz dana u dan sve veća, sve je više mrtvih. Rusi na-
diru. Hortijevska Mađarska to više nije, jer su Nemci internirali admi-
rala Hortija. U Mađarskoj je vlast tada držala nemačka vojska koja je
prljave poslove prepustila njilašima i njihovom vođi Salašiju. Horde
bezumnih lumpenproletera, do zuba naoružanih mladića, vršljale su po
razrušenom milionskom gradu. Pljačkali su i ubijali prvenstveno Je-
vreje. U takvim okolnostima, inercija organizovane države činila je
svoje. Reda mora biti i onda kada ga nema. U zatvoru ga je bilo. Tamo
je funkcionisala država. Ako nam vraćaju stvari, neće nas streljati! I
nisu. Bilo je još desetak oslobođenih. Strpali su nas u kamion i odve-
zli u kasarnu.

Ogromna zgrada sa velikim dvorištem; visoka, zidana, kamena
ograda. Žandarmi su nas istovarili i ostavili. Bilo je tamo gotovo hilja-
du ljudi! Neki u uniformama, neki u civilu, sve ljudi van zakona: voj-
ni begunci, Jevreji, kriminalci. Kasnije, mnogo kasnije, čuo sam da su
navodno svi koji su tamo ostali pobijeni.

Prolazili su dani. Ne sećam se šta smo jeli, odnosno da li smo uop-
šte nešto jeli. Čak nisam znao ni koliko sam dana bio u toj kasarni. Jed-
nog dana, otvorila su se oba krila kapije da bi propustila nekoliko ve-
likih crnih limuzina. Po zastavama koje su se na njima vijorile, zaklju-
čio sam da su diplomatske. Izašli su ljudi kakve davno nisam video:
elegantni, doterani. Sa njima je došlo nekoliko mađarskih oficira.

Svirali su zbor. Postrojili smo se u desetak redova. Podoficiri i
naši stražari nisu bili ni tako grubi ni tako glasni kao inače. Jedan od
oficira popeo se na stolicu i, vičući da ga svi čuju, pozvao sve one koji
imaju švedsko, špansko, švajcarsko ili vatikansko zaštitno pismo
(védlévél) ili pasoš, da istupe. Istupilo je njih 12. U očajanju, setio sam
se priče svog saputnika iz ćelije. I on je stajao u tom redu, ispred veli-
kog stroja, i to posljednji. Istupio sam i ja. Bio sam trinaesti. Neki ve-
ruju da je to nesrećni broj – meni je doneo sreću.

– Kako ti se zvao rođak koji je imao zaštitno pismo? – pitam
poznatnika iz zatvora.

– Taler Todor – veli.

– Gde i kada je rođen?

– 1907, u Budimpešti.

Oblio me je hladni znoj. Taj pokojni Todor bio je šesnaest godina
stariji od mene. U međuvremenu, policijski oficir je stigao do mene.

– Kako se zoveš?

– Taler Todor!

– Državljanstvo?

– Špansko.

Okrenuo se jednom od gospode. Taj je i otvarao neku knjigu.

– Kako si rekao da se zoveš? – upita opet oficir.

Ponovio sam sa strahom da će osetiti da ne izgovaram svoje, već tuđe ime. Ali, ko u opsednutom, bombardovanom, ratom opustošenom gradu mari za nijanse? Ko bi ih uopšte osetio?

Gospodin, dobro obučen i uhranjen, verovatno neko od osoblja ambasade, lista knjigu i pronalazi traženo ime.

– Rođen?

„E, sad ili nikad!“, mislim i osećam kako mi se kaplje znoja probijaju ispod kape:

– 1907.

Progutao je. Obrastao u bradu, izmučen, mršav, neispavan, izgledao sam mnogo stariji nego što sam bio.

– U Budimpešti.

– Ime majke? – čujem sledeće pitanje na koje nemam odgovor.

„Za ime boga, šta ću sad?“ U takvim trenucima, kada se radi o životu ili smrti, mozak valjda najbrže radi. Nešto moram reći, i to odmah! To je jedina šansa. Znao sam da ime ne mogu pogoditi, ali možda će se desiti čudo. I – desilo se!

– Koranji Margit! – izgovaram glasno, gledajući gospodina pravo u oči.

– U redu – veli i zatvara knjigu.

Ili nije gledao šta tamo piše, ili je, a to je verovatnije, bio dobro-nameran. Hteo je da pomogne. I pomogao mi je – spasao mi je život.

– Stani tamo!

OPET NALIK NA ČOVEKA

Nas trinaestorica bili smo izdvojeni. Smestili su nas u jednu ćeliju kasarnskog zatvora. Od trinaestorice, trojica smo bili „Španci“. Predveče, došao je po nas neki kamionet, a u njemu, dva policajca. Počelo je razdvajanje. Mi, „Španci“ ostali smo poslednji.

– Neće ovo, deco, još dugo trajati – veli jedan od policajaca.

– Čujete li topove? Rusi su već sasvim blizu, udesiće ovu gamad.

Dosta dugo smo se vozili. Stigli smo u otmeniji deo grada, u 5. kvart, Panonia ulica 48, u takozvanu zaštićenu kuću („Védett ha'z“). Moderna, ako se dobro sećam, petospratna zgrada. Kuća je bila prenatrpana. U dvosobnom stanu, gde su me smestili, bilo nas je desetak. Začudo, bilo je vode i struje. Ušao sam u kupatilo, seo u pravu kadu, u

toplu, čistu vodu. Kakva divota! Mesecima se nisam kupao. Ukućani su mi našli neki veš, čak i sako, lep. od tvida. Obrijao sam se i opet ličio na ljudsko biće.

Budimpešta je opkoljena, decembar je. Sneg je visok i još uvek pada, što je velika sreća, jer u gradu nestaje struje i vode. Sneg nas spasava. U dvorištu ložimo delove nameštaja, topimo sneg i pijemo. Začuđujuće se dobro snalazimo. Kuća je moderna, centralno grejanje, naravno, ne radi, električni bojleri, električni štednjaci, ništa za loženje, za grejanje. Ložimo nameštaj. Stanje je iz dana u dan sve teže. U početku nam Španska ambasada dotura hranu, uglavnom neki med, ali ne pravi već sojin, ili tako nešto. Važno je, međutim, da je slatko. Kasnije ni toga više nema. Više nam niko ne dolazi. A i kako bi kad padaju bombe? Čuju se i mitraljeski rafali. Glad sveopšta. Ali mladost se ne da. U kući nas je petoro-šestoro mladih. Zatekao se tu i neki književnik. Tada sam ga smatrao starim, ali verujem da nije imao više od četrdesetak godina. Mi mladi i taj književnik organizujemo književne večeri. U kući smo našli nešto knjiga, a ima nas i koji pamtimo po neku pesmu. Napolju pljušte granate, sve puca, sve se ruši, a mi, šćućureni u ledenoj sobi, recitujemo pesme, vodimo žučne rasprave. Citiraju se i Marks i Engels, Frojd i Adler, Cvajg i Gorki, Kant i Šopenhauer, i ko sve ne.

RUSI DOLAZE

Kraj decembra 1944. Ruski avioni bacaju letke. Obaveštavaju građane i vojsku, koja brani grad, da je Budimpešta opkoljena, da je Crvena armija produžila prema Beču. Svaki dalji otpor je besmislen jer donosi nepotrebne žrtve i razaranja. Pozivaju Nemce da se predaju i navode da će postupati sa njima po odredbama Ženevskog sporazuma. Mađarske vojnike, koji se predaju, pustiće odmah kućama, obećavaju. Ultimatum ističe 25. decembra. Tog dana, na katolički Božić – novi leci. Nemci su ubili ruske parlamentarce. Milosti više nema, počinje napad. Letak su potpisali Tolbuhin i Malinovski, proslavljeni sovjetski maršali.

I počelo je. Hiljade topova i minobacača bljuju vatru. Avioni ne prestaju da bombarduju. Od silne prašine i dima, mračno je i preko dana. A mi u toj kući, više u podrumu nego u sobama, gladni i prozebli, i dalje strahujemo od eksplozija i od njilaša. Većina nas ima zašto da strahuje. Neko je izbeglica, neko vojni begunac. Prokaženi smo, traženi, proganjeni. živimo pod lažnim imenima, sa lažnim dokumentima.

Svesni smo da nam ti papiri iz dana u dan pružaju sve manje sigurnosti. Kraljevini Mađarskoj, koja nema kralja, a namesnik joj je admiral koji nema mora, odzvonilo je. Ulice su pune naoružanih pijanih balavaca, Salašijevih jurišnika. Da bismo se zaštitili, organizovali smo straže. Ukoliko u kuću upadnu salašijevci, stražar diže uzbunu i muškarci beže u susedni podrum. Srušili smo deo susedovog zida, napravili prolaz i dobro ga kamuflirali. Često je dolazio red na mene da stražarim. Sedeći ispod stepeništa, odakle sam video ulicu, pročitao sam knjigu Franca Verfela „Četrdeset dana Musa Daga“, potresan roman o stradanju Jermena.

Budimpešta je i dalje pod opsadom. Sve pršti, puca, sve se drma i škripi. Borbe se vode blizu nas. Visok sneg je pokrio grad i donekle prigušio zvuke smrti, pokrio hiljade leševa i spasao stanovništvo od žeđi. U gradu više ništa ne funkcioniše – ni vodovod, ni električna centrala, ni toplovod, a o gradskom saobraćaju da i ne govorim. Sve je mrtvo. Duboko pod zemljom, u podrumima, grad živi. Da li je to život? Jeste, i to još kakav! Mi smo čak dočekali i Novu godinu. Okupili smo se u predsoblju, ne većem od 2x2 metra. Stavili smo neke krpe na parket i seli na pod, zbijajući se jedni uz druge. Mrak je. Struje nedeljama nema. Tada će jedna od devojaka: „Ispružite dlanove. Imam za vas divno iznenađenje“. Pipajući, obilazi nas na kolenima i svakom stavlja nešto na dlan. Dva zrna pasulja. Dva zrna presnog paulja. U nekom špajzu našla je malo pasulja. Kakvo zadovoljstvo! Dugo i polako smo žvakali. A posle smo pevali i pričali viceve. Zaćutali smo samo nakratko, kad bi neka eksplozija u blizini zatresla i našu zgradu. Tu na zemlji, zagrljeni, priljubljeni jedni uz druge, zaspali smo. Prvi januar 1945. godine bio je siv.

Prvog ruskog vojnika ugledao sam 17. januara. Ali, to nije bio kraj naših muka. Uglavnom, Rusi su nadirali kao lavina. Oslobodili su i mene, spasili mi život i najradije bih svakoga od njih zagrlio. Ali ta Crvena armija bila je za mene veliko razočaranje. Vojnici su bili loše obučeni, prljavi i zapušteni, takoreći bez opreme. Imali su džakčiće vezane na krajevima običnim kanapom: to su im bili ranci. Svaki sa automatom i po kojom benzinskom kantom. Ispostavilo se da je u tim kantama alkohol. Ali bili su hrabri i odvažni. Nisu ličili na ljude kakve smo mi, idealisti, zamišljali da žive u socijalizmu. Nisu ličili na ljude koji su živeli u sistemu koji je za mene onda značio idealno društvo.

ODLUČIO SAM: IDEM KUĆI!

Sredinom januara 1945. godine, Pešta je oslobođena, a u Budimu se još vode borbe. Hteo sam što pre kući, ali kako krenuti bez dokumenta, po putevima punim crvenoarmejaca, kako preći liniju fronta? Odlučio sam da odem u Švajcarsku ambasadu. Ona je zastupala jugoslovensku kraljevsku vladu. Trebalo je stići do nje. Nalazila se u blizini Parlamenta, skoro na samoj obali Dunava. Trebalo je preći preko nekoliko raskrsnica, pretrčati preko ulica koje su bile otvorene prema Budimu. Tamo, preko Dunava, bili su Nemci. Čim bi primetili neko kretanje, pripucali bi. Na raskršćima su ležali pobijeni konji, a pored njih i ljudi. Izgladneli stanovnici su perorezima sekli konjsko meso. Doći do hrane bio je pravi podvig. Zima je stegla, konjske lešine smrznute. Mnogi su izgubili život pokušavajući da nabave hranu za svoje porodice. Provlačio sam se četvoronoške po smrznutom, krvavom snegu. Iznad glave zviždali su meci. Bio sam oprezan. Stigao sam do Ambassade, do otpravnika poslova. U stvari, ne znam šta je tačno bio po funkciji, ali sam se jako obradovao kad sam ustanovio da poznajem čoveka. U nevelikoj kancelariji, za pisaćim stolom, ispod slike kralja Petra II i kraljice majke Marije, sedeo je kapetan Lingulov. Stanovao je preko puta nas u Subotici, u Jelačićevoj ulici. Naravno, on nije morao mene da poznaje. Ja sam zapravo bio balavac, a on gospodin kapetan kraljevske vojske. Morao je bar da me vidi, morao je čuti o mom ocu koji je bio poznat i cenjen trgovac. Kapetan nije bio voljan da mi izda bilo kakav dokument. Tražio mi je pasoš. Objašnjavao sam da u Mađarsku nisam došao kao turista, već da sam doveden na prisilni rad. Ostao je uporan.

U Ambasadi sam se sreo sa više poznanika koji su svojim potpisom potvrdili da sam rođen u Subotici, potvrdili su moj identitet. Taj papir i danas čuvam. Kapetan Lingulov je, međutim, ostao pri svom. Bio sam mlad, a mladost znači lakomislenost, znači hrabrost i odlučnost. Idem kući – odlučio sam! Danas to sigurno ne bih uradio. Bio je to rizičan poduhvat, čak i da sam imao ispravna dokumenta. Proći kroz ruske redove, preko linije fronta, mladom čoveku koji ničim ne može da dokaže da je žrtva nacizma, a ne, recimo, odbegli ratni zločinac, mađarski ili nemački vojnik, u boljem slučaju, značilo je završiti u nekom zarobljeničkom logoru.

U Pešti sam pronašao stare prijatelje, moju bivšu devojkicu Iboljku – Bubu Štern. sa majkom i očuhom, dr Rudolfom Hokom. On je bio predratni komunista, koji je godinama robijao i imao izvanredna

dokumenta, potvrđena i od ruske komande. I oni su se spremali kući. Pošao sam s njima. Nisam imao prtljag. U džepu, četku i pastu za zube, parče sapuna i aparat za brijanje. Imao sam i jedan oštrač za žilete, koji je u ono vreme jako dobro došao pošto se žileti nisu mogli nabaviti. Dobio sam to od jedne devojke. Ni Hokovi nisu imali bogzna šta. Njihova cela imovina stala je na jedne dečje sanke koje sam ja vukao. Tamo sam stavio i taj oštrač.

Trebalo nam je dosta vremena da stignemo do periferije. Kad tamo – ruska straža: „Žene napred, muškarci stoj!“ Pošto je Rudi bio doktor, u dokumentu koji je pokazao pisalo je „dr“, a ne da je pravnik. Rusi su mislili da je lekar. Trebali su im lekari pa su ga pustili. Ja sam ostao. Vojnici su me dosta grubo oterali u veliko dvorište, u kojem je bilo puno muškaraca, starih i mladih. Vrlo detaljno pregledao sam dvorište i okolinu. Ustanovio sam da pred kapijom stoji vojnik i nikoga ne pušta. Oni koji su bili u dvorištu, ulazili su u kuću, jedan po jedan, kroz staklena vrata. Prostorija u koju su ulazili bila je prazna. Bilo je kao neko predsoblje. Iz nje se ulazilo u drugu prostoriju, gde je, po svoj prilici, bila neka komisija koja je proveravala identitet. Nisam žurio da uđem. Dugo sam posmatrao šta se dešava. Deset do petnaest ljudi je ušlo, a vratio se samo jedan. Izlazili su na neka druga vrata, u neko drugo dvorište. To znači, zaključio sam, da je vrlo mali procenat onih koji su prošli proveru. Onaj jedan, koji se vratio, mogao je da napusti dvorište, njega je propustio stražar koji je stajao pred staklenim vratima. Doviknuo je onom koji je stajao na kapiji da propusti proverenog. Ljudi oko mene, bilo je tu iskusnih starijih ljudi, pričali su da svi bez dokumenata idu u logor.

Posle temeljite provere, odvažio sam se i ušao u praznu sobu. Da me stražar ne bi video, stao sam iza vrata. Posle nekoliko minuta, odlučnim koracima izašao sam tamo gde sam bio ušao. Nasmehio sam se stražaru i rekao: „Zdravstvuj!“ Otpozdravio je i viknuo onom na kapiji: „Puščaj!“ Izašao sam na ulicu.

Kasnije, mnogo kasnije, čuo sam da su oni koji su proveravani, a nisu položili „ispit“ zaglavili u Sibiru. Nisam imao dokumenta i kad mi nije verovao naš oficir tamo u Ambasadi – zašto bi mi verovao Rus? Hodao sam brzo. Sneg je bio velik, ali izgažen. Kamioni, tenkovi i šta sve ne – tutnjali su putevima. Satima sam išao dok me nisu zaustavila dvojica vojnika. Srdačno sam ih pozdravio. Rekao sam da sam „Jugoslovijan“ i da dolazim iz logora, zahvalio sam što su me oslobodili i setivši se da u džepu imam jedan upaljač, dao sam im. Oduševljeno su ga

zagledali. a ja sam krenuo dalje. Toliko su bili zauzeti tim lepim predmetom da su na mene potpuno zaboravili. Stigao sam u jedno veće selo.

Mrak se već spuštao. Dalje nisam smeo. Selo se zvalo Kiškunhalaš (Kiskunhalas). Zastao sam pred jednom kućom i zakucao na vrata. Javila se neka žena. Zamolio sam je da mi dozvoli da prenoćim i dao joj nešto novca. Primila me je, rekavši da se nada da ruski oficiri, koji kod nje stanuju, neće imati ništa protiv.

Spavao sam kao zaklan. Tog dana prepešačio sam oko 30 kilometara. Ujutro sam od Rusa dobio dva pečena krompira. Nikada mi ništa valjda nije toliko prijalo kao ti krompiri. Od Rusa sam saznao i da od tog sela već saobraćaju vozovi. „E, sada“, mislio sam „do Subotice više neću da stanem!“ Da, ali trebalo je dospeti do voza. Na stanici sam sreo Hokove. Bili su zabezegnuti. Gledali su u mene kao da sam avet. Nisu me očekivali, priznali su. Čekali smo voz. Stigla je dugačka kompozicija teretnih vagona. Svi su pojurili prema njima. Međutim, opet su se isprečili stražari. S automatima na gotovs. Zaustavljali su muškarce. Žene su mogle da prođu.

Adam posle oslobođenja, 1945.

Zimsko jutro, polumrak. Sneg pritisnuo ravnici, hladnoća prodire do kostiju. Dr Hok je prebacio cebe preko glave i – eto ti zadržane žene! Prošao je između supruge i počerke. Ja sam opet ostao. Grozničavo sam razmišljao. Ne, ja tu ne mogu ostati. Ja moram na taj voz. Ja moram kući. Kući? Zar ja imam dom? Roditelji, po svoj prilici, nisu preživeli, stana nemam. U njemu sada stanuju drugi ljudi. Ipak, zavičaj zove.

Čekaonica je bila prostrana. Na vratima su stajali ruski stražari. Bez mnogo razmišljanja, otvorio sam prozor i skočio. Požurio sam prema vozu. Stigao sam pre Hokovih. Popeli smo se u jedan marveni vagon. Rudi i ja legli smo na pod. Prebacili su preko nas cebe i seli na nas, kao da sede na nekim paketima. Video sam, naime, da su povodeći se mojim primerom, mnogi skočili kroz prozor i ušli u vagon koji se

za tili čas napunio. Znao sam da će Rusi to primetiti. I – primetili su. Uz dreku i pretnju, skinuli su sve muškarce. Nas dvojica smo ostali. Voz je krenuo. U tom vagonu bile su i dve Subotičanke, sestre Klajn, bliske prijateljice moje tetke Šarike koja je, na žalost, ubijena u nekom logoru smrti.

Voz je grabio ka jugu. Grabio? Naravno, preterujem. Teretni vozovi ne grabe ni u mirnodopskim vremenima, a kamoli u tim užasnim ratnim danima. Zaustavljao se na mnogim stanicama. Ulazili su i izlazili ljudi, uglavnom vojnici.

U vagonu je bilo hladno. A kako i ne bi: bio je to obični drveni vagon, dobro razdrman, sa bezbroj većih i manjih otvora, kroz koje je duvalo. Napolju: 5–6 stepeni ispod nule. Pored zime, patili smo i od gladi. Sanjao sam o šoletu, divnim, toplim, crvenim, šoletima sa mnogo dimljenog mesa.

Kada je voz prošao ispod takozvanog Majšanskog mosta, u stvari podvožnjaka na ulazu u Suboticu, oči su mi se napunile suzama. Tati-no imanje je bilo na Majšanskom putu, u Istočnim vinogradima i ja sam bezbroj puta prelazio preko tog nadvožnjaka koji mi je predstavljao zavičaj, podsetio me na dom i detinjstvo, na prošlost, na celo jedno prohujalo vreme. Ušli smo u subotičku stanicu. Tamo, opet straža. Ljudi su morali u karantin. Harao je tifus. Zahvaljujući Rudiki Hoku i njegovim dokumentima, prošao sam bez teškoća. Bio sam kod kuće, ali bez doma, bez roditelja i rodbine, bez većine prijatelja.

VI

PRINUDNI RADNICI IZ BORSKOGRUDNIKA I U UKRAJINI

MARŠ SMRTI OD BORA DO CRVENKE I DALJE...

Dr Đorđe Fišer rođen je 6. marta 1920. godine u Titelu, od oca Lea Fišera i majke Irene, rođene Štajnic. Imao je sestru Veru, rođenu 1922. godine

Gimnaziju je završio u Novom Sadu. Medicinski fakultet je upisao u Beogradu, ali je studije prekinuo po izbijanju rata 1941. godine. Njegova cela porodica najpre se krila u Srbiji. Po povratku u Novi Sad, odveden je na prinudni rad, a od jula 1943. do septembra 1944. godine bio je na prinudnom radu u Borskom rudniku. Odatle je sa ostalim logorašima morao da se povlači u „maršu smrti“ – preko Beograda i Crvenke do Baje. Tu je dospao u bolnicu zbog rane na nozi.

Posle oslobođenja stupio je u Jugoslovensku narodnu armiju. Studije je završio posle rata, na Medicinskom fakultetu u Beogradu. Specijalizirao je otorinolaringologiju i u toj grani postigao značajne uspehe. Nastanio se i radio u Novom Sadu. Učestvovao je na mnogim naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu u svojstvu načelnika ORL klinike u Novom Sadu. Bio je redovni profesor na Medicinskom fakultetu u Novom Sadu.

Svoju najužu porodicu izgubio je u ratu. Majka je stradala u Aušvicu, otac je iz Aušvica deportovan i na putu je umro, dok je sestra umrla od tifusa posle evakuacije Aušvica, 27. januara 1945. godine. Ima sina dr Aleksandra Fišera, takođe lekara otorinolaringologa, i dvoje unučadi.

Dr Đorđe Fišer je umro 25. aprila 1989. godine. Sahranjen je u Beogradu na Jevrejskom groblju.

Putevima Bačke prošla je, krajem septembra i u prvoj polovini oktobra 1944. godine, kolona Jevreja. Na njima, bilo ih je oko 2500, primenjeno je „konačno rešenje“ još na bačkoj zemlji. Toliko ih je ubijeno samo na tom „maršu smrti“.

NEDOSTOJNI...

Noću između 6. i 7. oktobra 1944. godine firma „Gläser – Welker – Rauch“ u Crvenki postala je mesto strašnog zločina. Za mnoge Jevreje na maršu iz Borskog rudnika, put se tu završio. S pucnjima fašističkih vojnika mešali su se odjeci topovske kanonade. Front je bio već suviše blizu da se ne bi čule, ali su esesovski zločinci i dalje ubijali tokom cele noći, nedužne Jevreje u pitomoj bačkoj ravnici, kraj stare ciglane.

Samo nekoliko dana pre i tokom te noći opljačkano je i ubijeno 2500 nedužnih ljudi. Međutim, njihov marš smrti počeo je mnogo ranije, još onog dana kad je, početkom 1942. godine, hortijevski parlament usvojio zakon o narodnoj odbrani, po kojem su svi Jevreji muškarci bili obavezni da stupe u radnu službu.

U Boru su radili najteže poslove, bili su zlostavljani i umirali su od iznemoglosti.

EVAKUACIJA

Došla je jesen 1944. godine. Dana 16. septembra skupili su radne obveznike Jevreje, u Boru, i saopštili im da idu kućama, odnosno da će ih evakuisati. Rečeno im je da će oni koji ne mogu da idu ostati u logoru, ali da niko neće snositi odgovornost za njihovu ličnu bezbednost. Upozorili su ih da niko iz kolone ne sme izostati, jer će kolonu pratiti četnici Koste Pećanca.

Grupa od oko 3 600 Jevreja iz Borskog rudnika kretala se preko Male Krsne i Smedereva. Putovalo se osam dana, spavalo u blatu i vodi. Kilogram hleba bila je sva hrana za put. Na čelu kolone i, kao njeno obezbeđenje, išli su mađarski vojnici na konjima, dok su se oficiri kretali biciklima.

Za sve vreme ovog iznurujućeg puta kolonu su zasipale besmislene komande, ukrštali se i mešali odjeci s leva i desna, ispred i iza njih:

- Brže!
- Korak.
- Ne izostaj iz kolone!
- Ko ne poštuje komande. biće streljan!

Prva žrtva pala je već u Smederevu. Pogoden u stomak, nesrećnik je umirao u mukama. Pokušaji lekara logoraša da mu pomognu grubo su osujećeni. Kolona je krenula dalje, čule su se zaglušujuće komande, ljudi su se bezvoljno postrojavali da bi nastavili put. Kad su se preko Dunava skelom prebacili u Pančevo, svi su ličili na utvare.

Stanovnici Pančeva, koji su se tu zatekli, shvatili su ko su učesnici ovog neljudskog transporta, pa su pokušali da im donesu hranu i okrepe ih za nastavak puta. Ovi plemeniti pokušaji građana nisu primljeni sa odobravanjem kod sprovođenika kolone.

– Odbij! – dreknuo je vojnik i podigao kundak u nameri da njime udari.

Mnogi ljudi se nisu obazirali na naredbe, već su sprovođenima i dalje davali hranu.

– Zašto im ne date da uzmu hleba? – usudili su se da pitaju vojnike.
– Onima koji treba da umru ne daje se hrana! – odsečno je odgovorio Nemač.

Među Pančevcima se našlo i onih koji su želeli da pomognu dosta brojnoj ekipi naoružanih i surovih vojnika i stražara. Folksdojčeri iz ovog grada pojačali su stražu oko sprovođenih. Čuli su se potmuli udarci kundacima, psovke i uvrede. Put se nastavljao.

„TAKO JE LEPO UMRETI NA MESEČINI“

Iznemogli su zaostajali. Nemci su ih okupljali i odvodili u kafanu „Zvezda“ u Pančevu. A takvih nije bilo malo. Skupljeno ih je 133.

Sa svojim krvavim naumom, Nemci su hteli da otpočnu što pre. Već 1. oktobra, među zatvorenima su tražili dobrovoljce za rad. Time je, u stvari, označen početak masovnog pokolja. Javilo ih se dvadeset. Odveli su ih u susednu prostoriju, pretresli, oduzeli im dokumenta i dragocenosti i poterali ih dalje.

Išli su u pravcu mesta Jabuka. Na trećem kilometru od Pančeva, gde je još uvek stajala putareva kućica, naređeno im je da skrenu. Kad su se udaljili oko 500 metara od drumu, naređeno im je da iskopaju rov dugačak pet metara, dubok dva, a širok četiri metra. U međuvremenu

počeo je da se spušta mrak. Nemač sa oficirskim epoletama obratio se jednom vojniku rečima:

– Odlazim u Pančevo. Jama da bude gotova do mog povratka.

Seo je na motocikl i udaljio se.

Nešto docnije jama je bila gotova. Jevreji su po naređenju prisutnog oficira napustili mesto rada i uputili se drumom prema Pančevu. Tek što su malo odmakli sreli su onog oficira na motociklu s još dvojicom Nemačaca. On im je naredio da se vrate nazad. Dotali su ih do rova i postrojili po četvoricu. Kanapom su im vezali ruke i naredili da načine krug na desnoj strani rova i pođu prema putarevoj kućici, okrenuti licem prema njoj. Prvo su odveli zadnju četvoricu. Nakon izvesnog vremena čuli su se pucnji i jauči. Došla su na red druga četvori- ca, pa treća.

Inženjer Malek mi je ispričao da je u, međuvremenu, dok još nije došao red na njega, uspeo da odreši svezane ruke, ali ih je i dalje držao kao da su vezane. Pošao je sa grupom čim im je naređeno. Kad su stigli do jednog šanca na uzvišici prema Tamišu, okrenuti licem prema reci, zaustavila su ih dva nemačka vojnika sa uperenim mitraljezima.

Na pola metra ispred sprovedenih nalazila se zategnuta žica iza koje se protezao prilično dubok jarak obrastao žbunjem.

Trenutak je bio više nego sudbonosan. Malek je prozreo namere Nemačaca. Okrenuo se oficiru koji je stajao desno od njega i rekao mu na nemačkom jeziku:

– Gde je vaša velika nemačka kultura? Šta smo skrivili da nas ubijate kao pse? Radili smo u Mađarskoj osam meseci u logoru, bez hleba, odeće i plate, radili smo u Boru, naše porodice nisu imale šta da jedu, radili smo 14 meseci za vas – Nemce! Ja sam kao inženjer dobio priznanje od vašeg oberinženjera Zajlea, a sad hoćete da nas pobijete! Obećali ste da ćete nas pustiti porodicama, kućama, a sada? Pustite me! Čekaju me kod kuće žena i dvoje dece! Nemate srca! Nemate Boga! – uzviknuo je na kraju.

Nemački oficir ga je hladno gledao i rekao:

– Tako je lepo umreti na mesečini.

Naređeno im je da se okrenu nalevo-krug. Izvršili su naređenje. U tom trenutku Malek se okrenuo oficiru koji mu je bio sa strane, bacio se na njega, oborio ga i skočio u jarak. Sa neznatnim ogrebotinama i malo ugruvan, nastavio je da beži prema zasadu suncokreta, udaljenom desetak metara. Već su ga štitile visoke stabljike suncokreta kad su za njim odjeknuli pucnji. Prilegao je. Primetivši da Nemci pucaju nasumce, prebacio se do obale Tamiša i zagazio. Plašio se da za plivanje neće

imati snage. Ipak je uspeo da prepliva na suprotnu obalu i stropoštao se od iznemoglosti. Za to vreme Nemci su baterijskim lampama osvetljavali teren i tražili ga.

Od iscrpljenosti nije mogao dalje. Uvukao se u stog sena i u njemu proveo četiri dana. Glad ga je naterala da napusti to sklonište i potraži novo. Uputio se prema jednoj kući, po čijoj je fasadi zaključio da nije nemačka. Nije se prevario. Stevan Milošev, zemljoradnik, pružio mu je utočište. Nakon nekoliko dana oslobođena je Jabuka. Malek je ostao živ.

ZA NJIVE I CRVE BIĆE IH DOSTA

Jevreji su nastavili put. Između Perleza i Titela naišli su na kore od lubenica, razbacane po putu i oko njega.

– Jedito! – dreknuo je neko od stražara.

Tridesetak izgladnelih iz kolone, koji su bili najbliži, pohrlili su korama. Odjednom se po njima prosuo rafal. Začuli su se jauci.

– Za njive i crve biće ih dosta – primetio je jedan podoficir.

Kolona je nastavila put. Iza njih su ostala zgrčena tela pobijenih, nalik na hrpe razbacanih krpa.

Preko Titela transport je, 2. oktobra, stigao u Novi Sad. Nakon kraćeg zadržavanja, nastavili su prema Srbobranu. Prolazeći kroz Sirig, gde su okupatori kolonizirali svoj živalj, pokušalo je bekstvo nekoliko logoraša. Neko od mesnog stanovništva ih je odao, uhvaćeni su i streljani. Dok su prolazili kroz Sirig, grupa dece iz fašističkih porodica im se rugala:

– Svaki Jevrejin je vucibatina, ma šta bio, on hleb zarađuje samo prevarom.

U Novom Vrbasu kolonu je presekla grupa folksdojčera koja je izlazila iz crkve. Usledilo je naređenje:

– Stoj!

Kolona je stala. Logoraši, iznureni i izgladneli, danima neumivljeni, jedva su stajali na nogama, skamenjeni od neprekidnog koračanja. Nemci su ih opkolili, pljuvali, vređali i smejali im se u lice.

Logorašima je naređeno da poležu u jednu jamu usred Vrbasa i to – jedni preko drugih. Folksdojčeri su, uz blagonaklone osmehe stražara, pljačkali ono što je još bilo za pljačkanje i odgovaralo njihovom ukusu. Kolona je tek posle toga krenula dalje, ispraćena urlanjem grupe folksdojčera:

– Najsrećniji dan našeg života biće kad jevrejska krv bude potekla ulicama!

POSLEDNJE POSTROJAVANJE. GOSPODO!

Marš smrti se nastavio. Sada već znatno smanjena grupa, koja je brojala 3.600 Jevreja, proređena ubistvima, usputnim umiranjem od gladi i iznemoglosti, ne mogavši da se smesti u Crvenki, na putu prema Somboru, skrenula je sa ceste u napuštenu halu nekadašnje ciglane, neposredno kraj mesta. Izmučeni putovanjem, logoraši su se prosto bacili na zemlju. U rano jutro ustali su očekujući pokret, ali je narednje izostalo. Taj dan je prošao u neizvesnosti i spustila se noć. Ništa! Drugi dan, i druga noć. I – opet ništa! Dani i sati su prolazili u nemirnom iščekivanju.

Tek 7. oktobra primećeno je komešanje stražara. Izdvojili su grupu od oko 800 Jevreja i nastavili put prema Somboru. Glavnina je ostala u ciglani. Oko 9 sati uveče, među logoraše je upao jedan mađarski mlađi vodnik i obratio im se rečima:

– Predajte meni dragocenosti i novac, Nemci će vas ionako streljati!

Pokrenula su se izlomljena tela, podigle su se razbarušene glave i okrenule onamo odakle se čula komanda. Neki su ustali i predali ono što su još imali. Podoficir je sve to uzeo i na kraju rekao:

– Ovo je poslednje postrojavanje, gospodo!

Po obavljenom poslu, zadržao se neko vreme, posmatrajući Jevreje, uživajući u njihovom uznemirenju i strahu.

Nedugo potom, u ciglanu je upala grupa razjarenih esesovaca. Tu, pred očima svih, iz pušaka su ubili petoricu Jevreja. Bahato i beskrupulozno, kao da su hteli da ubiju i poslednji zračak nade u spasenje, ako ga je neko od logoraša još imao.

Kasno uveče, oko jedanaest sati ciglanom su odjeknule komande:

– Diži se! Brzo! Brzo! U stroj po deset! Predajte sav novac i dragocenosti! Ko to ne bude učinio, biće streljan! Ako se ne odazovete naredbi, bićete desetakovani. Potom su ih u grupama po dvadeset prebacivali u susedno dvorište, uz objašnjenje da tamo treba da ih pretresu i ustanove nije li neko šta sakrio.

U jednoj grupi je, između ostalih, bio i *Vilim Potesman* iz Subotice, koji o tom događaju priča:

„Kad je došao red na mene, dao sam sve što su tražili. Odnosno, ono što se još zadržalo. Posle toga sam prebačen u

susedno dvorište. Mada se čula povremena pucnjava, nisam mogao da slutim o čemu se radi. U dvorištu se dizala humka, a ispred nje se protezala dugačka jama. Na strani humke stajalo je oko 20 esesovaca s puškomitraljezima na gotovs. U jarku i oko njega videli su se leševi i krv. Naređeno nam je da stanemo. Svaki od nas imao je naspram sebe krvnika, a ispred sebe jedan ili dva leša. Od dželata smo dobili nalog da stradalnike bacamo u jamu. Dozvoljeno nam je da se međusobno oprostimo. Izljubili smo se pa je svaki uhvatio svog mrtvog druga, povukao ga u jamu i bacio. Ja sam podigao leš meni nepoznatog Jevrejina. Ali, kad sam ga bacio u jamu, i sâm sam skočio. Prolomili su se pucnji, pao sam na dno, a preko mene leševi mojih drugova. Posle sam izgubio svest.

U međuvremenu su nemački vojnici dovodili nove žrtve, svrstavali ih na rub jarka i kosili mitraljeskom vatrom. Nailazile su grupe za grupama. Jevreje su ubijali i u dvorištu ciglane. Po koji revolverski hitac označio bi obračun sa onima koji su pokušavali, ranjeni, da se spasu.

Ne znam koliko je ovo trajalo. Kad sam počeo da dolazim k svesti, video sam, oko sebe, samo mrtve. Bilo ih je toliko da nisam mogao da ih izbrojim. Obuzela me je jeza. Poneki grumen zemlje odronjavao se u raku. Osećao sam sladunjav miris leševa i krvi. Povremeno su se čuli jauci i krkljanje.

Učinilo mi se da oko mene više nema straže. Pokušao sam da se podignem, ali je podalje od mene neko upalio baterijsku lampu. Snop svetlosti šetao se jamom. Stražari su tragali za preživelim. Približavali su se meni. Lice mi je bilo krvavo. U poginulog do mene lobanja beše prepolovljena. Zamazao sam se njegovim mozgom. Zastao mi je dah. Svetlost je došla do mene i preletela me. Laknulo mi je. Sa druge strane čulo se zapomaganje. Nakon ovoga, svetiljka se ugasila i opet je zavladao mrak. Fašisti su počeli da bacaju ručne bombe. Ne znam koliko ih je bačeno – oko desetak, možda i više. Ranjen sam u desnu ruku. Od smrti spasli su me leševi mojih mrtvih drugova. Krvnici su zaključili da nemaju više šta da čuvaju, pa su napustili stratište. Rastužio sam se što više nikada neću videti one s kojima me je sjedinila patnja, ali sam se ubrzo oteo tom utisku – trebalo je bežati daleko od te jame smrti.

Kada sam odmakao, okrenuo sam se prema ciglani. Bila je mračna i strašna. Antal Nanai, iz Crvenke, pružio mi je utočište i krio me do oslobođenja.

Nakon ove vartolomejske noći XX veka, preostali Jevreji iz Borškog rudnika – njih oko 1 600 kretali su se dalje na putu u smrt, pod utiskom strašnog pokolja. Kolone su napustile ciglanu. Oko 6 sati izjutra napustila ju je i poslednja grupa. Ostavili su svoje nesahranjene drugove i masu predmeta, knjiga, školskih uverenja i pisama, kao trag da je tu bila masa ljudi kojih više nema, kao dokaz krvavog zločina hitlerovaca. Nekoliko dana posle pokolja, 7. okupatorska žandarmerija naredila je meštanima da pokopaju leševe.

Đorđe Laufer bio je u grupi koja je preživela pokolj. Prilikom napuštanja ciglane, uspeo je da pobegne iz kolone. On o tome priča:

„Bio sam u poslednjoj grupi koja je napustila ciglanu. Pri ulasku u Crvenku, išli smo pokraj jedne njive, zasejane kukuruzom. Bilo je jutro i mesni folksdojčeri bili su na nogama. Posmatrali su nas. Iskoristio sam nesmotrenost stražara i dohvatio se kukuruza. Još trenutak i trebalo je da zamaknem neopažen, ali su me trgli povici na nemačkom:

„Eno ga, beži! Ubijte hulju!“

Okrenuo sam se. Za mnom je trčao Namac. Skinuo je s ramena pušku i opalio. Nastavio sam da trčim po njivi ali me je on stigao i udarcem kundaka oborio na zemlju. Čuo sam pucanj. Nesnošan bol proširio mi se glavom. Krv mi se slivala u grlo. Gutao sam je da me ne bi ugušila, a činilo se da teče iz nekog nepresušnog izvora. Potonuo sam u mrak.

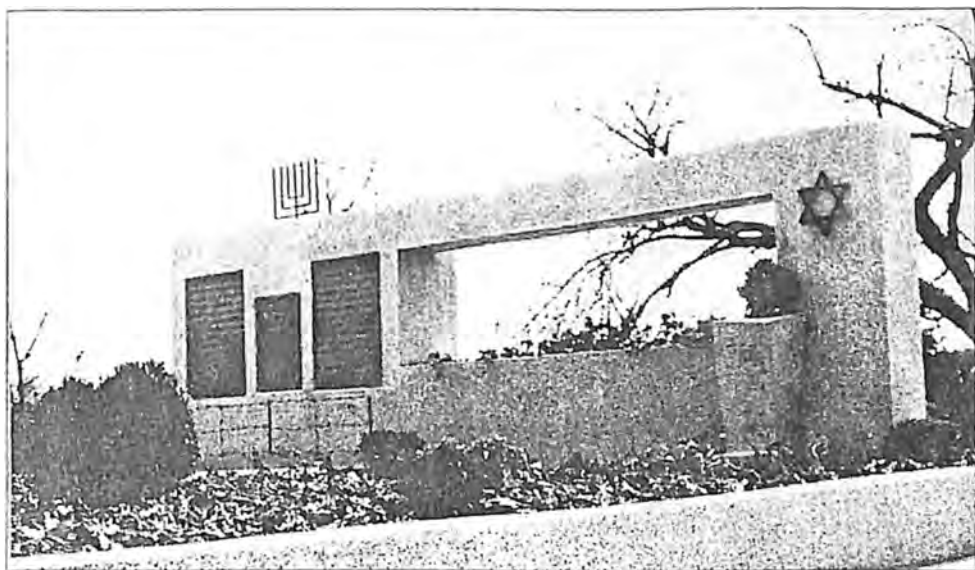
Probudio me je bol u grudima. Stresao sam se i otvorio oči. Iznad mene stajao je mađarski vojnik. Naredio je da ustanem. Sproveo me je do ciglane, gde sam zatekao grupu mađarskih vojnika. Prišao mi je jedan podoficir, udario nekoliko puta cokulom i pesnicama me oborio na zemlju. Naredio je nekom vojniku da me čuva dok se on ne vrati. Posle nekoliko minuta udaljio se s ostalima. Podražavao sam što sam više mogao čoveka koji spava, disao sam što ravnomernije. Trenuci su bili beskrajno dugi. Vojnik je neko vreme buljio u mene, a onda je počeo da mi se približava. Očekivao sam. Odjednom sam osetio kako me njegovi prsti dodiruju, spuštajući se u moje džepove. Prevrnuo me je na bok, pretresajući džepove pantalona. Odgurnuo me je uz psovku – džepovi su već ranije bili ispražnjeni. Udaljio se, razočaran.

Kad sam osetio da se udaljio, pogledao sam oko sebe, podigao se i puzeći izvukao iz ciglane. Kao sulud trčao sam kroz kukuruze ne znajući gde se nalazim, ali sam, nakon nekoliko trenutaka, morao da zastanem da se izduvam. Do oslobođenja me je krila porodica Bošnjak“

POMOLITE SE BOGU PRED STRELJANJE!

Grupa logoraša koja je otišla iz Crvenke pre masovnog ubijanja, u noći između 7. i 8. oktobra, upućena je prema Somboru. Vođa kolone bio je podoficir SS Handžar divizije Alija Sentešić, iz Sarajeva. Sa njim je bilo još tridesetak esesovaca.

Od Crvenke do Sivca čule su se komande:
„Trčećim korakom! Glave dole!“

Spomenik u Somboru Jevrejima prinudnim radnicima u Borskom rudniku, koje su nacisti ubili u Crvenki 1944. godine

Ko je podigao glavu bio bi od esesovaca udaren kundakom ili bičem.

U Sivcu, u jednom dvorištu, sprovođenima je naredeno da kopaju dve jame. Kad su obe bile gotove, pala je naredba:

„Pomolite se bogu pred streljanje! Svi ćete biti pobijeni! Lezite na zemlju!“

Razgovarati se nije smelo. Pažnja stražara bila je usredsređena na to da pronađu žrtvu i da je udarcima kundaka ubede da se tog reda mora održati.

Trojicu Jevreja naterali su da se popnu na drvo i da pevaju pobožne pesme.

Pala je noć. Počela je da pada kiša. Spavanje je bilo dozvoljeno samo u sedećem stavu, bez upotrebe pokrivača. Ljudi su sedeli podnoseći strahovite muke. Bili su mokri do kože, a boravište se pretvorilo u veliku kaljugu.

U zoru 8. oktobra izdato je naređenje za pokret.

Ubistva su se redala duž celog puta Sivac–Sombor. Svakog ko nije išao dovoljno brzo esesovci su ubili. Na tom putu ostalo je oko 150 žrtava.

U Somboru su logoraše smestili u sinagogu, a nakon tri dana put je nastavljen, preko Bačkog Monoštora, za Mohač.

Na mostu preko rečice Kodoš, na putu Bački Monoštor–Bezdan, ubijeno je još 10 Jevreja.

U Mohaču su komandu nad sprovođenjem preuzeli mađarski vojnici.

Istovremeno je, nakon pokolja u Crvenki, glavnina Jevreja, njih oko 1.600, sada umanjena za oko 160 ubijenih, krenula dalje na put za Sentkiraljsabađu. Ubistva su pratila i ovu deonicu smrti. Ubijen je svako ko se zaustavio da pije vode ili obavi nuždu. Na kraju, fašisti više nisu tražili povod za ubijanje.

U blizini Starog Sivca, kolonu je presreo jedan motociklist sa šmajserom. Zaustavio se, obuhvatio kolonu pogledom, potegao šmajser i počeo da puca.

Kolona se uskomešala, ali je ipak nastavila put. Ličila je na kolonu mrava koju je neko prekinuo. Usiljeni marš se nastavio tokom celog dana i noći. Nailazili su na leševe – dokaz da je tuda proterana prethodna grupa.

Između Sivca i Krnjaje naišli su na prugu Sombor – Bečej. Čula se tutnjava. Kolona se zaustavila. Nailazio je voz. Kada se kompozicija približila, prepoznali su zelenkaste uniforme. Bio je to transport nemačkih vojnika u povlačenju. Lokomotiva je zloslutno šištala, povećavajući brzinu. Žurilo im se.

Odjednom, pucnji! Nemci su iz voza otvorili vatru na nedužne ljude i ubili njih oko šezdeset.

Izmučena kolona stigla je u Krnjaju i smestila se na salaš Adama Džinića. Logoraši su plegali na njivu zasejanu detelinom. Naređeno

im je da se licem okrenu prema zemlji. Oko "odmarališta" bile su njive sa šećernom repom. Izgladneli ljudi su jurili prema repi, vadili je rukama i jeli.

Ali, ponovo su se začuli pucnji. Nemci su ubili desetak ljudi, a ostali su ustuknuli. Izdvojili su petoricu i naredili im da sahrane ubijene, da bi i njih odmah posle toga ubili. Ubijali su metkom u potiljak ili grlo.

Vlasnik salaša zatražio je od vojnika da mu vrate ašove i lopate. Ovi su se kao začudili i zapitali:

„Zar vam to nije vraćeno?“

Okrenuli su se prema koloni i desetorici naredili da se izdvoje. Ljudi su ustuknuli nazad znajući šta ih očekuje. Esesovci su im prišli, izvukli iz mase desetak njih i streljali.

Oko četiri sata popodne krenuli su prema Somboru. Tamo su došli pod komandu Sentešićevih esesovaca. Na daljem putu ubijeno je još oko 40 ljudi. Bosanski esesovci napuštali su ubijene tek kad bi im, prethodno, britvom povadili zlatne zube.

Obe grupe su preko Baje, gde je autor ovih redova zadržan u bolnici, dospele do Sentkiraljsabađe, gde su pale u ruke potpukovnika Maranjija, koji je svoju vlast najavio time što je naredio da se streljaju sedmorica Jevreja. Iz Sentkiraljsabađa su, krajem oktobra, preživeli Jevreji, njih nešto više od 1.000, deportovani u razne koncentracione logore gde su delili sudbinu svojih sunarodnika.

NA PRINUDNOM RADU U UKRAJINI*

Krajem septembra 1942. godine iz okupirane Bačke, kao i iz cele Mađarske, Jevreji, muškarci od 21 do 45 godina starosti mobilisani su u tzv. radne čete i prinudno su sprovedeni na istočni front, do reke Don. Tu su pod komandom patološki okrutnih mađarskih oficira i podoficira, esesovaca i žandara bili izloženi zverskim mučenjima. Čisteći minska polja, gubili su živote raznešeni od mina, umirali su od zime, gladi, tifusa, batina, ubijani su bez posebnog povoda, makar zbog para dobrih cokula.

Od odvedenih iz Sombora, u životu je ostalo 2–3%, među kojima su i autori svedočenja koja slede. Sećanja na stradale mučenike kao i razmere kod nas malo poznate tragedije obavezuju nas da ponovo objavimo ove ispovesti.

PRILOG 1. Od mobilisanih somborskih Jevreja u radničke čete, svoje uspomene o tragediji stotine pobijenih i umrlih govore:

Zoltan BRAJER, penzioner:

„Prvog jula 1942. godine okupatorske vlasti su naredile mobilizaciju Jevreja iz Bačke i Segedina. Okupili su nas u Bačkoj Topoli i svrstali u 7 četa. U svakoj četi bilo je najmanje 200 ljudi.

---

* Milenko Beljanski, „Somborski Jevreji (1735–1970)“, Jevrejski istorijski muzej, Zbornik 4, Beograd 1979, str. 1–54. Autor Miljenko Beljanski je ova sećanja somborskih Jevreja pribeležio stenografski i dao ih kao priloge u navedenom radu (str. 47–50.)

Brojevi su bili 105/8 i redom, do 105/14. Oterali su nas u Erdelj i u okupirani deo Slovačke. Radili smo najgrublje poslove, uz stalnu vojnu pratnju i stražu [...] Ja sam pripadao 105/10 četi, u kojoj nas je bilo 214; koliko znam ostalo nas je u životu četvoro. Ostale su na istočnom frontu pobili fašisti, kao što se masovno umiralo u sovjetskim logorima usled epidemije tifusa. Ali, da se vratimo na tok događaja! Naša četa je oterana u Erdelj, u Mištotfalu. Terali su nas da gradimo aerodrom u jednom kamenjaru. Tamo su počele psovke, šamari, kundačenje i batine. Odatle pređemo u Košice, u Slovačkoj. Prvog septembra 1942. upućuju nas na ruski front. Dvadeset dana u vagonima i deset dana pešačenja trajalo je putovanje. Iz Ostrogorska, pravac je selo Koški, na ničiju zemlju, da bismo kopali rovove, postavljali bodljikave žice, izrađivali mitraljeska gnezda. Poručnik Nikler, starešina čete, pobegao kao bolestan. Zamenjivao ga je brutalni narednik Kakonji, jer je pobegao i potporučnik Janoš Vašheđi. Ruska zima nas je oborila 17. oktobra, da bi 6. novembra postala još žešća. Dobili smo novog komandira, poručnika Janoša Hortobađija. Ovaj je dotukao Jevreje! Pred našim strojem održao je vojnicima govor da želi božićne praznike provesti u krugu svoje porodice. A ako isto žele i vojnici, onda neka znaju da toga neće biti dok su živi Jevreji. Posle toga je nastalo sadističko izživljavanje stražara. Mučili su i tukli, prebijali i ubijali gde su koga stigli. Iz Ribalcina smo prebačeni u Kamenku. Zima, četrdeset stepeni ispod nule. U stroju se, umesto 214, nalazilo nas stotinu. Stražari, odnosno naišli mađarski žandari, su nas poskidali do gole kože. Opljačkali su sve što smo još imali, sačuvali ili prikrivali. Oduzeli su burme, prstenje, časovnike, noževe, toplo rublje. Krajem decembra, među mrtvima se nalazilo 90 drugova. Mnogi su se vukli, teško su hodali. Brojno stanje čete smanjilo se na 99 ljudi. To su oni koji su se još mogli kretati. Četrnaestog januara 1943. godine naređeno je povlačenje. Ja sam odranije pokušavao preko neke Ruskinje da se spasem, ali je ona bila vrlo nepoverljiva. Primetio sam da u njenu kuću navraća starac sav zapušten, kao da je prosjak. Naposletku mi Ruskinja reče da uveče dođem njevoj kući. Kad tamo, onaj starac! Kako me je taj uzeo da ispitiva i saslušava, i to na „hohdojč“ jeziku! Ko sam, šta sam, odakle sam, koje jezike govorim, kako sam dospeo na front. Kazao je Ruskinji da me smesti u trap. Tri dana posle toga stigle su pret-hodnice Crvene armije. Izišao sam iz baze, dobio od sovjetske

jedinice propusnicu, ali zamalo. Jer oni što su kao talas dolazili posle proboja Staljingradskog fronta nisu imali pojma o meni i mojim susretima sa sovjetskim ljudima, kazali su da mi „bumaška“ ne treba. Našao sam se u koloni zarobljenih nemačkih, mađarskih i rumunskih vojnika. Sa njima sam dospao u zarobljenički logor u Hrenovoju. Zima, glad, teror koje sam pretrpeo, tifus, sve je napravilo pustoš u logoru. Imao je nekih 40.000 zarobljenika. Tamo sam sreo i jugoslovenske komuniste, partizane, koje su mađarske vlasti takođe, kao kažnjeničke čete, doterali na Istočni front. Oni su imali žute trake sa crnim tačkama. Sećam se Ljubiše Protića, iz Bačkog Petrovca, i Julija Spevaka, iz mesta Usta, severno od Nižnjeg Novgoroda. Tamo upitam stariju learku: „Zar ću ja ceo rat morati da provedem na lečenju, ja bih negde išao?“ Ona mi je spomenula da postoje češke i poljske vojne jedinice osnovane u SSSR. Šta ću ja među Poljacima i Čehoslovacima, ja sam Jugosloven! Odvрати mi da nije čula za jugoslovenske jedinice. Mislio sam i mislio šta ću. Napišem pismo jugoslovenskoj ambasadi u Moskvi, ne poznavajući pravo stanje stvari. Dobijem odgovor iz Moskve da postoji mešoviti jugoslovenski odred i da mogu stupiti u njega, te da okupim ostale koji žele da stupe u njega. Odahnuo sam, hvala bogu! Nas dvadeset se uputimo iz rumunskog logora Oranki u Tesnicko, kod Kolomne, gde se nalazila jugoslovenska partizanska jedinica. Koliko sam mogao proceniti, tu je bio jedan bataljon na obuci. Postao sam komandir čete s obzirom na to da sam rezervni poručnik jugoslovenske vojske. U aprilu 1944. godine dođe prekomanda u Prvu jugoslovensku tenkovsku brigadu formiranu u SSSR. U njoj sam postavljen za pomoćnika načelnika brigade. Na toj dužnosti sam bio do kraja rata. Brigada je došla u Jugoslaviju 24. marta 1945. godine. Učestvovala je u probou Sremskog fronta 12. aprila i kroz borbe se probila do Zagreba i Trsta, gde je okončano ratno stanje.“

Ladislav LOŠIC, penzioner:

„Ja sam bio u radničkoj četi broj 105/11. Mesec dana su nas „egzercirali“ u Bačkoj Topoli da bismo naučili mađarske komande. Četa je prebačena u Bilke, u okupiranom delu Slovačke. Radili smo u kamenolomu najteže fizičke poslove. Kako smo prošli? Od nas 200 iz čete, ostalo nas je četvoro živih. Na Istočnom frontu smo bili 23. septembra 1942. u mestu Ilinče. Naš poslednji

komandir bio je Laslo Vaj, poručnik, u civilu direktor segedinske kudeljare. Pratilo nas je 26 vojnika. Kako su tukli i mučili Jevreje, pa to se ne da ni ispričati. Ubijali su, a ne samo mučili. Što nisu dotukli, umrlo je u Sovjetskom Savezu od tifusa. Malo je naših doživelo oslobođenje. One koji su terani na povlačenje, pobili su fašisti zato što su smetali. Kaplar Andraš Berček iz Segedina, salaš broj 108, kazao mi je da je čuo šta razgovaraju oficiri; naime, da svi Jevreji iz radnih četa imaju biti likvidirani. Odlučio sam 24. oktobra 1942. da sa još tri druga pređem preko smrznutog Dona na sovjetsku stranu. Sovjetske jedinice nisu bile daleko od nas. Slušali smo kako na poziv stražara odgovaraju lozinku i ono njihovo „svoji“. Kada nas je crvenoarmejac zaustavio, na pitanje „ko ide“, ja viknem „svoji“. U logoru Slavjansk prijavim se kao rezervni poručnik jugoslovenske vojske, ali me pozva sovjetski komandant i saopšti da me ne mogu kao takvog držati u logoru, nego će me prebaciti za tumača u logor zarobljenih Nemaca: tu sam proveo 11 meseci. Kako je u toku bilo formiranja jugoslovenskih partizanskih jedinica u Sovjetskom Savezu, to podnesem molbu i budem primljen u našu tenkovsku brigadu, u svojstvu glavnog intendanta. Dobili smo nove uniforme, na rukave smo prišili partizanske oficirske i podoficirske činove. I tako u Moskvi, sećam se, vozimo se tramvajem, a svet se zagleda u nas. Čujemo kako sovjetski oficiri među sobom komentarišu ko bismo nas trojica mogli biti (Đurđe Kesler, Nestor Bordoški iz Sente i ja), da li smo mi engleski, američki, poljski, čiji smo mi vojnici. Na to se diže Nestor Bordoški i priđe sovjetskim oficirima s rečima: „Mi smo Titovi oficiri, mi smo jugoslovenski partizani!“ Nastalo je grljenje i ljubljenje, sovjetski oficiri su nas prosto opseli, nisu hteli ni da čuju da ne možemo poći s njima u štab, na slavlje. Bili smo gosti u njihovom štabu, ali ne obični gosti, nego celi dan [...]

Kad je brigada stigla u Jugoslaviju, ja sam više puta, još u toku rata, prolazio kroz Sombor i tada sam upoznao moju buduću suprugu. Tada sam čuo šta se desilo somborskim Jevrejima i da su sa njima stradali i moji roditelji. Dok sam bio u Sovjetskom Savezu, raspitivao sam se, čak sam pitao i našeg generala Velimira Terzića, koji se nalazio na čelu jugoslovenske Vojne misije, ali on nije mogao određeno da navede šta je s Jevrejima u Bačkoj. Kako je, ipak, spomenuo da mu je poznata sudbina Jevreja u Beogradu, to je i meni postalo jasnije šta se desilo i čemu se

moгу nadati. Moje slutnje su se obistinile, da su naši stradali [...] Prošle su tolike godine, a ja nisam nikad stigao do Segedina da se raspitam šta je bilo sa poštenim kaplarom Andrašom Berčekom, je li ostao živ ili je poginuo. Uživao je poverenje nas iz radničke čete. Tih kritičnih dana, dr Volf iz Novog Sada predao mu je svoj sat. Kaplar mu je rekao da će ga sat čekati u Segedinu, na njegovom salašu broj 108. Dr Volf neće doći po sat, poginuo je. Ali ako je sat sačuvan, neka ostane u kaplarovoj porodici kao izuzetna uspomena!“

Članovi uprave jevrejske opštine u Somboru, snimak iz 1964. godine. Na slici su i trojica autora čije priloge objavljujemo: Kenigsberg (prvi sleva), Lošic (peti sleva) i Brajer (prvi sdesna)

Dezider KENISBERG, penzioner:

„Mobilisan sam 1. jula 1942. godine u radničku četu broj 105/13. Iz Bačke Topole oterani smo u Erdelj, u Holmožd, gdje smo vadili kamen i popravljali puteve. Tamo smo bili oko tri meseca. Stigli smo u Košice i odatle bili upućeni na Istočni front, uvek i za sva vremena pod honvedskom stražom. Naš komandir bio je izvesni poručnik Rajnhard. Vojna pratnja nije prelazila broj od 15 ljudi. U okupiranom delu Sovjetskog Saveza, naša četa je boravila u Nikolajevki, udaljenoj nekih pet-šest kilometara od Dona. Radio sam kovačke i potkivačke poslove sve dok Nemci

nisu poraženi kod Staljingrada. Tada je nastalo opšte rasulo. Su-tradan je nas 14 pobjeglo iz čete. Među nama se nalazio i nared-nik Vereš. Pobjegli smo u Dimitrijevku jer sam mislio da ću sre-sti rođenog brata Šandora iz 105/14.

Bežali smo i bežali, lutajući 17 dana po ruskoj stepi. Vrteli smo se zapravo. u istom krugu, na istom prostoru. Sneg, zima, veja-vica. Kad god uveče zastanemo, uvek ustanovimo da smo na tom mestu već bili. U nekom magacinu, šta li je bilo... Tako nabasa-mo na selo Široka. Prazno, kuće napuštene. jedino u krajnjoj kući zateknemo ženu. Utom primetimo da selom prolaze i beže vojni-ci. U našu kuću uleti mađarski general-major. Nije nam bilo sve-jedno, prepali smo se. Narednik Vereš je generalu „objašnjavao“ da smo u pokretu, da smo se tek malo sklonili, ali nam je bilo ja-sno da je i general pobjegao od svoje jedinice ne bi li se igde sklo-nio dok ne dođu ruske trupe. Tada nismo gladovali. Imali smo dva konja i, zna se! Došli smo i do nešto oružja. 1. februara 1943. godine stigli su crvenoarmejski, ruski vojnici. Njih dvojica kao izviđačka prethodnica. Išli su od kuće do kuće. Javimo se da smo begunci, što im potvrdi i gazdarica Ruskinja, u čijoj smo se kući nalazili. Trećeg dana su naišli nastupajući ešaloni ruske armije. Dali su nam uputstva u kojem pravcu da se krećemo. Smešteni smo u kolhoz ograđen bodljikavom žicom. Verovatno je tu bio logor i za vreme nemačkog nastupanja. U ovom logoru bio sam tri dana. Mene i još četvoricu begunaca prozovu po ranije sači-njenom spisku. Tako sam se od proganjanog Jevreja, begunca iz čete 105/13, preobrazio u crvenoarmejsca, u ruskog vojnika. Do-speo sam u 108. sovjetski pontonirski bataljon, ali sam pre toga mesec dana bio u minobacačkoj četi. Pod komandom majora Pi-tošena, možda se zvao Petar – Pjotr, bataljon je nastupao prema Kijevu. Odeću crvenoarmejsca primio sam posle šest meseci. U maju 1945. godine zaustavili smo se u nemačkom mestu Lang-sberg am Varte, oko 80 kilometara udaljenom od Berlina. U ok-tobru 1945. godine bio sam demobilisan iz Crvene armije i vra-tio se u Sombor. Tu sam čuo za tragediju i nesrećnu sudbinu somborskih Jevreja. Ostao sam sam od naše uže porodice. U ne-mačkim koncentracionim logorima fašisti su mi ubili: oca, pet ro-đenih sestara i dva rođena brata oterana na Pag. Od 210 Jevreja iz čete 105/13, koliko sam mogao utvrditi, ostala su nas živa tro-jica: Miško Geviric, Eugen Daniel i ja.“

VII

U OKUPIRANOJ SRBIJI

Sonja BARUH

MAJCI SAM KRILA ISTINU O POGIBIJI DECE

Sonja Baruh rođena je 5. marta 1922. godine u Požarevcu, od oca Ilije (Elijahua) Baruha i majke Buline, rođene Jarhi.

Odrasla je i vaspitana u jednoj od najpoznatijih beogradskih jevrejskih porodica, kao jedno od sedmero dece u braku roditelja, od kojih je jedno (Hajim) umrlo kao dete.

Porodicu Baruh, kao naprednu i patriotski opredeljenu još u predratnom periodu, u Drugom svetskom ratu nije mimišla tragična sudbina mnogih jevrejskih porodica. Trojica starije braće, Isidor-Isa, Bora i Josif-Joža, stradali su u prvim godinama rata – Isa i Joža poginuli su 1941. u Užicu, u borbama partizanskih jedinica sa daleko brojnijim neprijateljskim formacijama. Bora je streljan jula 1942. u Jajincima.

Rat nisu preživele ni sestre Berta-Bela i Rašela-Šela koje su stradale u logoru na Banjici. Od brojne porodice, osim Sonje, rat su preživeli majka Bulina i otac Ilija.

Iz braka sa Armandom Morenom, Sonja ima kćerku Dolores-Šelu, a iz drugog braka, sa Solomonom-Monijem Alkalajem, sina Isu. Ima četvoro unučadi.

Sonja Baruh je radila u više organizacija i institucija. Umrula je 1999. u Italiji, gde je i sahranjena.

Dobitnik je više odlikovanja i drugih društvenih priznanja.

Ne znam koliko sam u stanju da razdvojim svoj život od života porodice u kojoj sam rođena i odrasla i koju sam izgubila pre nego što sam shvatila šta znači imati je, i porodice koju sam stvorila i ponovo izgubila, ovog puta na drugačiji, ali podjednako bolan način.

Ne znam koliko sam u stanju da razdvojim moj život od života zemlje u kojoj sam rođena, jer smo mi, možda bas zato sto smo Jevreji, večite lualice, duboko privrženi tlu u koje smo se ukorenili, koje smo zavoleli i na kojem smo se osetili „kao kod kuće“... Više nego oni kojima je to dato kao prirodno i neotuđivo pravo...

Požarevac mog rođenja... 5. marta 1922... Gradić... mesto... palanka... ne sećam ga se po mnogo čemu. Moje je detinjstvo vezano za Niš i Beograd... moje i detinjstvo moje troje starije braće, jedne mlađe i jedne starije sestre. Moj četvrti brat Haim umro je kao dete. Uspomene na njega su mi izbledele.

Morali smo često da se selimo... Otac je bio državni i vojni krojač, često je dobijao premeštaje... a ponekad su selidbe usledile jer nismo imali čime da platimo kiriju.

Niš, poplava u kojoj smo u jednoj noći izgubili kuću, nameštaj, sve... kao generalna proba za ono što nas je čekalo, uspomene su iz mog najranijeg detinjstva.

Moja majka, Bulina, večito u poslu oko nas, dece.

Priče iz njene prošlosti i detinjstva u Vidinu, u Bugarskoj, pamtim kao što pamtim i njenu pognutu glavu nad pečurkom za krpljenje čarapa... Iz tih nevezanih crtica i uspomena pomalja se, kao iz bajke, travnato dvorište u blizini Vidinske sinagoge sa ogromnom trešnjom u sredini. Moj deda, njen otac, bio je kantor u kalu i pomagao pri obredu klanja živine i drugih životinja. Sećam se kako mi je na taj način objasnila kašrut – mada nikada nismo u velikoj meri bili tradicionalisti.

Najslađa priča iz njenog devojaštva je bila vezana za način na koji se udala za mog oca Iliju (Elijahu) Baruha, beogradskog krojača.

Njen je „srpski“ bio smešan – čudna mešavina srpskih, bugarskih i sefardskih reči i često smo je zbog toga zadirkivali. Uprkos tome, kao da vidim mladu devojkicu sa naočarima, neodvojiv detalj svih nas Baruha, kako se krišom od oca penje na trešnju sa knjigom u rukama da bi na miru čitala. U to vreme, osamdesetih godina devetnaestog veka, u malom Vidinu, udavača koja čita nije bila baš najbolja preporuka za brak.

U takvo jedno letnje popodne čula je da je neko došao kod njenih. Rešila je da ni za živu glavu ne silazi i da tako izbegne obavezno

kuvanje kafe, iznošenje slatkog... Kasnije, dok se sumrak spuštao, glas njenog oca dozvao ju je iz sveta mašte u koji je uronila čitajući.

Nije bilo druge – sišla je i saznala da je upravo isprošena. Njen budući, Ilija Baruh, stasit mladić sa gustim brkovima i ne naročito razgovorljiv (a čemu bi i služilo kad ona nije znala srpski!), poveo ju je u Beograd. Da li je mogla da računa na ljubav i sreću? Čemu se nadala? To nam nikada nije rekla, samo su duga pisma između nje i njene braće u Vidinu svedočila o velikoj ljubavi i čežnji koju je osećala prema svom kraju.

Elijahu (Ilija) i Bulina Baruh sa sinovima Isom (stoji) i Borom (na krilu) u Beogradu 1912. godine

Za nas, njen je život u mnogo čemu ostao neopričan, samo naslućen kroz tihe sefardske pesme koje nam je pevala pred spavanje, život sklupčan u smotuljak u kojem je čuvala očevu kipa i svežanj izblede-
lih pisama koje je izmenjivala sa braćom.

DORCOL, MOJ CENTAR SVETA

Naš je život, međutim, bio bogat događajima, smehom i bučnim razgovorima, većitim odlascima i dolascima braće i sestara, stalnim brigama oko novca. Ponekad mi se činilo da ja, kao jedinka, ne postojim – bili smo važni mi kao porodica, kao skup individua koje žive jedan ne samo uz drugog nego i zbog drugog.

U velikoj porodici, važni su stariji; ako kažem da su me više vaspitavala braća nego roditelji, da sam gledala u njih kao u autoritete, neću pogrešiti.

Bulina sa svoje šestoro dece – sleva nadesno: Joži, Bora, Isa, Šela, Sonja i Bela (u Požarevcu 1925. godine)

Kako je moja majka mogla da se svima dovoljno posveti? Ko se prvi dignu, bolje se obuče i dobije više pažnje, ljubavi; jedno za drugim, rasli smo držeći se jedno uz drugo.

Velika je bila ljubav koja nas je vezivala. Uz muziku, knjige, slike i siromaštvo zavolela sam i srodila se sa više ljudi kojima sam bila okružena nego što sam se osećala izolovana ili obeležena kao Jevrejka.

Godine 1929. konačno ponovo dolazimo svi u Beograd.

Dorcol je postao moj centar sveta.

Zatvorena dvorišta sa česmama u sredini, okružena kućama čiji su prozori gledali preko balkona na bela jedra opranog rublja, kržljava trava između kamenih ploča kaldrme kojom su bile popločane avlije, ta trava gusta i tamnozeleno samo oko česme, kazan za pranje veša koji se puši u hladno zimsko jutro, komšiluk za koji smo bili sudbinski

vezani – sve je to davalo sigurnost mom detinjstvu uprkos nemaštini i stalnoj borbi. Bili smo na okupu.

Osim nas, Jevreja. Dorćol je bio balkanski lonac: Srbi, Turci, Cigani, Šiptari... s jedinjavala nas je ne samo nemaština već i duboko osećanje razumevanja i topline. Bar se meni tako činilo.

Život je počeo da se uhadava.

HAPŠENJA - PUT MOJE PORODICE U NEPOVRAT

Trojica braće na studijama: knjige i učenje bili su svetinja u našoj kući. Isidor-Isa je završio za inženjera tehnike, Baruh-Bora prava (iako je slikarstvo bilo njegovo jedino pravo opredeljenje i strast), Josif-Joži filozofiju. Rašela-Šela je studirala hemiju. Novaca nikad dovoljno: braća su studirala i radila – raznosili su mleko, davali časove i, naravno, bavili se partijskim radom.

Prvo hapšenje je usledilo već 1934: Joži, zbog demonstracija za autonomiju fakulteta...

Zatim, njegov odlazak u logor u Višegradu. Bio je to samo početak koji će do 1941, označiti nepovratan put moj i moje porodice u tragediju koja je sledila.

Bilo je i lepih trenutaka: Bora je dobio stipendiju i po završetku pravnog fakulteta, 1935. otišao u Pariz da studira slikarstvo. Otišao je brat koji me je voleo, čija su me toplina i zaštita grejale.

Iste godine, otac je ponovo i konačno izgubio posao, ne samo zato što je bio Jevrejin, već uglavnom zbog komunističkih aktivnosti njegovih sinova. Ovoga puta nije bilo lako dići se ponovo na noge. Nije mi do kraja bilo jasno zašto – bila sam isuviše mlada da bih shvatala, ali njegov odlazak od kuće, u Sarajevo, da potraži posao, protumačili smo kao povlačenje od nas. U početku nam je bilo teško, ali na sve se čovek navikne. Moja majka i nas šestoro (Haim je već bio umro) nastavili smo svakodnevnu borbu za opstanak.

Hapšenja, prismotra policije... to su godine moje mladosti. Partijski sastanci u našoj kući, tajni i opasni, gde smo mi, mlađi, dežurali, prenosili poruke i davali signale ako bi se neki agent približio, samo su ojačali moju vezu sa porodicom i moju svest o svetu koji nas je okruživao.

Starija sestra Šela bila je prinuđena da prekine studije i zaposlila se u fabrici „Elka“. Već 1937. je, kao sindikalni radnik, uhapšena i odvedena u Glavnjaču i logor na Adi Ciganliji. Po izlasku, jedan svetli trenutak: njeno venčanje sa Lazarom Simićem. Velika ljubav i zajed-

nička strast prema Partiji i borbi. Kumovali su Anđa i Aleksandar Ranković... moja je porodica rasla i ispunjavala ceo moj svet.

Novosti iz Pariza: Bora je slikao, ponekad nešto uspeva da proda... zaljubio se i oženio! Njegova saradnja na slanju boraca u Španiju je otkrivena i proteran je iz Pariza.

I on je odslužio svoje u Glavnjači... A moja majka, Bela, mlađa sestra i ja bile smo pritvorene i saslušavane zbog sumnje na saradnju sa Kominternom.

I to je mladost – osećala sam da, sa svojih 16 godina, 1938, pripadam nečem većem i važnijem od nedeljnih igranki i ćaskanja po poslastičarnicama. Naravno da sam i ja napustila školovanje, što zbog proganjanja kojima sam bila izložena, što zbog hronične besparice. Radeći, bar nešto sam doprinosila u kuću, ali važnije od toga bilo je zadovoljstvo što sam tako bliža onome za šta su se moja braća i sestre borile.

Prvo moje zaposlenje u krojačkom salonu „Darling“ u Uskočkoj, prva plata.. . Septembra 1938. učlanila sam se u „Polet“, preko Rade Levi (kasnije streljana na Banjici). „Polet“ – zvanično samo sportsko društvo – iznutra središte okupljanja mladih, naprednih, hrabrih i dragih ljudi koji su 1939. osnovali prvu SKOJ-evsku organizaciju u Beogradu. Tu su bili: Jaša Rajter, Rade Kušić, Moša Bošković, Branko Taso-ovac, Milada Rajter, Agnesa Sas...

To je najlepši deo moje mladosti – zajednički izleti, predavanja, dramska sekcija, rad sa mlađima – sve je to, uz mnogo smeha i osećanja pripadništva olakšalo sive i mučne dane koji su se nadvili nad celu jevrejsku i uopšte progresivnu zajednicu kod nas.

BRAĆA U LOGORIMA, PRE RATA

Oštra zima, decembar 1940. Te dane pamtim po upadu policije u nas stan. Odveli su Boru i Jožija u Bilećki logor, a Isa i Šela su prešli u ilegalu. Šta je ostalo meni i mladoj sestri nego da nastavimo njihov rad? Skupljale smo novac za pomoć logorašima u Bileći, nosile hranu, organizovale pomoć za drugove koji su zbog politike bili otpušteni.

Godine ispunjene strahom i opasnošću, ali i nadom i zadovoljstvom koje je teško razumeti ako se nije delilo isto osećanje pripadništva i požrtvovanja, neizmernog poverenja u drugove i verovanja u ispravnost sopstvenih ubeđenja.

Vrhunac se zbio 27. marta 1941, kada je iz svih nas provalilo ogromno nezadovoljstvo, bunt i želja da se ne dopusti ono što je već

polovinu demokratske Evrope bacilo pod mrak fašizma. Moji prijatelji iz „Poleta“ i ja bili smo tu, među prvima. Mladost i istina, bunt i želja da izmenimo svet nije pravila razliku između Jevreja i onih koji to nisu: postojao je samo ogroman ponor između onih koji žele slobodu i onih koji su iz straha spremni na sve kompromise...

Bombardovanje Beograda, prolećnog jutra 6. aprila 1941.

Moja nova, tek ispeglana haljina okačena na orman i pripremljena za izlet planiran tog dana, vijorila se na vetru dok su tri nekadašnja zida našeg stana dizala ogroman oblak prašine noseći sa sobom, nepovrat, nadu i mladost.

Uvek kada mislim na taj dan, na dan kada je poslednji put, makar na trenutak, naša porodica bila na okupu, vidim tu moju haljinu izloženu celom svetu na uvid... vidim ranu na mom gradu, na mojoj zemlji, vidim ruševine mladosti hiljada i hiljada rođenih tada i tu...

SNOVI I SVET – POD RUŠEVINAMA

Pod ruševinama su ostali snovi i jedan celi svet koji se više nikada neće pojaviti, jer feniks na Balkanu gubi svoju moć nakon tolikih vatri.

Sklonište u podrumu fabrike „Elka“. Moja majka kao pčela matiča, oko koje su se okupile moje sestre i braća, pobjegli pod bombama iz zatvora, moja snaja Elvira, mali Žan (Borin sin)...

Sve se od tog jutra raspršilo kao odraz u vodi na koji je bačen, rukom nadmoćnog bahatog derana, ogroman kamen. Raspršili smo se – ko u ilegalstvo, ko u partizane, ko u bežaniju. Reči izgovorene suvim ustima, ne verujući da je sve to oko nas istina već samo ružan san iz kojeg se samo naporom volje može probuditi.

Ta mora, ta noć je trajala veoma dugo. I dan-danas spavam sa otvorenim vratima, za slučaj da se kroz njih vrata svi oni koji su tog jutra izašli iz mog života, za slučaj da opet moram da bežim.

Hiljadama puta sam ponavljala te slike i te zvuke, taj opori ukus smrti i razaranja u vazduhu, zavijanje sirena i muklo brujanje bombardera nad beogradskim nebom.

Nažalost, ne i poslednji put! I poslednje silovanje naše slobode i neki novi zvuk bombardera, neki novi ponor, neki novi beznan... Proleće 1999. je samo „dèjř vu“, nadam se poslednje koje moram da preživim... Ili – ne?

Šta nam se dešavalo od tog aprilskog jutra 1941? Šta nije!

Šela i njen muž su u Beogradu, u ilegalstvu, radili na proizvodnji ručnih bombi i učestvovali u raznim akcijama. Eksplozija u podzemnoj radionici, njihovo bežanje kroz podrume i dvorišta... okrvavljeni i slepi. Njihov ih je krvavi trag izdao – uhvaćeni su i streljani na Banjici. Samo nekoliko dana pre te eksplozije, Šela je uspela da me obavesti o Isinoj pogibiji i Jožijevom ranjavanju. Ta pogibija bila je cena Užičke republike i prve slobodne teritorije u Evropi! Ove pogibije sam zadržala samo za sebe jer bi to saznanje za mnoge ljude bilo demoralizatorsko, a da ne govorim o mojoj majci. Ipak, nisam mogla da verujem. Za Borino učešće i rad u Užicu, o njegovoj smrti, saznaću mnogo kasnije. Jer, od momenta kada su moja braća uspela da se pridruže prvim partizanskim odredima ... u samo par meseci... nije ih više bilo.

Ostali smo u životu samo moja mlađa sestra, mama i ja... do daljnjeg. Žrvanj smrti je i dalje nastavio svoj nezaustavljivi hod, a u kameonom uskom žljebu ostalo nas je tako malo!

Svako od mojih poginulih mogao bi da napiše roman o tim poslednjim mesecima života. Svaki mesec ima 30 dana a svaki dan 24 sata, u kojima su minuti dugi kao večnost, dok se svest o sigurnoj smrti usađuje u naše misli neumitno.

Ne verujem da je bilo ko od njih četvoro imao iluziju da će da se vrati živ iako je izvesnost o tome često zamagljena nagonskom nadom da se preživi.

Bora je imao sina, ženu... Joži verenicu (Nadu Ćurčić), Šela muža... život im se tek nagovestio. Beli i meni još nije ni počeo. Mojoj majci je vredeo samo koliko i naši, i nju je trebalo čuvati od saznanja šta se sa nama dešava.

Došao je i 10. oktobar 1941, dan kada je trebalo da se javimo u logor na Sajmište.

U 5 ujutro bile smo spremne za prelazak u ilegalstvo i zatim u partizane. Još jedan, poslednji rastanak sa onim što je ostalo od moje porodice.

Prolazili su meseci. Desetine soba, skrovišta, ljudi čija imena nismo smeli da znamo za slučaj da padnemo mi ili veza, ljudi kojima dugujemo živote i još više od toga – dugujemo im veru u ljude.

Više nismo imali svoj identitet: uz lažnu legitimaciju, podsvesno, počinjali smo da poprimamo i drugačiju svest... bol je tolika i takva da, što se manje seća i misli, lakše se podnosi. Približavao se i dan revizije, kada je trebalo da svi stanovi budu pretresani.

Ja, koja sam se tada zvala Dragica Vučković, navodno rođena 1926. godine u Sarajevu, izbeglica... Činjenica da sam bila mršava i

niska pomogla mi je da se „podmladim“ za 4 godine. Više ni šupe po dvorištima nisu bile sigurne. Ni ruševine, ni podrumi.

Sonja Baruh, 1944. godine

„Martovska provala“ 1942, dan kada su u štampi objavljena imena i slike drugova koji su „provaljeni“ kao veza – bio je poslednji poziv za bežanje iz Beograda. Među njima je bila i osoba koja je bila i moja kontakt-veza. Dobila sam „objavu“ za put i krenula nasumice, vozom, prema južnoj Srbiji, noseći kao jedinu vezu sa spoljnim svetom, a poslednju sa mojim nekadašnjim, moj dnevnik i neke fotografije... i kaos uspomena i slika koje su se mešale sa događajima iz neposredne irealne prošlosti. Beograd je ostao iza mene, u ruševinama i pustoši smrti, a preda mnom je bila samo ledena pustinja neizvesnosti.

Jedino što je bilo izvesno bilo je saznanje o smrti moje braće i sestre a budućnost moje majke i mlađe sestre su bile u rukama drugova. Kuda će njih sudbina da odvede – saznaću tek mnogo kasnije...

Pročitala sam u novinama da u Leskovcu postoji logor za izbegličku decu i krenula tamo. U vozu, jedan stariji čovek, časkajući, predložio mi je, ponudio se da mi pomogne da nađem neki posao u Jagodini. Da li jedan slučajni susret u vozu ima moć da preokrene život? Preporučio me je, preko jedne žene, da budem kućna pomoćnica kod Dragog Boškovića. Pre nego što se voz zaustavio u Jagodini, donela sam odluku: bolje skrivati se u kući nego biti izložen nekom ispitivanju. Šta ako me pitaju za detalje tamo, u domu?

U OSINJEM GNEZDU

Iz Beograda je Sonja Baruh pošla sa ličnom kartom Dragice Vučković, a u Jagodini je sišla Dragica Vučković sa mučnim uspomenama na Sonju Baruh, na 20 godina proživljenih u snu, jer ovo što se dešavalo postalo je realnost.

Primljena sam u službu! Tek nakon par dana shvatila sam da sam u osinjem gnezdu.

Moj gazda je bio Nedićev čovek, fašista, okružni načelnik Jagodine, bivši upravnik policije iz Skoplja. Bila sam u klopci!

Moja legitimacija i objava bile su u njegovim rukama i ja, takođe! U mojima je bilo njegovo dvoje dece, od kojih sam osećala posebnu nežnost prema maloj Magdaleni. Deca! Našla sam u njima svoje saveznike, pribežište...

Da li je moguće opisati ne samo fizičko maltretiranje nego ono koje ostavlja neizbrisive tragove? Srce mi je lupalo i zujalo mi je u ušima kada sam slušala najpogrdnije reči upućene partizanima, komunistima, Jevrejima. Nemoćni bes ispunjavao je moje dane i noći. Nagomilao mi je otrove dovoljne ne za jedan nego za sto života. Zaklinjala sam se da više nikada neću izreći ni jednu laž – da više nikada neću da otrpim ni jednu uvredu.

Oni koji su bili u borbi mogli su da reaguju, da budu, iako pod mnogo težim okolnostima, oslobođeni užasnog pritiska poniženja i nemogućnosti da uzvrate na nepravdu. Pokušala sam da stvar vidim s druge strane: sakupljala sam informacije o onome što sam uspela da čujem iz nevezanih razgovora i odlučila da pronađem vezu kako da te informacije doturim našima. Saznala sam kojim se kanalima dostavlja pomoć četnicima, ko im je sumnjiv.

Našla sam i vezu! Rizik je bio ogroman, čoveka nisam poznavala ali mi se učinio od poverenja. Bio je to sudija Davić. Često mi je postavljao pitanja o tome šta se dešava kod nas u kući. Praveći se naivna, sve sakupljene podatke sam mu saopštavala, precizno i iscrpno. Kod nas su svraćali nemački oficiri, bilo je svečanih ručkova, od kojih je na jednom prisustvovao i general Bem (Böm).

Vučja jazbina u kojoj sam bila ipak je bila izvor informacija za naše. Konačno sam mogla da dam smisla svojoj mucu. Ipak, spremanje ručka za fašističke vođe bilo je previše!

U sobi u koju sam imala pristupa stajale su dve ručne bombe i revolver, samo što nisam umela da rukujem njima. Na pamet su mi padali i otrovi. Ali, koji?

Prilika je prošla. U februaru 1944. upala je četnička banda u Jagodinu, i u toku noći, zaklala 177 ljudi – među njima i sudiju Davića. Ostala sam sama sa svojim paklom.

Dani su se smenjivali i samo su deca rasla. Trudila sam se da u njima ne gledam decu fašiste. Zavolela sam ih, mada sam istovremeno strepela od njihovih ispitujućih pogleda, nesvesno opasnih komentara i pitanja. Moje je sklonište postajalo sve tešnja klopka. U međuvremenu, nervi su mi se istanjili do te mere da mi je samoubistvo bila prva

misao sa kojom sam se budila i poslednja sa kojom sam legala. Ne znam šta me je održalo.

Spiskovi sa imenima streljanih i poginulih partizana, koje sam ponekad nalazila u kući, novosti o zločinima koje su četnici vršili po Jagodini i okolnim selima, saznanje o smrti moje braće i sestara i neizvesnost sudbine moje majke, tolikih ostalih rođaka, drugova... bio je to ogroman, pregolem teret za mene. Uz koliko sam napora svakodnevno, 24 sata na dan, morala da se uzdržavam, da se uživim u Dragicu! Glumci nakon spuštanja zavese mogu da se vrate u svoj život, mada im nekada i onaj koji su privremeno prisvojili prija. Moja je uloga bila teška i mrska, toliko daleka od mene, a zavesa nikako da padne. U slučaju da se zbunim, zaboravim tekst ili ga izmenim, umesto pokvarenih jaja na pozornici života dočekala bi me surova kazna: mučenje i smrt.

Moj je načelnik postajao sve sumnjičaviji. Jednom prilikom, kada su četnici bez najave banuli u kuću, u njegovom odsustvu, bila sam ubeđena da su me otkrili i došli po mene. Bila je zima i samo je visok sneg ublažio moj skok kroz prozor sa prvog sprata u dvorište.

Tragično i komično su uvek usko povezani – ispod snega je bila septička jama i moj je dramatičan skok završio u najprljavijem mestu kojeg bih ikada mogla da se setim. Plače mi se kad pomislim da je moj život mogao da bude okončan u septičkoj jami!

Na sreću, tada nisam bila otkrivena ali mi je postojalo sve nepodnošljivije da pasivno, uz sav rizik, čekam oslobođenje.

Jedne takve večeri, u dubokoj depresiji u koju sam zapala, tri meseca pre oslobođenja, gazde su me poslali da donesem sveže vode sa Đurićevog brda.

Osim vode, donela sam i neopozivu odluku: po povratku kući, rekla sam im da želim da me otpuste. Nisu mogli da shvate razlog i moj je gazda insistirao da mu kažem. Morala sam da ga isprovociram, dok se konačno nije izderao na mene i kazao da ni on nije najsrećniji što ima služavku koja po čitavu noć čita .

Naravno da nisam mogla da mu kažem da sam, osim knjiga iz nje-gove biblioteke, među njima nalazila i neke dokumente čiji sam sadržaj dostavljala Daviću, mojoj vezi. Jedan od njih sadržavao je i spisak imena komunista iz Skoplja koje je on poslao na robiju. Velika je bila moja sreća kada sam, po oslobođenju, saznala da su svi podaci koje sam dostavljala bili prenošeni partijskoj ilegalnoj organizaciji, da sam bar nekome i nečemu bila korisna.

Konačno, otkaz sam primila kao oslobođenje od najteže robije i napustila sam kuću gde sam, uprkos činjenici što sam preživela, ostavila svu svoju životnu energiju, nerve i snagu. Prešla sam kod porodice Satirević i, osim u njihovoj, radila i po drugim kućama: čistila, peglala... Imala sam „sreću“ da ne dobijem nikakvu preporuku od Boškovića, uz napomenu: „Ko ode od njega, taj nije zaslužio da živi i da radi!“

Slušajući radio u tajnosti, postalo mi je jasno da je pitanje dana kada će naši da uđu u Jagodinu. Približavanje sovjetske armije budilo je u meni želju da pobegnem iz grada u susret njima i partizanima. U napetom iščekivanju, u noći 17. oktobra 1944. naši i Sovjeti su oslobodili Jagodinu!

BRAĆA I SESTRE – PRESELILI SE U SEĆANJE

Sa prvim svetlom zore koja se budila oko mene i u meni, saznajući gde je komanda vojnog područja, pošla sam da se javim.

Godine su prošle od kada sam poslednji put glasno izgovorila svoje ime: Sonja Baruh! Moje je ushićenje naraslo kada sam videla da je komesar vojnog područja bio Tanasije Mladenović, drug moje braće. Poznavao me je kao devojčicu, a sada je pred njim stajala devojka, sićušna i mršava kao i pre, ali odlučna u nameri da svoj život konačno stavi na raspolaganje slobodi i budućnosti.

Bio je to najsrećniji dan kojeg se sećam – moja mobilizacija! Ne više nepodnošljiva laž skrivanja pod tuđim identitetom, zebnja i očaj, strah i depresija: radila sam na mobilizaciji omladine u Jagodini. Moje poznavanje okolnosti u kraju bilo je od koristi komandi i komesar Mladenović je dobio iscrpne podatke o četničkim nedelima u proteklim godinama i imena zločinaca.

Postojala je samo jedna, ogromna i neopisiva tuga koja me je vukla ka dnu svakog trenutka kada bih ostala sama. Kao beskonačni niz crnih rupa u mom kosmosu, tako su me bolele praznine, nestanak, smrt moje braće i sestara. Sve do tada, nemajući nikakav konkretan dokaz osim šturih informacija, potajno sam se nadala i podsvesno iščekivala njihov povratak. Sada je, međutim, sve postalo izvesno: Joži, Isa i Bora, Šela i Bela... živeli su samo u mojim sećanjima.

Slajući mozaik mog života u godinama koje su usledile, centar moje egzistencije, sve ono što je činilo sastavni deo mene i moje prošlosti, nestalo je. Niko i ništa više nisu mogli da ispune praznine u

slici koja je, prepuna detalja i raznobojna, ostajala prazna i zauvek uništena. Niko od mojih više nije bio živ!

Postojala je još samo nada da je moja majka negde živa. Molila sam Tanasija Mladenovića da me, posle 20. oktobra, pusti u Beograd da pokušam da saznam nešto o njoj. Beograd – stare i nove ruševine bile su samo kulise u mojoj tragediji. Od Borke Nikezić i Đure Paripovića, predratnih drugova, saznala sam da je moja majka živa! Bila je u Drugovcu, selu kraj Požarevca, gde su je oni smestili i brinuli o njoj sve vreme.

Ostavila sam u Beogradu 1941. godine majku, ženu koja se svim srcem i snagom borila da nas sedmoro dece održi na okupu, da nam da snage da se odupremo zlu, a u Drugovcu sam našla staricu, senku svoje majke. Godinama se krila kao izbeglica iz Rumunije – samo je time mogla da opravda svoje nedovoljno poznavanje našeg jezika, običaja i religije. Nesigurnog hoda, sa slomljenom levom rukom, bez naočara. Sve te godine nije smela da ih stavi, osim u retkim prilikama, kada bi se predstavila kao daskalica – učiteljica.

Vraćajući se u Beograd, ispričala mi je kako su joj četnici slomili ruku: kada su jednog nedeljnog jutra poterali sve iz sela u crkvu. Njen pokušaj da se i ona prekrsti na ulazu, ali, greškom, levom rukom, platila je udarcem pendreka.

OD MAJKE SAM KRILA ISTINU

Ono što nas je od momenta susreta do daljnjeg delilo bila je velika tajna: ona nije znala za pogibiju i smrt ni jednog od njene dece, dok je za mene nestanak mojih sestara i braće postao izvesnost.

Imala sam nekoga, najdražeg, živog: majku! Morala sam da je čuvam od istine za koju još nije imala snage.

Prebačena sam prekomandom iz Jagodine za Beograd, u propagandno odeljenje Vrhovnog štaba, da bih mogla da se brinem o majci i čuvam je od saznanja o tragediji. Većina drugova koji su dolazili kod nas bili su upozoreni da ništa ne govore. Novine u našu kuću nisu ulazile, radio se nije slušao. Ona je iščekivala njihov povratak, a splet laži koje smo izmišljali o tajnim zadacima postajao je sve zamršeniji. Oslobođeni Beograd, i kasnije, opšte oslobođenje, počeli su da bude u meni snagu koja me je napustila.

Uprkos tome, mi, koji smo preživeli, još uvek nismo bili živi.

Ostatak života sam se pitala kako ljudima mogu da budu važne stvari tako sićušnih razmera, kako mogu da se glože zbog trivijalnih

razloga, zar je moguće da se posle svega može živeti bez ljubavi i tolerancije, zar novi svet koji gradimo može u sebi da sadrži i klice mraka koji je uništio prethodni...

Sonja sa kćerkom Dolores-Šelom i unukom Isom, u Zemunu 1962.

Dva brodolomca na splavu, moj budući suprug Armando Moreno i ja nismo očekivali ništa drugo nego da pokušamo i nastavimo život od momenta kada je prekinut. Neko sa većim, neko sa manjim uspehom. Po prvi put, u našoj kući čula se muzika i izmamljen osmeh na licu moje majke kada se 1948. rodila moja ćerka Dolores – Šela.

Tolike smrti počele su da se povlače pred životom – ili je pod njihovom senkom počeo da raste novi?

Postojala je jedna siva tačka u našem životu koja se nije pominjala ali koje smo sve vreme bili svesni: sudbina mog oca je bila neizvesna. Poslednje vesti o njemu bile su da je živ, negde u Sarajevu, gde se spasio zahvaljujući tome što je živio sa jednom ženom muslimanske veroispovesti i prikrivao svoj jevrejski identitet. Da li je iz novina saznao za smrt svojih sinova i činjenicu da smo mama i ja ostale žive, ne znam. Tek, iznenada, bez najave, jednog jutra pojavio se na našim vratima.

Susret je bio mučan. Po svaku cenu želela sam da izbegnem njegov susret sa mamom, koja je jedva uspevala da održi svoju psihičku ravnotežu.

Bilo je to poslednji put da smo se videli... Sat, koji mi je tom prilikom poklonio, čuvam.

Posao, razvod i moj drugi brak sa Solomonom – Monijem Alkalajem, sreća zbog rođenja mog sina Ise, 1958, konačno su me vratili u život. Sada sam i ja ponovo imala porodicu i moja deca će saznati šta znači imati braću i sestre, kakva je ogromna moć koja daje sigurnost ljudima koji u svojoj porodici, po izboru a ne samo po krvi, nađu potvrdu svojih vrednosti, ljubav i toplinu.

Nadgrobnni spomenik braći i sestrama Baruh u Aleji narodnih heroja na Novom groblju (reljef: rad Božidara Obradovića)

Zatim, s godinama, došli su unuci: Leo, Igor, Simon i unuka Jovana i, kao šuma posle razornog požara, život se vraćao u moju pustinju.

Počela sam da slikam. Svaki je potez moje četkice bio sećanje na moju braću i sestre. Počela sam da pišem kako bih ta sećanja ostavila svojoj deci i unucima i svima onima koji se ne kriju od istine i žele da se njome zaštite od zla.

Sve dok 1991. godine nije počelo tlo da se ljulja, život osipa i dok moja deca i unuci nisu otišli iz Beograda. Dolores, sa svoja tri sina, u Italiju, a Isa – u Izrael. Znala sam zašto – moj im je život bio dovoljan putokaz da svoju decu sklone od vetrova rata i bezrazložnih podela. Za kratko vreme ostala sam i bez zemlje u čiju sam se sudbinu utkala, bez svoje dece i smeha unuka, bez Monija Alkalaja, mog supruga, koji

samo za jednu godinu nije doživeo da vidi svog unuka i imenjaka, rođenog u Jerusalimu, malog Monija.

Zar sam imala snage da počnem sve iz početka, da se mirim i čekam, da se borim i shvatam?

Ne: ušančila sam se u svoju samoću i tugu, prikovala za prošlost i u zemunici zbivanja čekala da prođe.

Početak kraja 1999. bio je za mene i kraj života. Nisam htela u sklonište. Ostala sam u stanu na mom Dorćolu, sa svojim sinom, i noćima slušala kako opet... OPET!

Poslednji put sam pomislila da možda i nije trebalo da preživim da ne bih sve to gledala još jednom. Poslednji put sam gledala nebo Beograda osvetljeno protivavionskim raketama i njihovim lučnim putanjama; poslednji put sam gledala moj Dunav kako gori u tutnjavi aviona i jezivim kricima sirena.

Iščupali su me iz Beograda i odveli u lažnu sigurnost Italije. Jedino vredno u tome bilo je što su tamo bila moja deca.

Dok su najave spikera na italijanskom i engleskom obećavale efikasno uništenje mojih snova i dokrajčenje već razorene prošlosti, ja sam poslednjim snagama pokušavala da razumem.

Nisam uspela, i ne verujem da se može.

Samo su me dve tople ruke moje dece držale za nit života koji mi više nije značio ništa.

Oslobađanje od fizičkog bola i smrt donelo bi mi smirenje samo kad bih znala da se neprestano, večno ubijanje života može prekinuti.

Mogu li ovi redovi da pomognu tome?

I ako smo preživeli, živećemo samo onda kada život bude postao nešto više od pustog bitisanja.

„I sve je otišlo dođavola!“ – poslednje su reči koje su moja deca čula od mene. Volela bih da sam mogla da im kažem nešto drugo.

Nadam se da će oni svojoj – moći.

Maks ERENRAJH

ROMANSA OPASNA PO ŽIVOT

Maksimilijan – Maks Erenrajh, rođen je 15. marta 1921. godine u Travniku (Bosna i Hercegovina), od oca Josifa Erenrajha, i majke Ljubice, rođene Ostojić. Ima stariju sestru Nadu, udatu Jovanović.

U Holokaustu su mu stradali baba i dve očeve sestre, koje su živele u Beču, stric i njegova žena, nastanjeni u Parizu.

Maksimilijan – Maks Erenrajh (Karlo Ostojić) je poznati književnik i dugogodišnji novinar magazina 'Duga' i nedeljnika 'NIN'. Objavio je više književnih i publicističkih dela. Za roman „Karakteristika“ dobio je NIN-ovu nagradu kritike za najbolji roman na srpskom jeziku u 1999. godini. Živi i radi u Beogradu.

Bio je više od 40 godina u braku sa nedavno preminulom Ljiljanom Grujić.

Rođeni stric njegovog dede, Mozes Levi Erenrajh bio je rimski rabin i, kao takav, glavni rabin Italije, učitelj prestolonaslednika Italije u predmetu Starog zaveta i docent za isti predmet na Rimskom univerzitetu. Njegov deda, bankar, koji je živio u Beogradu, dobio je najviše priznanje „Takovski krst“ od kralja Milana, i najviše odlikovanje od turskog sultana „Zlatnu medediju“ za kredite i pomoć prilikom gradnje železničke pruge od Niša do Istanbula.

Jedna od etapa iz moje biografije, ona iz okupacijskog doba od 1941. do 1945. ne bi mogla da se u dovoljnoj meri shvati, ukoliko se podrobnije ne upozna sa ranijim etapama, odnosno onom od godine mog rođenja pa do izbijanja Drugog svetskog rata. To je i osnovni razlog što se vraćam prvim godinama svog života.

Rodio sam se 1921. u Travniku, gde je moj otac vršio dužnost sreškog načelnika. Kršten sam u katoličkoj crkvi Krista kralja a iz moje krštenice proizlazi da je moj otac katoličke vere, rođen u Beču 1889, a da je majka, rođena u Mostaru, pravoslavne vere. Svoje drugo ime, Karlo, dobio sam po svom kumu Karlu Zajdelu, advokatu iz Beča, očevom najboljem drugu iz osnovne škole. U krštenici je pisalo da je moj otac državljanin Austrije i da sam to i ja. Otac je umro 1930. kad mu je bilo 41 godina.

Kao sreski načelnik, službovao je do 1927. u šest gradova, uglavnom u Bosni, pa je zbog tolikih preseljenja napustio taj posao i, nastanio se u Beogradu gde je živio moj deda, direktor filijale austrijske Lender banke. Posle dve godine otac je položio advokatski ispit i zaposlio se u kancelariji advokata Jakova Čelebonovića, dedinog prijatelja. Iz razgovora sa Čelebonovićem, po njegovom povratku iz emigracije iz Švajcarske, saznao sam da se on, po dolasku u Beograd osamdesetih godina devetnaestog veka, zaposlio u dedinoj banci i, kao službenik banke, dobio stipendiju da dovrši pravni fakultet u inostranstvu. Preko prokuriste Franko – Serb banke u Beogradu, Milana Bernarda, Jevrejina, saznao sam da je, zahvaljujući svojim vezama u Beču, moj deda isposlovao da Čelebonović bude advokat austrijske kneževske porodice Turn Taksis u njio-

*Majka Maksa Erenrajha, Ljubica Ostojić
(snimljeno oko 1910. godine)*

vom sporu sa Kraljevinom Jugoslavijom oko ogromnog kompleksa šuma u Slavoniji u vrednosti od 200 miliona ondašnjih dinara. Na kraju, spor je dobio Čelebonović.

Čelebonović me je upoznao i sa izvesnim podacima o aktivnostima mog dede: zahvaljujući njemu. Lender banka je, preko Prve srpske kreditne banke, dodelila Vajfertovoj pivari veliki kredit za modernizovanje zastarelih fabričkih pogona. Značajnu ulogu moj deda je, prema Čelebonoviću, odigrao i u dobijanju zajma za izgradnju železničke pruge Beograd – Niš: kao predstavnik Lender banke, učestvovao je u pregovorima između konzorcija velikih evropskih banaka i Srbije a, posle dobijanja kredita, bio je sporazumno određen za kontrolora prihoda srpskog Državnog monopola u cilju obezbeđivanja novčanih sredstava za otplatu duga. Zanimljivo je da Čelebonović nijednom nije napravio aluziju na dedino poreklo: za njega on je bio samo Austrijanac. Kasnije, Čelebonovićev sin Aleksa, slikar i istoričar umetnosti, sa kojim sam se posle Drugog svetskog rata viđao, bio je veoma iznenađen da je moj deda poreklom Jevrejin.

Po dolasku u Beograd otac me je upisao u nemačku osnovnu školu, pošto mu je, prema svemu sudeći, bilo veoma stalo da ja, za razliku od sestre, budem vaspitan kao Nemaac. U tom cilju kupio je najpo-desnije knjige na nemačkom, kao što su Grimove bajke sa čudesno lepim ilustracijama u boji, Nibelunški ep u sažetom obimu, takođe sa ilustracijama i pesme za decu mog uzrasta. U školi je bilo dosta Srba i Jevreja. Sa mnom su učili Milutin Garašanin, Gradimir Bajloni, Aleksandar Đermanović, čiji je otac bio poznati advokat, a majka Nemica, čelistkinja beogradske filharmonije, i Ljubica Đorđević, ćerka čuvenog akademika. U to vreme Hitler se tek borio za vlast i u školi se još nije osećao zao duh antisemitizma. Sve je to doprinosilo da mi nemačka kultura postane dosta bliska, ali ne toliko da zaboravim i na korene svoje majke: Zigfrid je koegzistirao sa Kraljevićem Markom, a Brunhilda sa Vilom Ravijojlom. Do preloma nastaje tek posle smrti moga oca 1930, kada je majka preuzela ulogu mog vaspitača. U osamnaestoj godini osećao sam se daleko više Srbinom nego Nemcem: pa ipak, pred regrutnom komisijom 1940. godine pojavio sam se, zbog dokumenata, kao Beograđanin nemačke narodnosti.

U DRUŠTVU ARIJEVSKIH VRŠNJAKA

Kada je moj deda primetio da sam uveliko zaboravio nemački, odlučio je da leto 1936. godine ja i sestra provedemo među našim vršnjacima

cima. Austrijancima: ja u letovalištu bečkih gimnazijalaca u Sankt Wolfgangzeu, a sestra u Boldauzenu. U to vreme Austrija, postojbina Hitlera, već je bila zahvaćena krizom identiteta: da li su Austrijanci dovoljno osobeni svojom istorijom i mentalitetom da bi živeli u posebnoj državi ili pak sudbina Nemačke, čak i nacionalsocijalističke, treba da bude i njihova sudbina? Ovakva dilema se osećala i u atmosferi sankt-wolfgangskog letovališta: imao sam utisak da je znatno veći broj mojih vršnjaka bio pronemački, odnosno prohitlerovski orijentisan. Do opasne zategnutosti i sukoba još nije dolazilo, ali su se zato mogle čuti žustre rasprave. Najvatreniji i najagresivniji je bio izrazito plavokosi Karl Hajnc koji je prema meni, još u samom početku, ispoljio izvesnu rezervisanost, verovatno zbog mog prezimena, a nešto kasnije me je, direktno zapitao: da li sam Jevrejin? Odgovorio sam da nisam, ali to nje ga nije razuverilo, pa je nastavio sa gotovo policijskim saslušanjem. „Gde stanuju tvoji?“ – zapitao me je. „U XIII becirku, Hicinger Hauptstrase“. Na to će on: „Naravno, u ulici bečkih Jevreja. Šta ima dalje da te pitam“. Udaljio se gotovo ljutit i od tada sa mnom nije progovorio ni jednu reč, a u njegovim očima, kada smo se mimoilazili, otkrivao sam prezir, ako ne i mržnju.

Zanimljivo je da je jedan Bečlija mojih godina voleo da se druži sa mnom. Bio je mali rastom, imao je kratku, crnu i sitno kovrdžavu kosu. Znam da se zvao Moric. Već samo njegovo lice ukazivalo je na njegovo jevrejsko poreklo. Da li je instinktivno osetio da sam i ja poreklom Jevrejin ili je tražio moje društvo da bi se donekle, pod okriljem moje visine, zaštitio od njegovih arijevskih vršnjaka spremnih da se sa njim ponekad i nepristojno našale, za mene je ostala tajna.

Letovanje u Sankt Wolfgangzeu bilo je značajno za mene zbog toga što sam po prvi put u životu posumnjao u germansko poreklo svog oca. Odmah po povratku u Beč, zapitao sam za ručkom svoju baku Beti i tetku Mariju Terezu: „Da li smo mi Jevreji?“ Baka se pravila kao da pitanje nije čula dok je deda rekao: „Glupost!“ Ali, već sutradan, tetka me je odvela u veliku robnu kuću „Gerngros“ da bi mi kupila tirolske kratke kožne pantalone, valjda zato da mi stavi do znanja da sam Austrijanac. Ipak, ovim odevnim predmetom moje sumnje nisu iščezle.

Vratio sam se u Beograd sa izvesnim olakšanjem. Majčino prisustvo i njen hercegovački dijalekt uveliko su umanjile moje nedoumice, bar za neko vreme. Priznajem da sam predosećao da bi saznanje o tome da sam po ocu Jevrejin, u to vreme, za mene bilo dosta mučno: morao bih da menjam neke svoje stavove, da pokazujem veće poštovanje prema svojim prijateljima Jevrejima i da, zajedno sa njima, podnosim sve

one neprijatnosti samo zbog toga što se čovek rodi kao Jevrejin umesto kao Nemačkin ili Englez.

Maks Erenrajh 1944. godine

Odmah posle priključenja Austrije Nemačkoj, doputovala je tetka Marija Tereza, kako bi lično zamolila Čelebonovića da njegov advokat obavi sve neophodne pravne formalnosti oko dedine zaostavštine. Kada je preda mnom otvorila svoj kofer, sa zaprepašćenjem sam primetio na unutrašnjoj strani poklopca veliku Davidovu zvezdu! Nekada je bila prišivena ili zalepljena na postavi poklopca, a potom uklonjena, ali su tragovi zvezde ostali vidljivi. „Zar se nisi plašila“ – zapitao sam je – „da sa ovom zvezdom pređeš preko granice na kojoj su sada nemački carinici i policajci?“ Slegnula je ramenima: „Nisam na to obraćala pa-

žnju. Kofer je još iz vremena kada sam sa mamom provela leto u Italiji“. Tog dana sam shvatio, više nego ijednom, da je moj otac Jevrejin. Međutim, nešto drugo mi nije bilo jasno: zbog čega su njegovi roditelji odlučili da promene veru?

NEMAC ILI JEVREJIN

Posle toga dao sam se na fizionomijsko–antropološku analizu očeve najuže porodice i rodbine. Moja baka Barbara-Beti, rođena Erenrajh, budući da su ona i moj deda deca rođene braće, bila je tipična aškenaska Jevrejka: nos povijen u donjem delu, sa malom grbom u gornjem, usne debele, oniskog rasta. Imala je plave oči, ali takve boje kao i oči mnogih Jevrejki. Na nju su ličile i tetka Marija Tereza, nešto manje Frederika, dok se jedino za tetku Margaretu moglo da kaže da bi mogla, zbog plave kose, da bude Nemica. Alma fon Poljakov, rođena sestričina mog dede, pripadala je tipičnim crnokosim Jevrejka. Što se tiče mog dede Eduarda, jedino se po njegovom, pomalo papagajskom nosu moglo zaključiti da je semitskog porekla, a pred sam rat video sam prvi put Jozefa Rajsa, sina dedine sestre, koji je kao rumunski državljanin živeo više u Parizu nego u Bukureštu: bio je prototip aškenaskog Jevrejina. Pa ipak, ni posle ove analize, nisam bio sasvim

siguran u očevo poreklo: i dalje je postojala mogućnost, tako sam verovao, da budem Nemaac.

Maksov deda Eduard Erenrajh sa unukom Hajncom, od kćerke Margarete Dorndorf, rođene Erenrajh (i Dorndorf je Jevrejin)

Istog dana kada su nemačke trupe počele da ulaze u Beograd podsetio sam se u kasno popodne da će Nemci odmah po ulasku pretražiti prostorije Anglo-američkog kluba koji se nalazio u Devojačkoj ulici (danas Andrićev venac), a član toga kluba bio sam i ja. Jedne pretpostavke sam se užasavao: ako niko nije uništio kartoteku i registre imena članova kluba, onda bi Nemci mogli lako da dođu do adresa članova i da ih odmah uhapsu. Nisam oklevao: iz Kneza Miloša odjurio sam u Devojačku ulicu i zatekao kapiju i vrata kluba otvorene. Neko je već bio pre mene u tim prostorijama, što sam zaključio po otvorenim vratancima ormana i izvučenim fiokama. Verovatno lopovi, uvereni da će

doći do vrednog plena! Nisu dirali fioku sa kartotekama ni registar članova kluba. Nisam oklevao: kako se u klupskim prostorijama nalazio kamin, sav kompromitujući materijal sam pocepao, ubacio u kamin i zapalio. Plamen je za kratko vreme sve podatke i tragove pretvorio u pepeo. I upravo kad sam bio spreman da se udaljim, čuo sam kroz razbijeni prozor kako se zaustavljaju neka kola. Provirio sam i, na zaprepašćenje, primetio kako dva nemačka oficira izlaze iz motornog vozila, neke vrste nemačkog džipa. Imao sam toliko vremena da se pre njih nađem u parteru i da kroz otvorena ili provaljena vrata poslastičarnice (mislim da je to bila Mendragićeva) i razbijeni izlog izađem na ulicu Kralja Milana i pobegnem pre nego što su Nemci primetili da ih je neko preduhitrio. Tako sam se spasao još prvog dana okupacije, a spavajući sebe spasao sam, tako verujem, i ostale članove kluba.

Nekoliko dana kasnije, na drvenim telefonskim banderama, zidovima kuća i tarabama pojavila su se dva štampana obaveštenja – jedno je bilo namenjeno Jevrejima, drugo Nemcima. U prvom se navodilo ko se sve smatra za Jevrejina – oni građani koji od četiri pretka imaju trojicu jevrejske vere – a takvi građani moraju da se prijave na Tašmajdanu. Ukoliko to ne učine, sledi smrtna kazna. U drugom obaveštenju, građani nemačke narodnosti pozivali su se da se neodložno prijave u Brankovoj 25: za Nemca smatrali su se i oni čiji je jedan od roditelja bio Nemač. Za mene je nastala teška dilema: pošto sam imao dva pretka arijevca, nisam morao da se prijavljujem, ali sam zato zbog oca Nemca, morao da se prijavim u Brankovoj ulici. Dvoumio sam se nekoliko dana da bih se, na kraju, odlučio za nemačku opciju. Kada sam izašao iz zgrade u Brankovoj kao beogradski folksdojčer, osetio sam se izdajnikom svih onih generacija Jevreja i Srba, koje su na svet dolazile i odlazile iz njega, verne svojoj prošlosti, svojoj veri, svojoj tradiciji. Vraćao sam se majci i sestri, Srkinjama, kao član nemačke narodnosne grupe, a u potvrdi o prijavi pisalo je da sam obavezan, kroz mesec dana, da dođem ponovo u Brankovu ulicu kako bih dobio legitimaciju o svojoj nacionalnoj pripadnosti. Bili su to najmučniji dani u mom životu. No, srećom nisu dugo trajali: kada su, posle kraćeg vremena, potopili „Hud“, najveći i najuboitiji ratni brod Engleske, odlučio sam, duboko potresen ovim događajem, da se više ne prijavljujem kao Nemač, bez obzira na sve moguće posledice.

U SRCU GESTAPOA

Sredinom maja 1941. zaposlio sam se u pivari Vajfert, za koju je moj deda, kao direktor filijale velike bečke banke, izdejstvovao poza-

mašni kredit za modernizaciju proizvodnih pogona. Direkcija je odlučila, zbog znanja nemačkog i svršenog abiturijenskog kursa, da budem pomoćnik šefa magacina, što je bilo pogodno mesto da tokom rata ne budem previše eksponiran pa niko u pivari, čak ni sam doktor Granberg, Vajfertov sestrić nije znao za pravo očevo poreklo. Jednog dana, krajem jeseni 1941, Granberg me je pozvao da dođem u otmenu vilu, u krugu pivare, kako bih ostvario jedan zadatak: pružajući mi beli koverat, rekao je da će me pivarski motorni tricikl odvesti u grad, do sedišta Gestapoa za Srbiju, smeštenog u zgradi predratnog Ratničkog doma. „Pazite“, rekao je, „ovo pismo treba da predate lično šefu gestapoa Majnsneru. On je već naredio stražarima da vas odvedu do njega.“ Bio je to grom iz vedra neba! Obreti se u središtu organizacije od koje smo ja i toliki građani strepili! Nisam se usudio da kažem da je meni, kao mogućem Jevrejину, nezgodno da obavim ovu misiju. Rastajući se od mene, Granberg je dodao: „Uručite moje pozdrave generalu“. Sve se odvijalo onako kako mi je Granberg rekao: narednik sa ambblemom mrtvačke glave otpratio me je do vrata svog komandanta, otvorio i rekao sa praga: „Kurir doktora Granberga“.

Očekivao sam da ću se naći pred čovekom surovog izgleda kakav je mogao da priliči jednom od šefova organizacije, sinonima ljudskog zla. Međutim, našao sam se pred čovekom fine, ugladene spoljašnosti. Ličio je na filmskog glumca Kurta Jirgensa, samo nešto otmenijeg izgleda i držanja. Zar je moguće da jedan gestapovac može tako da izgleda, pomislio sam pokušavajući da se priblerem i da mu objasnim cilj moje posete. Malo se nasmešio videći moju zbunjenost, verovatno već naviknut na tako ponašanje posetilaca. Predajući mu pismo rukom koja je zadrhtala, ponovio sam Granbergove reči. Kasnije sam saznao da neke Beograđanke iz viših krugova nisu mogle da odole šarmu gestapovskog generala, među njima i dve sestre iz jedne poznate porodice: obe su bile njegove ljubavnice i obe posle oslobođenja streljane. Posle ovog kako se čini dobro obavljenog zadatka predavao sam još dva puta pismo generalu Majnsneru, i dva puta generalu Turneru, komandantu Beograda. Jednom sam odlazio i u zgradu Skupštine, ali se ne sećam imena pukovnika kome sam takođe predao Granbergovo pismo. Dugo vremena nisam mogao da shvatim prave razloge ove moje kurirske šetnje između jednog uglednog, bogatog beogradskog Nemca i ličnosti sa vrha okupacijskih vlasti. Tek kad se rat završio, saznao sam da su Granberg i njegov ujak Vajfert bili ugledni članovi masonske lože, pa bi stoga moglo da se zaključi da je masonstvo možda bilo prisutno u najvišim instancama Vermahta.

Posle rata Granberg mi se izvinio kada sam mu objasnio da je moj otac jevrejskog porekla. „Budite sigurni da vas ne bih slao u ovakvu misiju da sam znao za poreklo vašeg oca. Bio sam na sahrani vašeg dede i, ako se ne varam, obred je bio katolički. Znete, svakim pismom doprinosili ste tome da se spasi po jedan ljudski život.“

U sedište Gestapoa odlazio sam, nezavisno od odlaska generalu Majsneru, još dva puta: prvi put radi jednog svedočenja, a drugi put povodom prijave da sam Jevrejin. I u jednom i u drugom slučaju izlagao sam se opasnosti da se otkrije moje jevrejsko poreklo. No, pret hodno da se zadržim na jednoj od veoma dramatičnih epizoda iz moje okupacione biografije.

SVEDOK PROTIV PRIJATELJA

Početakom 1942. upoznao sam se, na jednom žuru, sa N., devojkom nešto mlađom od mene. Bila je izrazita crnka i, možda baš zbog toga, svidela mi se. Od tog dana počeli smo da se često vidamo, uglavnom na moje insistiranje. Zaljubio sam se. Bila je ćerka jednog uglednog Beograđanina, stanovala je u porodičnoj vili na Kotež Neimaru, a posle završene mature opredelila se za umetnost – pevanje i pozorište. Kako je zima bila oštra, odlazili smo često u bioskope i poslastičarnice, najradije u onu u prostorijama sadašnje knjižare, zdanju Srpske akademije nauka i umetnosti, poznatoj po svojim indijanerima i tortama. Obično smo sedeli za stolom na galeriji, omiljenom mestu parova. Negde sredinom marta, rekla je da u pet časova popodne otvorim Radio Beograd i da će ona, u okviru zabavne emisije, otpевati „Habaneru“.

Govorila je lepim, dubokim glasom. Očigledno, podražavala je Zaru Leander, Švedanku koja je u to vreme bila u zenitu karijere. Slušao sam je još dva ili tri puta, sve deprimiraniji saznanjem da ja u ovu vezu ulažem daleko više osećanja nego ona.

Šetajući se jednog prijatnog martovskog popodneva, sreli smo mog prisnog druga iz gimnazije Aleksandra Jovanovića. Nasmejali su se kad sam ih predstavio, pa su se, umesto stiska ruke, zagrlili. Družili su se kao deca, ali se dugo nisu videli. „Kako su ti majka i braća?“ „Branko i majka su sa mnom, a Mima je u partizanima“, odgovorio je on. „To se i očekivalo“, rekla je. Rastajući se od Aleksandra, N. je rekla: „Dođite ti i Maks, sutra kod mene. Roditelji još neće da se vrate iz unutrašnjosti.“ Pristali smo.

Sutradan u kasno popodne, ja i Aleksandar obreli smo se u njenoj vili. Ostavljala je utisak da je srećna što smo došli. Kao što je i moglo

da se očekuje, N. i Aleksandar podsećali su se svog detinjstva. Kada smo tu temu iscrpli, N. je rekla: „Da slušamo šlagere i, ako hoćete, da igramo.“ Među pločama se nalazila i „Habanera“.

Igrala je, odmah se to videlo, temperamentnije od nas. I tako u priči, muzici i igri, proveli smo jedno prijatno popodne. Posle toga N. je proredila naša viđenja. Tek krajem marta smo se sastali. Tog popodneva padao je krupan vlažan sneg. Kako nije bilo vreme za šetnju, predložio sam da odemo u bioskop ili u omiljenu poslastičarnicu. Odbila je, ali predloživši da me ona negde odvede. Pristao sam. Bila je daleko nervoznija nego obično, a u toj svojoj nervози i primetno odsutna.

To ‘negde’ bila je nova predratna petospratnica u nekadašnjoj Frankopanovoj, a danas Resavskoj ulici, druga ili treća s desne strane od ugla Kralja Milana. Idući ovom odredištu, pokušavao sam da je uhvatim za ruku, ali me je gotovo grubo odbila. Nešto se, očigledno, u njoj dešavalo. Ubrzo, ne govoreći ništa, stigli smo do cilja: preko puta su se nalazile prostorije predratnog Britanskog kulturnog centra. I dalje ćuteći, dok smo se peli, zaustavismo se pred vratima, ne sećam se više, prvog ili drugog sprata. Zazvonila je energično i ubrzo su se vrata otvorila. Na njima se pojavio nemački narednik. „Servus Vili“, rekla je i bez ikakvog oklevanja i objašnjenja uputila se u najbližu prostoriju. „Šta stojiš?“, rekla je videći kako oklevam da pređem preko praga. Krenuo sam za njom zbunjen što za narednika Vilija to nije ništa neobično.

Bilo je toplo u sobi u koju smo ušli, više skućenoj nego prostranoj, što je doprinosilo prijatnom, intimnom štimungu. U njoj - širi kauč, presvućen velurom svetle kakao boje i dve fotelje školjkastog oblika, iste boje, stočić i na njemu ‘blaupunkt’ radio.

„Sedi, šta čekaš“, rekla je nešto blažim glasom. Seo sam na kauč i ona, za mnom. Divna prilika za izlive nežnosti – pomislio sam, ipak svestan da je sve to neshvatljivo, neočekivano i zato neostvarljivo. Zatim je Vili zakucao na vrata i sa praga obratio se N. Rekla je: „Brendi“, a onda je okrećući se meni zapitala: „Šta ćeš ti?“ Rekao sam: „Čaj, ako može sa malo ruma.“

Ćutali smo. Prozrevši moju nameru da je uhvatim za ruku kako bih je smirio i dao na znanje da moja osećanja prema njoj ostaju ista uprkos Viliju, u ovoj toploj sobi u kojoj se ona ne oseća nimalo čudno, N. je hitro ustala i ponovo prišla prozoru. Bilo mi je jasno da izbegava svaku intimnost sa mnom i svaki razgovor o tome kako i zašto smo se obreli u stanu očigledno rekviriranom za visoke nemačke oficire. Jednog trenutka se odvojila od prozora, kroz koji su se jasno videle krupne martovske pahulje kako ih raznosi košava, krenuvši odlučno prema

vratima. No, nije ih otvorila. Zastala je. Kao da se predomislila da uradi ono što je naumila, pa se ponovo uputila kauču i sela do mene, samo na nešto većem odstojanju nego pre toga. Ubrzo se pojavio Vili noseći spretno tacnu sa čajem i brendijem. Ispijala je nervozno iz fine kupaste čašice, stavljajući mi svojim ćutanjem do znanja da ne zapodevam razgovor. Poslušao sam je u želji da što pre ispijem aromatični topli čaj u nadi da će se sve razjasniti kada se ponovo nađemo na ulici.

„Hajdemo“, rekla je videvši da sam ispraznio šolju i da je i meni stalo da se što pre udaljimo iz ovog ambijenta. Već je počelo da se smrkava kada smo se našli na ulici. Sneg je nešto prorodio. Dozvolila je da je držim pod ruku stotinak metara ali samo do prekoputa kupolastog starog oficirskog doma. „Idem kući“, rekla je, „nemoj da me pratiš!“ Porazilo me je njeno ponašanje. „Kada ćemo se videti?“, upitao sam dok se ona udaljavala iako sam znao da je to neopoziv kraj i da ništa neće moći da izmeni njenu odluku. Pratio sam je pogledom sve dok njen svetlosivi mantil nije utonuo u pomrčinu još pre nego što se našla kraj manješkog parka.

Dvadesetak dana kasnije čuo sam da se Aleksandar nalazi u zatvoru Gestapoa. Nije se znalo zbog čega. A posle nekoliko dana, dobio sam poziv da se i ja pojavim pred zloglasnom organizacijom. Šta sam drugo mogao da učinim nego da se odazovem pozivu u strahu da možda nisu ušli u trag očevom poreklu. Islednik je počeo sa generalijama: naveo sam da mi je majka Srpkinja a otac Namac, izbegavajući da kažem – Austrijanac. „Šta ste onda vi po narodnosti?“, zapitao me je. „Srbin“, odgovorio sam, „budući da je otac umro u mojoj devetoj godini a majka me odgojila u srpskom duhu.“ Nije oko toga, srećom, pravio pitanje, nego me je zapitao ko su moji prijatelji. Tek tad sam posumnjao da me je Gestapo pozvao kao svedoka u vezi sa Aleksandrovim hapšenjem. U prvi mah izbegavao sam da ga pomenem, ali kada mi je bilo jasno da islednik cilja na njega, naveo sam mu ime. „Dobro“, rekao je islednik, „a ko su vaši zajednički prijatelji?“. Više ništa nisam krio. Rekao sam: „N.“ Posle toga morao sam da ispričam o Aleksandrovom i mom susretu sa N. i ukratko opišem kako je proteklo to popodne. Nisam ništa prećutao. „Sećate li se da je Aleksandar, u vašem prisustvu, zatražio od N. da mu nabavi belu masnu boju, kako bi ispisivao antinemačke parole?“ Bio sam krajnje iznenađen pitanjem i saznanjem da je N. mogla da optuži Aleksandra za jednu takvu stvar, pošto se za sve vreme boravka u vili N. nismo odvajali. Odlučno sam opovrgnuo tvrdnju N., ističući kako mi se Aleksandar žalio, više nego jednom, što zbog svog najstarijeg brata, komuniste, ima mnoge nepri-

jatnosti. „Zar verujete“, uveravao sam islednika, pribegavajući laži, da bih ja, ogorčeni antikomunista, mogao da se družim sa jednim fanatičnim komunistom?“ Ove reči su izgleda delovale, pa je islednik prestao sa ispitivanjem, ali zahtevajući od mene na kraju da u zapisniku potvrdim svoju izjavu da se osećam Srbinom iako mi je otac Nemač. Iz Gestapoa sam izašao srećan što sam ponovo na slobodi ali uznemiren zbog potpisane izjave.

Nisu prošla ni tri dana kada me je kod kuće potražio Aleksandrov brat Brana. „Acu su pustili“, rekao je još sa praga. „Bolestan je. Hoće da ti saopšti nešto veoma važno.“ Krenuli smo zajedno u Karađorđevu ulicu, gde su stanovali. Aleksandra sam zatekao u krevetu ispijenog lica, veoma bledog. Očigledno, boravljenje u zatvoru doprinelo je pogoršanju procesa u plućima obolelim od tuberkuloze još pre pola godine. Nismo se ni rukovali a on je rekao svojim drhtavim glasom: „N. me je otkucala. Zamisli, suočili su nas u Gestapou! Pretvarala se da su i nju uhapsili. Znaš zbog čega su me uhapsili? Tvrde da sam od N., kada smo bili kod nje, zahtevao da mi nabavi belu masnu boju kako bih ispisivao antinemačke parole. Čista nameštaljka!“ Ove reči je izgovorio pred bratom i majkom. Uoči oslobođenja Aleksandar je umro.

N. nisam video sve do samog kraja rata. Za to vreme pokušavao sam da saznam šta je bilo sa njom, ali niko nije mogao da kaže nešto određeno. Jedna osoba je tvrdila da je, tokom rata, bila ljubavnica pomoćnika rukovodioca sektora Radio-Beograda pod vojnom kontrolom, koji se upravo u to vreme proćuo emitovanjem nemačke pesme „Lili Marlen“. Neko je pak tvrdio da ju je njen ljubavnik naterao da sarađuje sa Gestapoom i da je jedino tako mogla da dobije vizu za Nemačku gde je nameravala da studira; u to vreme, saveznički bombarderi još nisu počeli da razaraju nemačke gradove i fabrike.

I tako, tek na osnovu ovih podataka mogao sam donekle da shvatim njeno ponašanje. Sve je ukazivalo na to da je počela da se zabavlja sa mnom samo zato da bih, u pogodnom trenutku, ja kao anglofil mogao da budem njena žrtva. Međutim, susret sa Aleksandrom, bratom poznatog beogradskog komuniste, doprineo je tome da za svoju žrtvu, umesto mene, izabere njenog druga iz detinjstva. Neko vreme morala je da se koleba između mene i Aleksandra, da bi tek u stanu svog ljubavnika odlučila ko će od nas dvojice da bude žrtva. Da je izbor N. pao na mene, verovatno da priča o jednoj čudnoj ratnoj romansi ne bi mogla da bude ispričana.

NERAZJAŠNJENA MISTERIJA

Ubrzo posle rata dobio sam poziv od Komisije za ratne zločine. Predsednik komisije zahtevao je od mene da svedočim protiv uhapšene N., optužene da je kriva za smrt Aleksandra Jovanovića. Pokušavao sam da izbegnem, ali uzalud. Predsednik me je priterao uza zid ovim rečima: „Ne zahtevam od vas da objašnjavate šta se 1942. godine zbio, već samo da ponovite reči koje je pokojnik rekao vama pred bratom i majkom.“ Nije bilo odstupnice: iako nisam želeo da naudim N, ponovio sam ih iz obzira prema Aleksandrovoj majci i bratu. N. su osudili, mislim, na šest godina zatvora, ali su je ubrzo oslobodili zbog toga što je bila u drugom stanju. Nisam mogao da ustanovim da li je tokom rata, kako se pričalo, neko vreme boravila u Nemačkoj. Udala se ubrzo po oslobođenju. Kada je bila puštena iz zatvora, završila je Filozofski fakultet, razvela se, otputovala u Italiju i udala se za jednog poznatog rimskog slikara. Umrula je šesdesetih godina, od raka. Ima dosta nejasnoće u njenom odnosu prema meni i Aleksandru. Zbog čega mene nije potkazala, iako sam joj jednom priznao da sam uništio kartoteku Anglo-američkog kluba i da verujem da mi je otac jevrejskog porekla? Možda nije shvatala, u to vreme, pravi značaj svega toga? Zbog čega je izdala Aleksandra, svog tako dobrog druga iz detinjstva? Nisam nikada pokušavao da dođem do optužnice protiv nje, ali je moj kum, koji je u Istorijskom arhivu tragao za dokumentom o suđenju njegovom ocu, predratnom pukovniku u obaveštajnom odeljenju Ministarstva vojske, osuđenom na smrt – naišao u dosijeu sa suđenja generalnom opunomoćeniku za privredu Srbije Nojhauzenu, zapisnik u kome se navodi kako sam ja bio glavni svedok! Tokom trajanja moje veze sa N. ja sam, doduše, jednom prilikom rekao kako povremeno odlazim Nojhauzenu u svojstvu nabavljača materijala neophodnog za pivaru i ništa više. Misterija sve do danas nerazjašnjena.

Nekoliko meseci posle saslušanja „slučaja Aleksandar i N.“ našao sam se ponovo u Gestapou kao svedok, samo ovog puta kao svedok istine o samom sebi. Čim sam se našao pred islednikom, zapitao me je: „Da li ste Nemač ili Jevrejin?“ „Znate, moj otac je Nemač rođen u Beču, a majka Srпкиnja iz Mostara. Međutim, kako mi je bilo tek devet godina kada je otac umro, ja sam tokom vremena postao Srbin.“ Odgovor je, čini mi se, nešto zbunio islednika. „Raspolazete li dokumentima iz kojih se vide vera i poreklo vašeg oca i njegovih roditelja?“ Na moj potvrđan odgovor, klimnuo je glavom i dodao: „Onda ih donecite sutra“.

Prvi put u životu otvorio sam očevu krštenicu. Velikim, gotskim slovima pisalo je TAUFSCHHEIN (krštenica), roditelji rimokatolici, kum Teodor Riter fon Stefanović Vilovski, Vojvođanin srpskog porekla, koji je temeljno proučio hidrološku situaciju u zoni dunavskog sliva a poznat i kao pisac. Nisam otkrio ništa sumnjivo pa sam gotovo spokojan sutradan otišao do Gestapoa. Predao sam isledniku krštenicu. Videlo se, po njegovom držanju, da je temeljno posmatra i proučava. Međutim, prevario sam se: svoju pažnju islednik je usredsredio na jedan deo krštenice, ali ne znam koji – dva puta je pokazao spremnost da je sklopi i dva puta se zadržavao na za njega verovatno sumnjivom ili nedovoljno jasnom podatku. Zatim je sa krštenicom u ruci otišao u susednu sobu i, posle nekoliko minuta, vratio se sa ozbiljnim, postarijim čovekom izrazito tamnih očiju. Čim je ušao, onako stojeći, rekao mi je da ustanem. Poslušao sam ga: prvo je osmotrio moj stas i visinu, zatim se približio da osmotri moje lice. Bio je kratak: „Stas nordijski, oči sivoplave, kosa svetlosmeđa, ali čelo i usne bi mogle da budu semitske“, konstatovao je i odmah izašao. Islednik je počeo ponovo da razgleda krštenicu, potom je sklopio i vratio mi je bez reči. Bio je kraj avgusta, možda najtopliji dan leta, suviše neugodan da se troši energija na razrešenje jedne dileme od koje nije zavisila sudbina Trećeg rajha već sudbina jednog mladića koji je zaboravio da je Namac. Brišući maramicom oznojeno čelo, islednik je na kraju rekao: „Možete ići“.

Šta mu nije bilo jasno, pitao sam se dok sam silazio niz stepenice Gestapoa. Prema mojoj oceni, očeva krštenica nije mogla da me optuži i prokaže. Svoju dilemu sam razrešio čim sam izašao iz zgrade i otvorio krštenicu: ovog puta odmah sam uočio šta je moglo da bude fatalno za mene – moj otac je rođen 1889. godine, ali su ga krstili tek 1894, znači posle pet godina! Podatak, koji je mogao da znači da je moj roditelj došao na svet kao Mojsijev potomak. Vraćajući se kući, razmišljao sam o tome kako bi se islednik odnosio da mu je bilo poznato da su moja visina i moj stas umesto jevrejskih bili uslovljeni hercegovačkim genima?

PODVUČENO: JEVREJIN!

Imao sam posla sa nemačkom vojnom policijom i pred sam kraj okupacije. Zadržao sam se kod jednog mog prijatelja duže nego što je propisivao policijski čas. Nisam mogao da prespavam kod domaćina pa sam odlučio da, uprkos prekoračenju vremenske granice, pokušam da se dokopam svoje ulice i svoje kuće. Svest da se bliži kraj okupaci-

je doprinela je tome da mi je popustila predostrožnost a ojačala nada da će se noćna avantura dobro završiti. Tačno pored Voznesenske crkve, u ulici Kneza Miloša, opazio sam u polumraku slabo osvetljene ulice dobro poznatu siluetu: feldžandarmerijski par sa kacigama i metalnim tablama na grudima. „Halt!“ – uzviknuo je jedan od njih. Poslušao sam, čekajući da mi pridu. „Nahtausvajs“ – rekao je krupniji. Nisam ga imao već samo potvrdu da sam zaposlen u pivari kao snabdevača Vermahta. „Nije to nahtausvajs. A ako ga nemate, onda vas vodimo u policiju“. Ništa mi drugo nije preostalo nego da se poslužim lažima, igrajući na osetljivost dvojice Nemaca. „Kriv sam“, počeo sam da se pravdam, „vraćam se od svoje devojke. Znae, meni je otac Nemaac. Nisam u redovima Vermahta samo zato što sam tuberkulozan a stanujem u ovoj ulici.“ Svojom visinom od 193 centimetra i 59 kilograma težine, mogao sam da odajem teškog bolesnika. „Da ga pustimo?“, obratio se stariji i krupniji onom drugom. Ovaj je samo klimnuo glavom. Besumnje, psihologija kraja rata delovala je i na njihovu svest. Dva meseca kasnije Beograd više nije bio okupirani grad.

Moje poreklo više nije moglo da me otera u smrt. Tek početkom 1945. godine preko Radio-Londona i „Politike“, saznao sam da su gotovo svi Jevreji okupirane Evrope završili život u koncentracionim logorima, a najviše u Aušvicu. Među njima i sve moje tetke i moj stric. Baka je od bolesti umrla u Beču pre nego što su bečke Jevreje počeli da odvođe u Minsk, gde su ih usmrtili u primitivnim gasnim komorama.

Godine 1986. saznao sam konačno, posle upornog traganja, kada su i gde članovi porodice Erenrajh stradali. Međunarodna služba za identifikovanje žrtava Holokausta u gradu Arolsenu, u Nemačkoj, saopštila mi je da su svi moji ubijeni zato što su Jevreji, a reč Jevrejin bila je podvučena, reklo bi se samo zato da se otkloni eventualna nedoumica o poreklu moga oca. Kakva ironija! Dok moji najbliži nisu bili uništeni, njihovi koreni i njihova etnička i verska pripadnost dugo su za mene ostajali nepoznanica. Ali, tek kada su nestali u ognju i dimu Holokausta, otkrilo mi se sve što je kao istorija i kao sudbina određivalo egzistenciju naroda čiji su tragični učesnici bile i tolike generacije očevih predaka.

KAKO SE LEA ROZENCVAJG SPASILA 1941. GODINE

Lea Rozencvajg-Bogdanov, rođena je u Osijeku 9. juna 1916. godine, u porodici Eduarda i Olge Rozencvajg, rođene Braun. Imala je dve godine starijeg brata Ota. Svi članovi Leine najuže porodice stradali su tokom 1941. godine. Brat Oto se odmah priključio partizanima i poginuo je u prvim sukobima sa Nemcima. Otac i majka, kao i očeva mama, koji su se 1938. preselili u Beograd, umoreni su u logorima na Sajmištu i u Topovskim šupama.

Lea je 1934. postala aktivan član Hašomer hacaira, spremajući se za iseljenje u Palestinu. Odloživši aliju dok ne završi Medicinski fakultet, koji je upisala 1935. u Zagrebu, Lea je Drugi svetski rat zatekao odvojenu od porodice. Lea je jedini preživeli član svoje uže i šire porodice. Tokom rata radila je kao medicinska sestra u izbegličkim domovima za decu, u okupiranoj Srbiji, uzevši ime Olgica Rodić. U izbegličkom domu u Arandjelovcu je upoznala Savu Bogdanova, za koga se udala 1943. godine. Nakon rata, Lea ubrzo završava nekoliko preostalih ispita na Medicinskom fakultetu, započevši specijalizaciju iz mikrobiologije. Tokom godina postala je priznat i cenjen naučni radnik, lekar, profesor i dobitnik mnogih naučnih priznanja. Ima kćerku Brancku, i unuka Borjana.

Dr Lea Rozencvajg, udata Bogdanov, preminula je 1983. godine u Beogradu, u činu penzionisanog pukovnika JNA i profesora mikrobiologije na Vojno medicinskoj akademiji.

Još u detinjstvu, Eduard Rozencvajg. Lein otac, pokazao je živo interesovanje za čitanje knjiga. Bio je bistar i povučen dečak. Roditelji su odlučili da ga školuju. Njegova majka Marija (rođena Vajs, 1860) povela ga je, kad je imao 14 godina, u Peštu da bi počeo da uči za rabinu. U heder je bio primljen i tada je počelo traganje za porodicom kod koje bi Eduard živeo dok se školuje. Međutim, njegovoj majci ni jedna porodica nije bila dovoljno religiozna, ni dovoljno „košer“ da bi kod nje ostavila svog sina. Tako je Eduard, umesto da se školuje za rabinu u Pešti, poslat u Osijek da se priuči za trgovačkog pomoćnika. Oko 1913. godine oženio se Olgom Braun. Ubrzo se rađaju deca, prvo sin Oto a zatim kćerka Lea.

Porodica Rozencvajg: otac Eduard i majka Olga (sede), sin Oto i kći Lea

Eduard Rozencvajg postaje ortak u radnji muške galanterije „Fac-hat i drug“ u Osijeku, oko 1924. godine. Međutim, u vreme svetske krize, radnja je propala. To je Eduarda veoma pogodilo. Povukao se u sebe i molitve. Tada je cela porodica ostala bez prihoda. Žena Olga se pokazala praktičnom i ubrzo je preuzela brigu o izdržavanju porodice. Počela je da pere i pegla veš za druge porodice. To joj nije smetalo da se svakog popodneva lepo dotera i izađe u „Gradsku kafanu“ na popodnevnu kafu sa prijateljicama.

Eduard je, 1938. godine, dobio zaposlenje kod firme „Vukojičić i sinovi“, u Zemunu. Preseljava se u Beograd sa ženom i svojom majkom, koja je živela sa njima. Sin Oto je ostao u Osijeku gde je imao zaposlenje. Lea je studirala medicinu u Zagrebu, izdržavajući se od davanja časova. Roditelje je posećivala tokom studentskih ferija.

Neposredno po nemačkoj okupaciji 1941. godine, prilikom popisa Jevreja u Beogradu, Lea nije popisana zato što se u to vreme nalazila u Zagrebu gde je, kao apsolvent Medicinskog fakulteta, nameravala da završi studije u septembarskom ispitnom roku. Međutim, fakultetske vlasti Nezavisne države Hrvatske nisu dozvolile polaganje ispita Jevrejima, čak ni apsolventima.

Lea je došla kod roditelja u Beograd, koji su stanovali u Karađorđevoj 3. U kući je zatekla mučnu atmosferu. Otac Eduard se bio sasvim povukao u sebe a majka je predano šila i plela kako bi se prehranili.

Roditelji su zahtevali da se Lea odmah prijavi u popis Jevreja, kao što su i oni poslušno uradili. Lea je odbila. Obilazila je prijatelje tražeći kako da spasi roditelje, omamu i sebe. Prilikom izlazaka nosila je majčinu žutu traku.

Jednoga jutra došli su Nemci i odveli Leinog oca, majku i omamu, kako je Lea zvala svoju baku. Pošto Lea nije bila na spisku, a u vreme odvođenja roditelja nije bila kod kuće, nisu je ni tražili. Po povratku kući, saznala je šta se dogodilo. Otac je odveden u Topovske šupe a majka i omama su odvedeni na Sajmište. Pokušala je da im odnese odeću, obuću i hranu. U Topovskim šupama videla je oca iz daljine, paket su prihvatili stražari, a Sajmištu nije mogla ni da priđe.

SA PROMENJENIM IMENOM U ŠUMADIJI

U Karađorđevoj 1 stanovala je porodica Aleksić / Jakovljević sa kojom se Leina porodica sprijateljila. Sa ovom porodicom Rozencvajgovi su se upoznali 1938. godine.

Videvši šta se dešava, komšije, porodica Aleksić / Jakovljević, kao i drugi Leini poznanici predložili su Lei da pokuša da se spasi tako što bi promenila identitet i zatim da, sa promenjenim imenom, ode u neko manje mesto u Srbiji. Lea je pristala.

Zbog velikog priliva izbeglica iz Hrvatske, Bosne i Slovenije i potrebe njihovog zbrinjavanja, Vlada Milana Nedića osnovala je Komesarijat za izbeglice u Beogradu. Taj Komesarijat bio je ovlašćen od Vlade Srbije da registruje izbegla lica i izdaje izbegličke legitimacije, na osnovu dokumenata i svedoka. Mile Jakovljević je pribavio otpusnicu iz bolnice, na ime: Olgica Rodić, rođena 1918. u Drvaru, lečena od šizofrenije. Sa tom otpusnicom i dva svedoka, od kojih je jedan bio Mile Jakovljević, dobijena je izbeglička legitimacija. Tako je Lea Rozencvajg u oktobru 1941. postala Olgica Rodić, po zanimanju bolničarka, rođena u Drvaru.

Početak novembra 1941. godine prijatelji su joj predložili da se uputi u Arandelovac. Lea je krenula na put sa sasvim malo novca dobijenog od prijatelja, autobusom čiji je vozač bio izbeglica, ali iz Slovenije. Mile Jakovljević ga je zamolio da se nađe „Olgici“ na putu i pomogne joj pri smeštaju. Autobus su zaustavili četnici kod sela Banja (između Mladenovca i Arandelovca) i izvršili legitimisanje putnika, od kojih je nekoliko moralo da prekine putovanje, jer su ih četnici uhapsili. Prilikom tog pretresa i pregleda legitimacija Olgica je pomislila da je to kraj. Međutim, sve je prošlo u redu zahvaljujući obrazloženju koje je za Olgicu, kao izbeglicu iz Bosne, dao šofer.

Lea početkom 1944. godine

Dolaskom u Arandelovac, šofer ju je odveo kod čika Cveje i tetke Cajе, za koje je znao da izdaju strancima prenoćište. Njihova kuća je bila mala, nekomforna i u neposrednoj blizini železničke stanice. Olgica je dobila krevet u sobi u kojoj je privremeno boravila rođaka tetke Cajе.

Prvu noć Olgica je provela budna, u košmarnom razmišljanju o tome gde se našla, kako će se snaći i sačuvati glavu, i o nesrećnoj sudbini roditelja, brata i bake i drugih svojih sunarodnika.

Posle dan-dva neizlaska iz kuće, u strahu od nepoznatog okruženja, videvši da ostaje bez sredsta-

va za život, počela je da traži posao.

Prvo je pokušala da nađe svoje dalje rođake, koji su živeli u Beogradu i imali vikend kuću u Arandelovcu. Naišla je na zatvorenu kuću. Kasnije je saznala da su rođaci uspeli da prebegnu u Italiju.

STRAH OD SESTARA, KOLEGINICA SA STUDIJA

Zatim se prijavila izbegličkoj kancelariji gde su joj omogućili da dobije bonove za hranu u izbegličkoj kuhinji. Pošto je Lea rekla da je bolničarka, potražila je posao u Srpskoj zdravstvenoj zadruzi, u kojoj je upravnik bio dr Srpko Vukanović. U nedostatku stručnog pomoćnog osoblja, dr Vukanović je Olgici ponudio posao, odredio platu, koja je jedva pokrivala troškove stanovanja. Zbog znanja medicinske termino-

logije i latinskih izraza, dr Srpko Vukanović je posumnjao da Olgica Rodić nije samo bolničarka. Lea je uklonila njegovu sumnju rekavši mu da je počela da studira medicinu, ali da je zbog rata morala da prekinu studije.

Krajem decembra 1941. ili početkom januara 1942. godine na glavnoj arandelovačkoj ulici Olgica je iznenada ugledala svoje kolegice sa studija u Zagrebu, Mirjanu i Tijanu Mikić, koje su na fakultetu bile poznate kao nacionalistički opredeljene. Uplašena od mogućnosti susreta sa sestrama Mikić, koje su je poznavale kao Jevrejku i levičarku, odlučila je da odmah napusti Arandelovac.

U Beogradu je odsela kod svoje mlađe kolegice sa studija u Zagrebu, Smiljke Rebić, u koju je imala puno poverenje da je neće izdati. Smiljka je stanovala sa svojim roditeljima, u malom stanu. Zbog velikog broja izbeglica, početkom 1942, Komesarijat za izbeglice nastavio je da osniva izbegličke domove u većini banjskih mesta širom Srbije. Potreba za stručnim licima je bila velika i Olgica se, zajedno sa Smiljkom Rebić, prijavila za mesto bolničarke u izbegličkom domu. Olgici je prvo bilo ponuđeno mesto bolničarke u izbegličkim domovima u Arandelovcu, što nije mogla da prihvati jer se upravo sklonila iz Arandelovca. Smiljka, a zatim i Olgica, dobijaju posao u Vrnjačkoj Banji, gde su pravi identitet Olgice znali samo Smiljka Rebić i njen prijatelj Dušan Čalić, koji je radio u tom domu.

Krajem 1942. godine, zbog velikog priliva izbegle male dece iz Bosne, sa i bez roditelja, Komesarijat za izbeglice formira dom namenjen predškolskoj deci u mestu Letnjikovac, kod Šapca.

Olgica, sa vaspitačicama, sestrama Borkom i Ankom Gajić, izbeglicama iz Bosne, dobija premeštaj u izbeglički dom u Letnjikovcu. Tu se sprijateljila sa sestrama Gajić i dr Boškom Živkovićem, stekavši veliko poverenje u njih. Jednom prilikom im je ispričala svoju sudbinu, rekavši da je Jevrejka. Olgica je bila uverena da je neće potkazati. I, bila je u pravu.

Uslovi u domu bili su veoma teški. I deca i osoblje bili su smešteni u starim, trošnim barakama, u kojima se čistoća teško održavala. Hrane je bilo malo, i teško se nabavljala. Deca su bila neuhranjena i slabo odevena.

U jesen 1943. Komesarijat za izbeglice donosi odluku da predškolsku decu premesti u „Dom Srpske Majke“ u selu Bukovik, u blizini arandelovačke banje, gde su uslovi života bili prilagođeni tom uzrastu.

U septembru 1943. godine dolazi do preseljenja. Olgica ne prihvata ponudeni premeštaj u Arandelovac, strepeći od mogućnosti ponovnog susreta sa sestrama Mikić.

U to vreme bio sam knjigovođa i blagajnik Srpskih Izbegličkih domova u Arandelovcu. Osoblje izbegličkih domova bile su izbeglice iz Bosne, Hrvatske i Slovenije, sa izuzetkom nekoliko meštana. Upravnik domova bio je dr Sima Grozdanić, izbeglica iz Sremskih Karlovača. Posle njegovog hapšenja postavljen je Jovo Čubrilo, izbeglica iz Hrvatske. Atmosfera u Upravi domova među stručnim osobljem bila je dobra, ljudi su lepo i predano radili. Očekivalo se da se rat završi. Živeli smo kao porodica, nošeni željom da dođe do oslobođenja zemlje. Svakog meseca, nekad i češće, putovao sam u Beograd da bih predao mesečni obračun troškova domova i izbegličke kuhinje.

Jednom prilikom vaspitačice Borka i Anka Gajić požalile su se rekavši mi da je bolničarka neophodna za održavanje zdravstvenog stanja dece. Predložile su da pomognem i zahtevam, preko personalnog odeljenja Komesarijata za izbeglice, da Olgica prihvati taj premeštaj. Istovremeno su obavestile Olgicu da u izbegličkim domovima vlada povoljna atmosfera, da „Srpska Majka“ nije u samom Arandelovcu već pored njega, u selu Bukoviku, i da veruju da nema razloga da se brine za svoju ličnu sigurnost.

U Beogradu, septembra 1943, posetio sam načelnika personalnog odeljenja dr Novkovića, koji me je obavestio da je Olgica Rodić odbila da ide u Arandelovac. Odgovorio sam: „Ako neće da prihvati premeštaj, vi je otpustite“. Dr Novković je pozvao Olgicu u Beograd, obavestio je o odluci i savetovao da ipak prihvati premeštaj. Olgica, ne znajući kuda da se skloni, ohrabrena pozivom sestara Gajić i predškolske dece koja su je zavolela dok se brinula o njima u Letnjikovcu, nevoljno i sa strahom prihvatila je premeštaj u Arandelovac.

SUSRET SA LEOM I VENČANJE „POD USLOVOM“

Bio je izuzetno topao i lep. septembarski dan 1943, kada smo, volonterski, organizovali kuvanje pekmeza od šljiva, bez šećera, za dopunsku zimsku ishranu preko 500 dece. Svi volonteri su bili prljavi i oznojeni jer se pekmez pekao u velikim kazanima i izlivao u pripremljene sandučice za hlađenje i lako uskladištenje. Toj grupi volontera prišla je Olgica Rodić i obratila se pitanjem: ko je Sava Bogdanov, prijavljujući dolazak na dužnost bolničarke. Pokazali su na mene. Bio sam sav umazan od pekmeza. Olgica mi je predala putni nalog i reše-

nje o premeštaju. Pogledao sam je i grubo rekao: „Vi ste ta koja ne želi da dođe kod svoje dece“.

Olgici Rodić je određen smeštaj u sobi sa vaspitačicom Dobrilom Gutalj. Ubrzo sam obavešten da su deca i vaspitačice bili oduševljeni Olgičinim dolaskom, jer je svojom vrednošću i blagošću sve osvojila.

Zbog mog oštrog pristupa prilikom prvog susreta, Olgica se raspitala kod sestara Gajić kakav sam ja to čovek. Dobila je odgovor da sam preke naravi, ali dobar i pravičan. Takođe su joj rekli da ne znam njen pravi identitet.

Lea i Sava 1944. godine u Aranđelovcu, gde su se i venčali

Tih dana je magacioner Tomić, izbeglica iz Banjaluke, slavio svoju krsnu slavu. Na slavi bilo je prisutno nekoliko službenika doma, vaspitačice izbeglice iz Bosne i drugi. Ja sam im se priključio kasnije, pred večer. Tada sam dobro zagledao Olgicu. U jednom momentu, gledajući je preko čaše sa vinom upitao sam je: „Vi ste mi odnekuda poznati?“ Na to pitanje Olgica se vidno uznemirila. Nastavili smo sa slavljenjem a ja sa udvaranjem. Ubrzo sam bio zaljubljen „do ušiju“. Kad god je to bilo moguće, bili smo zajedno. Dobro se sećam da sam, prilikom odlaska ili povratka iz Beograda, računao ili mislio da sam za svaki zvuk udara točkova u šine bliže Olgici. Jedan od naših razgovora naglo je prekinula i tiho upitala: da li znam da je Jevrejka? Zatim je dodala da će da razume ako prekinem dalje prijateljstvo. Nisam bio iznenađen jer sam sumnjao u njen pravi identitet. Rida kosa, pege, akcenat, koji baš nije mogao biti bosanski, obrazovanje šire

nego bolničarke... Takođe, moju sumnju je potvrdio izbeglica iz Osijeka, berberin Pero, koji je poznavao Ota, Leinog brata. Prilikom jednog šišanja, Pero me je upitao: da li znam da je ona devojka sa kojom me je video dan ranije Jevrejka? Kad sam mu rekao da znam, ispričao mi je da je drugovao sa Otom, da je Olgicino pravo ime Lea, ali nije mogao da se seti prezimena. Pero je održao obećanje da neće odati Leu. Ispričao sam joj na šta se veoma uznemirila. Pokušao sam da je smirim, a zatim dodao: „Udaj se za mene, bićeš tako sigurnija.“ Dugo smo razgovarali, Lea je pristala da se sa mnom venča, ali pod jednim uslovom – kada se završi rat i ako se iz zarobljeništva vrati bolestan ili teže ranjen njen mladić inž. Mirko Fridman (alias Mirko Mirković) iz Zagreba, ona će se smatrati obaveznom da ga neguje, pa će se naš brak raskinuti. Prihvatio sam.

Pripremio sam potrebne dokumente za sebe i Olgicu Rodić, zakažao venčanje u pravoslavnoj crkvi u Bukoviku, za 11. februar 1944. godine. Prethodno sam Olgicu naučio ritualu pravoslavnog venčanja.

U to vreme Arandelovac je bio pod velikim snegom, tako da se u crkvu i iz crkve moglo ići samo po snežnim prtinama. Olgicu sam odvezao, jednim delom puta, na skijama, do crkve. Venčanje je obavio sveštenik Dimitrije Glumbić, izbeglica, koji nije znao pravi identitet neveste. Uz dokumenat o venčanju, izvadili smo novu izbegličku legitimaciju na ime Olgica Bogdanov, rođena u Drvaru... Tim činom Lea se osetila mnogo sigurnije mada su, u Arandelovcu, znali da je Jevrejka: Anka i Borka Gajić, Dobrila Gutalj, Mirjana, Tijana i Braco Mikić, kao i Pero, berberin. Posle rata, kada se pročulo u Arandelovcu da je Olgica Rodić bila Jevrejka, saznali smo od poznanika da je sveštenik Glumbić bio nezadovoljan i da se osećao prevarenim što je venčao krštenog sa nekrštenom.

Venčanju su prisustvovali moja sestra Milena, brat Borivoj, zet Časlav Gaković (koji su došli iz Beograda) i njegov brat Tihomir sa suprugom Olgom, iz Arandelovca. U sali doma „Srpska Majka“ priređen je ručak kome je prisustvovalo oko 50 prijatelja i poznanika.

Već je svima bilo jasno da će Nemačka izgubiti rat pa je ručak prošao u atmosferi iščekivanja skorog kraja rata.

IZ MESTA U MESTO – PA U BORBU

U toku boravka u Arandelovcu, Lea je stupila u vezu sa personalom bolnice Vermahta koja je bila stacionirana u Bukovičkoj Banji. Naime, iznenada se razboleo jedan pitomac Izbegličkog doma, gimnazij-

skog uzrasta. Lekarka doma dr Rumenić i Lea dali su dijagnozu da se radi o akutnom zapaljenju slepog creva. Takođe su zaključili da je bolesnik u takvom stanju da ne može da podnese transport do najbliže bolnice u Kragujevcu, gde bi se intervencija mogla izvršiti. Dr Rumenić, pošto nije znala nemački, odbila je da pokuša da iznudi hitnu operaciju u nemačkoj bolnici. Preuzimajući inicijativu, Lea je organizovala prenos bolesnika do bolnice Vermahta, moleći i zahtevajući da se bolesnik hitno operiše. Oficir je odbio mogućnost da se bolesnik primi. No, upornošću i odličnim poznavanjem nemačkog jezika, Lea je uspešla da joj oficir omogući razgovor sa dežurnim lekarom - hirurgom, kome je stručno izložila stanje bolesnika. Bolesnik je pregledan i odmah operisan. Hirurg se raspitivao kako to da Lea odlično govori nemački jezik? Odgovorila je da je nemački učila u mestu u kome je živevala, a zatim na započetim i zbog rata prekinutim studijama...

U aprilu i maju 1944. godine dolazi do povećanog pritiska četnika na mene da im obezbedim ćebad i hranu. Te zahteve nisam mogao da realizujem. Vreme Uskršnjih praznika 1944. proveli smo u Beogradu i doživeli bombardovanje od strane saveznika.

Moja porodica predlaže da svoju majku, sa mojom sestrom Mirjanom, sklonim u Aranđelovac, što ubrzo i činim, iznajmljujući smeštaj u istoj zgradi u kojoj sam stanovao sa Olgicom.

Kako se bližilo leto, pritisak četnika se povećavao a sa Olgicom sam došao do zaključka da je najbolje da se preselimo u neko drugo mesto. Situacija je bila takva da sam bio prisiljen, jednostavno rečeno, da pobeegnem iz Aranđelovca u Beograd. Zamolio sam prijatelje u Komesarijatu za izbeglice za premeštaj.

Dobijam premeštaj i posao u knjigovodstvu Komesarijata u Zabeli, kod Požarevca, a Olgica postaje bolničarka u izbegličkom domu u Požarevcu. Do dobijanja premeštaja boravili smo u Beogradu, sklanjajući se od bombardovanja, najčešće kod Stane Ratković, supruge mog najstarijeg brata Nemanje, na Avalskom putu. Prilikom boravka u Beogradu posetili smo Veru Tomanić, Jevrejku iz Osijeka, suprugu inž. Milorada Tomanića koji je bio u zarobljeništvu. Tom prilikom Lea je dobila neku poruku od prijatelja iz Palestine, koja je došla preko Turske u Beograd, jer se u jednom kibucu saznalo da se Lea krije pod promenjenim identitetom, negde u Srbiji.

Jednog dana, za vreme boravka u Beogradu a pre premeštaja u Požarevac, idući Kolarčevom ulicom, Leu prepozna kolegunica sa studija u Zagrebu, Bogdanka Galogaža sa suprugom Milanom Kovačevićem. Istog momenta prešao sam na drugu stranu ulice.

Kada mi je Lea dala znak da nema opasnosti, prišao sam im. Milan i Bogdanka poznavali su dobro Leu Rozencvajg kao levičarku, jer su i oni bili levičari na studijama u Zagrebu. Lea im je rekla da se sada zove Olgica Bogdanov, da sam joj suprug. Lea ni jednog trenutaka nije posumnjala da bi oni mogli da je odaju.

Po dolasku u Zabelu, svi službenici knjigovodstva Komesarijata za izbeglice, sa članovima porodica, dobili su smeštaj u velikoj zajedničkoj hali gde se spavalo na podu po kome su bile prostrte slamarice. Odmah po oslobođenju Beograda otišli smo iz Zabele... Pred nama je stajao neizvestan rastanak, jer smo odlučili da se priključimo vojsci u oslobađanju ostatka Jugoslavije. Posle nekoliko dana boravka u Beogradu, 28. oktobra 1944, Lea se prijavila u NOVJ. Raspoređena je u sanitet Prve proleterske divizije, na Sremski front. Bila je izuzetno zadovoljna i srećna sto više ne mora da krije svoj identitet i nacionalnu pripadnost. Brojni poznanici sa studija bili su na visokim položajima u tadašnjem vojnom sanitetu (Voja Đukanović, Đani Popović i drugi). Kako sam bio rezervni pilot, upućen sam u Vazduhoplovni centar u Pančevu na preobuku za pilota jurišnih aviona i, po obuci, raspoređen u 421 vazdušni jurišni puk, Vazduhoplovstva NOVJ.

RADOST U NIŠU – ROĐENJE KĆERKE

Prilikom rastanka dogovorili smo se da vezu održavamo preko moje porodice koja je stanovala u Francuskoj ulici u Beogradu.

Koristeći odsustva, do završetka rata, uspeo sam da dva puta posetim Leu, čija je bolnica bila stacionirana u Rumi. To su bila teška putovanja, jer saobraćaj nije bio uspostavljen.

Koristio sam vojna vozila koja su išla u tom pravcu, a dobar deo puta prelazio sam pešice.

Odmah po oslobođenju zemlje Lea, je upućena u novoosnovani Dom vojnih studenata u Zagreb radi dovršavanja započetih studija. Diplomirala je u februaru 1946. godine sa najvišom ocenom, dok sam ja, sa svojim pukom, premeštan iz Sombora u Skoplje, a zatim u Niš.

Kada je Lea doktorirala, nalazio sam se na vojnoj službi u Nišu. Ona je, u činu poručnika JNA sanitetske službe, dobila u junu 1946. raspored za službu u Vojnoj bolnici u Nišu. U maloj iznajmljenoj garsonjeri, otpočeli smo ponovo naš zajednički život. Kako nisam bio sklon vojnom pozivu, na moj zahtev demobilisan sam u avgustu 1946. i otišao u Beograd radi zaposlenja. Tako se završio naš kratkotrajan zajednički vojni život. U Beogradu sam odmah našao zaposlenje. Pošao

sam po Leu u Niš, obezbedio prevoz za Beograd. Uoči puta došlo je do prevremenih trudova tako da sam Leu morao da odmah smestim u porodiljsko odeljenje Niške bolnice, gde su uslovi bili veoma nepovoljni. U takvim uslovima, u septembru 1946. rođena je naša kći kojoj smo dali ime Branka. Ubrzo, Lea je dobila premeštaj u Vojnu bolnicu u Beogradu. Dopusetali smo u Beograd i smestili se u stan kod mojih u Francuskoj ulici, mada je stan bio prepunjen, zbog teških stambenih prilika koje su tada vladale. Ipak, uz velike napore, uspeo sam da obezbedim useljenje u jednu garsonjeru na Kosančićevom vencu 2.

Tako je otpočeo naš život u Beogradu.

Međutim, u januaru 1947. godine, Lea se razbolela od trbušnog tifusa. Njena bolest i oporavak trajali su oko osam meseci.

U prvim posleratnim godinama život nije bio jednostavan. Uz sve to, neočekivano, ostao sam sa bebom od tri meseca. Brinuo sam se o našoj maloj kćerki kako sam znao i umeo. Pre odlaska na posao odnosio sam Branku kod moje sestre, a još češće kod majke Bogdanke Kovačević. Po povratku sa posla preuzimao sam brigu o Branki. Posle izvesnog vremena našao sam devojkju, koju sam obučio da neguje dete, onoliko koliko sam umeo. Ta devojkja je čuvala Branku dok sam bio na poslu. Leina bolest je bila veoma teška. Da bih je ohrabrio, ponekad i po veoma nepovoljnim vremenskim prilikama, a nekoliko puta i po vetru i vejavici, odnosio sam Branku u bolnicu. Leu bi doveli do prozora, odakle je, makar iz daljine, mogla da vidi svoju kćerku.

Kada se Lea najzad vratila kući, bila je zapanjena Brankinim izgledom. Bucmasta beba koju je ostavila pre odlaska u bolnicu se, i pored sve brige, pretvorila u mršavu, neuhranjenu bebu. Shvatili smo da je razlog bio u tome što je devojkja, koja ju je čuvala, prosipala deo mleka kako se ja ne bih ljutio što ga Branka nije popila. Ubrzo se Lea postarala i Branka je ponovo dobro napredovala.

BRAK BEZ „ODLOŽNOG USLOVA“

Neophodno je pomenuti rasplet našeg bračnog dogovora iz Aranđelovca.

Naime, Mirko Fridman, alias Mirko Mirković, vratio se iz zarobljeništa u Nemačkoj u Zagreb. O tom događaju Lea me je upoznala negde u novembru 1945. godine. Vrlo nestrpljiv da saznam hoće li Lea nastaviti ili raskinuti naš brak, uzeo sam odsustvo i otputovao u Zagreb da o tome otvoreno razgovaramo.

U Domu vojnih studenata u Zagrebu Lea mi je, posle susreta rekla da je razgovarala sa Mirkom i odlučila da nastavi život sa mnom. Moram da priznam, da baš nisam očekivao takav rasplet. Bio sam ponosan na takvu Leinu odluku i vratio se u Niš u svoju jedinicu. Razmišljao sam o tome da Leu ništa nije obavezivalo da donese takvu odluku. Brak koji je sklopljen u Arandelovcu nije više bio važeći. Kasnije, negde 1953. godine, zvaničnim upisom u knjige venčanih u Arandelovcu izvršen je upis pravih Leinih podataka.

Lea i Sava Bogdanov sa kćerkom Brankom

Još jedan značajan događaj iz našeg zajedničkog života vredan je pomena. Prilikom popisa stanovništva na dan 31. marta 1953. godine data je mogućnost izjašnjavanja o nacionalnoj pripadnosti popisnika. Prilikom popunjavanja popisnih lista bilo je u tadašnjoj Vojnoj bolnici, među Jevrejima, dileme kako da popune tu rubriku. Jednog od tih dana Lea je došla kući dvoumeći se šta da upiše. Tom prilikom navela je da se neki od njenih kolega izjašnjavaju kao Srbi, Hrvati, Bosanci i slično zavisno od mesta rođenja ili drugih osećanja pripadnosti. Takvo izjašnjavanje podržavala je politička linija u Vojnoj bolnici, na šta mi je Lea rekla: „Rođena sam u Osijeku, a nisam Hrvatica, udala sam se za tebe koji si Srbin, ali Srpkinja nisam.“ Upitao sam: „Pa dobro, šta si ti?“ Usledio je odgovor: „Majka i otac su bili Jevreji i ja mogu da budem samo Jevrejka.“ Rekao sam da je to jedino ispravno i da u popisnu listu stavi da je Jevrejka po nacionalnosti, bez obzira na političke sugestije za opredeljivanje.

U vreme pre početka, a naročito posle izraelsko-egipatskog rata 1967. godine, došlo je do porasta antisemitizma u Jugoslaviji. Antisemitizam je počeo da se primećuje u svakodnevnom životu ali je bio prisutan, u prikrivenoj meri, i u redovima JNA. Početkom 1969. godine Lea mi je govorila o pojedinim antisemitskim ispadima koje doživela na poslu. Na primer, zahtevalo se da svi zaposleni u Vojno-medicinskoj akademiji daju krv za Arape. Lea nije pristala i javno je rekla da smatra da, imajući u vidu njenu nacionalnu pripadnost, ona to ne može.

U jednom od razgovora pitala me je mogu li dobiti postavljenje u nekom od predstavništava Privredne komore Jugoslavije u inostranstvu. Zaključila je da bi to, možda, bio način da se za izvesno vreme skloni iz Vojno-medicinske akademije.

Tako sam, u drugoj polovini 1969. godine, dobio postavljenje za šefa predstavništva Privredne komore Jugoslavije u Indiji, sa sedištem u Kalkuti. Tu dužnost sam preuzeo u oktobru 1969. a Lea mi se priključila odmah početkom 1970. godine pošto se, prethodno, penzionisala i prevela u rezervni sastav JNA.

Ubrzo po dolasku Lea je uspostavila veze sa medicinskim i humanitarnim krugovima u Kalkuti. U kratkom vremenu postala je jedan od viđenijih i poštovanih članova društvenog života Kalkute. U slobodnom vremenu proučavala je indijsku filozofiju i istoriju. Njeno angažovanje u društvenom životu Kalkute doprinelo je i mom ugledu u poslovnom svetu Indije. Veoma često, ugled koji je ona stekla otvarao mi je vrata i u onim segmentima privrede koji su bili rezervisani prema istočno-evropskim zemljama.

Po penzionisanju najpre smo posetili Izrael gde je Lea imala mnogo prisnih prijatelja u kibucu Šar Haamakim i Gat. Bila je izuzetno toplotno primljena od svojih prijatelja sa kojima se poznavala sa hahšare, na kojoj je učestvovala 1935. godine.

Posle Leine smrti Branka i ja dali smo da se u Šumi sećanja u Jerusalimu, zasadi 10 stabala u znak sećanja na našu Leu.

Julijana CIRIC

(Zabeležila: Jasna ĆIRIĆ)

GODINE SKRIVANJA I STRAHA

Rođena je prvog juna 1920. godine u Zvorniku od oca Arona Hajona i majke Sofije, rođene Blam. Imala je četvero braće i sestru. Sa roditeljima krila se pod tuđim imenom u Nišu do oslobođenja, gde je ostala do kraja života.

Udata za Ratomira Ćirića, živela je sa njim 32 godine u srećnom braku do njegove smrti 1980. godine. U tom braku rodila je dvoje dece, Emila i Jasnu. Umrla je 1998. godine u Nišu.

Moj otac Aron Hajon rođen je u Kozluku 1884, a majka Sofija Blam u Zvorniku 1889. godine. Venčali su se, po jevrejskom zakonu, 1910. godine, u sinagogi u Zvorniku i u braku izrodili šestoro dece: Henriha, Braca, Emila, Izidora, Matildu i mene – Julijanu.

Aron Hajon je u Zvorniku bio trgovac, zatim je držao kafanu u kojoj nije prodavao alkohol i Jevrejima je izdavao sobe. Sa porodicom prelazi da živi u Beogradu 1939. godine, gde je držao kafanu „Složna braća“, u Njegoševoj ulici.

Aronova i Sofijina deca, Henrih i Braco su umrli još kao mali, dok je ostatak porodice živeo srećno u Beogradu sve do 6. aprila 1941. godine. Počeo je Drugi svetski rat. Našu porodicu nije mimoišla tragična sudbina miliona Jevreja, stradalih u vreme fašizma. Emil i Isidor ubijeni su kod Šapca 14. januara 1942. godine, grob im se ne zna. Ostali članovi porodice ubijeni su u Jasenovcu, Đurincima, na Sajmištu, tako da se ni celim porodicama grob ne zna.

Međutim, život ponekad zna da bude poput lutrije, te naša četvo-ročlana porodica Hajon – Aron, Sofija, Matilda i Julijana uspevamo da izbegnemo tragičnu jevrejsku sudbinu.

Radost na licima: Julijana, Jasna i Ratomir

Rat nas je zatekao u Beogradu, nakon čega slede bežanja i skrivanja – počev od Višnjice kod Beograda, zatim Kozluka, Zvornika i Loznice. Krajem prve godine rata, od 1. do 15. decembra 1941, sledi povratak u Beograd. Međutim, već 15. decembra te godine svim beogradskim Jevrejima stiže poziv da se s ključevima od stana, u roku od 24 časa, jave Komandi u Palmotićevoj ulici radi odlaska u logor. Od oko 12000 beogradskih Jevreja pozivu se odazvalo zajedno sa ženama, decom i starima iz Banata njih preko devet hiljada – ostali su već bili poslani u logore ili su uspeali da pobegnu iz Beograda.

Naša porodica se pozivu nije odazvala, pa krećemo u novo bežanje, ali ovog puta ka Nišu. Tamo nikoga nismo poznavali. Krenuli smo u toku noći vozom, sa samo jednim rancem stvari, kao da smo srpske izbeglice iz Bosne. Otac, majka i ja smo u Nišu našli privatni smeštaj uz lažne legitimacije na imena Aca, Dara i Mirjana Marković.

Moja sestra Matilda i naša sestra od tetke, Olga Blam, krile su se u Nišu takođe s lažnim dokumentima na imena Milena i Olga Blažić. Međutim, bile su otkrivene. Beogradska policija je poslala poternicu niškoj policiji da uhvate te dve Jevrejke i da ih stražarno sprovedu do Beograda. Vest je stigla do njih pre policije i one su uspele da pobegnu iz Niša.

Naša porodica Marković, tj. Hajon, živela je u Nišu od 15. decembra 1941. do 19. februara 1945. godine neotkrivena od Nemaca i domaćih izdajnika. Ali, te četiri godine karakteriše samo jedna reč – strah. To da smo Jevreji, nije smeo niko da sazna, jer su nam od toga zavisili životi. Prolazila sam mnoga legitimisanja – racije, odvođenja u policiju. Trebalo je sve to preživeti i ostati priseban. Sakrivali smo vešto svoj identitet i prošli mnoge nedaće. Desilo se da oca Arona u Nišu prepozna sreski upravnik iz Zvornika, ali ga je on ubedio da je – Aca Marković.

A šta reći o situaciji kada nas je komšinica zamolila da pomognemo oko pripreme za slavu. Dara je dobila zadatak da ispeče slavski kolač, a ja da služim na slavi. Strah je učinio svoje – Jevrejka Sofija je ispekla lep slavski kolač, a ja sam lepo posluživala na slavi. Uzgred sam samo dobila komšijski komentar da često i mnogo perem ruke, „kao da je Jevrejka“, a i gospođa Dara se nekako čudno krstila. Međutim, jedna smo od retkih jevrejskih porodica koja nije potkazana i uhvaćena. U Nišu smo preživeli rat sve vreme krijući se pod lažnim srpskim imenima.

Imali su sreću da prežive – porodica Ćirić

Mirjana Marković, tj. ja Julijana Hajon, radila sam u to ratno vreme u štampariji „Car Konstantin“. Tada se, kako to u životu često biva, rodila ljubav između mene i tadašnjeg šefa štamparije Ratomira Ćirića. Tajna je morala i tada da se čuva, pa i kada je ljubav u pitanju: otkrivena je tek pred naše venčanje 1948. godine. Tajna da je pod

imenom Mirjane Marković u stvari Julijana Hajon, bila je stvarno dugo skrivana, ali ta tajna nije ništa izmenila u našoj međusobnoj ljubavi. To su potvrdile i njegove reči da njemu u braku neće smetati to što sam ja Jevrejka, a tajnu je, zbog moje riđe kose i pega, možda i ranije otkrio.

Život je nekome u toku rata ispričao drugačiju priču, našoj porodici Hajon je ova priča i dugo skrivana tajna donela – život i spas.

Moj otac Aron umire u Nišu 1967, majka Sofija je takođe život završila u Nišu 1973. godine.

Porodice Stevanović i Blagojević iz Beograda, koje su za vreme rata lažno svedočile da je porodica Hajon, u stvari Marković, tj. da su Srbi iz Bosne, proglašene su od države Izrael za Pravednike i nagrađene medaljom Pravednika.

Matilda Hajon i Olga Blam su takođe preživele rat i još uvek su žive.

VIII

PREKO ŠPANIJE

BILI SMO BRŽI OD SMRTI

Buena-Bonka Davičo, devojačko prezime Demajo, rođena je 16. juna 1920. godine u Sarajevu od oca Morica i majke Estere, rođene Papo. Porodica se seli u Beograd 1928. Osnovnu školu pohađala je u školi „Kralj Petar“, gimnaziju u školi Kraljice Marije, takođe u Beogradu. Pred Drugi svetski rat udala se za Jašu Daviča, pravnika. Ratnu epopeju prošla je sa celom porodicom – od Dubrovnika i Crne Gore, preko Italije, Španije i Portugala, do Londona. Kćerku Svetlanu rodila je u Madridu.

Bonka Davičo je bila dugogodišnji spiker na Radio-Beogradu, a karijeru je započela u radio-stanici Nova Jugoslavija. u Londonu 1944. godine. Aktivno je sudelovala u radu Jevrejske opštine u Beogradu i njene Ženske sekcije.

Ima kćerku Svetlanu, jednu unuku i dvoje praunučadi.

Umrla je početkom 2003. godine u Beogradu.

Bio je 27. mart 1941. Svi smo slavili i izvikivali „Bolje rat nego pakt“! Međutim, moj otac je već sutradan, 28. marta, otputovao u Zagreb. Tamo se već očekivalo da će Nemačka napasti Jugoslaviju. Tata se vratio 29. marta i rekao nam: „Morate odmah da otputujete iz Beograda.“ Tek sam se bila udala za Jašu Daviča. On je bio mobilisan – nalazio se na bugarskoj granici, u Stracinu.

Udala sam se 1. decembra 1940. Već se uveliko strahovalo da će biti rata, a ja ipak u to nisam verovala. Sve mi je bilo lepo, bila sam

srećna. Moj muž Jaša Davičo, bio je pravnik u pančevačkoj fabrici stakla. Otac, majka, ja i moj brat, mlađi od mene tri godine, bili smo u Beogradu. Tata je putovao u Zagreb poslom jer je radio u osiguravajućem društvu „Riunione“. Tamo je bila centrala. Kad se vratio, 29. marta rekao je: „Slušajte, meni se to ništa ne dopada, vi treba da krenete i bežite iz Beograda, ja ne mogu“. On je bio rezervni kapetan i morao je da ostane u Beogradu.

Tako smo mama, brat i ja, 30. marta, krenuli vozom za Dubrovnik. U Dubrovnik smo stigli sutradan. Bilo je vrlo hladno, za dubrovačke prilike skoro neverovatno. Šestog aprila slušali smo radio i čuli da je Beograd bombardovan. Za mene je to bilo strašno. Jer, ja sam krenula iz Beograda misleći da ću se u njega vratiti za deset, petnaest, dvadeset dana. Zato sam ponela samo jedno malo koferče, a nekim čudom, to je valjda bio neki predosećaj, ponela sam tri albuma slika i vrlo malo odeće. Čekali smo i brinuli šta će biti s tatom. U mojim očima tata je bio veliki heroj. U Prvom svetskom ratu prešao je Albaniju, stradalište za mnoge vojnike i nejač. Aprila 1941. bio je zarobljen u Sarajevu. Uspeo je da se izbavi dok su sprovođili zarobljenike. To se desilo u muslimanskom delu grada. Poznavao je jednog muslimana, prijatelja njegove sestre koja je živela u Sarajevu. Sklonio se u njegovo dvorište i tako se spasio nemačkog ratnog zarobljeništva. Taj musliman mu je mnogo pomogao. Uspeo je da mu nabavi neku propusnicu za Dubrovnik gde je došao u turskom odelu sa fesom sa na glavi i našao nas.

NIGDE NEMA MIRA

U Dubrovniku smo kraće vreme mimo živeli ali krijući se, sa još dve tri jevrejske porodice koje su tamo prebegle. Kada smo čuli da će Hrvatska postati nezavisna, tata je rekao da ponovo moramo da krenemo. Tako smo se, navrat-nanos, spakovali i krenuli jednim taksijem prema Crnoj Gori. Tu sam prvi put videla Nemce, prvi i jedini put. kada su silazili sa brda, dole, u Dubrovnik. Tada sam videla i ustaše.

Krenuli smo iz Dubrovnika. U Dubrovniku sam doživela i to da su Nemce dočekali veoma lepo. Krenuli smo taksijem za Petrovac na moru. Međutim, posle nešto više od dvadeset kilometara taksista nije hteo dalje da ide i mi smo pešice došli u Petrovac. To je bio vrlo težak, naporan put, koji je vodio preko mnogih brda i kroz šume. Kad smo stigli smestili smo se u jednom hotelu, ne sećam se kako se zvao. U Petrovcu smo našli još dve-tri jevrejske porodice. Jedna

od njih je bila dr Čelebonovića, sa sinom Aleksom, a druga Mirka Demaja, sa ženom.

Krajem juna stigao je iz Beograda moj muž. Doveo ga je, na našu molbu, otac Marka Nikezića koji je sa Markom i celom porodicom živeo u Baru. Do tada je Jaša u Beogradu sa žutom trakom, bio na prinudnom radu i raskrčivao ruševine. Svi smo bili u tom petrovačkom hotelu do 13. jula, kada je počeo ustanak u Crnoj Gori.

Prvi prostor koji su u borbama zauzeli Italijani, bila je „Mala plaža“ u ovom mestu. Tu su nas sve zarobili, odveli u hotel i zaključali. Bili su to crnokošuljaši, zvani – kamiće nere. Tu sam prvi i jedini put videla oca Aleksandra Saše Demaja, Morica Demaja, advokata iz Beograda, daljeg rođaka moga oca. Bio je u crnogorskom odelu, sa crnogorskom kapom. Stajao je pored hotela. Tada sam čula da su ga uhapsili baš tu gde smo mi bili. Kasnije smo saznali da je streljan na Cetinju.

Pre toga, odmah po ulasku italijanskih fašista u Petrovac, „kamiće nere“ su sve koji su bili u toj kući, a bilo nas je desetak, sa gazdom hotela Savom Petrovićem, stavile uza zid, govoreći da će da nas streljaju. Jedan broj crnokošuljaša je otišao u selo da ga spale, a mi smo čekali na streljanje. Jedva sam čekala da pucaju i da prekinu naše muke. Međutim, crnokošuljaši su se vratili i rekli: „Nismo mogli tamo nikoga da ubijemo, ima mnogo žena i dece. Pustite i ove, zatvorite ih, pa ćemo da vidimo šta ćemo s njima“.

OD ZLIH BEŽIŠ, DOBRI POMAŽU

U tom hotelu proveli smo deset dana, a posle toga su nas, vezane, odveli u zatvor u Baru. U Baru sam bila zatočena četiri meseca u ženskom zatvoru. Ustvari, taj zatvor je bio smešten u zgradi gimnazije. Tu sam nevolje delila sa Crnogorkama koje su bile toliko hrabre da sam pored njih i ja nekako uspevala da ne mislim toliko o našoj teškoj sudbini. Tu smo dočekali da, posle četiri meseca, jednu grupu Jevreja prebace na Korčulu. Na Korčuli smo takođe boravili oko četiri meseca. U početku smo morali da se javljamo svakog dana u kvesturu. Nešto kasnije te obaveze su oslobodili žene. Samo su muškarci morali da se javljaju.

Preko puta Korčule, udaljeno samo dva kilometra, nalazi se poluostrvo Pelješac. Tamo je već bila Nezavisna Država Hrvatska. Ustaše su, vrlo često, čamcima dolazili na Korčulu. To je veoma brinulo mog oca. On je uvek gledao unapred, pa je rešio da nekako pronađe način

da se prebacimo u Italiju. U tome su nam pomogli Marinka Arneri, Korčulanka, koja je tamo živela, i njen otac, veliki Jugosloven, advokat. On je nekako uspeo da nabavi dokumenta za jednu grupu da ode u Italiju u konfino libero. Mi smo dobili dozvolu da odemo u Bolgo Valditaro, Provinća di Parma, selo u brdima, u kojem smo živeli šest do sedam meseci. Moram da kažem da su nas Italijani lepo dočekali, da su bili divni. Čak mislim da su oni tada možda i prvi put videli Jevreje. Nisu znali ko smo mi, zašto su nas tu sproveli. Ja sam već čekala bebu. Oni su to znali i pred vratima naše male sobice u kojoj smo stanovali, svakog dana sam nalazila jaja, povrće, sir, neko pilence da bi imala šta da jedem. Mada ne mogu da kažem da smo gladovali, nije nam bilo ni lako. Šest meseci posle našeg dolaska, očekivao se pad Musolinija. I ponovo je moj otac rešio da nekako pređemo granicu i da odemo negde drugde, u Englesku ili bilo gde, samo da ne ostanemo u Italiji. U tome nam je pomogao jedan advokat, Oto Lengi, Jevrejin koji je živio u Parmi. I preko njega smo dobili *laša pasare* (propusnice) za Rim. U Rimu smo bili dva meseca, krijući se, jer još su Nemci bili tamo. Posle dva meseca, uz pomoć katoličkih popova, jezuita, koji su pomagali sve progonjene, pa i izbeglice Jevreje, uspeli smo da se pripremimo za odlazak. Tako smo i mi dobili dokumenta i krenuli za Španiju. U Španiji je u to vreme na vlasti bio general Franko. Ni tu nam nije bilo lako jer se nismo osećali slobodni. Vrlo često sam na ulicama viđala nemačke vojnike, uglavnom kako prolaze kolima. General Franko je bio u savezništvu sa Trećim Rajhom, iako nije učestvovao u ratu.

MADRID, LONDON, BEOGRAD

U Madridu, gde sam rodila kćerku Svetlanu, živeli smo četiri meseca. Uz pomoć tadašnjeg Jugoslovenskog poslanstva i otpravnika poslova Ljubiše Višackog, prebačeni smo u Lisabon, gde smo na dokumenta za London čekali mesec dana. Tu nam je pomogla organizacija Hajas. U Englesku, u London, prebacili smo se avionom 1. aprila 1943. godine.

U Londonu je procedura ispitivanja i prihvatanja izbeglica obično trajala devet dana. Ženama je za sve vreme čekanja bilo prijatno i lepo, jer su bile smeštene u jednom divnom dvorcu. Naravno, i tamo smo bile čuvane, nismo mogle nigde da idemo. Muškarcima je bilo znatno gore – bili su u pravom zatvoru. Ali, istog dana smo bili pušteni iz tog pritvora i ja i moj muž... Ta procedura se zvala „Patriotik Skul“

(Patriotic School). Posle toga živeli smo u Harpendenu, malom mestu blizu Londona. Pomogao nam je, da se snađemo, novinar Politike Miša Sudžić, koji je sa porodicom za vreme rata ostao u Londonu. Oni su već stanovali u jednoj kućici, u koju smo se i mi smestili. Ubrzo je u London došao general Vladimir Velebit da bi tu osnovao i vodio novo jugoslovensko diplomatsko predstavništvo. Koliko mi je poznato tu dužnost mu je poverio Josip Broz Tito. Kad sam se srela sa njim pitao me da li bih htela da radim nešto, što sam rado prihvatila. Rekao mi je: „Postoje ovde dve mogućnosti: jedna je rad u Crvenom krstu, a imamo i radio koji svakog drugog dana za naše građane daje vesti iz Londona i zove se „Slobodna Jugoslavija“. Opredelila sam se za ovu drugu mogućnost. Direktorica te radio stanice je bila Krista Đorđević. U radiju sam kao spiker radila sve do kraja rata. Kada se rat završio, htela sam da se što pre vratimo u Jugoslaviju. Moj muž je već godinu dana pre toga otišao avionom i spustio se padobranom kod Valjeva. Tu je učestvovao u borbama. Kasnije je teško ranjen blizu Zagreba u mestu Se-svete. Lečen je u Zagrebu, u bolnici „Rebro“. Jedva je ostao živ. Bio je jedan od prvih koji je ušao u oslobođeni Beograd. Ja sam još dugo čekala da krenem iz Londona u Jugoslaviju. Ipak, dočekali smo i taj dan: najzad smo se u Sauthemptonu ukrcali u brod i krenuli najpre za Bari i potom iz Barija brodom za Split. U Beograd sam stigla 15. novembra 1945. godine. Dočekao me je muž u stanu u kojem sam živela pre rata. Tokom ratnih godina stan je zauzela žena, advokat Gestapoa, koja je u njemu čak i ostavila neke svoje stvari, ali je mnogo naših stvari odneto. Tu smo se uselili moja ćerka, moj muž i ja.

Čim sam se vratila u Beograd, zaposlila sam se u Tanjugu kao prevodilac za engleski jezik. Uskoro je objavljen konkurs za spikera Radio-Beograda. Kako sam u Londonu taj posao već obavljala i znala otprilike kako se radi, konkurisala sam. Setila sam se da me je jednom, prateći neku emisiju vesti prilikom boravka u Londonu čuo tadašnji direktor Radio Beograda Vasiljević i tada mi kazao: „Molim vas, kad se vratite u Beograd, dođite u Radio Beograd“.

Septembra 1948. počela sam da radim u Radio Beogradu, u kojem sam bila spiker tačno 31 godinu, sve do 1980. godine, kada sam otišla u penziju.

Jaša ALMULI

DA SU SAMO ZNALI SVU OPASNOST

Jaša Almuli rođen je 1918. godine i po profesiji je novinar. Potiče iz sefardske porodice iz Beograda. Majka Sofija bila je jevrejska aktivistkinja, a otac Isak-Žak, inače iz Šapca, bi je trgovac.

U ranoj mladosti bio je u levičarskoj cionističkoj omladinskoj organizaciji Hašomer hacair i iz nje izašao, sa 16 godina, u grupi omladinaca koji su verovali da cionizam nije potreban jer će komunizam svojom internacionalnošću rešiti i jevrejsko pitanje. Ponovo se aktivirao u jevrejskoj zajednici krajem osamdesetih godina, u vreme objavljivanja delova antisemit-

skog napisa 'Protokoli sionskih mudraca' u knjizi „Tajanstveni svet masona“. Tada se posvetio istraživanju i pisanju o stradanju i spasavanju srpskih Jevreja u doba okupacije. Izabran je 1989. godine za predsednika Jevrejske opštine u Beogradu. Sem obavljenih obimnih radova na sinagogi i grobljanskoj kapeli, tokom njegovog trogodišnjeg mandata podignut je, na obali Dunava, spomenik žrtvama nacizma u Srbiji, rad vajara Nandora Glida. Bio je veoma angažovan u radu Kriznog štaba koji je osnovao SJO. Stvorene su zalihe hrane i lekova, više meseci pre izbijanja građanskog rata u Jugoslaviji. U rano proleće 1992. dovedeno je u Beograd oko 400 Jevreja, evakuisanih iz Sarajeva.

Tokom devedesetih godina Jaša Almuli se posvetio sakupljanju dokumentacije o holokaustu. Intervjuisao je

oko 170 preživelih Jevreja u Jugoslaviji i Grčkoj, snimajući njihova svedočanstva na videotrakama za Fortunov video arhiv pri biblioteci Jelskog univerziteta i za Američki memorijalni holokaust muzej u Vašingtonu.

Radio je kao novinar Tanjuga i „Borbe“ i bio dopisnik u Rio de Žaneiru i Vašingtonu.

Kazivanje koje sledi Almuli je zapisao u rano leto 2002. godine koristeći mestimično svedočanstvo koje je dao Fortunov video arhivu početkom devedesetih godina.

PUT KA MORU

Napustio sam Beograd oko podne 6. aprila 1941. godine, kada je prestao prvi veliki i zatim i drugi nešto manji talas nemačkog bombardovanja. Početak napada zatekao me je sa drugovima u nedelju, 6. aprila, u sedam izjutra u Krunskoj ulici, posle rata, sve do nedavno, zvala se Proleterskih brigada, gde smo čekali na početak manifestacija koje je Komunistička partija hitno zakazala povodom zaključenja pakta o prijateljstvu Nemačke sa SSSR koji je prethodne večeri potpisan u Moskvi. Umesto radosti i nade, na nas su se srušile bombe. Po prvi put osetili smo kako je strašno biti nezaštićen pri napadu iz vazduha. Požurio sam kući sa drugom sa studija Feliksom Gorskim, Jevrejnom iz Sarajeva, čim se stižalo i tamo se sastao sa sestrom Šekom i braćom od tetaka Žaklenom Rusom i Mirkom Davičom koji su stanovali u istoj zgradi.

Pokupili smo u ruksake nešto najnužnijih stvari i požurili iz grada kroz ulice pune ruševina i mrtvih. Uputili smo se prema Dalmaciji, znajući da su u tome pravcu saveznici i da Nemci tamo neće odmah doći. U grupi nas je bilo šestoro, jer smo blizu Senjaka svratili po Feliksovu devojkicu Dadu Konstantinović, takođe studentkinju tehnologije, Srpkinju iz Sarajeva, koja je tokom okupacije docnije tragično ubijena u Beogradu. Niko od nas šestoro tada nije pomišljao da se vrati u Beograd kada potpuno prestane bombardovanje. Išli smo preko Ostružnice, odakle smo u tuzi gledali zapaljeno nebo iznad grada, i zatim nastavili preko Uba, Valjeva, Zvornika i Sarajeva prema moru.

Prešli smo blizu 600 kilometara ne vozeći se vozom. U dva maha, u Hercegovini i pred samim morem, primili su nas u neke vojne kamione. Uglavnom smo pešačili i povremeno nalazili konje i tovarili na

njih stvari. U Sarajevu smo predahnuli. Dada nas je odvela kući. Kod nje, na Marin Dvoru, doživeli smo bombardovanje Sarajeva, koje je bilo manje nego u Beogradu ali, ponovljeno, delovalo je strašnije.

Sofija Almuli sa porodicom: Zlata Almuli, Ela Almuli Flajšman, Vesna Korać, Šeka Almuli Korać, Zdravko Korać, Jaša Almuli (s leva, stoje); sede: Žarko Almuli, Sofija Almuli, Zoran J. Almuli

U Sarajevu smo se oglasili o poziv Betike Romano da svi članovi Partije u prolazu treba da ostanu u gradu. Nismo hteli da sačekamo Nemce. Posle Sarajeva naišli smo na književnika komunistu Radovana Zogovića i njegovu drugaricu Veru, koji su nam se pridružili. Deset dana po polasku iz Beograda stigli smo u Kotorski zaliv. U tome zalivu, u mestu Prčanj, Jevrejsko žensko društvo iz Beograda imalo je letovalište 'Karmel' u kome su svakoga leta besplatno boravila mnoga siromašna deca iz Beograda i Bitolja. Moja majka Sofija bila je dugi niz godina sekretar uprave a zatim i potpredsednica toga društva i već se nalazila u domu u Prčanju kada smo stigli. Napustila je Beograd nekoliko dana pre napada Nemaca, zajedno sa mojom drugom, starijom sestrom Elom i snajom Marom Blasbalg, iz Beča, spašenom iz šabačkog logora udajom za moga brata Mončela. Beograd su napustile pre napada i mamine dve sestre sa svojim porodicama.

DRAMA PRED VOZOM

Odlazak iz Beograda nije bio bez drame. O njemu se u našoj kući razgovaralo odmah posle 27. marta, jer nam je bilo jasno da će Nemci napasti. Podrazumevalo se da ja i moja sestra Šeka moramo da ostanemo u gradu, na raspolaganju Partiji kao njeni članovi, i rasprava se vodila o odlasku majke, starije sestre i snahe. Ela nije bila član Partije ali je bila intelektualka, član redakcije levičarskog lista 'Žena danas'. Bila je ranjena na jednim demonstracijama u Valjevu gde je bila profesor francuskog jezika i nije htela da sada postane izbeglica. Moja majka pak nije htela da ode bez ijednog deteta, ali moj stariji brat Mončelo, već u uniformi rezervnog konjičkog poručnika, insistirao je na tome da njih tri odu. Posle dugog ubeđivanja, uspeo je da ih odvede na železničku stanicu, ali tamo, pred vratima vagona, nastalo je novo kolebanje, novi otpori. Ela ponovo nije htela da ode, majka za njom takođe, ali moj brat, očajan ali i odlučan, potrgao je u jednom trenutku iz futrole svoj oficirski revolver. Nije ga uperio u njih dve, ali videći ga – one su se prenerazile i ušle u vagon. Tih dana otputovale su i moje tetke Rea Talvi i Sara Ruso sa muževima, i svi su se sastali u Dubrovniku gde je bilo još nekoliko beogradskih porodica. Između ostalih – porodica Enrika Josifa, čija je majka takođe vadila svoj mali damski revolver, preteći sinovima da će se ubiti ako ne krenu sa njom. Još ranije je iz Beograda otišla porodica doktora Margulisa koji je imao bogatu privatnu lekarsku praksu. Njima je to savetovao docniji nemački 'bog' za Jevreje na Tašmajdanu Egon, nemački vojni špijun, koji se u Beogradu tada izdavao za antinacističkog izbeglicu i studirao medicinu sa Margulisovim sinovima koji su docnije postali lekari u Americi.

Ne mali broj beogradskih Jevreja bio je toliko imućan da su mnogi mogli da napuste Beograd, pa i Srbiju, i izbegnu Nemce da su u punoj meri prepoznali opasnost kojoj su bili izloženi. Mi smo bili ispolitizovana i dobro obaveštena porodica. Ujak moje majke, dečji lekar, koji je medicinu završio u Beču, kada su ga sestričine pozvale da im se pridruži, rekao je: „Pa nisu valjda Nemci tako strašni, ja ih znam, oni su kulturni narod.“ Da je puno poznavanje opasnosti a ne materijalno stanje često bilo presudno, govore i drugi primeri. Porodica Matilde Baruh, čiji je stariji sin bio borac u Španiji, skoro bez dinara u džepu pobegla je sa Dorćola na Đeram da se tamo krije pod lažnim imenima. A imućna porodica oca Bože Rafajlovića postupila je potpuno drugačije. Boža, tražeći da se pridruži vojsci, stigao je do Boke i vratio se u Beograd sa italijanskim propusnicama da bi izveo svoje dve sestre ali

se vratio sam jer otac, trgovac, nije hteo da mu ih da. rekavši: „Pa neće nas valjda sve ubiti!“

Beograd je bio prvi grad u Evropi koji su Nemci, već u proleće 1942, na samom početku ‘konačnog rešenja’ jevrejskog pitanja, proglasili ‘očišćenim od Jevreja’. Kada su svi naši odrasli muškarci bili već streljani kao srpski taoci tokom partizanskog ustanka, nemački Jevreji su tek bili primorani da nose žute zvezde, oktobra 1941. U leto i jesen 1941. nije još bilo ‘logora smrti’ na Istoku. Čak i kada su naše žene i deca, u decembru 1941, bili zatvoreni u logoru na beogradskom Sajmištu da bi docnije bili ugušeni, nije bilo lako naslutiti da će jedna civilizovana evropska država proglasiti kolektivnu smrtnu presudu čitavom jednom narodu, da će ubiti šest miliona evropskih Jevreja. Ustanak u Srbiji jula 1941. i žestoke borbe protiv Nemaca sve do napuštanja Užičke republike ubrzali su uništenje srpskih Jevreja pre svih drugih u okupiranoj Evropi

USTANAK U CRNOJ GORI

Iz Dubrovnika su majka, sestra i snaha otišle u Prčanj, gde se uskoro sakupila sva moja porodica sem starijeg brata, koji je bio zarobljen tokom kratkog rata i deportovan u logor za oficire u Osnabriku, u Nemačkoj. U ovom slučaju Nemci su poštovali Ženevsku konvenciju i nisu pobili jevrejske oficire jugoslovenske vojske, ali su ih stavili u odvojene barake.

U Prčanj su uskoro došli i Veljko Korać, budući muž moje sestre Šeke i budući profesor i Erih Koš, komunista i budući književnik. Ja sam otišao na Cetinje da se pridružim drugovima sa Beogradskog univerziteta. Sa jednim od njih, partijskim drugom i studentom arhitekture Svetom Pejanovićem, pošao sam u njegovo selo. Ali, na putu kroz krš između Cetinja i Podgorice, izgubio sam svest, pao sam, stigla me je upala zarađena tokom putovanja u otvorenom vojnom kamionu kroz Hercegovinu pod kišom i susnežicom. Odveli su me u Cetinjsku bolnicu, gde su tada protiv zapaljenja pluća postojali samo injekcije kofeina i glukoze i otpornost organizma. Posle ozdravljenja, otišao sam na oporavak u Prčanj.

U kotorskom zalivu tada je kao partijski instruktor radio Veljko Mićunović, budući posleratni šef OZNE u Beogradu, pomoćnik ministra inostranih poslova i ambasador u Moskvi, sa kojim sam davno saradivao u beogradskom SKOJ-u i na univerzitetu. Povezan sa njim,

pripremao sam u Prčanju mali partizanski odred čiji su borci trebalo da budu grupa došljaka iz Beograda i nekoliko lokalnih omladinaca. Bilo nas je 15, ali smo imali samo tri puške, vrlo malo municije i samo jedan od nas je prethodno služio u jugoslovenskoj vojsci i imao neko vojno znanje. Prčanj je mesto sa jednim redom kuća duž obale, stisnut između mora i brda na kome su bili italijanski položaji, tako da nije bilo pogodnog mesta za obuku, koja je skoro svima trebala, jer nikada iz puške nisu pucali. Ustanak u Crnoj Gori počeo je 13. jula 1941. i Italijani su brzo doveli pojačanja koja su na preokookeanskim putničkim brodovima uplovljavala u Boku.

Vila „Karmel“ u Prčanju u kojoj su svakog leta besplatno boravila siromašna deca iz Beograda i Bitolja

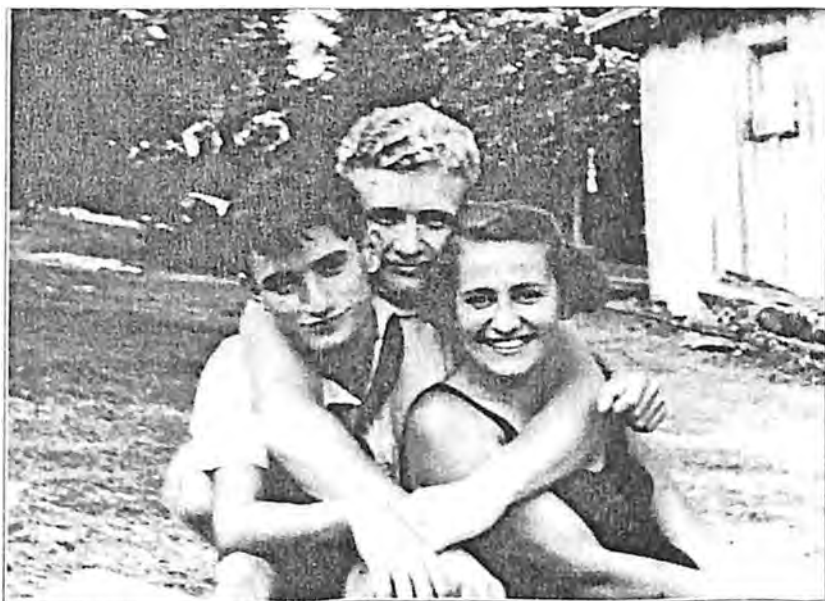
Osam dana nakon što je ustanak izbio, mi smo se u Prčanju pripremali na akciju našeg malog odreda. Veljko Mićunović krenuo je na neko nama nepoznato odredište, mi smo mu dali našeg kurira kao pratnju a kurir se vratio donoseći plan akcije koju je trebalo da izvršimo. Ni dan-danas ne znam da li je taj plan izradio Veljko ili neko drugi, ali znam da je bio megalomanski i vojnički neizvodljiv. Trebalo je da naša grupa sa tri puške i jednim obučenim vojnikom napadne položaj italijanske artiljerije na brdu iznad Prčanja, preotme topove i iz njih gađa na jedan zarobljeni jugoslovenski ratni brod koji je bio ukotvljen u kotskom delu zaliva. Niko u našem odredu nije znao da gađa iz topa. Poslao sam kurira natrag, odakle je došao sa zamerka na plan i pitanjem: u kome bi pravcu odred trebalo da se povuče posle izvršene

akcije, ko bi ga i gde dočekaao, jer o tome nam u prvobitnoj direktivi ništa nisu rekli. Ne znam da li je bilo i drugih nerealnih planova akcija na početku oslobodilačke borbe. Znam za neuspeli napad Kosmajskog odreda na grupaciju vojno iskusnih žandarma stacioniran u jednom selu u tome kraju u kome su, po kazivanju učesnika, dr Maksima Šternića, nepromišljeno i uzaludno poginuli mnogi komunistički omladinci iz Beograda. Dok sam čekaao da mi kurir donese odgovor, iz prčanjske opštine bili smo obavešteni da će italijanska policija doći u naš letovališni dom i proveriti jevrejske izbeglice koje su kod vlasti bile prijavljene. Upravnica doma, meštanka Tone, bila je i sekretarica Opštine te smo bili prijavljeni svi mi u domu, sem Koraća, Koša i Feliksa Gorskog, koji su stanovali van doma. Njima trojici dali smo barku letovališta pa su isplovili ka sredini zaliva čekajući da se italijanska inspekcija završi. No, umesto inspekcije, to je bilo hapšenje. Toga dana je oko 200 Jevreja izbeglih u Kotorski zaliv pokupljeno u raznim mestima, najviše u Herceg Novom. Sve su nas stavili na jedan brod i, posle nekoliko dana, 25 jula, prevezli u Albaniju, u vojni logor kod mesta Kavaje. Dok je naš brod stajao ukotvijen nedaleko od Kotora, prišao mu je u barci kurir koji se vratio i hteo da mi saopšti odgovor. Nije mogao do mene, nisam čuo poruku koju je doneo. Samo znam da mi je mnogo docnije, posle rata, Veljko Mićunović jednom rekao: ti bi stradao, jedva sam se izvukao iz Boke ja koji sam znao teren. Izlaze iz Boke Italijani su tada bili blokirali.

U LOGORU U ALBANIJI

U logoru pored Kavaje tretirani smo kao civilni ratni zarobljenici. Ni danas ni ja ni moji sudruzi ne znamo šta su bili motivi Italijanima kada su nas pokupili i odveli u Albaniju – da li da Jevreje izvedu iz zone ratnih operacija i time ih zaštite, ili da nas evakušu kao nepozdane elemente. Ne znam šta je bio pravi motiv, ali stigavši u taj logor, saslušali smo govor komandanta, italijanskog majora, rekao bih da je bio mobilisan, da nije bio profesionalni vojnik, koji nam je rekao da mu je mnogo žao naših žena i dece i da su oni 'duboko u njegovom srcu'. Logor je bio opasan bodljikavom žicom, ali smo imali slobodu kretanja u uskom prostoru između žice i velike betonske konstrukcije u koju smo smešteni. Izgledalo je to kao neki napušteni magacin bez prozora i vrata, sa drvenim ležajevima na tri sprata. Dobili smo samo grubu ćebad, punu buva. Hrana je bila krajnje neukusna, mahom tamni pasulj s nekakvim makaronama, ali postojala je kantina

u kojoj smo mogli kupovati od Albanaca ovčiji sir i odlične italijanske marmelade u limenkama. Italijani nas nisu pretresli pri ulasku u logor, niti su nam oduzimali novac i dragocenosti. Onima koji su znali samo za ugodni gradski život bilo je vrlo teško u prljavštini i neudobnosti logora, ali mi mlađi smo to primili lakše, naročito oni koji su logorovali u šatorima sa skautima ili sa Hašomer hacairom. Da svi zatočeni nisu anđeli i da svi nisu solidarni i lojalni, uverili smo se na samom početku života u logoru.

Jaša Almul, Mirko Davičo i Lola Joković-Nikoliš, na Goču 1936.

Jedan inženjer iz Sarajeva, čijeg se imena ne sećam, i jedan sredovečni Beograđanin, čije ime ne vredi navoditi, govorili su obojica italijanski jezik, udvarali su se komandi i mislili da će steći prednosti ako kažu da u logoru među Jevrejima postoji grupa mladih komunista i levičara. Nekoliko dana smo se pribojavali posledica ovog potkazivanja za koje smo doznali, ali nam se ništa nije dogodilo.

ZA ITALIJU

Naš komandant, italijanski major, odmah je rekao da tu nećemo ostati dugo i da će nam oni pokazati koliko su Italijani civilizovani. I stvarno, u Kavaju smo stigli krajem jula 1941. a već početkom novembra, pre zime i teških kiša, ponovo su nas ukrcali na brod, u albanskoj

luci Drač, i prevezli na južnu obalu Italije, u Bari. Odande smo vozom nastavili u Kalabriju, do najjužnije tačke italijanske čizme, do logora Feramonti, pokraj sela Tarsija. Tu su pre nas doveli jevrejske izbeglice iz Austrije, Nemačke i drugih zemalja.

Tretman prema nama u Feramontiju u osnovi je bio dobar, nije bilo zlostavljanja, hirovitog kažnjavanja ili psihičkog pritiska. Logor je bio ograđen žicom oko koje su stražarili seljaci iz okoline. Oni su pripadali fašističkoj miliciji, nosili su crne košulje, ali sa njima se moglo trgovati. Donosili su iz svojih sela na žicu maslinovo ulje, beli luk, pa i čurke, i prodavali nam ih. U logoru nas je bilo oko 2000 iz raznih zemalja, mahom Jevreja. Imali smo unutrašnju slobodu kretanja, kulturnih, prosvetnih, verskih i sportskih aktivnosti. U to vreme imao sam 23 godine i igrao sam desnog beka u jugoslovenskom timu protiv poljskih i drugih mladih Jevreja. Jedna jevrejska profesorka iz Austrije davala mi je prve časove engleskog jezika a italijanski smo svi učili usput i svi ga naučili. Ali to nije kraj lepog dela ove priče. U logoru je bio i jugoslovenski kompozitor Lav Mirski, koji je organizovao hor, tu je bio i Fingesten, slikar kubista iz Nemačke, koji je dobio svoj atelje u kome su se slikarstvu učili ili usavršavali neki logoraši.

MIRKOVO IZRUČENJE USTAŠAMA

Ipak, nad nama je uvek lebdela neizvesnost, neki neiskazani strah da nas ne predaju Nemcima ili drugim nacistima u Evropi. To se nije desilo nikom sem jednom nesretniku, mome bratu od tetke Mirku Daviču, talentovanom pravniku od 27 godina. Mirko je, onako rečit i inteligentan, u opuštenoj atmosferi govorio, između ostalog, o marksizmu i drugim „osetljivim“ temama. Takva priča dopala je, izgleda, do ušiju neke Hrvatice, koja je kao guvernanta u jednoj uglednoj beogradskoj jevrejskoj porodici zajedno sa njima dopala logora. Početkom 1942. ona je puštena na slobodu u Hrvatsku i tamo su je, pretpostavljamo, očigledno pitali za logor i ko je sve u njemu. Za Mirka Daviča u Zagrebu nisu znali, on je od ranije bio komunista – ali u Beogradu. Ali, znali su dobro za njegovog starijeg brata, književnika Oskara, koji je pred rat zbog sukoba sa Partijom oko literature i svoga pisanja, prešao da živi u Zagrebu i tamo se pridružio Miroslavu Krleži i časopisu Pečat koji tada nije bio po volji Partiji. Oskar je bio komunista koji je na robiji u Lepoglavi i Mitrovici proveo pet godina. Ustaše su dobro znale za njega. Verovatno su pomislili da je sigurno on taj Davičo u Feramontiju.

Kada su zatražili i od Italijana dobili pristanak za izručenje Mirka, Oskar je živeo u strepnji u jednom malom mestu na severu Italije, gde je bio u slobodnoj konfinaciji sa svojom suprugom iz Zagreba dr Rutom Lederer i malim sinom Koljom. Međutim, Oskaru se tada ništa nije dogodilo. Posle kapitulacije Italije 1943. krenuo je na jug, prešao liniju fronta i pridružio se partizanima. Bila je to, prema svemu sudeći, tragična zamena identiteta. Mirko je u logoru bio član naše porodice i mi smo sve preduzeli da ga spasimo, ali ništa nije pomoglo: ni intervencija „Delasema“ u Rimu, što je bila preteča Jointa u Italiji, ni jevrejski italijanski advokati, ni veze pohvatane sa katolicima, ni zlatnici dati upravniku logora. On je iz logorskog zatvora sproveden do granice sa NDH kod Metljike, gde mu se svaki trag gubi. Bilo je nekih vesti da su ga odveli u Jasenovac i tamo zaklali, ali to nismo mogli da proverimo.

U Feramontiju, 1942 – stoje (s leva): Ernest Laub (?), Mara Almuli, Viktor (Morica) Levi, Ela Almuli, (nepoznat), Šeli Alkalaj, udata Laub, Nina Jakovljević-Furht, Moric Levi, Rebeka Amodaj, Bojana Jakovljević, Sofija Almuli, Cana Mošić, Avram Mošić, Natalija Munk, dr Moša Munk; čuče: nepoznat, nepoznat, Oskar Munk, Olgica Jakovljević, Kaponi, Pavle Furht, Bata Jakovljević, nepoznat

U Feramontiju, neženje su živele u svome delu logora, u posebnim barakama, dok su porodice bile raspoređene u druge barake pregrađene na minijaturne stanove sa dve prostorije sa ležajevima i malim ulazom u kojem se nalazila neka primitivna peć za kuvanje. Barake su bile pune stenica a ceo logor prepun komaraca, jer je teren bio nekada-

šnja močvara. Ipak, rekao bih da je sve zajedno bilo podnošljivo ako se uzme u obzir da je to bio koncentracioni logor.

POLUSLOBODA U MIRANDOLI

Italijani su, u to vreme, odlučili da jevrejskim porodicama sa više članova dozvole da napuste logor i pređu u neko mesto koje im odredi Ministarstvo unutrašnjih poslova, gde bi živeli u slobodnoj konfinaciji (*confino libero*). Pretpostavljali su da članovi porodica ne bi bežali, kako ne bi one koji ostanu doveli u opasnost. Logoraši koji nisu imali porodicu nisu dobili mogućnost izlaska iz logora, sem ako porodice koje su izašle ne bi nekog leđičnog pojedinca proglasili rođakom. Tim pravilom 'spajanja familija' mnogi su se poslužili, jer Italijani nisu mnogo proveravali ko je čiji rođak.

Mi smo se kao porodica prijavili za izlazak iz logora i bili smo poslani na sever, u mali poljoprivredni grad Mirandolu, kraj Modene, u plodnoj oblasti Ređo Emilija, čiji je glavni grad Bolonja. Stanovali smo i hranili se u malom hotelu „Crni orao“ (*Aquila Nera*), još uvek smo imali nešto para koje smo poneli iz Beograda. Naše jedino ograničenje bilo je to što nismo smeli da napuštamo mesto bez dozvole vlasti i što su muškarci svakog dana u podne morali da se jave kod šefa policije da zabeleži njihovo prisustvo. Inače, imali smo punu slobodu kretanja u mestu i lokalno stanovništvo se prema nama odnosilo dobro. Sećam se da me je vlasnik duvandžinice na glavnom trgu uvek izveštavao o tome šta je čuo na Radio Londonu. Ako bi neko bio bolestan, posetio bi lokalnog lekara, koji je nekad bio socijaldemokrata, i prema nama prijateljski naklonjen. Jedan stariji penzionisani državni službenik, koji se hranio u hotelskom restoranu, pokazujući rukom na fotografiju Musolinija na zidu, rekao bi: 'Ma, kakav komendijant'. Tu se hranio i jedan gimnazijski profesor koji se svake nedelje pojavljivao u fašističkoj uniformi, obukao bi crnu košulju, ali izgleda da je on bio fašista samo nedeljom. Znao je ko smo i odakle smo i bio je ljubazan prema nama. Sećam se da sam sa vlasnikom hotela, Vetruvijem, često zajedno slušao italijanski radio i, u vreme bitke za Staljingrad, žestoko raspravljao. Govorio sam mu da će Nemci tu bitku izgubiti. On je bio suprotnog mišljenja, ali mi nije ništa zamerao. Šef policije kome smo se javljali svakog dana bio je činovnički korektan. Jednom mi je dopustio da me vlasnik duvandžinice na trgu odvede u lov na divlje patke. Mogao sam, kao jevrejski internirac, da pucam iz lovačke puške. Sa nekim italijanskim devojkama sam biciklom išao u obilazak grada i okoline.

Uprkos takvoj atmosferi oko nas, strepeo sam da, posle Mirka, ne dođu i po mene. Mirko je bio prijavljen kao član naše porodice, ja sam bio poznat policiji u Beogradu, proveo sam mesec dana u zatvoru Glavnjača i moja fotografija je bila na Antimasonske i antikomunističke izložbi u jesen 1941, u Beogradu. Nismo još shvatali razlog i okolnosti Mirkovog izručenja Hrvatskoj i ja sam često nemirno spavao, osluškajući brujanje svakog kamiona koji bi se približio hotelu. Zato smo obećali ja i moji prihvatili mogućnost da napustimo Italiju. Naime, u to doba, početkom 1943. godine, Italijani su počeli da dozvoljavaju izbeglim jevrejskim porodicama da napuste Italiju ako obezbede ulaznu vizu u neku neutralnu zemlju. Takve vize su se mogle dobiti od zemalja Južne Amerike, pod uslovom da useljenik dokaže da je katolik. Takav dokaz nije bilo teško pribaviti kod seoskog sveštenika u okolini i mi smo se prijavili za odlazak u Paragvaj. Tako smo februara 1943. stigli u Rim, gde smo ostali dve nedelje, dok nismo dobili sva dokumenta, ulaznu paragvajsku vizu i italijansku dozvolu za izlazak iz zemlje. Po prvi put sam tada video rimske muzeje i iskopine. I, zamislite sada moju porodicu od pet članova i porodice mojih tetaka kako krajem februara 1943, usred rata, kada stvari još nisu bile odlučene, sedamo u belo obojeni civilni avion kompanije Al Italia i polećemo za Madrid. Ja pre toga nikad nisam leteo avionom i ni u snu nisam sanjao da ću po prvi put sedeti u avionu da bih napustio ukleti deo Evrope, ogrezao u našoj i tuđoj krvi. Moram da dodam da su italijanske vlasti omogućile svim jevrejskim iseljenicima da u narodnoj banci razmene italijanske lire za američke dolare i to po zvaničnom tečaju, koji je bio nekoliko puta jeftiniji od tečaja na crnom. Svaki pojedinac mogao je na taj povlašćeni način da kupi po 1500 dolara, što su tada bile lepe pare. Mi nismo više ni imali dovoljno lira da bismo ih razmenili za sve dolare.

TRANZIT U MADRIDU

Tako smo stigli u Madrid, koji je geografski i diplomatski bio prolazna tačka na putu za Južnu Ameriku. Uopšte nam nije bila namera da odemo u Paragvaj. Bilo je bitno izaći iz prostora pod fašističkim silama. Moja starija sestra Ela i njen suprug iz Zagreba Albert Flajšman, sa kojim se upoznala u logoru Feramonti, odlučili su da odu za Kanadu sa tek rođenim sinom Huanom, sada Džoniem. Takođe u Kanadu su otišli moja tetka Rea Talvi sa mužem Morenom, izvoznikom, i Samuilo Davičo sa suprugom Luizom i sinom Leonom, budućim novinarom 'Politike'. Moja druga tetka Sara, sa mužem Nisimom Rusom, takođe izvoznikom, i dvoje odrasle dece opredelili su se za Argentinu. Hirurg

urolog dr Solomon Davidović dobio je sa porodicom ulaz u Veliku Britaniju, gde ga je pozvala jugoslovenska vlada u izbeglištvo. Bilo je još nekoliko beogradskih jevrejskih porodica u Madridu koje su se rasule kojekuda. Moric Demajo, ranije direktor italijanskog osiguravajućeg društva u Beogradu, sa suprugom i sinom pošao je takođe u Argentinu. Njegova kćerka Bonka je sa malom kćerkom Svetlanom pošla sa mužem, doktorom prava Jašom Davičom, u London, jer je Jaša dobio odobrenje za ulazak u Veliku Britaniju kao raniji aktivista Zemljoradničke stranke Dragoljuba Jovanovića. Mi smo u Beogradu nekada bili harmonična i rekao bih, čak, idilična zajednica od preko 12.000 Jevreja i tada sam, u Madridu, prisustvovao početku njenog konačnog rasturanja. Hitler je bacio tešku bombu na nas, skoro sve pobio, a oni koji su utekli i ostali živi – rasturali su se po svetu. Posle madridske grupe, u razne zemlje su se odselili mnogi koji su u Italiji preživeli kapitulaciju te zemlje i nemačku okupaciju.

Skoro svi Beograđani ostali su u Madridu oko godinu dana, živeći u skromnim hotelima, dok nisu odlučili kuda će i nabavili potrebne papire. Frankov režim je tada slutio ko će pobediti u ratu i nije ograničavao boravak u Španiji izbeglim Jevrejima. Ja i moja sestra Šeka nismo hteli u dalju emigraciju, i tražili smo način da se približimo zemlji. Zajedno sa majkom pridružili smo se transportu od oko 7.000 izbeglih Jevreja u Španiji i Portugalu, koji je išao za Palestinu, tada pod mandatom Britanaca koji su nam dozvolili ulaz. Prevezli su nas iz španske luke Kadis, za Haifu, putničkim brodom neutralnog Portugala. Bilo je zebnji dok smo plovili južno od grčkih ostrva na kojima su još uvek bili Nemci. U Palestini sam se privremeno zaposlio u jednom malom eksperimentalnom hemijskom pogonu u selu Kfar Saba, okruženom oranžerijama, ali već posle tri meseca prešao sam u Egipat u uniformi poručnika narodno oslobodilačke vojske. U tome mi je pomogao Pavle Melamed, jedan od retkih beogradskih jevrejskih plejboja koji je tada bio tehnički oficir prve partizanske tenkofske brigade, koju su Britanci snabdeli i obučavali u egipatskoj pustinji. Pavle je bio došao nekom u posetu u Palestinu, čuo je da sam tamo i pozvao me da pođem sa njim u Egipat. Pozajmio mi je svoju rezervnu uniformu, dao da se štampaju legitimacije NOV, falsifikovao moju oficirsku iskaznicu i seo sa mnom u voz za Kairo. Britanci su nam već bili za petama, jer im je bilo sumnjivo štampanje vojnih legitimacija. Pavle je došao do partizana jer je prethodno, u Egiptu, bio u kraljevskoj vojsci i nagovorio je čitav jedan bataljon primorskih Slovenaca da pređu na stranu NOV-a. Pavle nije dugo izdržao u 'novoju Jugoslaviji'. Iselio se u SAD, gde je i umro.

U PARTIZANIMA

Ja sam se uz Pavlovu pomoć pridružio tenkovskoj brigadi prvog maja 1944. u egipatskoj pustinji. Sa njom sam došao u oslobođenu južnu Italiju. Oni su produžili svoj put a ja sam upućen na ostrvo Vis. Tamo sam radio kao propagandista u štabu Druge dalmatinske brigade, u kojoj je moj drug sa fakulteta Mirko Novović bio zamenik komesara, odnosno partijski rukovodilac 26. divizije. Tražio sam zatim da budem poslat u Srbiju. Tamo sam stigao ruskim transportnim avionom na partizanski aerodrom Bojnik, u Pustoj Reci, na svoj 26. rođendan, 25. avgusta 1944. Teško mi je da opišem svoju uzbuđenost kada sam izašao iz aviona u kome sam putovao na vrcama municije. Prvo što sam osetio bio je poznati miris zemlje: tlo i vegetacija Srbije mirisali su na nezaboravljivi način, drugačije nego bilo šta drugo za protekle tri godine.

U Armiji sam bio do kraja rata. Trebalo je da počnem iz početka, prvo kao borac pa vodnik u 11. srpskoj brigadi koja je oko Leskovca pokušavala da omete evakuaciju nemačkih trupa iz Grčke, prugom na sever. Dok sam, jednom docnije, u Arandelovcu razvodio stražu oko Glavnog štaba za Srbiju, pomislih da treba da odem na front te uđoh u štab da se javim Koči Popoviću, koji je bio komandant štaba za Srbiju. Obradovao se kad me je video i rekao: „Pa gde si, dobili smo pre više vremena okružnicu kojom traže da se javiš u Propagandno odeljenje Vrhovnog štaba.“ U Beograd sam stigao u decembru 1944. i više meseci radio na izdavanju propagandnih brošura pod rukovodstvom načelnika Stefana Mitrovića, tragične figure jugoslovenskog komunističkog pokreta (on je docnije poludeo, posle Golog Otoka). Iz Propagandnog odeljenja prebačen sam u Odeljenje za vezu sa stranim vojnim misijama i zatim, septembra 1945, u novinsku agenciju Tanjug. I tako sam, po dekretu, postao novinar. Brzo sam zavoleo svoj poziv, on mi je pomogao da se oslobodim tehnologije koju nisam studirao sa mnogo volje pre rata. Znam da me je i u Propagandno odeljenje Vrhovnog štaba i u Tanjug i zatim na prvi veliki novinarski zadatak specijalnog izveštaja Tanjuga sa mirovne konferencije u Parizu 1946. godine uputio Agitprop na čelu sa Milovanom Đilasom, koji me je znao od pre rata. Bio sam dopisnik u Rio de Žaneiru za Latinsku Ameriku i dopisnik u Vašingtonu za SAD, ali najmiliji mi je period kada sam krajem pedesetih godina bio spoljno-politički komentator ‘Borbe’, kada je ona imala važnu ulogu i veliki tiraž.

Leon DAVIČO

OD BEOGRADA DO KANADE I NATRAG

Leon Davičo rođen je u Beogradu 1926. godine. Sin je Samuila i Lujze Davičo, rođene Flores. Pohađao je osnovnu školu „Kralj Petar“ i Državnu realku u Beogradu. Maturirao i završio univerzitetske studije u Montrealu (Kanada). Postdiplomske studije završio je u Parizu, a doktorat honoris causa dobio je početkom devedesetih godina, na britanskom univerzitetu Dar-am. Njegov brat Edi streljan je 1941. godine, roditelji su mu umrli 1958. (otac) i 1984. (majka). Oženio se pre 44 godine Berlinom Gabi. Imaju dva sina, Slobodana-Bobija i Sašu.

Dugo je bio dopisnik „Politike“ u Londonu, Parizu, Berlinu, Istambulu i Rimu, osnovao je „Politiku-Ekspres“ i proveo dvadeset godina u Organizaciji Ujedinjenih nacija, u svojstvu direktora i port-parola UNICEF-a, UNESCO-a i Visokog komesarijata za izbeglice. Predsednik je udruženja stranih novinara u Švajcarskoj i švajcarskog pres-kluba u Ženevi.

Imao sam petnaest godina kada su ‘štuke’ uništile na hiljade života i prekinule mnoga detinjstva i mladosti. Imao sam optiku učenika petog razreda beogradske Državne realke, divnu porodicu, lep život. Nisam bio svestan ni onoga što se događa ni onog što je usledilo. Bio sam SKOJ-evac koga su prve eksplozije bombi iznenadile u Hadži-Prodanovoj ulici, gde sam kao dobar skaut delio pozive za mobilizaci-

ju. Sklonio sam se u podrum Milivoja Popovića, Mileta 'Popa', dragog druga i prijatelja, i vratio se kući. u Uzun-Mirkovu negde oko podne. Dvadeset i četiri časa kasnije, Joca Almuli u oficirskoj uniformi pose- tio nas je u skloništu Berze i savetovao nam da što pre odemo iz Beo- grada. Poslušali smo ga i, sledećeg dana, što vozom što autobusom, sti- gli u Valjevo gde smo svratili u bolnicu u kojoj je dr Isak Eškenazi, sa- nitetski pukovnik, bio upravnik. I on nam je dao isti savet: dalje, samo dalje od Beograda.

U Valjevu se Edi, moj devetnaestogodišnji brat, prijavio lokalnim vojnim vlastima, dobio uniformu i otišao sa jedinicom. Ponovo smo ga sreli u Beogradu, desetak dana kasnije. A mi, tata, mama i ja, zajedno sa stricem Hajnrihom, starim braniocem Beograda, nastavili smo put u pravcu Sarajeva. Usput smo se više puta zaustavili zbog opasnosti od vazdušnih napada. Na jednom mestu poskakali smo s autobusa u šumu iz koje su četnici, iz zaklona bujnog drveća, iz pušaka gađali uvis, valj- da u nameri da sruše po koji nemački avion. Jedan avion je pogođen, ali, na žalost, nije bio nemački već naš! Spavali smo u Vlasenici kod dirljivo gostoljubivog muslimanskog domaćina i, posle sijaset peripe- tija, čitavi stigli u Sarajevo, gde smo u prvom hotelu saznali da se nemačke trupe već nalaze na ulazu u grad. Posle jedne kako-tako pro- spavane noći, otišli smo na železničku stanicu i ukrcali se u voz za Be- ograd. Stajali smo jer nije bilo mesta za sedenje.

Kad smo se vratili u stan, mama je zaplakala. U dve sobe su se uselili nemački oficiri, a ostale su zjapile prazne. Vermaht je svoj posao dobro obavio, jedino što je klavir ostavio na mestu. Ipak, sta- novali smo na četvrtom spratu a lift je bio dovoljno veliki za violi- nu. Jedini prijatni trenutak bio je kada je Edi stigao. Njegova jedini- ca se predala i otišla u zarobljeništvo. Kako sreće da je i on ostao sa njom!

Edi je odmah poslat na prinudni rad u Smederevo, tata uhapšen zajedno sa drugim bratom, Josifom, a ja određen na prinudni rad u ko- mandu nemačkog veterinarskog puka, u zgradi Kraljeve garde. Tata i Josif lišeni su slobode na osnovu prijave nastojnika Mornaua, iz Kra- lja Petra 45, gde mi je otac imao kancelariju. Optužen je da je finansi- rao 27. mart, što je naravno, bila besmislica. Pušten je dva meseca ka- snije. Krajem juna, bili smo na Tašmajdanu, gde je zloglasni Egon¹

---

¹ Egon Zabukošek (Sabukoschek), navodni „jevrejski komesar“: posle rata zubni lekar u Gracu gde ga je slučajno otkrio Aleksandar Lebl. Uhapšen i suđen; umro pre kraja suđenja početkom devedesetih godina.

predsedavao skupu na kojem je uhapšeno stotinak Jevreja koji su streljani u znak odmazde zbog paljenja nemačkih vojnih kamiona.²

Zanimljivo da sam pedesetak godina kasnije bio pozvan u Grac i bio suočen sa tim istim Egonom koga je najzad trebalo da sustigne pravda. Kakav bednik! „Ja sam samo zubni lekar i u Beogradu sam bio tumač oficiru zaduženom za Jevreje“ – govorio je bez prestanka. Pravda ga je sustigla bezbolno. Umro je prirodnom smrću, nekoliko nedelja kasnije.

Bilo kako bilo, Tašmajdan je bio znak da se beži glavom bez obzira. Edi je odlučio da ide u Kosmajski odred zajedno sa grupom Jevreja – komunista, među kojima su bili Bora Baruh, nenadmašni slikar, i Maki Štern (dr Maksim Šternić), koji je bio jedan od retkih preživelih Jevreja tog odreda. Edi, koji je bio član Mesnog komiteta SKOJ-a za Beograd, otišao je u partizane 2. avgusta 1941. godine, a tata, mama, moj drugar Žak Semo i ja otputovali smo sa lažnim papirima za Split, sedam dana kasnije. Edija smo poslednji put videli dva dana pre njegovog odlaska. Mama i tata su plakali. Edi ih je zagrlio i rekao: „Slušajte, mi zajedno imamo 140 godina i toliko smo vremena srećno i zajedno živeli. Sada nastupaju teške godine. Tri, možda četiri godine nećemo biti srećni. Ali, posle toga ćemo opet biti zadovoljni, zajedno.“

U borbi kod Venčana, u septembru 1941. godine, mitraljezac Edi, sa dioptrijom od minus četiri, ranjen je u glavu i zarobljen. Na Banjici je bio mučen, odao nije nikoga, prvih dana oktobra streljan je u Jajincima. Njegov srećni život završio je u devetnaestoj godini. Podsvesno, bio je spreman na to, jer je uvek žurio da nauči nešto novo. Čitao je više nego iko, naučio je perfektno nemački, francuski i engleski, bio je rođeni pisac, divan drug i brat. Ako sam se ja posle rata vratio u Beograd, onda sam to, svesno i podsvesno, uradio da bih se odužio uspomeni na Edija. Neka mu je večna slava!

Papiri za tatu, mamu i mene glasili su na Emilija, Lujzu i Leonarda Davinija, rodom iz Splita, i koštali su tatu kao „svetog Petra kajgana“. Nikada toliko, uglavnom lažnih pečata na jednoj legitimaciji nisam video. Sinjor Sicilijani, koji nam je te papire prodao, očigledno je imao dobre veze. Švester Ana, moja guvernanta, Nemica iz Vupertala, odnela nam je kofere na železničku stanicu, ubacila ih u kupe i sačekala da dođemo i uđemo u voz. Mnogo spavanja tu nije bilo, a u Zagre-

---

2 Mnogo godina kasnije, 1990, u Gracu, utvrđeno je da se taj komesar za Jevreje prezivao Zabukošek. Odmazda je sprovedena zbog napada Elija-Gute Almozli na jednog nemačkog vojnika na motociklu. (prim. red.)

bu smo Žak i ja čak izašli u grad da bi se, posle petnaestak minuta, vratili užasnuti prizorom ustaških hordi.

U Split smo stigli čitavi i zdravi, uselili se kod jedne porodice koja je imala sina u partizanima, uspostavili kontakt sa lokalnim SKOJ-evcima koje je vodio mladić, koji je kasnije postao jugoslovenski ambasador u Helsinkiju. Zvao se Zlatko Sinobad. Sa mojim novim drugovima učestvovao sam u demonstracijama protiv uvođenja italijanskog jezika u splitske škole i tom sam prilikom uhapšen. Zajedno sa roditeljima, nekoliko dana kasnije, interniran sam u Borgotaru, u provinciji Parma. Bilo nas je još dvadesetak na brodu za Trst, i posle toga, u vozu, do mesta internacije. Muškarci su imali lisice na rukama, žene i deca nisu. Italijani su me svrstali među decu.

Godina dana u Italiji prohujala je brzo. Svakog jutra i svakog popodneva odlazili smo u opštinu lepe varošice da se potpišemo u knjigu prisutnih. Vlasti su se prema nama ophodile korektno, a stanovništvo, koje nikad ranije nije videlo živog Jevrejina, polako ali sigurno se otvaralo. Mesec dana nije prošlo a već smo, iako je postojala apsolutna zabrana kontaktiranja sa meštanima, svake večeri, posle policijskog časa, u nečijem stanu slušali radio stanice London i Moskvu, a zatim obavешtavali internirce.

Leon Davičo iz školskih dana

Jedini gad u Borgotaru bio je sekretar fašističke stranke, sinjor Molinari. On nas je, već prvih dana, pozvao u svoju kancelariju, gde nam je saopštio da ne smemo da se družimo sa Italijanima, da ne smemo da izađemo iz varošice, da ćemo biti teško kažnjeni ako sazna da smo slušali radio, da posle šest uveče ne smemo da promolimo nos napolje i tako dalje. „U slučaju da uhvatimo nekog ko se ne drži ovih pravila“ – rekao je, pokazujući prstom na jednu litarsku flašu na stolu – „sledi kazna. Ovo je ricinus i toga ćete piti dok ne svisnete!“

Uteha nam je bila što smo, kod njegovog prvog pomoćnika Friderija redovno slušali zabranjene radio stanice i što je gospođa Molinari, raspusna plavuša, našla da su mladi Jevrejčići sasvim zgodna

bića. Ovaj njen zaključak odnosio se na Dakija. Bubu i mene. Daki je bio David Levi, danas živi u Americi, Buba je bio Demajo, Bonkin brat, a među internircima bili su i Bonka i Jaša Davičo, Oskar i Ruta sa sinom Koljom (oni su prebačeni iz logora Feramonti), doktor Amar sa porodicom, doktor Solomon Davidović, žena i ćerka, doktor Žarko Almuli, kompozitor Enriko Josif koji je umeo po čitav dan da šeta pevajući ili zviždeći Ravelov 'Bolero', tata, mama i tatin brat Josif sa ženom Cecilijom. Moric Demajo je takođe bio tu sa ženom. U početku smo svi bili zajedno, smešteni u hotelu 'Apenino'; a kada su porodice italijanskih izbeglica od savezničkih bombardovanja počele da stižu, rasporedili su nas po stanovima u selu.

U Borgotararu smo stekli puno prijatelja sa kojima smo ostali u kontaktu do današnjeg dana.

Edi Davičo, brat Leonov, streljan je u Jajincima 1941. u devetnaestoj godini

Zahvaljujući svojim vezama sa direktorom francuske industrije stakla 'Sen Gobben', tata je uspeo da nabavi kanadsku useljeničku i špansku tranzitnu vizu tako da smo, godinu dana po dolasku u internaciju, mogli da ode-mo iz Italije. U Rimu smo seli u hidroavion sa crnim prozorima i, posle dosta neprijatnog leta, stigli u zemlju gde se svetiljke nisu gasile noću i gde, uprkos fašističkom uređenju, nije bilo policijskog časa. U madridskom pansionu 'Marineda', već prvo veče doživeli smo neprijatno iznenađenje: prolazeći pored našeg stola, jedan neznanac rekao nam je: „Dobro veče“. Zaćutali smo, povukli se u sobu i sutradan, na doručku, počeo sam da se

raspitujem ko je taj špijun. Kelner mi se kleo da nema drugih Jugoslovena u pansionu kada se špijun ponovo pojavio na vratima. Pošao je prema mom stolu i ponovo rekao: „Dobro veče“. Tada mi je kelner objasnio da na španskom „aproveče“ znači prijatno.

U Madridu sam, posle skandaloznog početka, ponovo pošao u školu, u francuski licej. Otišao sam na prijemni ispit, stigao sa malim zakašnjenjem, seo u klupu i počeo da pišem sve o trouglovima, jer je pitanje glasilo: „Šta je to klasična visina? Dajte primere“. Sat jedan razbijao sam glavu i izmišljao sve moguće i nemoguće situacije visine jednog trougla ili kvadrata, kada me je oslovio dežurni nastavnik: „Šta vi tu radite?“, upitao je. „Pa evo, crtam trouglove i obeležavam visinu i...“. Čovek me prekide sa sasvim logičnim objašnjenjem da je ovo ispit iz francuskog, a ne iz matematike. Problem je bio u tome da je moje znanje francuskog bilo sasvim oskudno i da sam pomešao reči ‘hauteur’ (visina) i ‘auteur’ (autor). „Najbolje će biti da vas primimo u prvi razred a ne u drugi, te ćete tako imati vremena da savladate francuski jezik“, reče okrutni nastavnik i isprati me do izlaza.

Tako provedoh sledećih šest meseci u prvom razredu, naučih da razlikujem matematiku od francuske književnosti, stekoh nove prijatelje i nove utiske. Na prvoj borbi s bikovima, kojoj je prisustvovao i general Franko, skojevski odbih da dignem ruku u znak fašističkog pozdrava; bio sam uhapšen i pušten posle objašnjenja da sam došao iz zemlje koju su osvojili ljudi koji se isto tako pozdravljaju.

U maju 1944. godine, tata, mama, Albert Flajšman i njegova žena Ela Almuli, Moreno i Rea Talvi i ja ukrcasmo se na portugalski brod „Serpa Pinto“ u Oportu. Pravac: Filadelfija. Okean je bio miran i plovidba prijatna. Najzad, bili smo na sosptvenom terenu! Zahvaljujući zakačaljka u ormanima kabina, saznali smo da plovimo brodom ‘Princeza Olga’ koji su Portugalci nekako nabavili i prekrstili u ‘Serpa Pinto’.

Dva dana pre dolaska u Filadelfiju, imali smo susret sa Nemcima, prvi put otkako smo pobegli iz Beograda. Jedna nemačka podmornica zaustavila nas je. Dvadesetak bradatih vojnika, u crnim uniformama, popelo se na brod i pregledalo putnike i njihove papire. Pošto su konstatovali da su svi putnici saveznički državljani, a većina još i sa jevrejskim imenima, odlučili su da potope brod. Dali su nam dvadeset minuta da uđemo u čamce za spasavanje. Očigledno, nisam bio sasvim svestan opasnosti, jer sam prvo otišao u kabinu po novo odelo koje sam kupio u Madridu. Ali to odelo nam je spasilo život, jer smo ga upotrebili da bi kako-tako zapušili rupu na našem čamcu koji je bio poslednji i loše spušten u more. Mama, koja nije znala da pliva, pala je u more i tata i ja smo je satima držali za ruke dok se oko nje i čamca vrzmala ajkula. Očigledno su morski psi, kojih tamo ima u velikom broju, našli bolje žrtve, jer mamu smo posle skoro tri sata, uz pomoć

mornara sa drugih čamaca, izvukli iz vode. Od tog trenutka moja majka nikad više nije patila od morske bolesti. Sve se svršilo hepiendom. Podmornica je još jednom izronila da bi nam kapetan portugalskog broda preko zvučnika javio da možemo da se vratimo na brod, jer je komandant podmornice dobio naređenje da nas ne potopi. Opet na brodu, izvršena je prozivka. Među nestalima bili su brodski lekar, brodski kuvar i jedna poljska beba, žrtve morskih pasa.

U Filadelfiji, i kasnije, u Montrealu bili smo meta novinara. Bio je to početak četvorogodišnje emigracije u lepoj Kanadi. Tu sam počeo i završio svoje univerzitetske studije (ekonomiju i političke nauke), a 1946. godine prvi put sam došao u Jugoslaviju, gde me je prijatelj Vule Mićunović pozvao na ručak, na kom je nama dvojici servirana kajgana od trideset jaja. Sledeće godine doveo sam na prugu Šamac–Sarajevo kanadsku studentsku brigadu. Sa nekima od brigadista sam i danas u kontaktu. Vratio sam se u Beograd definitivno 1948. godine, nekoliko nedelja posle rezolucije Informbiroa.

IX

ŠPANSKI DRŽAVLJANI

SPASILO NAS ŠPANSKO DRŽAVLJANSTVO

Rašela Noah – Konfino rođena je 23. *R*aprila 1925. godine u Skoplju, od majke Esterine, rođene Amariljo, i oca Moisa Noaha. Imala je brata Haima Noaha. Svi članovi uže porodice su preživeli holokaust zahvaljujući činjenici da su imali špansko državljanstvo, ali je od rođaka stradalo 15 članova.

Posle Drugog svetskog rata završila je gimnaziju i Građevinski fakultet, živeći u jevrejskom studentskom domu u Beogradu u Kosmajskoj ulici broj 19.

Već kao student počela je da radi u „Energoprojekt“ u Beogradu, u kojem je radila sve do penzionisanja.

Bila je udata za Lazara Konfina. Ima dve kćerke, Irinu (1955) i Vesnu (1961) i jednog unuka – Davida.

Razgovor sa Rašelom Noah vodio je Jaša Amuli za Fortunov video arhiv, za svedočanstva o holokaustu, na Jelskom univerzitetu, SAD. Svedočanstvo je dopunjeno naknadnim podacima dobijenim od Rašele Noah.

Do Drugog svetskog rata u Skoplju je živelo oko 4000 Jevreja. Kao i u drugim gradovima i zajednicama i tamo je vladalo šaroliko stanje u svim domenima života, mislim na obrazovanje i imovinu, jer je bilo i bogatih i siromašnih.

Živela sam u Skoplju do oslobođenja, do završetka Drugog svet-skog rata. Jedna sam od retkih, od vrlo malog broja Jevreja u Makedo-niji, koja je ostala živa, zahvaljujući okolnosti da sam bila španski dr-žavljanin. U Skoplju sam išla u osnovnu školu i gimnaziju. Kada je po-čeo rat bila sam u petom razredu gimnazije, uzgred, taj razred mi je priznat kao i ostalim učenicima gimnazije, jer je rat počeo u aprilu, dva meseca pre uobičajenog završetka školske godine.

Rašelini majka i otac, u Skoplju, pre rata

Makedonski Jevreji su uglavnom bili Sefardi, a bilo je nešto i Aškenaza – to su oni koji su došli iz drugih krajeva.

U Skoplju se u jevrejskim kućama govorilo žudeo espanjol. To je i moj maternji jezik, jer sam srpski počela da učim tek kad sam pošla u školu, i to je bio veliki problem za decu koja su se školovala. Rodi-telji su govorili i makedonski i srpski, dok smo brat i ja, družeći se sa srpskom decom, kasnije uglavnom govorili srpski.

Običaji su bili sefardski. Moj otac nije bio ortodoksni Jevrejin. Ni-smo mnogo praznovali u kući, ali smo za svaki praznik išli kod moga dede po majci. Pošto je to bila velika porodica, on je okupljao sinove i kćeri sa porodicama i tamo smo slavili sve praznike. Običaji su bili

vrlo lepi i stvarno smo mi, kao deca, uživali. U Skoplju smo imali lepu i veliku sinagogu.

Moj otac je bio zanatlija. Imao je radionicu trikotaže od 1930. godine. Do rata smo živeli lepim građanskim životom. Mama i tata su radili u radionici, koja je bila uz kuću, tako da brat i ja nismo bili zapostavljeni. Brat je završio Tekstilnu školu u Leskovcu i priključio se poslu. Jednom godišnje išli smo porodično na godišnji odmor u neku banju.

Jevrejska zajednica bila je vrlo složna. ljudi su se dobro slagali i međusobno pomagali. Postojale su i neke jevrejske organizacije, kao što je Hašomer hacair za omladinu. Brat je bio član Hašomera. Ja nisam pripadala ni jednoj organizaciji – opet sticajem okolnosti jer smo stanovali u delu Skoplja u kojem smo mi bili takoreći jedina jevrejska porodica. Išla sam u školu kao jedina Jevrejka i nisam učila jevrejsku veronauku u osnovnoj školi, već pravoslavnu – sve do gimnazije. Neposredno po napadu na Jugoslaviju aprila 1941. godine, Nemci su ušli u Skoplje. Njih su sledili Bugari. Nemci su činili ustupke Bugarima jer su im oni bili saveznici. U raspoređivanju zemlje Nemci su Makedoniju, odnosno južnu Srbiju, kako se Makedonija zvala u tadašnjoj Jugoslaviji, pripojili Bugarskoj. Svi koji su želeli, mogli su da dobiju bugarsko državljanstvo. Samo oni koji su se izjasnili kao Srbi morali su da napuste Makedoniju, i to u vrlo kratkom roku i pod vrlo surovim uslovima. Makedonski Jevreji nisu imali pravo da uzmu bugarsko državljanstvo. To je učinjeno da bi mogla da im se oduzme imovina, da im se zabrani rad, da im se ograniči kretanje, bili smo primorani da nosimo Davidovu zvezdu. Žute zvezde nosili smo u obliku broša, kao neko dugme. Ja sam morala da je nosim već 1941, čim su ušli Nemci, a nosila sam je i za vreme bugarske okupacije. Isto tako, Jevreji nisu mogli da stanuju u stanovima u novom delu Skoplja, već su morali da se iseše iz tog dela grada. Tako su moj ujak, najmlađi brat moje majke, i ujna prešli da žive kod nas, jer su bili isterani iz svog stana.

MONOPOL, LOGOR ZA MAKEDONSKE JEVREJE

Za vreme okupacije moj otac je izgubio pravo na rad. Tata je bio vrlo snalažljiv i mudar čovek. Jedna soba u našoj kući služila je kao magacin u kojem se nalazila veća količina robe koju je otac koristio u poslu. Pred dolazak Nemaca sve je prodao – jer je još bilo ljudi koji su tu robu hteli da kupe. Novac je potom pretvorio u zlatnike i predao ih

jednom dobrom prijatelju Makedoncu koji se zvao Rista, prezimena se ne sećam. Od tog novca Rista nam je nabavljao hranu i sve što nam je bilo potrebno. Od toga su se izdržavale i naše izbeglice, tetka Berta, teča Avram Koen i dve njihove kćerke – Rita i Mati, svi pobjegli k nama iz Beograda, kao i ujak i ujna, jer ni oni nisu imali sredstava za život. Kasnije su odvedeni u Treblinku i tamo stradali.

O merama protiv Jevreja roditelji su uglavnom saznavali preko Jevrejske opštine ili preko objava. Nekih promena u ponašanju naših suseda, uglavnom Turaka, kojima smo bili okruženi, nije bilo, dok su se komšije Makedonci nekako distancirali, a Srba nije bilo, jer su, dolaskom Nemaca, napustili Makedoniju.

*Rašela Noah (kao „deveruša“) prilikom venčanja strica Menteša Noaha.
Od brojne porodice ratne strahote preživelo je njih jedanaest*

Jevreji su bili izloženi mnogim ograničenjima. Ipak, uz sva ta ograničenja, sve do 11. marta 1943. godine, uslovi života za Jevreje bili su relativno podnošljivi, u poređenju sa onima koji su vladali u Srbiji, Nemačkoj, Austriji i drugim zemljama. Sve do tada Bugari nisu terali u koncentracione logore. Bilo je dosta Jevreja izbeglica iz Srbije, koji su čuli da su u Skoplju, i uopšte u Makedoniji, za njih povoljniji uslovi. Bugarske vlasti su, međutim, već 1941. godine izdale

proglas po kome svi koji su došli iz drugih zemalja moraju da se prijave. Tome su naseli neki Jevreji iz Beograda. Oni su pohapšeni prilikom prijavljivanja i odmah vraćeni u Beograd. Kasnije smo čuli, tek posle rata, da su oni bili ubrzo ubijeni.

Već sam navela da ni moj otac, ni bilo ko od Jevreja, nije imao pravo na rad. Nemački i bugarski okupatori oduzeli su Jevrejima pravo državljanstva kako bi im pod vidom zakonitosti mogli da oduzmu imovinu i pravo na rad.

*Isto lice u dve različite životne okolnosti: Rašela 1941.
i godinu dana kasnije, za vreme okupacije u Skoplju*

Tako se, kao na oštrici noža, od danas do sutra, živelo sve do 11. marta 1943. godine. Toga dana, u zoru, gotovo iznenada, pokupili su sve Jevreje u Skoplju. Uradili su to temeljno i „uspešno“, što govori o tome da su Jevreji bili popisani i da se znalo gde žive. U prvi mah nismo znali šta će biti sa nama. Uglavnom je bugarska policija ulazila u stanove, terala nas da se brzo spremimo i poneseimo nešto odeće. Mogli smo da poneseimo ćebad i nešto hrane. Sećam se dugačke kolone zaprežnih kola u koja smo mogli da ostavljamo stvari. Mi smo išli pored kola a kolona je kretala prema Monopolu. Tako su se zvali magacini za duvan, koji su se nalazili na periferiji Skoplja, do kojih su mogli da priđu železnički vagoni. Bile su to, koliko se sećam, četiri

čtetvorospratne zgrade. Tu su nas ugurali. nas iz Skoplja, a u toku dana pridružili su nam se i uhapšeni Jevreji iz drugih krajeva Makedonije – Bitolja, Štipa, Velesa i drugih mesta.

TRI TRANSPORTA IZ SKOPLJA, I MNOGO IZ DRUGIH MESTA

Tada nismo znali po čijem je to nalogu učinjeno, ali smo kasnije saznali da su to morali da urade Bugari pod pritiskom Nemaca. Jer, bugarske vlasti su u samoj Bugarskoj štatile svoje Jevreje. Car Boris i patrijarh Bugarske pravoslavne crkve suprotstavili su se nemačkom zahtevu da pokupe i izruče bugarske Jevreje. Njihov stav je bio da su „to naši državljani i mi njih ne damo“. Međutim, taj ustupak su nadomestili brzim i temeljnim odvođenjem Jevreja iz Makedonije. U Monopolu smo bili oko dvadesetak dana. Tu je bilo sakupljeno preko 7000 Jevreja. Nekoliko dana nismo dobijali hranu, jeli smo ono što smo doneli od kuće. Onda su počeli da nam daju hranu, jednom dnevno. To što smo dobijali bilo je loše, ali to nije bilo najgore. Najgori je bio smeštaj. Svaka porodica dobila je deo poda. I tu smo prostrli ono što smo imali, što smo doneli od kuće. Nije bilo vode, osim u dvorištu, u krugu Monopola. Dozvoljavali su da se izlazi samo u grupama – bilo za vršenje nužde, za umivanje ili za uzimanje vode. Međutim, za bilo koju od ovih potreba bilo je određeno vrlo kratko vreme, tako da smo sve morali da obavimo brzo. Zbog svega toga počele su da se pojavljuju vaške, šuga i zarazne bolesti – sve u tom kratkom vremenu boravka u Monopolu. U logoru, naravno, ništa nismo dobili – niti smo imali krevete niti su nam dali ćebad. U tom prostoru bio je samo daščani pod, a zbog velike visine prostorija postojale su galerije na kojima se sušio duvan. I na tim galerijama bili su takođe smešteni ljudi. U tako lošim uslovima dočekali smo transportovanje. Jevreji su iz Monopola odvedeni u tri transporta. Prvi je otišao 22. marta, a poslednji, treći transport krenuo je 29. marta. Kasnije smo saznali, iz dokumenata koji su nam bili dostupni posle rata, da je bilo predviđeno da se ide u četiri transporta. Međutim, oni su u vagone ugurali mnogo više ljudi nego što je moglo da stane, tako da su u tri transporta odveli sve. Nisu govorili kuda nas vode. Jedino bi se negde čulo, a i mi smo nagađali, da nas vode na prinudni rad. negde u Bugarsku. Međutim, kad smo, pored vagona, ugledali nemačke stražare, u to smo počeli da sumnjamo.

Pravi je trenutak da bliže ispričam kako smo preživeli moja uža porodica i ja.

Majka Esterina sa sinom Haimom, Rašelinim bratom

Dok smo bili u Monopolu, italijanski konzul je po svaku cenu nastojao da izbavi neke Jevreje. Suprotstavljao se ovakvom, krajnje nehumanom transportu Jevreja. Pošto ništa drugo nije mogao da uradi, pokušao je da spasi bar one Jevreje koji su bili italijanski državljani. To mu je pošlo za rukom. Nekoliko porodica skopskih Jevreja bilo je pušteno dok smo bili u Monopolu. Izbavljeni su kao italijanski državljani. Uz to, izvesni doktor Kostov, Bugarin, pokušao je iz Monopola da izvuče lekare, apotekare i veterinare, pod izgovorom da su mu potrebni

u obavljanju poslova za koje su osposobljeni, a koji nedostaju u udaljenim krajevima Makedonije, gde su se javile epidemije, kao i u drugim poslovima na zaštiti zdravlja. I uspeo je u tome. Među njima je bilo oko 60 ljudi. On je najpre tražio apotekare i lekare, ali oni nisu pristali da bez porodica napuste logore. Onda je pokrenuo akciju kod bugarskih vlasti da se oslobode i njihove porodice. I to mu je pošlo za rukom: puštena je i druga grupa Jevreja. Ipak, veterinarima nisu dozvolili da izađu iz logora.

U toj situaciji akciju za puštanje Jevreja započeo je moj brat Haim Noah. On je naslutio šansu da, možda, možemo da pokušamo da se i mi spasimo kao španski državljani još iz vremena izгона iz Španije. Pritom moram da kažem da većina španskih državljana u Skoplju nije obnavljala svoje dokumente jer je stranim državljanima bilo vrlo teško da dobiju posao u Jugoslaviji. Tako su neki, koji su imali špansko državljanstvo, primali jugoslovensko, ne obnavljajući špansko.

Cela očeva porodica imala je po tradiciji špansko državljanstvo. U kući smo imali dokumenta o tome. Moj brat, deset godina stariji od mene, 1937. godine završio je srednju tekstilnu školu. Kao španski državljani imao je teškoća da se zaposli. Roditelji su tada zatražili jugoslovensko državljanstvo za celu porodicu. Dobili smo ga. Brat je čak išao u vojsku, ali dokumenta koja su potvrđivala da smo španski državljani, roditelji nisu bacili nego su ih čuvali za uspomenu. Pošto ta dokumenta nismo imali sa sobom, moj brat je odveden, pod stražom, u našu kuću u Skoplju. Otud je doneo neke stare pasoše. Ne znam tačno ni kad smo mi dobili špansko državljanstvo, valjda se s kolena na koleno prenosilo. Sve je to doneo u logor i predao bugarskim vlastima. Izgleda da su bugarske vlasti bile voljne da to uzmu u obzir. Međutim, po onome što smo kasnije čuli, za to su se veoma zauzeli tadašnji španski ambasador u Sofiji i španski konzul u Skoplju. Kad se to već pokrenulo, oni su insistirali da španski državljani budu pušteni iz logora. Zajedno sa oko 25 porodica španskih državljana, koje su imale oko 70 članova, i mi smo oslobođeni iz logora. Da se sve to brzo i uspešno završi pomogla nam je porodična prijateljica, Bugarka, udata za pokrštenog poljskog Jevrejina. Njoj smo doturili cedulju o tome da smo predali papire, a ona je kod policije urgirala da sve pošalje španskom ambasadoru u Bugarsku. Za nas je time, praktično, sve bilo završeno, jer je ambasador zaista hteo da pomogne, ne postavljajući pitanje obnavljanja dokumenata. Nama su dostavljeni novi španski pasoši. Cela akcija je trajala više od dvadeset dana, tako da smo videli sve transporte koji su otišli iz Monopola. Nas nisu puštali da izađemo iz logora, kao one italijanske državljane ili one lekare i apotekare, nego su to učinili

tek kad su svi transporti otišli. Tako do poslednjeg dana, tačnije – do poslednjeg časa, nismo znali hoćemo li biti oslobođeni ili ne. Za mene je izlazak iz logora bio veoma potresan, jer su svi koje sam volela -- otišli! Gledala sam ih iz jedne izdvojene prostorije u kojoj sino bili smešteni, kako se ukrcavaju u vagone. Posebno mi je bilo potresno da gledam moju najbolju prijateljicu Ninu kako vuče svoj zavežljaj, a ja ne mogu da joj pomognem.

Od porodice Esterine majke stradala su tri brata i dve sestre; samo su dve osobe sa fotografije (sede u prvom redu), umrle prirodnom smrću

U Monopolu, pri polasku transporta, bilo je užasno. Tu je boravilo mnogo starih ljudi, bilo je i dece; ljudi su nosili nekakve torbe i, onako izbezumljeni, u haosu i panici prosto su ugravani u stočne vagone. Kada natrpaju unutra onoliko koliko oni misle da može da stane, onda ih zatvore! Vagoni su imali samo one rešetkaste prozore koji služe za ventilaciju. Za sve to što se odigravalo pred našim očima ne može se naći prikladniji izraz od reči – strašno.

Dok smo bili u logoru, pored nas su prolazili vagoni koji su na stratišta odvozili Jevreje iz Soluna. U Solunu sam imala rođenu tetku,

sestru moje majke, koja je sa mužem i dvoje dece, stradala u Treblinki. Moji stričevi su, kao i mi, bili španski državljani tako da su oni, sa porodicama, oslobođeni iz logora. S druge strane, taj naum da se istrebi jedan narod, odneo je mnoge živote u porodici moje majke.

Sa ljudima koji su iz Monopola odlazili, uglavnom na poslednje putovanje, nismo mogli da razgovaramo. Domaći fašistički pomagači, koji su skupljali Jevreje i njihove porodice, mučili ih u logorima i odatle isporučivali majstorima smrti, odredili su jednu zgradu u koju su odvajali one određene za transport, dok su nas ostale zatvarali i tako nam onemogućavali da izlazimo i prilazimo vagonima. Vidokrug nam je bio sužen na otvor prozorskog okna: oni koji su transportovani odlazili su bez pozdrava i poruka za bilo koga i bilo gde.

ZLA SUDBINA SRPSKIH JEVREJA

U vreme kada se sve ovo događalo, marta 1943. godine, nismo ništa znali o progonima Jevreja, kao i drugih naroda. Ni za Aušvic, ni za ostale logore. Jedino što smo znali, mi, Jevreji iz Makedonije, bilo je to o čemu smo slušali od izbeglica Jevreja koji su dolazili iz Austrije, ili od odbeglih iz Srbije. Niko, međutim, nije slutio da postoje takvi logori smrti, logori za likvidaciju, kao što je Aušvic, Treblinka i ostali. Očekivali smo da ćemo svoje videti posle rata.

Od preko 7000 Jevreja zatvorenih u Monopolu, niko nije preživeo. Od makedonskih Jevreja niko se nije vratio.

Kad su nas pustili iz Monopola, ako se ne varam, to je bilo jedne nedelje uveče, dok je trajao policijski čas, morali smo brzo da stignemo do kuće. Međutim, u kuću nismo mogli da uđemo, jer je bilo zaključano, a iz nje sve opljačkano i odneto. Ali, imali smo dobre susede, Turke: kada su čuli da zvonimo, da hoćemo da uđemo u svoju kuću, odmah su izašli iz svojih domova i primili nas kod njih. Tri dana bili smo njihovi gosti, dok nismo uspeli da dobijemo ključeve od naše kuće. U opustošenim prostorijama živeli smo kao u nekom kućnom pritvoru, svesni činjenice da je ostalo malo Jevreja, a i dalje smo morali da nosimo Davidovu zvezdu i da se javljamo bugarskim vlastima. Uz to, u Skoplju je bilo i dosta Nemaca. Pretpostavljali smo da ćemo padati u oči ako se krećemo ulicama. Tako smo živeli u izolaciji, s tim što su nas susedi snabdevali hranom i brinuli o nama. Zakonski smo bili zaštićeni, ali smo podozrevali da nam se može svašta dogoditi.

U to vreme Englezi su u više navrata bombardovali Ploešti u Rumuniji, grad sa naftnim izvorima i postrojenjima, zbog čega je svako veće bila uzbuna u Skoplju. Naši susedi Turci tražili su dozvolu (pošto se morala tražiti dozvola za izlazak iz grada) da bi se evakuisali u neko selo i izbegli česte uzbune. Tako smo postupili i mi -- tražili smo i dobili dozvolu. Zajedno sa našim susedima Turcima otišli smo u jedno arnautsko selo kod Tetova, ne mogu da mu se setim imena. Pošto je tada bilo leto i škola nije radila, meštani su nas smestili u školsku zgradu. Tu smo živeli kako se moglo, spavali i borili se sa oskudicom. Važno je bilo da smo ostali živi. O nama su, koliko su mogli, brinuli Albanci, prijatelji naših prijatelja Turaka. Ipak, jednog jutra suočili smo se s neugodnim iznenađenjem: kada smo hteli da izađemo napolje, ispred nas su se isprečili neki, nama nepoznati Albanci koji su sa puškama stajali kao stražari ispred škole. Zapanjili smo se -- nadali smo se da ćemo se izvući, a sad ne možemo da izađemo! Međutim, pošto su tu istovremeno bili i naši prijatelji Turci, kojima nije bio zabranjen izlazak, oni su otišli u Skoplje, prijavili sve bugarskim vlastima, a onda su Bugari došli i oslobodili nas. Kasnije smo saznali da su to bili balisti koji su znali da smo mi Jevreji i da smo tu sklonjeni. Računali su da će od nas dobiti novac. Balisti su bili albanski fašisti, koji su tokom rata saradivali sa Nemcima. Pošto nas je to opomenulo da ni tu nismo sigurni, vratili smo se u Skoplje. Otišli smo na periferiju grada, kod već pomenutog Riste, koji je nekada, 1928. i 1929. godine, radio u radnji moga oca i ostao veliki prijatelj naše kuće. Pošto je on imao mnogobrojnu familiju i vrlo malo stambenog prostora, nije mogao da nas smesti u stanu, ali nam je ustupio šupu u dvorištu u kojoj smo boravili do oktobra 1944. i u njoj sačekali oslobođenje. Uzgred da kažem da je otac imao veliko poverenje u ovog čoveka, pa mu je dao zlatnike i sav novac dobijen od prodaje pred rat zatečenog materijala potrebnog za rad u radionici, koji je morao da otuđi, pod pritiskom. Novac je stajao kod ovog prijatelja, a on nas je snabdevaao neophodnim potrepštinama.

Iako Rista nije imao posla za vreme četiri godine rata, on je sve, do poslednjeg dinara upotrebio za nas, ništa nije zadržao za sebe.

I tako smo dočekali oslobođenje. Ja sam posle završila šesti razred, jer za vreme rata nisam išla u školu. Onda sam došla u Beograd i, na kursu za ratom ometene učenike, za godinu dana završila sedmi i osmi razred, upisala se na Građevinski fakultet, završila ga, radila kao inženjer, i sad sam u penziji.

Neposredno po završetku rata, 1948. godine moji roditelji su otišli u Izrael. Od kad su oni napustili Skoplje ja nisam otišla u taj

grad. Nisam imala volje i snage – suviše su bolne bile uspomene. Iz perioda do rata nosim vrlo lepe uspomene, ali je ratna tragedija, bez obzira na to što je moja porodica preživela, sve zatamnila bezumnim zločinima zbog kojih čovek gubi veru i nadu. Skoplje je grad za koji me vežu najstrašnije uspomene, u kojem više nemam rodbinu, u kojem više nikog ne poznajem, te nema razloga, nekog motiva da tamo odem.

U časovima suočavanja sa prošlošću i strahotama, jednom sam sabrala da je u ratu nestalo 15 članova moje uže i šire porodice. Nestali su braća i sestre moje majke sa porodicama, i to svi u Treblinki.

X

ALIJAT HANOAR

SPASAVAJUĆI DECU, SPASAO I SEBE

Armando Moreno rođen je 1920. godine, u Beču, od oca Julijusa Morena, sefarda iz Beograda, i majke Sabine Silberman, aškenaske Jevrejke iz Beča. Njegov deda Jakov Moreno, rođeni je Beograđanin i držao je krojačku radnju u Knez Mihailovoj ulici, u Beogradu. Bio je oženjen Sabinom Ruso iz Temišvara. Održavao je poslovne veze s Austrijom pa je, tako, porodica Moreno često boravila u Beču. Jedan od sinova Jakova Morena, Salomon Moreno, bio je do ulaska Nemaca u Austriju 1938. godine, generalni sekretar Rotšildove fondacije u Beču. Čukundeda Armanda Morena bio je poreklom iz Trsta (tada pod Austrijom) i, kao mlad krojač, doveden je na srpski dvor nakon oslobođenja Beograda od Turaka. Brojna familija, i po ocu i po majci, stradala je za vreme holokausta.

Armando Moreno je posle Drugog svetskog rata radio u Pravnom odeljenju Ministarstva inostranih poslova (1945–1947), a od 1947. do 1949. bio je sekretar Diplomatske škole istog ministarstva. Šef Misije UNICEF-a u Jugoslaviji bio je do 1953. godine, kada je prešao u Sekretarijat za turizam. Potom je, do penzionisanja, radio kao Savetnik u Turističkom savezu Splita. Ima kćerku i sina. Danas živi u Los Anđelesu, SAD.

Živeo sam sa roditeljima u Beču, gde sam završio osnovnu školu. Kada je antisemitizam počeo uzimati maha, familija Julijusa Morena preselila se u Beograd, gde smo se pridružili familiji Samuila Koena.

za koga je bila udata sestra moje majke, Berta. Samuilo i Julijus bili su nerazdvojni još iz detinjstva u Beogradu.

Upisao sam se u Prvu mušku gimnaziju i postao član Hašomer hacaira, zajedno s bratićima Pajkijem, Erihom i Zakijem. Pošto je moj ideal bio da idem u Erec, napustio sam školu i zaposlio se u fabrici „Elka“ na Dorćolu, u Dušanovoj ulici. Tu sam radio zajedno s Josifom Majerom (zvanim „Tarzan“), koji je obešen u Valjevu kao komesar odreda, i Rašelom Baruh, starijom sestrom braće Baruh, koju su Nemci, zajedno s mužem, ubili 1941. u logoru na Banjici.

Godine 1938. Hašomer hacair je tražio od mene da idem na hahšaru koja se nalazila na Goleniću, kraj Podravske Slatine. Tu sam zatekao brojne drugove iz Hašomer hacaira iz cele Jugoslavije. Među njima bili su i moji bratići Valter (Pajki), Erih (Era), zatim Milan Klajn (sada u Beogradu), Aca-Šlomo Gutman iz Novog Sada (i sada živi u tom gradu), Geri Vajs iz Zagreba (sada živi u kibucu Gat), Stela Sam, iz Skoplja, koja se udala za Gerija Vajsa i živi u kibucu, Mila Koen, sada živi u Brazilu, Mina Rajs, sada u Australiji, Josif Majer (Tarzan), Lule-Hajim Haravon (poginuo 1941. kao partizanski kurir), Bibi iz Zagreba, sada u Izraelu, i mnogi drugi. Postao sam „sadrhan ha avoda“ (rukovodilac rada), zajedno sa Tarzanom. Nama iz Jugoslavije, priključile su se i izbeglice iz Litvanije i Nemačke. Na Goleniću učili smo da budemo „halucim“ – pioniri, seljaci.

Savez jevrejskih opština Jugoslavije, u dogovoru s jevrejskim opštinama Beograda i Zagreba, pozvao me je, septembra 1940, da dođem u Zagreb i budem „madrih“ (instruktor, vodič) jevrejskoj izbegličkoj deci iz Nemačke i Austrije, koja se ilegalno ubacuju u Jugoslaviju, koja još nije bila okupirana, kako bi tu sačekali dobijanje dozvola za ulazak u Palestinu, tada pod engleskim mandatom. Bio sam izabran i stoga što sam odlično vladao nemačkim jezikom (školovanje u Austriji) i govorio srpsko-hrvatski, pošto sam školovan i u Beogradu.

Stigao sam sa hahšare u Zagreb gde sam zatekao havera Josifa Indiga, iz Osijeka, koji je pre toga, leta 1940, bio na hahšari kao sezonski radnik. Bio je stariji od mene tri godine. On je bio zadužen kao madrih za tu decu, a takođe i jedna drugarica-havera Zlata (Zehava) Vajner, iz Vukovara, koja je u Zagrebu studirala pevanje i imala 20 godina, koliko i ja. Njih dvoje su delimično vladali nemačkim jezikom.

Deca su ilegalno prebacivana iz Austrije u Jugoslaviju preko granice kod Maribora u Sloveniji. Organizaciju „Jugendaliyah“ (omladska alija), osnovala je Reha Freier iz Berlina u suradnji sa Henrietom Sold, članicom Jevrejskog kongresa.

Reha Freier je, zajedno s dvanaestogodišnjom kćerkom Maajan, prešla granicu i došla u Zagreb, kada je oko 250 dece između 7 i 14 godina već bilo prebačeno, sa malim brojem odraslih pratilaca. Očevi su im bili u logorima Nemačke i Austrije. Reha Freier je dobila ulaznu vizu za Palestinu za sebe i kćer Maajan, koncem 1940. godine, i stigla u Jerusalem.

U Zagrebu smo nas troje „madrihim“ organizovali rad tako da Joško, kao najstariji, bude glavna veza sa Jevrejskom opštinom Zagreba, a da ja, pošto sam bio poreklom iz Beograda, budem zadužen za vezu sa Beogradom i da brinem o praktičnim pitanjima smeštaja dece kod porodica zagrebačkih Jevreja koje su prihvatale decu. Decu smo organizovali društveni život u prostorijama Zagrebačke jevrejske opštine (u Palmotićevoj 16, u suterenu), gde smo otvorili i menzu u kojoj su deca dobijala tri obroka dnevno. Za decu koja su bila strogo košer teško smo nalazili smeštaj u familijama, jer u Jugoslaviji nije bilo mnogo jevrejskih porodica koje su bile striktno košer. Organizovao sam izlete u okolinu Zagreba, vodio ih u bioskope i na „sihot“ predavanja, gde su deca učila hebrejski jezik pripremajući se za odlazak u Palestinu. Ona su, preko Jevrejske opštine Zagreba, imala učitelje, koji su znali nemački, za matematiku, istoriju, zemljopis, veronauku i druge predmete, već prema uzrastu.

NA PUT SA DECOM

Tokom zime 1940/1941. godine deca su počinjala da se navikavaju na tadašnje uslove života u Jugoslaviji. Mi smo, u stvari, od dece saznawali šta nemački fašisti i fašisti uopšte pripremaju, te smo se tako i mi pripremali za ono što će doći. Ujesen 1940. jedna grupa dece je uhvaćena na granici i pritvorena u Mariboru, ali je nakon intervencije Jevrejske opštine, oslobođena i dovedena u Zagreb, gde se priključila našoj grupi.

Kada je 25. marta 1941. potpisan Trojni pakt sa silama osovine, na ulicama Zagreba se javno pevala nemačka himna i pozdravljalo se fašističkim pozdravom, dizanjem desne ruke. Jevrejska opština je pozvala madrihim da bi rekla da podelimo grupu u dva dela i da ja, pošto sam Beograđanin, prvu grupu odmah povedem vozom u Beograd. Tu će Jevrejska opština Beograda i Savez jevrejskih opština, predvođen predsednikom dr Fridrihom Popsom i sekretarom Šimom Špicerom užurbano raditi na tome da se za ovu prvu grupu od Engleza hitno dobiju dozvole za odlazak u Palestinu. Valjalo je da odmah krenu do

Istambula, i da vize za Palestinu čekaju i dobiju tamo gde je bilo sigurnije. Problem je bio da se dobiju tranzitne vize za prolazak kroz Bugarsku, Grčku ili Rumuniju, jer su sve te države već bile članice Osovine.

Sa oko sedamdeset uglavnom odraslije dece, krenuo sam 25. marta uveče i ujutro 26. marta, stigao u Beograd. Sa stanice sam sa decom krenuo Balkanskom ulicom, i preko Terazija, prema Dorćolu, i novom domu Jevrejskog ženskog društva, gde mi je rečeno da ćemo smestiti decu. Moji roditelji su stanovali u Dobračinoj ulici. Na putu za Dorćol s tom grupom dece sreo sam majku koja je pošla da kupi hleb. Poljubio sam je na brzinu, rekao da nemam vremena za razgovor i nastavio sa decom do doma koji se nalazio na uglu ulica Tadeuša Košćuška i Visokog Stevana. Usput sam sreo svog dobrog druga Rudija Abravanela (sada živi u kibucu Šaar Haamakim, u Izraelu) i ukratko s njim izmenio informacije o tome šta se dešavalo. Deca su smeštena i legla da spavaju nakon posebno za njih pripremljenog doručka. U podne su dobila ručak. Ceo dan proveo sam sa njima i, tek posle večere, krenuo kući, gde sam zatekao majku, oca i sestru Fridu. Pričao sam o deci i o tome šta su ta deca preživljavala u Austriji i Nemačkoj. Slušali su me s nevericom, posebno otac koji se osećao Jugoslovenom i uvek se čudio što hoću da odem u Palestinu.

Rano ujutro, 27. marta probudila nas je galama koja je dolazila od spomenika Knezu Mihailu na današnjem Trgu Republike. Kada sam došao do trga, video sam vojsku na kamionima koja je klicala „Bolje rat, nego pakt“. Došao sam kući i radosno rekao mojima da, eto, nećemo biti okupirani i da odmah moram da idem ka „mojoj“ deci na Dorćolu, da ih vodim na demonstracije da bi videla da fašizam neće vladati celim svetom. Došao sam do Jevrejskog doma. Deca su već bila okupljena na doručku za koji se pobrinula Jevrejska opština. Rekao sam deci da brzo spreme slamarice da bismo mogli da krenemo ka Trgu. Deca nisu mogla da veruju u ono što se odigravalo pred njihovim očima. A – ni ja. Nemačku i Austriju deca su videla kao fašističke sile a ovde su prvi put osetila da narod ima snage da se bori protiv. Posle podne dotrčao sam do Saveza jevrejskih opština Jugoslavije. Tu mi je generalni sekretar Šime Špicer rekao da ćemo dobiti vagone kako bi deca preko, Skoplja, otputovala u Grčku i da, pošto će vagoni biti plombirani, za decu treba obezbediti hranu i vodu. Takođe mi je rečeno da će decu na putu pratiti dve drugarice iz Hašomer hacaira. Taj zadatak trebalo je da obave Merica Papo, iz Splita (sada živi u kibucu Maabarot u Izraelu, sa mužem Haimom Aškenazijem) i Mirjama-Mircika Svečenski, iz Osijeka (umrla u Izraelu 1981, dok njena mlada

sestra Vera, koja je prvoborac, i danas živi u Zagrebu). I Merica Papo i Mircika Svečenski, bile su sa mnom na hahšari na Goleniću.

Deca su krenula iz Beograda 3. aprila 1941. Meni je u Savezu rečeno da se odmorim dva-tri dana i da se, ako je potrebno, vratim u Zagreb po drugu grupu dece. Mislilo se da će Jugoslavija, koja se pod Simovićevom vladom izjasnila za neutralnu zemlju, biti pošteđena napada fašista. Tako sam u Beogradu ostao 4. i 5. aprila. Verovao sam da ću se vratiti u Zagreb.

ŠTO DALJE OD GRADA U PLAMENU

Šestog aprila, ujutro u šest sati, probudili su nas zvuci aviona i detonacije bombi u neposrednoj blizini kuće u kojoj smo stanovali. Roditelje i sestru odmah sam poveo do kafane „Tel Aviv“ (nalazila se u ulici Zmaja od Noćaja 7), koju su držale familije Moreno i Koen, inače sestre moje majke. Stigli smo zasipani bombama i odmah, svi zajedno – otac, majka i sestra, moja tetka i njen muž, moji bratići Pajki-Valter, Erih i Zaki, ukupno nas desetoro, sa malo hrane te nedelje, 6. aprila, pod bombama, krenuli smo ulicom Kralja Aleksandra s ciljem da idemo iz Beograda - dokle god stigli! Ulica Kralja Aleksandra bila je u plamenu. Tog dana duvala je jaka košava, koja je pomogla da se plamen brže širi. U haosu i dimu video sam, na trećem spratu jedne kuće, čija je fasada bila porušena, u jednoj sobi čoveka za klavirom koji je nešto svirao! Njegovo sviranje se nije čulo od opšteg meteža i plamena, ali tu sliku nosim u sebi celog života. Svi su bežali u istom pravcu, prema Smederevu, ostavljajući grad koji je nekada bio lep a sada se pretvorio u pakao!

Stigli smo do smederevskog drumu veoma umorni, žedni i gladni, promrzli od hladnoće. Košava se stišala kad smo, oko dva sata posle ponoći, stigli na jedno polje i na horizontu ugledali nebo iznad Beograda u plamenu. Legli smo nasred polja, jedni uz druge, da se zagrejemo.

U ranu zoru, 7. aprila, probudio nas je sneg koji je počeo da pada.

Livade su ubrzo bile pokrivena snegom koji je sve gušće padao.

Tek u zoru videli smo da smo, onako ozebli, prespavali nasred jednog dvorišta. Kada nas je seljak domaćin primetio, ponudio nam je da spavamo u štali, tražeći poveću sumu novca. Pristali smo jer nismo znali gde ćemo stići, a mi, mladi, pošli smo u izviđanje i naišli na kolone vojnika koji su u neredu dolazili iz unutrašnjosti i kretali se prema Beogradu. Nosili su sanduke konzervi i prodavali ih.

Vratili smo se u štalu, s kupljenim konzervama. Erich i ja odlučili smo da se vratimo u Beograd i da iz kafane u ulici Zmaja od Noćaja donesemo hranu. Do Beograda smo pešačili tri sata, ušli u kafanu i u torbe natrpali ulja, hleba i drugih namirnica iz hladnjaka, koliko smo mogli da poneseemo. U povratku prema Smederevu, ulicom Kralja Aleksandra, iznad nas su odjednom zahuktale štuke. Mi smo bili pred poštom, kod Skupštine. Sišli smo u sklonište puno građana, koji su jadikovali, u metežu. Nakon napada, nastavili smo put i videli „narodnu stražu“ koja je u civilnom odelu, naoružana, patrolirala i pazila da ne dođe do krađa. Kasno naveče stigli smo u „našu“ štalu, koja je postala naš drugi dom.

Sutradan, 8. aprila, Pajki je odlučio da krene prema Sarajevu, gde je želeo da vidi devojkicu i istovremeno se priključi vojsci pošto je bio rezervni oficir. Vreme se smirilo i ponovo se vratilo proleće, sa snegom koji se topio. Svi sem Pajkija, koji je dan ranije krenuo za Sarajevo, ostali smo u štali. Nismo više išli u Beograd, bojeći se ponovnog avionskog napada Nemaca.

NA PRINUDNOM RADU

U ranu zoru, 12. aprila, dok smo se umivali kod bunara u dvorištu, primetili smo da se putem približava kolona vozila s kukastim krstovima i mitraljezima. Brzo smo se spremili i bez Pajkija krenuli ka gradu u kafanu „Tel Aviv“, računajući da ćemo tamo biti bezbedniji. U centar grada stigli smo uveče. Na drveću, u ulici Kralja Aleksandra već su bili istaknuti plakati o predaji oružja i kapitulaciji Jugoslavije. U ovoj ulici već su bili nemački tenkovi, jedan za drugim. Ljudi su stajali pred plakatima i plakali.

Prizemna kuća u Dobračinoj, u kojoj smo stanovali, bila je oštećena u bombardovanju, pa smo odlučili da mi, Morenovi, stanujemo u jednoj sobi iza glavne kafane, a da Koenovi ostanu u svom stanu u Čubrinoj ulici. Mislili smo da je tako sigurnije.

Ubrzo, 18. aprila, vratio se Pajki iz Sarajeva, izmoren, pošto nije uspeo da se priključi jugoslovenskim jedinicama. Stigao je pred Sarajevo kada su ustaše već bile uzele vlast a nemačke trupe ulazile u grad. Tako nije video svoju devojkicu, nego se vratio kući, u Beograd. Nama se pridružio 19. aprila, kada su Nemci naredili da se svi Jevreji, rano ujutro, skupe na Tašmajdanu, ispred vatrogasne stanice. Tu su nam dali žute trake za rukave a, kasnije, za grudi i leđa Magen David oznake.

Istovremeno muškarci od 16 do 65 godina života dobili su raspored za prisilni rad. Ja sam bio raspoređen u grupu u kojoj se nalazio Lazar Lotvin (za vreme rata bio u partizanima, a posle rata bio generalni sekretar Auto-moto saveza Jugoslavije, umro 1984), zatim slikar Bora Baruh i drugi. Odvedeni smo do ruševina jedne četvorospratne zgrade u Grobljanskoj ulici, koja je bila srušena do prizemlja i u kojoj se nalazilo mnogo žrtava. Otkopavali smo sprat po sprat, dizali gromade betonskih ploča. Radili smo bez zaštite od infekcija. Dani su bili topli pa smo nailazili na leševe u raspadanju. Bora Baruh, kao i njegova braća, nosio je naočare s velikom dioptrijom. Pošto je beogradska policija dobro poznavala braću Baruh, Bora se nije usuđivao da nosi naočari da ga zloglasni policajac Kosmajac, koji je progonio komuniste, ne bi prepoznao. Nas nekoliko bili smo stalno oko njega da ga Nemci ne bi zapazili, jer on nije dobro video pa je s budakom samo čeprkao po zemlji, ne usuđujući se da njime zamahne da nekoga ne bi ozledio. Jednog dana odveli su nas na Tašmajdan, gde smo proveli celu noć spavajući na betonu.

Kada smo otkopali leševe u Grobljanskoj ulici, prebacili su nas u zgradu bivšeg dvora, čija se kupola srušila od bombardovanja. Tu smo ostali zatvoreni jedne noći, pod sumnjom da je neko od nas Jevreja nešto ukrao.

Kada je u smederevskoj tvrđavi došlo do eksplozije ratnog materijala, uoči napada na Sovjetski Savez, ponovo su svi Jevreji, muškarci od 16 do 55 godina, pozvani na Tašmajdan, odakle su odvedeni u Smederevo, u logor za Jevreje. Ja sam, još na hahšari na Goleniću dobio tropsku malariju, zbog čega sam svakog leta dobijao malarične napade s visokom temperaturom. Dok sam bio na Tašmajdanu, jednog dana u podne, dobio sam takav napad, pa su me drugovi odveli u ambulantu. Egon. Austrijanac, komesar za Jevreje Beograda, bio je organizator svih skupljanja, obeležavanja i maltretiranja Jevreja. On je pre rata studirao u Beogradu i dobro je znao ko je antinemački, odnosno antifašistički

Armando na kosidbi na hahšari u Goleniću, 1939. godine

raspoložen. Odlično je govorio naš jezik. Pod njegovim rukovodstvom osnovana je ambulanta u kojoj su radila braća Margulis – studenti medicine (sada žive u SAD), koji su dežurali i potvrdili da imam malariju. Pustili su me da sa Tašmajdana idem kući, pošto su mi dali kinin. Tako nisam otišao u Smederevo. Oko Tašmajdana su stajali Nemci s mitraljezima i puškama, a narod je gledao Jevreje unutar žičanih ograda iza kordona vojske. Svi mladi su igrali „horu“, kao da se ide na letovanje. Srušio sam se u temperaturi.

Još dok sam bio na prisilnom radu, kada su Nemci napali Sovjetski Savez, 22. juna, meni je prišao jedan Nemačkinac i rekao da će Nemačka izgubiti rat, pošto je Rusija na strani saveznika. Krišom sam napustio radno mesto, skinuo traku s ruke, leđa i prsa i oduševljen, bez daha, otrčao od zgrade bivšeg Dvora na Dorćol, u Oneg Šabat. U njemu se tada nalazila Jevrejska ambulanta u kojoj su radili pomenuti studenti medicine, braća Margulis. Pošto nismo imali radio, ovo je za sve bila prava vest. Verovali smo da će rat biti brzo gotov i da će ga Nemci uskoro izgubiti. Naravno, morao sam da se neprimećen vratim na prisilni rad, kako sam i otišao, jer bi me inače tražili i, ako me ne bi našli, odveli bi roditelje.

UPOZORENJE SA RADIIJA

Jednog dana kod mene je došao Ika Kapon, iz Hašomer hacaira, i rekao da je već tri puta putovao u Split. Grad su okupirali Italijani; što je najvažnije – oni ne proganjaju Jevreje. Rekao je da je u njegovoj đaćkoj knjižici Prve muške gimnazije prezimenu dopisao jedno „i“ i da se sada zove „Kaponi“ i da je poreklom iz Splita. Rekao mi je da mu dam dve slike i da će tako i meni izvaditi duplikat đaćke knjižice u kojoj će pisati da me izdržavaju roditelji iz Splita, na osnovu čega ću dobiti propusnicu kao i on. Rekao je da je moje ime „Armando Moreno“, čisto italijansko, i da se tako neće znati ko sam. Kako je i obećao, već sutradan Ika mi je doneo duplikat đaćke knjižice. S tim dokumentom otišao sam u italijanski konzulat u Birčaninovoj ulici, pola dana odstojao u redu i dobio propusnicu da se „vratim“ u Split, da je moju željezničku kartu platio italijanski konzulat, jer sam poreklom Italijan. Međutim, sutradan je ponovno došao Ika i tražio da mu vratim đaćku knjižicu jer su ustanovili da nisam pohađao gimnaziju uoči rata. Vratio sam mu knjižicu i ostao bez dokumenta koji mi je bio potreban, jer je na propusnici pisalo da propusnica važi uz đaćku knjižicu sa naznačenim brojem.

Mem više nije bilo stalo da idem u Split, jer sam imao propusnicu koja je dokazivala da nisam Jevrej. Tako sam i dalje ostao u Beogradu. Povezao sam se sa Tarzanom, s kojim sam radio u fabrici „Flka“, i Hajimom Haravonom, koji su bili povezani sa SKOJ-em.

Kod Ruže Poljokan, dvadesetogodišnje Jevrejke iz Banjaluke, koja je sa mladim mužem Srbinom stanovala u Kosmajskoj ulici, naspram aškenaskog hrama, slušali smo Radio London i pratili vesti. Ružin muž je radio kao tehničar u nemačkoj stanici „Radio Dunav“ i otud donosio vesti. Ruža i njen suprug bili su skojevci. Ipak, neko ga je pokazao, pa su jednog dana nemački SS agenti došli po njega. Da im ne bi pao u ruke, skočio je sa četvrtog sprata i poginuo, dok su Ružu, koja je bila trudna, odveli, mučili i ubili u Jajincima. Njena sestra Paula, pijanistkinja, koja je bila u Hašomer hacairu, pristupila je partizanima ali su je uhvatili četnici, posle čega je odvedena u logor na Sajmištu, gde je i ubijena.

Radio London je stalno upozoravao da će 14. jula, na dan francuskog praznika, biti masovnog streljanja u Beogradu. Zbog toga sam odlučio da napustim Beograd s propusnicom koju sam mesec dana držao neiskorišćenu u džepu. Krenuo sam 13. jula na željezničku stanicu, na koju Jevrejima nije bio dozvoljen pristup. Tu sam sreo Somera (Sommer), člana Hašomer hacaira iz Vinkovaca, koga smo zvali „Compa“, jer je imao kraću nogu i morao je da nosi ortopedske cipele. Rekao mi je da ide u unutrašnjost Srbije i da u cipelima ima duplo dno u kojem drži letke i druge propagandne materijale. Rastali smo se kada je voz krenuo za Zagreb. Nameravao sam da se u Zagrebu zadržim samo do polaska večernjeg voza za Split, a pošto nisam znao šta se desilo sa Joškom Indigom, Zehavom i drugim delom dece iz omladinske alije, hteo sam da ih potražim i vidim šta ćemo dalje.

U Zagreb sam stigao u trenutku kada su bili streljani Otokar Keršovani i druge komunističke vođe. Stanica je bila oblepljena plakatima na kojima je bila lista sa imenima streljanih. Našao sam Zehavu u

Moreno u Splitu, 1941; snimak za propusnicu izdatu od Italijana

Jevrejskom domu za devojke. Rekla mi je da je Joško Indig sa decom uspeo da se prebaci u Sloveniju, koja je već bila pod italijanskom okupacijom. Ona nije išla sa njima, jer je njen drug već bio u zatvoru i nije htela da ga ostavi.

Po Zehavinom savetu, iste večeri, krenuo sam vozom za Split. Rekla je da nigde ne može da me skloni, da su racije česte i opasne i da je najsigurnije da se vozom prebacim u Split. Predložio sam joj da i ona krene sa mnom, ali je odbila. Usput sam, još u Zagrebu, sreo Eriha Gostla, zvanog „Guzl“ (iz zagrebačkog Hašomer hacaira), koji se bio spremio da sa familijom ode u Jasenovac, gde su i on i svi njegovi ubijeni. U Jasenovac je sa sobom poneo samo gitaru.

NAJZAD POD ITALIJANIMA

Po dolasku u Split, stupio sam u kontakt sa Jevrejskom opštinom, koja me je smestila u Jevrejski dom „Jarden“. U domu sam zatekao mnoge poznanike iz Hašomer hacaira, koji su bili izbeglice iz svih krajeva okupirane Jugoslavije. Među njima su bili drugovi Miša Štajner (Beograd, umro u Izraelu), Benko Demajorović (Beograd, poginuo 1944. kao partizan), Kreso Najman (Zagreb, sada Australija), Rozina Tolentino (Trst-Sarajevo) i drugi. Stvorili smo neku vrstu zajednice i pomagali jedni druge. U „Jardenu“, koji se nalazio u centru starog Splita, mogli smo samo da spavamo, a za ishranu smo morali sami da se brinemo.

Moj šest godina stariji brat Ernest Moreno (umro 1973. u Tel Avivu), kojeg je napad na Jugoslaviju zatekao u Zagrebu, uspeo je da dođe u Split. Zatekao me je u „Jardenu“. Iznajmio je sobu iznad Jevrejske opštine tako da smo bili zajedno sve do partizanske akcije na Narodnom trgu, novembra 1941, kada su nas crnokošuljaši uhapsili i internirali u Kanovi („Casa Isolata“, Dolomiti), u severnoj Italiji. Brata su 1942, po kazni, prebacili u drugi kraj Italije. U „Casa Isolata“ sa nama je bilo još oko 50 interniraca, uglavnom iz Jugoslavije, ali i iz Austrije i Poljske. Među nama su bili i dr Vagman (Poljak, kasnije jugoslavenski partizan, pukovnik i upravnik Vojne bolnice u Sarajevu, gde živi kao penzioner), dr Mermelstajn (Poljak, kasnije pukovnik JNA, umro u Beogradu), Altaras (iz Splita, umro u Splitu), i drugi.

SA DECOM U NONANTOLI

Jevrejska organizacija „Delasem“ iz Italije preuzela je brigu o deci koja su ostala u Zagrebu i preko Slovenije stigla do Nonantole, nakon što sam ja odveo prvu grupu u Beograd 1941, koja je aprila 1941 preko Istambula stigla u tadašnju Palestinu. Deca su bila smeštena u „Villa Emma“ u Nonantoli. Na zahtev te grupe iz Nonantole, na čijem je čelu bio moj drug Joško Indig, preko Crvenog krsta našli su me u Kanovi. Posle toga tražili su da budem premešten u Nonantolu, tako da sam pod stražom doveden i priključen grupi u „Villa Emma“, aprila 1943.

Comune di Nonantola		CARTA D'IDENTITA' N. 10.023/34	
Cognome	MORENO	Nome	ARMANDO
Padre	Lu Giulio	Madre	Sabina Silberstein
nato il	21 Giugno 1920	a	Vienna
Stato Civile	celibe	Nazionalità	ex Jugoslava
Professione	studente	Residenza	Nonantola
Via Mavora Villa Emma			
Connotati e contrassegni salienti			
Statura	m. 1.71		
Capelli	castani		
occhi	idea		
corp.	reg.		
ss.	pp.		
M. P.		FIRMA DEL TITOLARE	
Data		18 AGO 1943	
		V. ODORITA	

Lična karta izdata u Nonantoli 1943. sa kojom je Armando Moreno poveo prvu grupu dece u Švajcarsku

U Nonantoli sam se, zajedno sa Joškom i drugima, starao da se deca upoznaju sa mogućnostima odlaska u Erec Izrael po okončanju rata. Takođe, organizovao sam društveni život, posebno muzički i sportski. Tako sam organizovao „Jom Sporti“ (Dan sporta), koji je bio posebno zanimljiv za decu starijeg uzrasta, koja su mogla da sportske aktivnosti šire među mladima. Među nama, u Nonantoli, bio je i dr Aleksandar Liht sa familijom (predsednik Saveza cionista Jugoslavije),

i mnogi drugi internirci iz Nemačke, Austrije i Poljske. Tu je 1943. stigla i grupa dece iz Splita, sa izbeglicama iz Bosne, i odmah se priključila deci koja su u Jugoslaviju došla ranije sa „omladinskom alijom“ iz Austrije i Nemačke.

Kapitulacija Italije, septembra 1943, zatekla nas je u Nonantoli. Nemačke jedinice okupirale su Italiju, dok su se na jugu savezničke trupe iskrcavale i počele da napreduju prema Rimu. Joško Indig i ja, od Hašomer hacaira zaduženi za grupu, posetili smo određena lica koja su imala veze sa rukovodiocima tadašnje fašističke uprave Nonantole – dr Morealija i don Bakarija, starešine Manastira Sv. Silvestra. Preko njih svi smo dobili „karte identiteta“ opštine Nonantola, na osnovu kojih smo bili u Nonantoli rezidenti, a ne izbeglice.

U međuvremenu smo svi, nas oko dvesta iz „Villa Emme“, uz pomoć „Delasema“, građana Nonantole, te don Bakarija i dr Morealija, bili sakriveni u Manastiru i kod stanovnika Nonantole i okoline, jer su se preko puta „Villa Emme“ uselili SS-ovci, koji su saznali da tu postoje neka deca i izbeglice, Jevreji. Počeli su da vrše pretrese. Mada su gotovo svi znali da smo negde sakriveni, niko nas nije izdao od stanovnika Nonantole. Međusobne kontakte održavali smo preko Joška i mene, kao i preko Italijana koji su bili provereni od strane don Bakarija i dr Morealia (Moreali je umro a don Bakari je živ i poslednji put sam ga video u Manastiru 2001). Njega su, nakon što smo, uz pomoć Italijana, svi pobjegli iz Nonantole, uhapsili Nemci i internirali u logor.

PUT KA SLOBODI

U septembru smo mislili da krenemo u susret saveznicima, ali se ispostavilo da je teško preći front, pa smo počeli da razmišljamo o ilegalnom prelasku u Švajcarsku. Nakon dugog premišljanja, prvu grupu od petoro nešto starije dece uputili smo da od Nonantole, preko Modene i Milana, dođu do Švajcarske granice, kanalima koje smo ostvarili preko jevrejskih organizacija iz Ženeve i „Delasema“. Ta grupa se vratila s granice, jer nije mogla da je pređe zato što nije bila ostvarena direktna veza sa graničnim prelazom. Po njihovom povratku odlučeno je da druga grupa krene, u oktobru 1943. Ovu grupu vodio sam ja, jer sam znao nemački, italijanski, srpsko-hrvatski i francuski, a u njoj su bili Edgar Ašer (Zagreb, sada Švajcarska), sa majkom i sestrom Alisom, Arnold Viniger, iz Nemačke (sada u SAD). Nama je uspelo da uspostavimo taj kanal, javimo se onima u Nonantoli i svi dođemo do granice koju smo prešli oktobra 1943. Jedan

dečak je izvršio samoubistvo na granici, jer su švajcarski graničari hteli da vrata grupu Nemcima.

Kada smo prešli granicu, švajcarska policija nas je uhapsila u Cirihiu, dokle smo uspeli da stignemo. Tu smo se rastavili, jer su Ašerovi imali vezu u Švajcarskoj, a Viniger i ja strpani smo u prihvatni logor Laufen. Odatle sam, dalje, bio razmeštan u radne logore.

Bio sam, tako, u logoru Šamperi (Champéry, na Dent du Midi), gde sam bio poverenik NOP-a i radio s grupom jugoslovenskih izbeglica na sakupljanju potpisa koji su služili za priznanje NOP-a. Odlučio sam da se priključim Pokretu otpora u Francuskoj, kada se govorilo o iskrcavanju saveznika, jer sam smatrao da treba da se nađem s drugovima koji su ostali u Jugoslaviji i borili se kao partizani. To sam i učinio radi čega su me švajcarske vlasti premestile u kazneni logor na Zermatu, koji se nalazio nasuprot italijanske granice. Švajcarske vlasti nisu dozvoljavale da se izbeglice aktivno bave politikom. Posle petodnevno boravka i uz pomoć veze, preko Lozane sam prešao granicu i priključio se oslobodilačkim jedinicama na severu Francuske (FTP). Odatle sam stupio u kontakt s Lazom Latinovićem (posle rata bio ambasador Jugoslavije), da bismo skupili grupu jugoslovenskih zarobljenika u Francuskoj i brodom Saveznika prebacili se do Napulja, odatle do Barija i logora partizana u Gravini, odakle smo prebačeni u Jugoslaviju i ja bio priključen Osmom korpusu Druge dalmatinske brigade

U oslobođenom Dubrovniku određen sam da radim na organizovanju Vojne bolnice Osmog korpusa Druge dalmatinske brigade, oktobra 1943. Tu me je i zatekao kraj rata, maja 1945. godine. Za upravnika bolnice određen je dr Jakov Altaras iz Sarajeva, a sa njim je radila i njegova žena Blanka.

PUTOVANJE IZBEGLIČKOG DETETA

Rođen je 19. decembra 1925. u malom *Rselu Landze (Landsee)* u austrijskoj provinciji *Burgenland* od oca *Arona* i majke *Helene*, rođene *Griner*. Imao je mlađu sestru *Rut*, rođenu 1929, koja je zajedno sa majkom ubijena 1944. godine u *Minsku*.

Brojni najbliži rođaci, stričevi, tetke, ujaci i njihova deca, kao i dede i babe od strane oba roditelja, ubijeni su u holokaustu.

Godine 1943. stupio je kao dobrovoljac u *Britansku kraljevsku mornaricu* iz koje se demobilisao 1946. Posle toga je obavljao razne poslove, većinom kao zidarski radnik, vozač kamiona, radnik na teškoj mehanizaciji, na naftnim bušotinama, u hemijskoj fabrici i raznim drugim poslovima. Vremena su bila teška, a on nije mogao da bira. U to vreme je oko deset godina bio i dopisnik *JERUSALEM POST-a*, novina koje izlaze na engleskom jeziku.

Kao član tajne organizacije *HAGANA* učestvovao je u borbi za *Haifu* 1947, a zatim je bio mobilisan u novonastaloj mladoj izraelskoj vojsci od 1948. do 1950. Kao rezervist je učestvovao 1956. u *Sinajskoj kampanji*, a 1967. u šestodnevnom ratu.

Od 1962. do 1987. radio je u *Nacionalnoj pomorskoj agenciji ZIM*, gde je, između ostalog, bio i njen predstavnik u *Parizu*, *Frankfurtu* i *Tajvanu*. Radni vek je završio u svojoj 73-oj godini u austrijskoj brodskoj kompaniji „*R. Fuchs i komp*“ iz *Beča* 1998. godine.

Oženjen je već 59 godina Hildom, rođenom u Beču, jednom od preživelih iz Kladovo transporta. Slučaj je hteo da su putovali istim vozom za Palestinu koji je poslednji napustio Jugoslaviju u pravcu Turske, 1941. godine, a da tada jedno za drugo nisu znali. Upoznali su se u kibucu u kojem su oboje horavili.

Imaju dvoje dece, sina Josefa (1948) i kćerku Rut Helen (1952) i četvoro unučadi.

Staja u Gracu. Mala grupa omladinaca ležala je zbijena na podu, čekajući pogodno vreme za zalet preko austrijsko-jugoslovenske granice na Karavankama. Staja je pripadala čoveku koji je docnije postao poznat kao „Štajerski Šindler“, jer se neumorno trudio da sakriva i krijumčari Jevreje iz Velikog Nemačkog Rajha, koji je nedavno prisvojio i Austriju. Ime mu je bilo Jozef Šlajh (Josef Schleich). Gestapo ga je više puta hapsio.

Pošto je znao oba jezika – nemački i slovenački – podmićivao je i jedne i druge graničare da gledaju na drugu stranu dok smo mi, na granici, trčali čistinom preko ničije zemlje. Isto tako je podmićivao meštane da nas provedu kroz šumu i preko Save do pripremljenog zbornog mesta. Odatle u ponoć odveli su nas do nekog mesta na železničkoj stanici za Zagreb. Mašinovođa bi za bogatu nagradu nakratko zaustavio voz, što bi nam omogućilo da se ubacimo u označeni teretni vagon. U Zagrebu, pri dolasku bi nas dočekali predstavnici mesne Jevrejske opštine.

Za celu grupu se sve odvijalo prema planu, osim za mene, jer sam prespavao celu akciju. Moje se odsustvo nije primetilo, jer je vladao mrkli mrak – i voz je otišao u noć bez mene. Čvrsto sam zaspao pošto sam dobro potegao jako domaće vino u krčmi gde smo čekali na putovanje železnicom. Probudio sam se tako u zoru, potpuno sam pored pruge, nemajući pojma gde se nalazim, ni šta da činim. Neizvesnost se ubrzo raspršila kad se pojavio krupan čovek u uniformi, koji mi se obrati jezikom kakav dotad nisam čuo. Kraj ovog susreta bilo je odvođenje do žandarmerijske stanice, gde se ubrzo utvrdilo da nemam lična dokumenta, ni novaca, ni pravog razloga da se nalazim pored železničke pruge. Mesne vlasti su odlučile da, kao „Austrijanac“, treba odmah da budem proteran preko granice. Na granici mi je ljubazan stražar mahnuo u smeru bunkera zaštićenog džakovima peska, iznad koga su se na vetru vijorile nemačke zastave. Ugnjavljeni esesovac opravdano se iznenadio mojom pojavom. Uspeo sam da izustim: „Eto, opet

sam ovde..." Na pograničnoj stanici u Špilfeldu (Spielfeld) držali su me dan-dva. Za to vreme su me stražari terali da slažem trupce, pa kad bi posao bio gotov, oborili bi složenu gomilu sa nekoliko udaraca čizmama, a mene terali da ih ponovo slažem.

Mora biti da me je đavo spopao kad sam se odlučio da se popnem u voz za Beč u trenutku kad niko na mene nije obraćao pažnju. Tako sam putovao pogrešnim vozom, u pogrešnom smeru, prema gradu iz koga sam, samo pre neki dan, krenuo u bekstvo. Voz je bio pun vojnika u ratnim uniformama. Kad je kondukter ušao u vagon, uhvatila me je panika. Kod sebe sam imao samo deset rajhsmaraka, koliko smo imali da iznesemo iz zemlje, a to je bilo daleko ispod cene vozne karte. Mladoj ženi prekoputa mene, moj strah bio je očigledan – i bez reči je kondukteru pružila potreban iznos. Nikad neću da zaboravim ovo anđeosko biće s plavom kosom. Nije mi se obratila ni jednom rečju, samo se osmehivala s izrazom punog razumevanja. Nisam je nikad više video. Niti znam njeno ime. Sa posebnim zadovoljstvom ću čuvati sećanje na njenu nesebičnu, ljudsku pomoć i voleo bih da mi se pruži prilika da joj se zahvalim – makar posle toliko godina. Ona je očigledno bila svesna sopstvene strašne opasnosti u slučaju da se otkrije kako je pomogla „jevrejskom dečaku“.

U ponoć sam stigao u zamračen Beč, mnogo posle policijskog časa za Jevreje, ali niko me nije zaustavio dok sam išao pustim ulicama. Kuda? Moja majka umalo da se nije onesvestila kad je čula kucanje na vratima. Ko bi to mogao da bude ako ne Gestapo, da izvlači Jevreje iz njihovih kreveta? A bio sam to ja, njen jedini sin, za koga je mislila da je u Jugoslaviji, u sigurnosti. A kada sam zaista bio u sigurnosti, nekoliko meseci docnije, zlokobno kucanje se ponovilo. Nju i moju sestru su odveli i nikad ih više nisam video.

U toku nekoliko sledećih meseci živeo sam u čudnovatim okolnostima. Što se tiče vlasti, nisam više bio prisutan. U zemlji sam bio ilegalac, bez adrese, bez bonova za namirnice i tome slično, a s nekakvim avanturističkim osećanjem. Međutim, na osnovu nekih meni nepoznatih okolnosti, bečka Jevrejska opština i organizacija Omladinske akcije ponovo je uspela da se posluži neugodnim gostoprimstvom Jozefa Šlajha, ovog puta po ledenom zimskom vremenu. Ponovo isti postupak, žureći u zaštitu snegom pokrivenne šume u Sloveniji, dugo pešačeći smrznutim puteljcima preko jaruga i kroz duboke rovove, u jednom trenutku nepokretno ležeći u metar dubokom snegu, sve u nadi da ćemo izbeći pažnji jugoslovenskih graničnih patrola.

Imao sam na sebi samo kratke pantalone, košulju i lagan sako. Na mom telu znoj se ledio. Osim male naprtnjače, nosio sam još jednog malog dečka, čija majka nije imala snage da savlada njegovu težinu. Stariji čovek, koji je odbio da se otarasi svojih stvari u koferu, uprkos opomeni da ne nosi težak prtljag sa sobom, izgubio je ravnotežu na uskom stenovitom grebenu i pao kričeći niz liticu, od nekoliko stotina metara, u smrt.

Fuks iz perioda kad se za dan sazrevalo kao u nekoliko mirnih godina

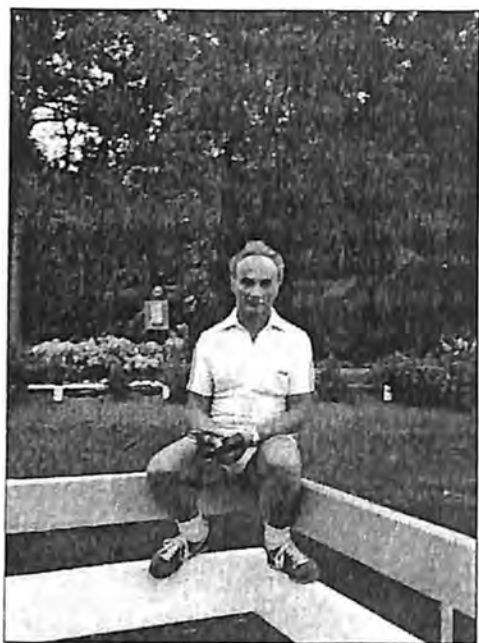
Naš vodič-krijumčar jednostavno nas je poterao da požurimo i mi, s tupim osećanjima, nastavili smo da hodamo. Najzad smo stigli do obale Save blizu asfalt-nog puta, gde nas je čekalo nekoliko automobila. Trojicu nas strpali su u prtljažnik kola, koja krenuše vratolomnom brzinom u nepoznatom pravcu. Kad sam se probudio iz bunovnog sna, našao sam se u bolničkom krevetu, gde su mi na lepo naglašanom nemačkom jeziku objasnili da imam teško zapaljenje pluća.

Više od bolesti brinula me je mogućnost da će me ponovo prinudno vratiti u nemački Rajh, odakle mi spasa više ne bi bilo. Prilično naivno pokušao sam da

sakrijem svoj identitet, pokrivajući jastukom svoju propusnicu, što je uostalom bilo besmisleno.

Najzad sam bio otpušten u privremenu zagrebačku slobodu. Priključio sam se svojim prijateljima iz omladinskog pokreta. Jevrejska opština me je uputila u dve porodice. Na stan kod gospođe Boroš sa ćerkom, za noćivanje, a na hranu – kod porodice Kronfeld. Sa Sašom Kronfeld sam mogao da se družim. On mi je davao časove srpsko-hrvatskog. U porodici Borošovih sreo sam dvojicu ranije pristiglih, koji su spavali u dvostrukom krevetu. Tako sam ja, novodošavši morao da

pokušam mirno da odspavam između njih dvojice, koji su naizmenično hrkali i puštali neke druge čudne zvukove. Bilo je nemoguće da se smestim u slobodni prostor između njih, pa sam se ugnezdio uz bilo koga od njih, što oni nisu baš lepo primili, jer sam im oduzimao njihov prostor. Bila je to, u stvari, bezazlena igra.

Katrijel Fuks danas

Skromno znanje jezika omogućilo mi je da kupujem tramvajске i bioskopske karte, kao i povremene zalogaje čevapčića kakve sam mnogo docnije upoznao u obliku kebaba.

Jednog dana nam se dogodio prilično neugodan susret sa grupom hitlerovski nastrojenih omladinaca. Čuli su nas kako govorimo nemački i zaključili da smo neka vrsta pete kolone; na primer, folksdojčeri kao i oni sami. Uspeli smo da ih se oslobodimo, izigravajući da imamo tajni zadatak. Ovaj susret nas je upozorio da odbacimo naše novostecheno osećanje neugroženosti. Jasnno nam je pokazao da je naš položaj nesiguran u sve nemirnijoj

Jugoslaviji. Shvatili smo zaziranje i strahove političkih i etničkih grupa. I zaista, jedne kasne večeri, bio sam uhvaćen u raciji. Policija je sa svih strana hermetički zatvorila ulicu i hapsila svakog bez ličnih isprava. Tako sam se i ja našao sa 25 nevoljnih zatvorenika, u ćeliji namenjenoj za deset ljudi najviše. Opet sam postao „Austrijanac“ i uz to predmet požude nekog vrlo zastrašujućeg tipa. Verovatno su me samo tesna gužva i mnoštvo zatvorenika spasili od „sudbine gore od smrti“. Međutim, neki lopovski ekspert uspeo je, dok sam spavao, da mi skinne dragi novi džemper, a da ja to uopšte nisam osetio! Kad sam se probudio u hladno jutro, video sam drugog zatvorenika kako bezbrižno nosi moj džemper. Nisam ništa mogao da preduzmem.

Posle nedelju dana otprilike, uspelo je Jevrejskoj opštini da me pronađe. Prvo što su učinili bilo je da su mi poslali paket sa hranom. Polovinu sadržaja su, međutim, pojeli stražari, drugu polovinu zatvorenici u mojoj ćeliji, a meni je velikodušno dopušteno da potpišem

potvrdu o prijemu. Ali sve je dobro što se dobro svrši. Uz plaćanje pristojne otkupnine, ponovo sam otpušten, bez džempera, ali kao domaćin silnog roja buva i vašiju – ali ipak slobodan!

Narednih nekoliko meseci u Zagrebu smo bili predmet brige i nadzora naših predanih omladinskih rukovodilaca zvanih „madrihim“. Bili su to Armando Moreno i Joško (Indig – prim. red.) koji su se brinuli o našim duhovnim i materijalnim potrebama. Stalno su nas vodili i hrabрили kroz praznine našeg življenja – između gubitka porodice, prijatelja i životnih navika s jedne strane, i naše željene destinacije Palestine – Izraela.

Razume se da nismo imali pojma o silama, potezima i mahinacijama koji su neposredno uticali na našu budućnost. Ipak, mogli smo da krenemo dalje, u pravi čas kao što se docnije pokazalo. Sretnici su se ukrcali na voz za Beograd, sledeću stanicu našeg putešestvija. Za vreme jednodnevnog ili dvodnevnog zadržavanja u Beogradu ponovo mi je uspeo da dospem u aps, jer sam odlutao vođen mojom neuništivom radoznalošću. I opet me je prst sudbine, u obliku Armanda izvukao iz policijskih kandži. Ne bih rekao da su svi vagoni bili zaključani da bi se mene sprečilo da napustim stado, ali tako je to bilo – jer je ovo bio poslednji voz koji je iz slobodne Jugoslavije prešao granicu Grčke, u isto vreme dok su nemačke trupe napale zemlju sa severa. Mi, malobrojni sretnici, bili smo na putu za našu novu domovinu, dok oni koji su ostali za nama većinom nisu preživeli. Mnogo docnije sam našao Joška, u kibucu u Negevu. Sa Armandom sam uspeo da uspostavam vezu docnije, tek 2001. godine. Našao sam ga u Los Anđelesu.

Po nekom čudnom slučaju, Hilda, moja supruga, našla se u istom vozu za Grčku. Njena grupa nam se priključila iz izbeglištva u Kladovu. Nismo znali jedno za drugo. Sreli smo se tek godinu dana kasnije, a venčali smo se dve godine posle toga.

U EREC, U SLOBODU

Miša Pas (Fas) je rođen u Berlinu 7. jula 1924, od oca Aleksandra Sendera Fasa i Ide Fas, rođene Spiro. Otac je bio mučen do smrti u koncentracionom logoru Zaksenhauzen 1940. godine.

Majka je sa sinom Samijem ilegalno došla u Jugoslaviju 1941. godine. Bili su smešteni u prihvatni logor u Šapcu, zajedno sa drugim brojnim izbeglicama. Kada su Nemci okupirali Jugoslaviju, taj logor je stavljen pod nemačku kontrolu i od tog trenutka Miša nikad više nije ništa čuo o

njima uprkos svim naporima da bilo šta sazna o njihovoj sudbini.

Imao je i sestru Rut, koja se u Berlinu razbolela i umrla tokom hladne i teške zime 1940, zato što joj je, kao i svim drugim Jevrejima, bilo uskraćeno korišćenje skloništa od britanskih vazдушnih napada.

Miša Pas je tokom radnog veka obavljao brojne poslove. U ratnim godinama, od 1943. do 1946. služio je u britanskoj vojsci u Egiptu, Italiji, Belgiji i Holandiji, delimično u Jevrejskoj brigadi, od kada je osnovana. Potom je godinu dana radio za Jevrejsku agenciju i Haganu u Evropi. Pomagao je preživelim iz holokausta da obnove svoje živote i organizovao ih za odlazak (iseljavanje) u Palestinu. Zatim je bio nastavnik u britanskim logorima interniraca koji su pokušavali da se domognu obala Palestine bez zvaničnih dozvola, jer su im bile uskraćene.

Nekoliko godina radio je u vojnoj službi izraelskih vazduhoplovnih snaga u činu majora, da bi od 1952. do 1975. obavljao više poslova u izraelskom Ministarstvu odbrane i inostranih poslova. Bio

je prvi sekretar Ambasade Izraela u Liberiji i savetnik Ambasade Izraela u Beču, kao i stalni predstavnik Organizacije za industrijski razvoj pri Ujedinjenim Nacijama. Zatim je bio direktor Jevrejskog nacionalnog fonda u Švajcarskoj i menadžer KKL-a (fond Keren Kajemet Leisrael), Trojhand A. G. Carih, direktor sektora za ekonomske projekte u Upravi KKL-a u Jerusalimu, direktor službe za marketing i odnose sa javnošću američko izraelske korporacije Ampal u Izraelu, direktor i potpredsednik Ampala u Kanadi i direktor Jevrejskog nacionalnog fonda u Nemačkoj.

Od 1950. godine živi u braku sa suprugom Miriam (Mirom). Ima tri sina – Nadava, Aleksandra i Atsmona i petoro unučadi.

BERLIN 1939.

Septembra 1939. godine, nekoliko dana nakon nemačke invazije na Poljsku, moj otac je zbog svog poljskog državljanstva odveden iz našeg stana u Berlinu u koncentracioni logor Zaksenhauzen gde je bio mučen do smrti. Gestapo nam je poslao njegov pepeo i čak nas je zadužio troškovima za to. On je sahranjen na groblju „Adas Jisroel“ u Berlinu – VajsENZE (Weissensee).

Gospođa Reha Frajer (Recha Freier), vodeća ličnost u cionističkom pokretu u Nemačkoj i prvobitni osnivač omladinske „alije“¹, vrlo se aktivno uključila u pomaganju porodicama onih koji su odvedeni u Zaksenhauzen (Sachsenhausen). Ona je organizovala finansijsku pomoć i pokušala da osigura vize za one koji su još bili živi da bi se oslobodili i da bi im bilo dozvoljeno da napuste Nemačku. Većina njenih napora bila je uzaludna. Ali obećala je udovicama u onim porodicama koje su izgubile svoje očeve da će dati sve od sebe da spasi decu iz tih porodica od nacističke Nemačke.

Leto 1940. Nemačka armija je okončala okupaciju zemalja Beneluxa i Francuske. Britansko kraljevsko vazduhoplovstvo započelo je sa žestokim bombardovanjem, gotovo svake noći, nemačkih gradova uključujući i Berlin, što sam ja posmatrao sa zadovoljstvom, čak i kada su neke bombe padale u naše susedstvo prouzrokujući velike štete.

---

¹ Alija = grupa useljenika u Izrael. U prevodu znači uspon, u prenosnom smislu useljenje u Izrael.

U to vreme Jevrejima je još uvek bilo dozvoljeno da se sklanjaju u kućna skloništa tokom bombardovanja, ali kasnije im je to bilo zabranjeno. Ja sam još uvek išao u specijalnu školu „Omladinske alije“ sa mojim prijateljima iz omladinskog pokreta „Makabi Hacair“² u kojem sam bio aktivan od svoje desete godine. Ova škola osnovana je nakon što su nacisti rasturili formalni jevrejski školski sistem.

Reha Frajer aktivno je tražila načine za ispunjenje svojih obećanja da na svaki način iz Nemačke izvuče decu koja su izgubila svoje očeve u koncentracionim logorima.

Ja sam već bio u opasnim godinama da budem odveden u koncentracioni logor i ona me je odabrala da putujem sa trojicom muškaraca da bi me prokrijumčarili preko nemačko-mađarske granice kako bih došao do Budimpešte. Otišli smo do Beča i uz pomoć lokalnog cionističkog pokreta stigli smo do granične oblasti. Nikad mi nije rečeno šta je krenulo naopako, ali nakon nekoliko dana morali smo da se vratimo u Berlin.

BERLIN, JESEN 1940.

U Berlinu sam se ponovo našao sa mojim prijateljima u školi „Alije“. Posle nekoliko nedelja, majka mi je rekla da je Reha Frajer napustila Nemačku i otišla u Jugoslaviju da organizuje transport dece koja treba da joj se pridruže tamo. Bilo je predviđeno da ja idem sa prvom grupom od 15 dečaka. Još uvek se sećam razgovora sa majkom kada sam joj rekao da ne želim da idem, posle iskustva sa mađarske granice, i da ne želim da ostavim sestru, mlađeg brata i najbliže prijatelje.

Konačno, krenuo sam sa grupom koja je trebalo da bude test za spasilački put ka Jugoslaviji, za mnogo grupa koje je trebalo da dođu, kako je Reha Frajer planirala.

Krenuli smo iz Berlina ka Beču početkom septembra 1940. godine, organizovani kao deca na školskom putovanju sa rancima na leđima. U Beču nas je primio lokalni cionistički aktivista koji je organizovao prenoćište za tu noć. Sledećeg dana pošli smo vozom u

---

² Makabi hacair = mladi makabejci

Grac, a odatle smo nastavili do granične oblasti, do mesta koje se, mislim, zvalo Špilfeld (Spielfeld). Ništa nismo znali o pripremama za prelaz granice zajedno sa krijumčarima i o drugim dogovorima. Ja sam bio najstariji u grupi i zbog svog prethodnog iskustva na mađarskoj granici, dosta sam sumnjao u poduhvat ali sam se nadao da ću ovaj put uspeti.

Miša Pas u mladosti

Dok smo čekali, nemački granični stražari su nas proveravali. Kada je pao mrak, lokalni vodič nas je poveo peške u okolni šumski predeo. Neko vreme smo hodali kroz šumu, po brdovitom terenu, gore-dole, prelazeći male vodene puteljke dok nismo stigli do jedne kolibe u koju smo se smestili radi odmora i jela. Ne sećam se sada, nakon toliko godina, da li smo iste te noći prešli granicu ili smo tamo čekali da predemo sledeće noći. U svakom slučaju, odatle smo nastavili naše hodanje kroz šumski predeo do nekog mesta u kojem je bila pilana, ispred koje su od-

sečena stabla bila nagomilana u visinu, u obliku slova V, što je predstavljalo odlično skrovište za nas. Naš vodič nam je tada rekao da se razbijemo i rasporedimo u manje grupe i da se sakrijemo iza gomila stabala u obliku slova V. Već smo bili na jugoslovenskoj zemlji, u oblasti Maribora, i tu je trebalo da čekamo da nas pokupe kolima iz Zagreba. Prošlo je nekoliko sati dok kola nisu stigla i bezbedno nas odvezla do Zagreba. Ovog puta uspeali smo da stignemo do ove određene tačke.

Stigli smo u Zagreb u ranim jutarnjim satima. Jedna grupa dečaka, među kojima sam bio i ja, bila je na nekoliko dana smeštena u jevrejski dom za stare. Odatle smo bili, svako pojedinačno, smeštani u domove jevrejskih porodica.

ZAGREB, 1940-1941.

Doveden sam u porodicu Šandora i Lili Dojč (Deutsch) koji su živeli u lepoj brvnari blizu velikog poslovnog kraja na obodima Zagreba.

Smestili su me u sobu njihovog sina Feliksa koji je bio stariji od mene godinu dana.

Nikad neću zaboraviti divan osećaj koji su mi oni podarili tokom svih šest meseci koliko sam ostao kod njih kao da sam deo njihove porodice. Sa radošću sam otkrio, posle rata, da je cela porodica preživela ratna vremena, mada uz velike patnje. Moji zagrebački domaćini su otišli u Izrael i nakon sto sam ih našao, u njihovom skromnom stanu u Ramat Ganu, održavao sam kontakt sa njima mnogo godina. Takođe sam nastavio da održavam kontakt sa njihovim sinom Feliksom koji je postao naučnik.

Posle boravka u domu ove porodice, vratio sam se u Zagreb. Ubrzo nakon što sam se smestio, odveli su me u zgradu Jevrejske opštine. Zgrada se nalazila u centru Zagreba gde je opština organizovala, u svom prizemlju, mesto za okupljanje i sastajanje za dečake koji su došli sa mnom iz Berlina i za one koji tek treba da dođu. Tamo sam ponovo sreo Rehu Frajer, koja nas je toplo dočekala. Rekla nam je da sada, nakon našeg uspešnog dolaska, ona nastavlja svoju misiju – da odvede grupe dečaka i devojčica iz Nemačke u Palestinu.

Tamo smo se upoznali sa našim mentorima i tutorima, aktivistima iz pokreta „Hašomer hacair“ Jugoslavije koji su od samog početka našeg ilegalnog prelaženja granice i bezbednog dovođenja u Zagreb bili uključeni.

Sada su se angažovali da nam organizuju dnevne programe učenja hebrejskog jezika i drugih predmeta, razgovarali su sa nama o našoj budućnosti u Erec Izraelu i organizovali raznovrsne aktivnosti. S obzirom na to da smo u Zagrebu živeli ilegalno i nismo znali lokalni jezik, savetovali su nas da napolje ne idemo u grupi, da ne bismo izazvali sumnju kod lokalnih vlasti.

Joško Indig, iz „Hašomer hacaira“ u Zagrebu je od početka bio zadužen za našu grupu koja je od nas petnaestoro vremenom narasla na nekih 90 dečaka i devojčica kada smo mi krenuli dalje. Tokom vremena, Jošku su se pridružili Armando Moreno i Zehava koji su bili vrlo privrženi našoj grupi i koji su nam pružali ugodno vreme u tim teškim okolnostima time što su nas bezbedno čuvali od spoljnog sveta.

Vreme je prolazilo, već smo bili u prvim mesecima 1941. godine. Koliko se ja sad sećam, u vazduhu se osećalo povećanje nemačkog pritiska na Jugoslaviju, posebno u Zagrebu i strah od buduće invazije. Jednog dana, marta 1941. godine, gospodin Dojč, glava moje nove porodice, rekao mi je da moram da se spremim za odlazak u Beograd za nekoliko sati sa čitavom grupom dečaka, jer je za nas opasno da ostanemo u Zagrebu. Doneo mi je je potpuno spakovani kofer sa odećom i rekao mi je da će mi to poslužiti na putu za Palestinu i moje tamošnje potrebe. Zatim me je odvezao svojim kolima na železničku stanicu gde sam već video mnoge iz naše grupe kako se ukrcavaju u voz koji je čekao. Imao sam topli oproštaj od gospodina Dojča, zahvalio mu na izvanrednoj gostoljubivosti i odnosu sa svim članovima njegove porodice. Nažalost, nisam mogao da se oprostim od gospođe Dojč i Feliksa sa kojim sam delio sobu i od njegove sestre Ester.

BEOGRAD, MART 1941.

U Beograd smo stigli noću. Jedino čega se sada sećam je to da smo bili organizovani u grupe za marširanje, kako je već uobičajeno u izviđačkim omladinskim pokretima. Mislim da nas je predvodio Armando Moreno, koji je marširao kroz mračne prazne ulice Beograda, kao da smo deca na školskoj ekskurziji. Imali smo noćni odmor negde u gradu, a sledećeg dana ponovo smo požurili na železničku stanicu da se ukrcamo na voz u pravcu Istanbula.

Nismo tada mnogo znali o svim vezama koje su bile potegnute i koje su pogurali lokalni ljudi kao sto su bili Joško i Armando da bi nam omogućili da dobijemo mesta u tom vozu za koji smo kasnije otkrili da je bio poslednji voz koji će napustiti Jugoslaviju, u tom pravcu, pre napada Nemaca.

MAJKA I BRAT OSTALI SU U JUGOSLAVIJI

Ovde moram da spomenem da su moja majka Ida Fas i brat Sami Fas, koji je imao sedam godina, takođe stigli u Zagreb nekoliko nedelja ranije i koji su prošli istim ilegalnim putem kao i ja. Susret u kući porodice Dojč je bio veoma radostan. Nakon što im je rečeno od strane ljudi iz jevrejskog dobrotvornog društva da ne ostanu u Zagrebu,

morali su da odu u Srbiju i nastanili su se u Šapcu, gde su bile okupljene mnoge izbeglice iz Nemačke. Oni nisu mogli da nam se pridruže na našem putu za Palestinu, čak ni moj mali brat, s obzirom na to da su dozvole za Palestinu, koje su davali Britanci, bile ograničene na našu grupu od 90 osoba.

Susret sa majkom i bratom u Zagrebu bio je poslednji put da sam ih video. Svi moji naponi, tokom svih godina, da otkrijem šta se sa njima desilo, bili su uzaludni. Poslednji put sam čuo o njima 1942. godine kada sam primio kratko pismo od Crvenog krsta koje je poslato iz logora u Jugoslaviji, a na kome je bila nemačka cenzorska marka.

U VOZU ZA ISTAMBUL

Tokom putovanja vozom ka Turskoj, još uvek sam imao osećaj da su moja majka i brat bezbedni u Jugoslaviji. Tek kad smo stigli nadomak Istanbula, rečeno nam je za invaziju Nemaca na Jugoslaviju.

Samo putovanje vozom bilo je veoma interesantno i ne bez iznenađenja i pitanja. Jednom je voz iznenada stao blizu granice između albanske i grčke teritorije zbog mogućeg napada iz vazduha. U severnoj Grčkoj, britanske snage su bile angažovane u vojnim akcijama protiv italijanskih snaga koje su okupirale Albaniju. Svi putnici u voz u skočili su u rovove pored železničke pruge da se sakriju. Nakon kraćeg vremena, ponovo smo se ukrcali u voz i nastavili putovanje. Kada smo dospeli u Solun, šetali smo oko železničke stanice i po prvi put smo videli britanske vojnike, a među njima i vojnike iz Palestine koji su govorili hebrejski. Od njih smo čuli za vojne aktivnosti u regionu i jedino smo se nadali da će nas putovanje vozom dovesti do konačne destinacije – Palestine i Erec-Izraela. I konačno, nakon nekoliko prekida, tu i tamo, gde smo tokom našeg putovanja izgubili vagon sa svim našim prtljagom i ličnim stvarima, stigli smo u Istanbul. Bili smo smešteni nekoliko dana u jednoj vili na malom ostrvu na Bosforu. Tu su nas obavestili o nemačkoj okupaciji Jugoslavije. Sada smo razumeli privrženo posvećivanje Jevrejskih opština, ljudi iz „Hašomer hacaira“ kao što su Joško, Armando, porodica koje su nas primile i drugih koji su nas spasli iz Jugoslavije u poslednjem momentu, a koji su pak ostali tamo da se suoče sa nepoznatom sudbinom u odnosu na Nemce.

Nikada neću da zaboravim beskonačne napore svih tih ljudi i nastaviću o tome da pričam svojoj deci i unucima.

NAŠ DOLAZAK U PALESTINU

Od Istanbula nastavili smo vozom do Bejruta, a odatle autobusom preko graničnog prelaza u Roš-Hanikra ka Haifi.

Od mesta Roš Hanikra mogli smo da vidimo morsku obalu sve do luke Haiife i do severnog dela zemlje i imali smo osećaj da je jedan od naših snova postao realnost.

Sa još trojicom iz moje grupe, bio sam poslat u Kibuc Mišmar Hašaron, koji je bio deo pokreta „Makabi hacair“ u kome sam rastao u Nemačkoj. Tu smo stvorili novu grupu Omladinsku aliye, grupu „olim“⁴ sa više dečaka i devojčica koji su u isto vreme stigli iz Švedske i drugih zemalja i mesta.

Ovde je počeo novi život sa velikom vizijom koja će se ostvariti u predstojećim godinama.

---

4 „Ole“ (mn. „olim“) = useljenik u Izraelu

XI

HILJADU
RUZVELTOVIH GOSTIJU

Irena DANON

OD SAJMIŠTA DO FORT ONTARIJA

Rođena je 1929. godine u Beogradu, od *Roca Simona i majke Rašele, rođene Va-ron. Imala je dva mlađa brata, Iku i Majkla – Srećka. Svi su preživeli holokaust.*

Gimnaziju je pohađala do 1941. godine u Beogradu. Književnost je studirala u SAD. Bila je udata za Leona Danona iz Beograda, koji je umro 1962. godine, i sa njim ima tri kćeri.

Burni talasi Atlantskog okeana nadmetali su se s uzbuđenjem putnika za Ameriku, na brodu „Henri Gibons“. U avgustu 1944. godine, predsednik Ruzvelt pozvao je hiljadu izbeglica da dođu u Sjedinjene Države kao gosti, kako bi se oslobodili ratnih strahota. Ovo su bili jedini ljudi kojima je, za vreme Drugog svetskog rata, bilo dopušteno da dođu u Sjedinjene Države.

Nikom nije bilo važno da spasava Jevreje iz pakla – osim jednoj mladoj ženi. Bila je to dr Rut Gruber, saradnica dnevnog lista „Herald Tribjun“, iz Njujorka. Bila je dovoljno uporna da ugrozi svoj život i spase jednu grupu Jevreja. Došla je u Evropu usred rata da bi ih lično prihvatila i odvela u sigurnost Sjedinjenih Država.

Meni je tada bilo 15 godina i bila sam jedan od putnika na brodu. Moja dva brata, jedanaestogodišnji Ika Danon i mali Mihael, od dva meseca, i ja naročito, mnogo smo patili od morske bolesti i čvrsto smo se držali uz naše roditelje, Simu i Rašelu Danon.

Pre Drugog svetskog rata živeli smo u Beogradu, u predelu zvanom Profesorska kolonija. Otac je imao radnju s kožnom galanterijom i, uz nju, radionicu na Terazijama. Započela sam školovanje u sasvim novoj zgradi školske gimnazije, u kojoj smo morale da menjamo obuču, da ne bismo prljale i oštećivale pod, a u klupama smo morale da sedimo pravo, s prekrštenim rukama. U gimnaziji smo učili francuski i nemački jezik, i druge predmete prema programu za srednje škole. Ali, kad je Jugoslavija objavila uredbu o numerusu klauzusu za Jevreje, jevrejska deca – pa tako i ja – bila su izbačena iz škole.

U martu 1941. bili smo na večeri u bašti jednog restorana i gledali Rome kako igraju uz setne zvuke violine. Ulicom su prolazili jugoslovenski mladići u svojim lepim sokolskim uniformama, kličući kralju Petru kome je tada bilo oko 18 godina. Sve do 1941. godine, život je bio dobar, u prijateljskoj sredini. Ali, te večeri, u vazduhu se osećao miris rata. Šestog aprila 1941. godine, kada su nacisti bacili prve bombe na Beograd, palata Glavne pošte se činila kao najsigurnije sklonište. Zato su mnogi požurili da uđu u njen podrum.

Kad smo sišli u prostoriju koja je ličila na jamu pakla, bilo je već porodica koje su sedele zbijene na hladnom i vlažnom betonskom podu. Vazduh je bio ustajao i pun prašine. Deca su plakala od straha, a odrasli su se molili bogu. Neki tiho, a neki grcajući u suzama. Svako je prizivao svoga boga. Svako je u veri pronalazio svoj most ka dubini svoga verovanja. „Šema, Israel! Hriste, Bože! Šema, Israel!“ ovo su bile reči koje su dopirale iz gomile ljudi na podu. U podrumu smo sreli strica Rafu Danona, poznatog poslastičara, strinu Ernu i očevu sestru Lauru s malom bebom. Laurin suprug Josif bio je u vojsci, tako da je Laura bila sama sa detetom, sve dok se porodica nije našla na okupu.

Čim je bombardovanje prestalo, moj otac je celu porodicu odveo na selo kod našeg mlekađžije, kako bismo izbegli nemačke „štuke“ i bombe. Iz malog sela na bregu, na obodu Beograda, porodica je u suzama gledala kako se voljeni grad ruši u plamenu.

Posle sedam dana bombardovanja, sve porodice vratile su se svojim kućama, ukoliko ih Nemci bombama nisu razorili. Naša kuća je bila cela, osim što su prozori bili polupani. Ubrzo se napunila prijateljima i rođacima, koji nisu imali dovoljno sreće da im kuće budu očuvane.

Nedugo pošto su nacisti ušli u grad, svim Jevrejima naređeno je da stave žute trake sa Davidovom zvezdom na rukav. Jevreje su hvatali po gradu i kao taoce hapsili i zatvarali u zatvorske ćelije. Ukoliko bi,

u to vreme, neki nemački vojnik bio ubijen, sto jevrejskih talaca bilo bi izvučeno iz ćelija i streljano na ulicama Beograda.

Mesec dana kasnije, moj otac je bio uhvaćen na ulici i zatvoren u ćeliju kao talac. Za to vreme spavala sam s gornjim delom tatine pidžame, koja mi je dopirala do poda. Svake noći sam trljala *čarobno biserno dugme*, uverena da će ono da mi vrati oca živog. Kroz dve nedelje čvrsto smo grlili tatu i prolivali suze radosnice.

Međutim, radost nije dugo trajala. Nacisti su ubrzo ponovo uhapsili oca. Ovog puta niko nije znao kuda su ga odveli, ni da li je živ. Majka i ja smo trčale po gradu i raspitivale se o Jevrejima koje su uhapsili istoga dana. Kada smo se približile nemačkom konzulatu u Beogradu, majka je ugledala mladog čoveka, Hrvata, koji je ranije povremeno obavljao neke poslove za našu porodicu. Bio je na straži. Visok, vitak i zgodan, u crnoj, utegnutoj uniformi SS-odreda, i sjajnim crnim paradnim čizmama. Na ramenu mu je bila velika puška sa nataknutim bajonetom. S uzdahom olakšanja majka mu je prišla. Kada je zaustila da upita za oca, mladi Hrvat, očigledno zadovoljan silom svoje uniforme, skinuo je pušku s ramena i zapucao prema nama. Majka i dete, uplašeni, okrenuše se natrag i, izbegavajući metke, pobegoše glavom bez obzira.

Agonija neizvesnosti za sudbinu mog oca učinila nam je život neizdrživim. On je bio moj heroj. Bio je ljubazan prema svima i bio je moj Tata.

Posle šest meseci traženja, čule smo za grupu ljudi upravo dovedenih na Sajmište. Odmah smo krenule u tom pravcu.

Svuda uokolo bili su nemački vojnici. Nebo – sivo od kišnih oblaka. Hladan oktobarski vazduh bio je težak i pritiskivao je okolinu. U logoru puno starijih jevrejskih muškaraca – ili su samo tako izgledali. Sedeli su na vlažnoj zemlji i čitali iz svojih molitvenika. Neki su oko vrata nosili dronjave plavo-bele šalove i imali pocepane košulje, bez sakoa ili pulovera. Smrzavali su se, pomislila sam. Niko ni s kim nije govorio, ali mesto je ličilo na roj pčela u kojem je sve vrvilo, dok smo majka i ja, van sebe, trčale od jednog do drugog zatočenika, raspitujući se da li je neko video ili čuo za mog oca. Većina je bez odgovora žurno prolazila pored nas. Udaljavali su se čim bismo im se približile. Najzad, ne pogledavši nas, jedan čovek učini pokret rukom i pobeže. Nas dve žene, majka i ćerka, uplašene ali u nadi, krenule smo u smeru njegovog znaka i došle do velikog ambara s rupom na krovu i vlažnom slamom po podu. Smrad je bio užasan.

Ušle smo u ambar, uzdržavajući dah i pitale za Simu Danona. Jedan starac nam reče da pođemo za njim. „Ovde“, pokaza na zgrčenu i drhtavu utvaru, nalik na skelet. Bio je gotovo go, sa crnim i modrim masnicama po telu. Obe smo se sagnule da pogledamo stvorenje koje je izgledalo kao hrpa kostiju prekrivena kožom.

Lice je pogledalo. Oči su bile usahle, uvučene u lobanju, kosa prljava i podrezana. Brada je bila duga, prljava, crvena i delimično seda. Prilika je izgledala kao da je sto godina stara. Pomislila sam da ovo ne bi mogao da bude moj otac. Moj otac je imao svega 41. godinu. I zašto je bio skoro bez odeće? Koštana prilika je počela da ustaje s mukom. Grimasa, nalik na osmeh, pojavila se na lobanji. Ustuknula sam. Bila sam uplašena. Čula sam majčino tiho jecanje, dok se približavala ljudskoj utvari i pružala mu ruke. Uspelo mu je da ustane, privijajući se uz njeno telo. Bila sam skamenjena. Pokušavala sam da govorim, ali glasa nije bilo. Čak nisam bila sigurna da li bih mogla ili želela da ga dodirnem. Sve je u meni treperilo od zbunjenosti, ljutnje i bola. Tražila sam da mi se vrati moj naočiti i voljeni otac!

Nisam mogla da razumem šta su mu učinili i zašto. Moj otac je pomaga svakome u nevolji. Bio je dobar čovek. Zašto je Bog dopustio da se tako nešto dogodi?!

Sećam se časova veronauke. Učili su nas da je Bog svemoguć i da štiti dobre ljude. Ako je tako, zašto ih nije zaustavio u zlostavljanju mog tate? Je li Bog zadremao dok su nacisti činili sve to? Mora biti da su lagali. Nema Boga! On nikad ne bi dopustio da nas tako zlostavljaju. Međutim, ovo je stvarno bio moj otac! Uхватili su mladog, naočitog, zdravog čoveka i pretvorili ga u starački kostur. Posmatrala sam mamu kako mu ljubi upale oči, prljavu bradu, vonjavo telo. Skinula je kaput i prebacila ga na njegova gola pleća. Oboje su plakali dok su se držali i nadali življenju i dešavanju čuda.

Najzad sam shvatila da Boga mora da bude, jer se čudo dogodilo. Majka i ja uspele smo da mu donesemo odeću i hranu, što je on, naravno, podelio sa sapatnicima. To mu je pomoglo da povрати nešto izgubljene snage. Mesec dana docnije, pošto je video ubistvo svih rođaka i prijatelja, tata se odlučio na bekstvo. Rekao je mami, dok mu je ona nežno milovala lice: „Ja sam mrtav čovek, bez obzira kako ti na to gledaš. Nema izbora. Moram da pokušam da se dočepam slobode. Zapamti – nasmeje se – Bog pomaže onima koji sami sebi pomažu.“ Ove reči su se duboko urezale u moje sećanje.

U toku nekoliko sledećih dana, tata, mama i tetka Laura smislili su plan i pripremili bekstvo. Podmićujući dijamantima, mama je naba-

vila lažne pasoše i lažne legitimacije. Sredila je da jedan fijaker bude blizu logora ugovorenog dana, u pet sati izjutra.

U pola pet toga dana, mama, moj brat Ika i ja sedeli smo u fijakeru. Nas dvoje dece ćutalo je drhteći od straha i studeni. Majka se molila nepomičnim, zastakljenim pogledom. Kiša je lila kao iz kabla. Da bi pobeo, tata je uzeo kola za đubre. Bilo je tri i po sata izjutra. Išao je od jedne do druge nemačke barake i sakupljao đubre. Srce mu je snažno kucalo. Nekoliko puta je morao da zastane da bi uhvatio dah. Iz kuhinje je uzimao velike metalne kante sa otpacima jela nacista. Jednu po jednu, tata je praznio kante u kola. Smrad je bio nepodnošljiv. Verovao je da u tim kantama ima i delova ljudskih tela. Kad se skupilo sve đubre, dok je kiša nemilosrdno lila, kola su krenula prema kapiji. Sima se osvrnuo. Ovo je bio trenutak odluke. Bilo je samo nekoliko stražara napolju. Imali su okovratnike, navučene do ušiju, a šapke spuštene toliko da su skoro pokrivala oči.

Kako su se kola približavala kapiji, tata se zagnjurio u tovar i pokrio blatnjavim, smrdljivim otpacima. Kad je kamion stigao do kapije, Sima je provirio kroz smeće, tek toliko da primeti po jednog stražara na svakoj strani vrata. Zaustavili su kamion. Oba stražara su gledala i pretresala svaka kola kada bi izlazila kroz kapiju. Sima se uvukao dublje u mulj, koji se razredio od kiše, i zadržao dah. Mulj mu je ulazio u nozdrve, u uši i oči. Kamion je zastao. Jaka kiša otežavala je kontrolu. Oba stražara povukla su svoje okovratnike preko lica i ušiju. Pogledali su u vozačku kabinu i dali znak za izlaz. Kiša kao Božje suze, sačuvala je i zaštitila moga tatu u času kad je spasavao svoj život i domogao se slobode.

Čim su kola odmakla koji metar od kapije, Sima je iskočio, pokri ven blatom, i krenuo prema fijakeru. Putnici u njemu čekali su pridošlicu sa zebnjom. Pošto je otac ušao u kola, kočijaš je spustio bočne zavese da zaštiti putnike od kiše i begunca od neželjenih pogleda. Bacila sam se u očevo naručje. Nikad više nisam osetila tako sladak miris nečega što je tako strašno smrdelo.

Čim su nacisti otkrili očevo odsustvo, smesta su otišli u kuću moje tetke Laure. Pucali su u nju i njenu malu devojčicu i ostavili ih da iskrvare na podu kuhinje.

Mesec dana krili smo se kod jedne srpske porodice, stalno na oprezu. Čim bismo čuli kola ili kamion, spuštali smo se u kanalizaciju. Kućevlasnik bi zatvorio kapak nad nama i pokrio ga prostirkom na koju bi nabacio nešto drva za loženje. Majka je malo po malo davala

svoj nakit, što je smirivalo našeg domaćina. Ali strah za sudbinu sopstvene porodice najzad je prevladao, pa smo morali da se iselimo.

Svetislav Spasojević, Ana, Ljiljana i Ilija. Preko noći, postadosmo hrišćani! I kao što su činili Jevreji za vreme inkvizicije – spolja smo se krstili a iznutra plakali za svojom verom.

Krili smo se i bežali dve nedelje, uvek za korak ispred nacista. Ponekad, ako bi ljudi oko nas počeli suviše da pitaju, mi bismo sačekivali zaštitu noći, skupili ono malo stvari i krenuli dalje, sve dok nismo stigli do Splita.

Tamo smo se sastali sa stricem Rafom Danonom i strinom Ernomo. Po struci poslastičar, stric Rafo i otac počeli su da prave kolače koje su prodavali poslastičarnicama. Posle nekoliko meseci neko nas je prijavio kao crnoberzijance. Karabinjeri su došli u naš stan i pošli pravo prema skrivenoj kutiji u kojoj smo držali brašno i šećer. Sve su zaplenili i uhapsili tatu i strica. U zatvoru su proveli sedam meseci. Kad se otac vratio iz zatvora, majka je zatrudnela.

Odnekud iz daljine mogla je da se čuje grmljavina nacističke artiljerije koja se primicala Splitu. Italija je slabila, što je naciste pretvaralo u krstaške ratnike, koji su nastupali ubijajući i paleći sve pred sobom. Sa ono malo nakita što je majci preostalo, uspelo nam je da se ukrcao na mali ribarski brod i stignemo na Korčulu. Bili smo tamo nekoliko nedelja, a kad je postalo opasno, poslednjim komadima nakita platili smo prelaz drugim ribarskim brodom preko Jadranskog mora, do Barija u Italiji.

Tamo smo se opet sastali sa stricem Rafom i njegovom suprugom. I, naravno, ponovo se mesilo poslastičarsko testo. Našli smo vilu u malom gradu Karbonari. Osećali smo se sigurno, bar privremeno, i život je ponovo bio podnošljiv. Ali, dok je majka bila u porodilištu u Bariju, Italija je kapitulirala i nacisti su se ponovo oglasili. Saveznici su ušli u Bari, a nacisti su počeli da bacaju bombe, svoje omiljene igračke.

Sećam se da sam bila u bolesničkoj sobi. Bila je mrkla noć. Odnednom, nebo se osvetlilo. Izgledalo je kao da se dnevna svetlost vratila usred noći. Eksplozije, detonacije, razaranja i smrti. U sećanje mi se vratila 1941. godina, kada su nacisti prvi put bombardovali Beograd. Nije bilo zaklona, nikuda se nije moglo. Svi su stajali skamenjeni. Majka je držala svoju bebu, rođenu pre vremena, čvrsto, skoro gušeći je. Ja sam se držala obema rukama za ogradu smeđeg metalnog kreveta i zaustavila dah. Nastao je kaos. Krici, plač i prašina ispunili su bolnicu. Zatim je svetlost utrnula i bombardovanje je prestalo – za kratko. A onda je ponovo krenulo, još žešće. Molila sam se da stane

dok smo još živi. Bari je bio u plamenu. Svuda su se videle vatre. Deo bolnice je bio pogoden i porušen. Porodilište je ostalo netaknuto. Providenje nas je još jednom poštedelo. Bilo je kao da je Bog spustio belu zavesu koja nas je obujmila i zaštitila od svakog zla.

Dva meseca posle toga saznali smo da će predsednik Ruzvelt primiti 1000 izbeglica u Sjedinjene Države, kao svoje goste. Opet jednom. Bog je bio s nama. Prijavili smo se i bili primljeni.

U Bariju smo ušli u logor za raseljena lica. Odatle je 1000 izbeglica, uglavnom Jevreja iz svih krajeva Evrope, američkim vojnim kamionima prevezeno u Napulj. Tamo smo se ukrcali na brod „Henri Gibbons“, pod zastavom američkog Crvenog krsta, koji je prevozio američke ranjene vojnike.

Pod budnim okom Rut Gruber, stigli smo u Ameriku kao u zemlju meda i mleka; na naš užas, shvatili smo da smo ponovo smešteni u logor opasan bodljikavom žicom. Bili smo iscrpljeni. Nismo imali snage ni da se borimo, ni suza da plačemo. Neki su popadali a drugi zaplakali. Nisu hteli da idu u logor ograđen žicom. Otac me je pogledao, čvrsto me uhvatio i rekao: „Ograda deluje u oba smera. Unutra smo da bismo bili sigurni.“ Nisam shvatila šta je hteo da kaže, ali zvučalo je dobro i bila sam zadovoljna. Moj otac je znao najgore stvari da prikaže u ružičastom svetlu.

Ostali smo osamnaest meseci u logoru i – bilo je divno. Imali smo medicinsku negu; imali smo da jedemo, imali smo nastavu, muziku, školu, zimi čak i sladoled... gledali smo ružičaste i čokoladne kapi kako padaju po čistom belom snegu.

U logoru smo živeli u vojnim kasarnama u kojima je većina porodica zauzimala po dve ili tri sobe. Ukrašavali smo sobe tapetama i drugim predmetima koje su donosili razni posetioči. Kao i obično, moj otac se prihvatio posla i odlučio da se brine o grejanju. Vreme je bilo veoma hladno.

Naslovna strana knjige Rut Gruber o 1000 izbeglica

a vetar je ujedao za lice i ruke. Otac je ložio peć svakih nekoliko sati, tako da su porodice u našoj zgradi imale stalno grejanje. Postao je, takođe, upravnik naše kuhinje. Bilo je više kuhinja u logoru, a među njima i jedna u kojoj su se jela pripremala prema košer pravilima. Našu su vodili moj tata, stric Rafo i strina Erna. Imali smo – nije preterano da kažem – najbolju hranu na svetu! Osim odličnog dnevnog jelovnika, imali smo poslastice iz celog sveta – iz Francuske, Madarske, Nemačke... mnogi iz drugih kuhinja dolazili su k nama na kafu i kolače.

Posle izvesnog vremena, prihvatili su nas stanovnici obližnjeg grada i sprijateljili se s nama. Ali kad se rat završio, vlada Sjedinjenih Država je htela da nas vrati u naše zavičaje. Opet, kao čarobnica, pojavila se dr Rut Gruber i pritekla nam u pomoć. Otišla je u Vašington i posetila predsednika Trumana. Posle mnogo dana i sedmica ubeđivanja, iznudila je za nas postupak odlaska u Kanadu s neposrednim ponovnim ulaskom u Sjedinjene Države. Pet godina posle tog dana dobio sam državljanstvo Sjedinjenih Država.

Kad je logor trebalo da se oslobodi svojih privremenih žitelja, Amerikanci su pitali svaku porodicu kuda bi želela da ide. Jedva smo razumeli pitanje. I tako, kad je neko ispred nas rekao „Klivlend“, i mi smo rekli „Klivlend“. Brzo su nas smestili u voz za Klivlend. Moj jedanaestogodišnji brat Ika upitao je: „Gde je, do đavola, Klivlend i šta je to?“ Svi smo se nasmejali i bili veoma srećni što smo u Sjedinjenim Državama. Posle godinu dana, preselili smo se iz Klivlenda u Njujork, gde smo našli mnoge koji su s nama bili u logoru „Fort Ontario“ kod Osviga, u državi Njujork.

Moji roditelji umrli su u šezdesetdrugoj godini života, a brat Ika u šezdesetoj. Moj brat Majkl (Srećko) ima divnu suprugu i tri sina. Ja živim u Los Anđelesu, u Kaliforniji. Imam tri divne ćerke. Bila sam udata za Leona Danona iz Beograda, koji je imao radnju s obućom pod nazivom „Boston“. Bio je jedan od prvih vlasnika automobila u Beogradu. Bio je to model sa ugaonom ručicom, s vučjim zubima za pokretanje motora. Moj suprug je umro 1962. godine. Studirala sam književnost na koledžu, jednovremeno postala agent za nekretnine i osnovala sopstvenu firmu. Sad sam se povukla iz poslova i nedavno završila svoju prvu knjigu, a nadam se da će ići biti još mnogo.

OD LOGORA DO AMERIKE

Rodena je u Sarajevu 12. avgusta 1927. Rod oca Avrama Izraela i majke Blanke, rođene Altarac. Imala je tri sestre – Sonju, Ninu i Vilmu – i brata Jozefa. Oba roditelja, zajedno sa preko 50 članova uže i šire familije i starija sestra Sonja stradali su u holokaustu. Sestra Sonja imala je i šestogodišnjeg sina Elija, iz braka sa Salamonom Atijasom, koji je stradao zajedno sa majkom.

Pošto je sa drugom sestrom Vilmom preživela godine rata, u Beogradu je radila u više spoljnotrgovinskih preduzeća i drugim institucijama i školovala se uz rad. U braku sa dr Dimitrijem Delovskim ima dvoje dece: sina Nenada, diplomiranog ekonomistu, i kćerku Silvanu, diplomiranog pravnika. Ima četvoro unučadi.

Na početku želim da istaknem da večitu zahvalnost što sam ostala u životu dugujem mojoj dragoj, pokojnoj sestri, Vilmi i njenom mužu Nikoli Marketu.

Do 1941. godine, dokad sam živela u Sarajevu, stigla sam da završim tri razreda gimnazije. Iako mlada, bila sam član Hašomer hacaira.

U mom rodnom gradu živeli smo lepo. Nismo bili mnogo religiozni, ali smo slavili svaki jevrejski praznik, naročito petak večer i subote, kada su na stolu obavezno bile sveće i kada je sto bio lepo ukrašen. Osobito su mi ostali u sećanju praznici Hamiša asar i Purim. U tim

prilikama okupila bi se cela familija na jednom mestu, a mi deca recitovali smo i maskirali se i za nagradu dobijali voće i novac.

Takav život naglo je prekinula 1941. godina. Najpre 27. mart: iako sam bila dete, i ja sam učestvovala u demonstracijama. Na prvi dan Pesaha spremali smo se da jedemo onu divnu supu sa maces kne-dlama, Nemci su počeli da nas bombarduju, a sirene su počele da zavijaju. Sišli smo pred kapiju, gde su se već nalazili i ostali stanari. Čim je bombardovanje prestalo, otišli smo kod jedne naše tetke koja je stanovala na periferiji grada, a na supu i maces kne-dle nismo više ni mislili.

Osmesi na licima (1937, sarajevska Ilidža) u danima kada se nisu naslućivale strahote u kojima su Jevreji bili izloženi pogromu (u grupi su Sonja, Salomon, Eli, Nina, Giga i drugi)

Dva dana posle toga došle su ustaše i Nemci, a odmah potom policijski čas, konfiskacije, nošenje žutih traka (ja ih nisam nosila, jer su se u Sarajevu trake nosile tek posle navršene 16. godine), prisilni radovi i razna terorisanja. Nama deci bilo je zabranjeno dalje školovanje.

Prekoputa naše kuće nalazila se katolička bogoslovija, takozvana seminarija – u kojoj su se školovali budući sveštenici. Bili su vrlo disciplinovani. Kada bi se pojavila neka žena na prozoru, a oni se zatekli na prozoru seminarije, odmah su se sklanjali. Međutim, čim je počelo ratno stanje, nekako su se oslobodili, postali znatizeljniji: ne samo da su ostajali na prozoru, bez obzira da li se pojavila neka žena, već su počeli da „razgovaraju“ sa nekim devojkama gestovima, na primer, prstima. Tako su jednoj devojci iz kuće zakazali sastanak. Ona je izašla.

a mi smo jedva čekali da se vrati, da nam ispriča tu „važnu“ novost. (Ta devojka je, naravno, bila Jevrejka, pitomac gimnazije, ali bogoslovski đak to nije znao). Ispričao joj je kako su ga roditelji silom naterali da pohađa bogosloviju da bi postao sveštenik, da on to ne želi i, pošto je sad počeo rat, otići će u ustaše, kao i ostali njegovi drugovi.

Posle nekoliko meseci, počela su prva streljanja u gradu. Najpre poznatih komunista, viđenih Srba, Jevreja, talaca i drugih, kao i prva odvođenja u logore. Mi u porodici smo za tu priliku već imali spremnjene ruksake sa neophodnim stvarima. Jedne noći pokupili su muškarce starije od šesnaest godina. Odveli su i mog tatu. Više ga nikad nisam videla. Jednog mog ujaka, koji je bio veoma star i nije mogao da hoda, odveli su fijakerom. Bili su sakupljeni u bivšoj Kasarni kralja Aleksandra. Odatle su ih odveli u Jasenovac. Mislim da se to desilo u kasnu jesen. Izvesno vreme posle toga vladalo je zatišje da bi, ubrzo potom, počelo odvođenje žena i dece.

U našoj zgradi stanovala je i porodica Taubman, čija je kćerka (uzgred – pravašica) radila u ustaškoj policiji, pa smo imali „privilegovan status“, pošto su kuću neko vreme zaobilazili. Kasnije je i ta devojka, zajedno sa svojom porodicom, odvedena u Jasenovac, gde je ubijena.

Jedne večeri su, ipak, došli po nas. Zgrada u kojoj smo stanovali imala je četiri sprata i svi njeni stanari bili su Jevreji (osim nastojnika, koji je bio ustaša, i njegove žene Verice – ali nisu bili loši prema nama). Prvo smo odvedeni u onu istu kasarnu u kojoj su bili sakupljeni muškarci i, nakon dva dana, utovareni u vagone za stoku, koji su imali male prozorčice sa rešetkama. Putovali smo osam dana, bez izlaska na vazduh. Nismo dobijali ni hranu ni vodu, a fiziološke potrebe obavljali smo u vagonima. Jedanput smo ih zamolili za malo vode, a oni su nam odgovorili: „Crknite!“. Vodu, naravno, nismo dobili. Osmog dana smo pušteni na neku livadu kod mesta Zlatar, u blizini Zagreba. Jedan ustaša otišao je Loborgrad, sabirni logor, gde je trebalo da bude naše konačno odredište, da javi da smo stigli. Čekali smo izvesno vreme, a zatim nam je rečeno da u Loborgradu nema mesta i da nas vraćaju u Sarajevo, gde će nam biti vraćeni ključevi od stanova. Tu vest smo, u tome času, primili s radošću. Putovali smo opet nedelju dana, bez vode i hrane. Po dolasku u Sarajevo, smestili su nas u jednu školu. Gotovo svi smo bili u prizemlju zgrade. Bila sam veoma iscrpljena. Ipak, prvom prilikom, pobegla sam kroz prozor, zajedno sa drugima. Naivne i lakoverne žene poverovale su da će im biti vraćeni ključevi od stanova, pa su ostale da čekaju. Posle nekoliko dana bile su

odvedene u Đakovo, a zatim (1942–43. godine), one preživele prebačene su u Jasenovac, gde su ubijene. Mnoge od tih žena su mogle da pobjegnu iz škole, ali...

Kada sam pobjegla, sklonila sam se kod sestre i zeta. Moj zet je bio Dalmatinac i imao je italijanski pasoš, zbog čega je sestra donekle bila zaštićena. Ja i nisam imala gde da se sklonim pa sam zato otišla kod njih. Ipak, svake večeri, morala sam da spavam kod drugih prijatelja. U međuvremenu, sa Romanije je došla jedna naša poznanica (poznawali smo je iz kena, nismo se nikad družili, ona je stanovala na sasvim drugom kraju grada, i nikada je nismo pitali ko joj je preporučio da dođe kod nas i ko je to znao). Zvala se Mirjanica Abinum. Ona je bila na Romaniji u partizanima, kojima se posle izvesnog vremena ponovo vratila. Po završetku rata iselila se u Izrael, zajedno sa dva sina. Nikad je više nisam videla.

Bilo je veoma opasno živeti u to vreme u Sarajevu, naročito za Jevreje. Racije su bile svakodnevnne. Ipak, u Sarajevu je još uvek radila Jevrejska opština. Moja najbolja drugarica Gerda Druker – Kožemjakin poslala mi je, iz Mostara, propusnicu na ime Ane Mihić, krojačice, koja putuje iz Bijeljine u Mostar da nađe posao.

U vozu sam sedela sa nekoliko časnih sestara i srećno stigla. Kada sam stigla u Mostar, moja drugarica i njena sestra razbolele su se od tifusa. Na sreću, ja se nisam razbolela. Preko dana sam boravila kod njih, a uveče bih spavala na drugom mestu. Pošto je „svakog gosta tri dana dosta“,

posle dva-tri meseca, morala sam da idem dalje. Jednog dana dobila sam pismo od sestre da doputujem u Dubrovnik. U međuvremenu, moj zet je imao mnogo neprijatnosti od strane ustaša zato što mu je žena Jevrejka, pa su i oni morali da beže. Otputovala sam u Dubrovnik bez

*Elina majka Blanka Altarac
sa sestrom*

ikakvih dokumenata, jer sam svoju lažnu propusnicu morala da vratim za potrebe neke druge nesrećnice.

U Dubrovniku me je čekao zet. Ukrkali smo se u brod za Mljet. Kada smo stigli do obale, zet je polako tražio svoja dokumenta, kao i za moju sestru i malog sinčića od nekoliko meseci. To je činio očekujući da brod ode, pošto ja nisam imala nikakve dokumente pa bi mogli da me vrata u Dubrovnik. Kada je brod polazio, zet je priznao karabinjerima da sam Jevrejka i da nemam nikakva dokumenta. Hteli su odmah da me pošalju na Rab, gde se nalazila neka vrsta logora za Jevreje, ali su odustali jer sam bila maloletna.

Tada mi je rečeno da moram, svakog dana da se javljam u kvesturu (njihovu komandu), a bila sam obavezna i da svakog dana idem kod katoličkog popa da učim veronauku. Još mi je rečeno da ne smem nigde da idem van tog mesta. Praktično bila sam u getu. Sveštenik je bio mlad, savremen, i nije mnogo insistirao na učenju. Kasnije sam čula da je posle rata emigrirao u Italiju, zajedno sa svojim bratom, i da je skinuo mantiju.

Neko vreme živeli smo sa roditeljima mog zeta. Ali, pošto je bilo ratno vreme, a ni oni nisu imali dovoljno hrane za sebe – odvojili smo se i uselili u jednu napuštenu kućicu. Trebalo je obezbediti hranu. Šta sam na selu mogla da radim ja, nežna i bolešljiva? Međutim, morala sam i počela sam. Najprije sam skupljala masline, potom pomagala u mlevenju, čuvala ovce, sakupljala grane za loženje i radila sve druge poslove koje sam bila u stanju da obavljam. U to vreme na Mljetu je živio samo jedan Jevrejin, nemački lekar. Pošto je boravio u drugom mestu, nismo se nikad upoznali. Kasnije se, kako smo saznali, sa ostrva povukao sa partizanima. Tako se živelo do kapitulacije Italije. Narod je tamo bio dobar i, reklo bi se, voleo nas je. Oni nisu ni znali šta je antisemitizam.

Kada su partizani pristigli na ostrvo, uključila sam se u društveni rad, uglavnom u rad sa omladinom. Tada smo se ipak osećali dobro i donekle sigurno, ali je to kratko trajalo. Partizani su se, pred snažnim nadiranjem Nemaca, jedne noći povukli, odvođeci sa sobom sve muškarce sposobne za vojsku. I moj zet je otišao sa njima. Za mene i sestru sa sinčićem, nastupilo je vreme skrivanja, praćeno gladovanjem. Kako sam već navela, narod se prema nama lepo ponašao, nije nas izdao, a mi smo svake večeri spavali na drugom mestu. Jedne noći sam, sećam se, spavala u svinjcu, zajedno sa jednom devojkom. Živeli smo nesigurno, od danas do sutra. Dva dana pre odlaska Nemaca i dolaska partizana, svratile smo u našu malu kuću

– tamo se kuće nisu uopšte zaključavale – i našle na podu jedan mali zlatni „Magen David“, u sredini tamnoplave boje. Na plavoj podlozi bilo je napisano zlatnim hebrejskim slovima „Cion“. U čudu smo se pogledale i – zapanjile! Podigla sam ga i, na žalost, posle mnogo godina sam ga izgubila. Nisam praznoverna, ali ipak sam u tome videla neko značenje.

U tim danima zaista se teško živelo. Ostalo mi je u sećanju da smo jeli meso od uginulog konja. Srećom, ništa nam se nije desilo. U lošim higijenskim uslovima dobili smo vaške, kojih nikako nismo mogli da se oslobodimo.

Ratno stanje nije dozvoljavalo da bilo šta činimo, osim da se borimo za golo preživljavanje, a Nemci su nadirali s druge strane ostrva. Pristizali su kao prava SS kaznena ekspedicija. Počeli su da bombarduju ostrvo. Mi smo tada bili na obali. Bilo je i ranjenih, ali, na sreću, nas troje ostali smo nepovređeni. Na Mljetu ljudi su bili veoma neangažovani – nisu bili naklonjeni partizanima i nije ih zanimala politika. Dvojicu meštana ubili su Italijani.

Čim je pala noć, ukrcali smo se u male brodiće – trabakule, i ujutro stigli na Lastovo. To je, sećam se, bilo divno ostrvo. U odnosu na Mljet, izgledalo mi je kao velegrad. Ulice su bile asfaltirane, dok je ono malo puteva na Mljetu bilo u džombama. Prosto, nisam umela da hodam po tako ravnom terenu! Mnogo teškoća imala sam sa obućom – noge su mi porasle a nisam nigde mogla da nađem odgovarajuće cipele.

U transportu su bile uglavnom žene i deca partizanskih boraca. To je bio zbeg iz cele Dalmacije. Na Lastovu smo dobili hranu i prostor za spavanje. Ja sam dobila jedna divna vrata i to je za mene bio „francuski krevet s baldahinom“! Posle toliko vremena spavala sam udobno i bezbrižno. Nekoliko dana po dolasku, prebačeni smo na Vis. Tamo je bio sabirni logor za sve izbeglice iz Dalmacije. Tu se nalazila i vojna baza, zbog čega nismo mogli da se duže zadržimo. Želela sam da ostanem na Visu i da se prijavim za bolnički kurs, ali sam bila toliko slaba da me nisu primili. To mi nije dozvolilo ni naša prijateljica Lala Altarac, koja je na Visu radila kao prevodilac. Nedugo potom, opet su nas potrpali u male brodiće i povezli prema oslobođenom delu Italije – da bi nas iz Barija poslali u El Šat, na severu Afrike, gde se nalazio logor za sve žene i decu partizanskih boraca. I taman kad smo se peli u voz na stanici u Bariju, sretnemo Morica Kabilja, sestrinog prijatelja iz Sarajeva, koji sada živi u Sao Paulu. Kada je čuo da idemo u El Šat, nije nam dozvolio i poveo nas je u Santa Kroče, u jevrejsku koloniju.

Ceo grad, inače nevelik, imao je male kućice -- vile sa baštama i zelenilom. Ranije je to bilo fašističko letovalište, za oficire. Nedaleko od Santa Kročea nalazilo se jedno letovalište – Santa Maria del Banjo. I tu su boravili Jevreji. To je bilo još lepše mesto jer je blizu grada bila plaža. Tu smo sestra i ja napokon dobile nove haljine od Crvenog krsta: ja – roze sa belim tufnicama, a sestra – plavu sa belim tufnicama. Dobile smo i cipele. Istina, sa malim štiklama, ali ipak – nove cipele, od nekog platna. Napokon, nešto novo, posle toliko godina! Našoj radosti nije bilo kraja.

*Eline sestre Vilma (levo) i Sonja u Sarajevu 1941,
sa žutim trakama na rukama*

Odmah su nas odveli u kućicu predviđenu za nas. Imala je dve male sobe i baštu. Nije bilo vode pa smo morale da je nosimo čak iz Santa Maria del Bajno. Brzo smo se uklopile u sredinu. Srele smo brojne poznanike i prijatelje. Taj deo Italije ranije su oslobodili Englezi. Te 1944. godine Italija još nije bila sasvim oslobođena. Hranu smo dobijali od Engleza. Između ostalog – divan beli hleb, makarone, pirinač, meso i druge namirnice. Dobijali smo čak i čokoladu. Sa meštanima smo menjali pirinač za jaja. Kada smo mom malom sestriću ponudili čokoladu, on ju je bacio, jer nikad ranije nije jeo čokoladu – ali, hleb je uzimao. Tu su se održavali i kursevi engleskog i italijanskog jezika. Predavao je Fredi Baum, koji je kasnije otišao u Ameriku. Ja sam to oberučke prihvatila, jer sam bila željna da nešto učim. Posle podne

smo išli na plažu, kupali se, sunčali i uživali. Zlo odnedavno brzo smo zaboravili, bar ja.

Predsednik Ruzvelt je u to vreme izdao proglas da prima, odnosno prihvata 1000 izbeglica iz Evrope, koji su bili u logorima ili izbeglištvu. Prednost su imale žene, deca i stariji ljudi. Moja sestra, njen mali sinčić i ja prijavili smo se za odlazak, mada je još uvek besneo rat. Meni lično bilo je žao što smo se prijavili za Ameriku, jer nam je u Santa Kročeu bilo divno. Živeli smo pravim mirnodopskim životom.

Kćerka Silva sa majkom i ocem, krajem 1998. godine

Pošto smo primili nekoliko bolnih vakcina, krenuli smo vozom za Napulj, gde nas je čekaao veliki brod. Ukrcali smo se među vojne pilote i ranjenike, koji su se vraćali kućama. Sa njima smo bili na istoj palubi, ali odvojeni. Preko dana smo boravili napolju i sunčali se, a noću spavali u utrobi broda. Kreveti su bili na dva sprata. Osim našeg, plovilo je još nekoliko brodova, a na jednom od njih nalazili su se nemački zarobljenici, koji su takođe sa nama putovali u Ameriku. Za nas je

bilo veliko razočaranje da putujemo zajedno sa nemačkim zarobljenicima! S druge strane, to nam je ulivalo sigurnost, jer Nemci svoje vojnike sigurno neće torpedovati.

Putovali smo petnaest dana. U početku putovanja gotovo svi smo patili od morske bolesti. Američki piloti nam nisu bili naklonjeni. Pred Gibraltarom, nemačke podmornice su nas dva puta napadale. Motori su bili ugašeni, kao i ventilatori, a svi smo morali da sidemo u utrobu broda. Zahtevana je grobna tišina. Sve se dešavalo noću. Od tada ja ne volim more. Toga se s jezin sećam: mrak, tišina. Nemci su sigurno saznali da se i njihovi vojnici nalaze u konvoju pa nas nisu dirali. Jedanput smo čuli i avione, ali su na sreću bili saveznički.

Nakon 15 dana putovanja, stigli smo u njujoršku luku i prvo ugledali Kip slobode. Mene su, sećam se, najviše fascinirali automobili raznih boja, jer sam do tada videla samo crne, a o oblakoderima da i ne govorim! Čim smo stigli u luku, opet smo bili podvrgnuti dezinfekciji i kupanju. Zatim smo prešli u jedan mali brod, pa smo preko reke Hudson došli u malo mesto Osvego, koje se nalazi na jezeru Ontario. S druge strane tog jezera je Kanada. Tu se nalazio vojnički kamp u kome smo boravili godinu dana. Kamp je bio ograđen žicom. Doći u slobodnu Ameriku, a živeti u kampu sa žicom?! Bunili smo se, ali nije vredelo. Smešteni smo u vojničke barake. To je bio „Novi svet“, u žici i barakama! Svi smo dobili sobe u kojima se nalazio po gvozdeni krevet, gvozdeni orman i lavabo. Iako se pored kampa nalazilo jezero Ontario, nikad se nismo u njemu kupali.

Već drugog dana po našem dolasku, oko žice je počeo da se skuplja narod, pretežno žene. Kad smo im, na pitanje odakle smo, odgovorili da smo iz Jugoslavije (za koju verovatno nikad nisu čuli, mislili su da se ta zemlja nalazi negde u Africi), pitali su nas da li smo već videli automobile, radio, da li smo, tamo odakle dolazimo, imali struju i tako redom. Kad su čuli da neki od došljaka govore i po nekoliko jezika i da su fakultetski obrazovani, primirili su se. Zatim su počeli da nam donose staru i novu garderobu, rešoe, pegle i druge stvari. Mnogi su nas „belo“ gledali i bili neprijateljski raspoređeni prema nama, naročito oni čiji su sinovi ratovali u Evropi. Vremenom, privikli su se na nas, a i mi na njih.

Ukupno nas je u kampu bilo oko 1000, od toga – 353 Jugoslovena prema statistici Rut Gruber, koja je bila organizator te akcije. Od toga su 322 bili Jevreji i 21 drugih nacionalnosti. Nisu nam dozvoljavali da izlazimo u grad. Ujesen (došli smo u leto) sva deca su mogla da pohađaju škole u gradu i to prema uzrastu i znanju engleskog jezika.

Predmete smo mogli da biramo. Izabrala sam engleski kao obavezan predmet, daktilografiju i stenografiju pošto sam želela da se osposobim za nešto stručno, praktično, što bi mi koristilo u životu, istoriju i geografiju. Profesori su prema nama bili veoma korektni, a i američki đaci su se postepeno privikli na nas. Imali smo propusnice i svakog jutra smo išli u školu. Nastava je trajala od devet do pet popodne, sa prekidom za ručak. Posle pet vraćali smo se u kamp. Ponekad smo šetali gradom, ali nam nije bio interesantan. U školi smo završavali domaće zadatke, a po povratku u kamp obično bismo išli u naš omladinski klub, gde smo se zabavljali, a zatim odlazili na večeru.

U kampu su se odvijale razne delatnosti. Osnovane su brojne radionice u kojima su doseljenici mogli da se osposobe za život u Starom, kao i u Novom svetu. Obrazovane su frizerske, stolarske, fotografske i druge sekcije. Kasnije su svi stanovnici kampa dobili propusnice i mogli su da borave van kampa po nekoliko sati. Svi su dobijali po 8 dolara mesečno za džeparac, a neki koji su radili u kampu, odvozili đubre, kuvali u menzi i sl. dobijali su i više. Imali smo improvizovanu bolnicu-ambulantu u kojoj su radili naši lekari.

Bili smo svedoci i tragičnih događaja. Jedna mlada žena, majka dvoje dece, izvršila je samoubistvo. Učinila je to verovatno zbog griže savesti pošto se razvela od muža, ostavila dvoje dece i udala se za njegovog sekretara.

U kampu je bilo i glumaca, amatera i profesionalaca, kao i operskih pevača. Jedanput nedeljno imali smo priredbe. Leo Mirković, poznati zagrebački operski pevač, često nas je „častio“ arijama iz raznih opera. Jednom nam je priredio koncert i poznati američki i naš violini-sta Zlatko Baloković. Imali smo i bioskopske predstave, a jednom nas je posetila i Eleonora Ruzvelt.

U međuvremenu, rat se završio, pa su Amerikanci iskazivali svoju radost sedeći u automobilima i trubeći. Mada se sve lepo odvijalo, nije bilo govora o stalnom boravku u Americi. Želeli su da nas, po svaku cenu, posle rata, vrata u Evropu. Čak ni onima koji su imali u Americi sinove, ćerke ili roditelje ostanak nije bio izvestan. Mnogi od nas su pomišljali da se vrata, nadajući se da će, možda, nekog od svojih dragih zateći živog. Moja sestra je želela da se vrata, pošto se njen muž stalno javljao, a ja nisam želela da tamo ostanem sama.

Nas oko dvadeset Jugoslovena izrazilo je želju da se vrata u Evropu. I, „jednog lepog dana“ pošli smo u Njujork i tamo proveli ceo dan. Posetili smo Radio City, Empire State Building, hotel „Astoriju“. obi-

lazili znamenitosti. Uveče smo se ukrcali na švedski brod „Gripsholm“ i, nakon osam dana, stigli u Bari, a odatle u prihvatilište u Trogiru. Čim smo došli u Trogir, „ohladili“ smo se. Ali, nazad se nije moglo! Zavideli smo onima koji su ostali u Americi, jer su konačno dobili dozvolu za stalan boravak. Svi smo bili razočarani. Nekoliko povratnika otišlo je u Beograd -- dr Grin, advokat sa porodicom, braća Margulis, studenti medicine, i mi, a nekoliko u Zagreb i Sarajevo.

Posle kratkog vremena dr Grin je uspeo da se iseli u Kanadu, braća Margulis su zamolila pok. Mošu Pijadea da im se dozvoli povratak u Ameriku, jer su im tamo ostali stari roditelji (dr Margulis sa suprugom) i da završe započete studije. I oni su imali sreće, pa su prvo oputovali u Kanadu a zatim u Ameriku, a i g. Frajdenfeld je takođe otišao u Kanadu. U Jugoslaviji smo ostali samo moja sestra sa sinčićem i ja. Uskoro smo se našli sa zetom, a u međuvremenu se vratio i brat iz nemačkog zarobljeništva. Niko se drugi nije vratio.

Trebalo je sve početi iz početka. Posle dolaska u Beograd, pozvali su me u UNRRA misiju i ponudili mi posao, jer je u ono vreme bilo malo onih koji su znali engleski. Naravno da sam pristala. Od naših Jevreja, koliko se sećam, tamo su radili dr Hendel, zet pok. dr Alkalaja, nadrabina, gđa Soka Josif, majka Enrika Josifa, i inž. Andrija Alpar. Moj šef je bio g. Benson Ešenbah, američki Jevrej. Radila sam i na organizaciji nekih međunarodnih kongresa (kongres ratnih vojnih veterana, itd.).

Po završetku rada UNRRA-e, radila sam u preduzećima spoljne trgovine. U to vreme ljudi su planski raspoređivani: gde vas odrede, tamo morate da radite!

U međuvremenu sam se upoznala sa mojim suprugom, dr Dimitrijem Delovskim, koji je tada specijalizirao kardiologiju. Na njegov nagovor, a i sama dolazeći do zaključka da to moram da obavim, iako sam već imala dvoje dece, nastavila sam školovanje. U velikom preduzeću, koje se bavilo spoljnom i unutrašnjom trgovinom i zastupstvom, i odlično poslovalo, vrlo mali broj ljudi je znao strane jezike. Nemački, gotovo niko. Na njihov nagovor upisala sam se na kurs engleske i italijanske korespondencije. Pošto su saznali da znam i nemački (jedna tetka iz Beča, po kojoj sam i dobila ime Ela, kao malu devojčicu učila me je nemačkom jeziku, a i moji roditelji su sa njom govorili nemački, tako da sam ga prosto uvek imala u ušima), završila sam i kurs nemačke korespondencije. Mnogo kasnije završila sam i višu školu za spoljnu trgovinu. Radila sam i u Savezu jevrejskih opština Jugoslavije, ali kratko, gde sam za svoj rad dobila Megilu zahvalnicu.

Pevala sam i u jevrejskom horu „Braća Baruh“. U međuvremenu, deca su završila fakultete: sin Nenad – ekonomski, kćerka Silvana – pravni.

Suprug i ja smo već dugo u penziji. Imamo četvoro unučadi. U najtežim danima bila sam optimista i to me je održalo u životu. Ali sada, kad pomislim šta sam sve preživela, digne mi se kosa na glavi. I mada je od Drugog svetskog rata prošlo toliko mnogo godina, još uvek, ponekad sanjam ustaše. Jure me! Ožiljci u duši su ostali. Osećam kao da mi nešto nedostaje, kao da nisam kompletan čovek, da sam duhovni invalid, i često se pitam: zašto sam baš ja preživela...?!

XII

U AUSTRIJI NA RADU

SRPSKA IMENA – ULAZNICA ZA ŽIVOT

Rođen je u Nišu, 1925. godine, od oca Rudolfa i majke Lune, rođene Alhahari. Otac mu je bio agronom, na Železnici Kraljevine Jugoslavije, zadužen za aranžiranje cveća i zelenila na železničkim stanicama i duž pruga.

Do rata, pohađao je škole u Čačku i Nišu. Po oslobođenju zemlje, završio je elektrotehničku školu u Zagrebu. Sa ocem i majkom iselio se u Izrael 1948. godine. Živi u Haifi.

Osnovnu školu sam, zbog očevog službovanja završio u Čačku. Moj učitelj Dragoljub Jevtić, pošto nije hteo da budem različit od ostale dece – bio sam jedini Jevrej in u razredu – nazvao me je Vilotije Belić. Preveo je prezime sa nemačkog na srpski jezik i tako me izjednačio sa drugom decom. Ali pošto sam bio vrlo nemiran, učitelj me je proglasio harambašom, i opet, da se ne bih razlikovao od ostale dece, rekao mi je da slavim Đurđevdan, po onoj narodnoj „Đurđev danak, hajdučki sastanak“. Otada, ja Vilhelm – Vili Vajs, do dana današnjeg, mali harambaša Vilotije Belić obeležavam Đurđevdan.

Školske 1940/41. upisao sam se u prvi razred srednje tehničke škole u Nišu, ali sam iste godine i ispisan zbog *Numerus clausus*, ograničenog upisivanja jevrejskih učenika u škole i fakultete. Nakon toga upisao sam se u IX mušku realnu gimnaziju u Beogradu, pred sam

početak Drugog svetskog rata. Moj profesor istorije Miodrag Milošević, je na časovima objašnjavao političku situaciju u svetu i Hitlerove namere. Jednom mi je rekao: „Čuješ. Vajs, ono što Hitler govori, znaj da se ne šali, sve će vas pobiti!“

*Vili Vajs sa novinarima u redakciji niških „Narodnih novina“
prilikom posete Nišu 1995. godine*

A onda 6. aprila 1941. godine počinje rat i nemačka okupacija. Vratio sam se u Niš. Vrlo brzo počele su hajke i masovni progoni Jevreja. Počela je realizacija „plana za rešavanje jevrejskog pitanja“. Bili smo obavezni da nosimo žute trake sa Davidovom zvezdom oko ruke, na leđima i grudima. Za moju porodicu, koja je do tada mirno i spokojno živela, počinje pakao.

Nemci su sve Jevreje muškarce starije od 14 godina pozvali na rad u kasarnu kod Pantalejske crkve. Zvali su nas i na apele u zgradu bioskopa „Park“. U početku smo po celi dan radili a uveče išli kućama; čak smo za prve dve nedelje primali i platu. A zatim, Nemci nam zabranjuju da odlazimo kućama! Svakog dana, posle obavljenog posla, postrojavali su nas, svakog petog izvodili i pred svima tukli korbačem i šutirali. U sećanju mi je ostalo da su poznatog niškog trgovca Nisima tukli do iznemoglosti jer ih je nervirao njegov izraz lica – nisu znali da li im se podsmeva ili grči od bola. Jednog dana, u „Velosipedskoj kasarni“ na Crvenom krstu, dok smo utovarivali topove u vagone, red na batinanje došao je i na mene. Zverski sam pretučen. Tada sam rešio da pobegnem i da se više ne odazivam na apele. Sakrio sam se u vagon

između dva topa, a kada je voz krenuo i izašao iz kasarne, iskočio sam i preko polja krenuo ka kući svojih roditelja u Naselju Kralja Petra II. Uspeo sam, onako isprebijan, da dođem do Pantalejskog groblja. Tu sam ostao sakriven cele noći. Ujutru, da bih se okrepio, onako iscrpljen, uzeo sam hranu sa grobova, ostavljenu posle pomena.

Faksimil dva od više lažnih dokumenata: poslovna knjižica Vilija Vajsa i legitimacija njegove majke, izdate 1941. i 1942. godine u Leskovcu na druga imena

Napokon stižem kući gde me dočekuju zabrinuti roditelji. A zatim, stigla je naredba da svi moramo imati lične karte. Sa pet dinara u džepu, došao sam u Matejevačku kafanu, gde je lične karte pisao i izdavao sin seoskog kmeta. Tu sam dobio ličnu kartu na ime Dragoljuba Radojičića (setio sam se imena svog druga iz Čačka). Moji majka i

Vajs u Nišu 1995. prilikom obilaska grada

otac takode su u toj kafani dobili lične karte na imena Aleksandar i Marija Vojisov. Po imenu i prezimenu, na ovim lažnim dokumentima, nisam bio njihov sin.

I zatim, počinje naše bežanje pred fašističkim terorom. Prva stanica je Leskovac. Prijavili smo se Berzi rada, za odlazak na rad u Nemačku, kao Srbi. Bili smo smešteni kod porodice kazandžije Cakića. Vrlo brzo, ja i otac pošli smo za Maribor, vozom i dalje, ka Nemačkoj. Majka je ostala u Leskovcu. U vozu, u blizini Maribora prepoznala me je jedna devojka i rekla: „Jevrejče je sa nama“. Odmah smo iskočili iz voza. Nekako smo se dokopali Maribora. Zatim smo otišli u Grac, u Austriju, gde smo se zaposlili kao Dragoljub

Radojičić elektromonter, a Aleksandar Vojisov kao baštovan. Ubrzo smo i majku pozvali na rad. Ona nam se priključila u Gracu, gde smo dočekali kraj rata.

(Svedočenje Vilija Vajsa zabeležila je Jasna Ćirić)

XIII

U RATNOM ZAROBLJENIŠTVU

Ivan BRANDAJŠ

BIO SAM RATNI ZAROBLJENIK BROJ 6708 (KGF 6708)

Rođen je 27. jula 1913. Otac, dr Lav Brandajs, bio je advokat u Zemunu. Mati – Hana Binder. Po povratku iz zarobljeništva u Zemun, radio je kao pripravnik u advokatskoj kancelariji oca, a kada se on sa suprugom, bratom Pavlom, njegovom suprugom Nadom i sinom Jovicom koncem 1948. iselio u Izrael, zaposlio se u Fiskulturnom savezu Jugoslavije i radio kao sekretar Veslačkog saveza, a od 1952. godine kao sekretar Jugoslovenskog olimpijskog komiteta.

U Jugoslovensku banku za spoljnu trgovinu prelazi 1957. godine, a potom u Jugoslovensku banku za međunarodnu ekonomsku saradnju, u kojoj je radio do penzionisanja.

Do rata 1941. nije bio posebno aktivan u radu Jevrejske opštine Zemun. Kada je 1948. godine na funkciju predsednika opštine izabran Aleksandar Frank, koju je ranije obavljao njegov otac, Ivan Brandajs postaje potpredsednik, a docnije i predsednik opštine. Od 1952. je član Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, u kojem saraduje i danas kao njegov počasni član.

Samo par dana nakon 27. marta 1941. godine svima je postalo jasno da Hitler neće mirno preći preko vojnog udara kojim je poništeno pristupanje Kraljevine Jugoslavije „Trojnom paktu“. Odmah je počela

mobilizacija rezervnog sastava armije. Tako sam i ja, prvog aprila, kao rezervni vojni činovnik IV klase (rang potporučnika) pozvan da se javim na dužnost u Suhoputnoj stanici, u Ljuboviji.

Ta stanica imala je zadatak da vojnim jedinicama, koje su prelazile preko Drine iz Srbije u Bosnu i obratno, obezbedi potrebnu hranu za ljudstvo, zaprežnu stoku (konje i volove), prevozna sredstva, odeću i obuću i sve drugo što je bilo potrebno.

Kad sam stigao u Ljuboviju, tamo je postojala samo kancelarija stanice, ali ne i magacin hrane, uniformi, obuće i drugih materijala. Pre mene tamo je stigao samo komandant stanice, stari rezervni kapetan.

Da bismo uopšte nešto mogli da pružimo vojnim jedinicama koje su nailazile, dobili smo odobrenje komande divizije, ako se ne varam iz Valjeva, da hleb uzimamo od pekara u gradu i, umesto novca, da im damo potvrdu sa pečatom Suhoputne stanice. Hranu smo uzimali u lokalnim trgovinama.

Видеостан станице резервног
вр. потпуковник

И. Андрић 1911 год.
Б. Ваљево

О б ј а в а:

Од г. *Brandajsa* *Иван* *оде* *Земун*
који путује из Б. Ваљева у *Земун* ----- својој кући.
Моле се све упућене адресе да специјално не плаће вријем
у износима већ одговарајућу потрабу и плату по упису.

Својим начелник
М. М. М. М. М.

Faksimil objave kojom se Ivanu Brandajsu omogućava da bez smetnji putuje iz Bajine Bašte u rodni Zemun

Imali smo i neočekivanih problema u obavljanju poverenih zadataka. Tako je, već nakon nekoliko dana, stigla sa severa, iz Vojvodine, jedinica konjice. Pošto je, u to doba, u Vojvodini počela sezona proletrnjeg oranja, konji su odvedeni pravo sa njiva i nisu bili potkovani. Morali smo u gradu, u trgovinama, uz odgovarajuću potvrdu da preuzimamo potrebnu količinu potkovic i gvozdenih šipki i da u okolini mobi-

lišemo desetak kovača, koji su potkovali konje, pa je jedinica već drugog dana mogla da nastavi put.

U međuvremenu, Kraljevina Jugoslavija je kapitulirala i praktično već izgubila rat. Stoga smo krenuli ka Sarajevu u nadi da ćemo stići do mora i otići za Egipat, Englesku, Francusku ili neku drugu savezničku zemlju.

Stigli smo, međutim, samo do Bajine Bašte, gde smo saznali da se dalje ne može i da moramo da se vratimo kućama. Za to smo dobili odgovarajuće objave načelstva Sreza račanskog, datirane 21. aprila 1941. godine.

Nekako smo stigli do Obrenovca, pošto su tamo već bili Nemci, smestili su nas u neku zgradu i već sutradan, preko Beograda, prebacili u Pančevo i smestili u jednu kasarnu.

Posle dva dana poslati smo, preko Vršca, u Temišvar a zatim vozom kroz Mađarsku u Trier, na tromeđi Nemačke, Francuske i Luksenburga. Tu su oficiri odvojeni od podoficira i običnih vojnika. Posle nekoliko dana, oficiri su opet prebačeni, ovoga puta sa zapada na istok, posle dva dana vožnje, u oficirski logor „OFLAG IV D“ u mestu Hokersverd (Hoyerswerd).

Znali smo da smo stigli u Saksoniju ali ne i u pokrajinu Lužicu (Lausitz). Svakodnevno u logor su dolazili razni majstori iz okolnih mesta. I mi i oni iznenadili smo se da se međusobno dobro sporazumevamo, ubrzo se razjasnilo: to su bili Lužički Srbi.

Tako, na primer, kad smo ih pitali odakle su, odgovorili bi: „Tam prez horou je naša vas“ (tamo iza šume je naše selo). Nemački stražari nisu mogli da razumeju šta govorimo.

U logoru smo ostali skoro tri meseca, pa smo prebačeni u logor Hohenfels, gde smo ostali samo kratko vreme. Početkom zime odatle smo prebačeni u OFLAG VIII B u Nirnbergu (Nürnbergu), koji je pre rata služio za smeštaj članova Nacionalsocijalističke stranke kada su dolazili na partijske zborove.

Tu smo se sastali sa drugovima koji su bili u drugim logorima, tako da nas je bilo oko dvesta oficira Jevreja. Iz Jevrejske opštine Zemun sastali smo se: Zlatko Band, Srećko Bihali, Oto Bihali-Merin, Ivan Binder, Ivan Brandajs, Fric Farhi, Bertold Hercl, Leopold Hercog, Leo Klopfer, Herman Kon, Teodor Rozenberg, Rihard Semnic, kao i braća Dragutin i Oto Šilinger i doktor Albert Vajs, koji su se već ranije preselili iz Zemuna u Beograd. Osim Jevreja u ovom logoru smo zatekli i izvestan broj Zemunaca nejevreja: Nikola Blažon, Ozren Karata, Sava Šujica i Živko Vujnović.

To je bilo od velike koristi u drugoj polovini 1942. godine, kada su gotovo celokupno jevrejsko stanovništvo Zemuna ustaše odvele u Jasenovac i Gradišku. Samo preko drugova nejevreja mogli smo nešto da saznamo o sudbini naših porodica.

U februaru 1942. godine Nemci su naredili da svi Jevreji moraju da na svojim uniformama nose žute zvezde sa natpisom „Jude“. Posle kratkog vremena ova naredba je ukinuta, ali smo mi, Jevreji, bili izdvojeni u posebnu baraku. Iz Nirnberga smo, krajem 1942. godine, prebačeni u OFLAG VI C, u Osnabriku.

Tu se našlo još oko dvesta zarobljenih Jevreja, tako da nas je bilo ukupno oko četiri stotine. Na zahtev generala Milana Nedića odvojen je još izvestan broj oficira nejevreja osumnjičenih da su levičari i stvoren poseban logor D, sa četiri barake.

U jesen 1941. počeli smo da dobijamo posebne formulare pisama, putem kojih smo mogli da uspostavimo veze sa našim porodicama. Ja sam tako održavao vezu sa svojim roditeljima do kraja leta 1942. godine, kada sam primio pismo koje je napisao moj otac. Pismo je stiglo iz Karlovca, a kao pošiljalac je označen moj školski drug iz Zemunske gimnazije Đuro Bajer, koji je u to doba bio direktor jedne banke u Karlovcu.

Prepiska sa Đurom trajala je do kraja 1944. godine, nakon čega je prekinuta. Kad sam se vratio kući, krajem avgusta 1945. godine, zatekao sam svoje roditelje u Zemunu i saznao da je, posle odvođenja zemunskih Jevreja u Jasenovac i Gradišku, katolički župnik u Zemunu, monsijor Prohaska, dao mom ocu legitimaciju jednog bračnog para iz Splita pa su moji roditelji krenuli vozom u Split koji je bio u italijanskoj okupacionoj zoni. Kad su stigli u Karlovac, saznali su da je saobraćaj sa Splitom u prekidu pošto se, na delu pruge kroz Liku i severnu Dalmaciju, vode borbe.

Dok su stajali na peronu i pokušavali da nađu izlaz prišao im je Đuro Bajer koji ih je poznavao jer je do mature 1931. godine često dolazio u naš stan. Odmah je za njih našao stan u Karlovcu i nabavio im nove legitimacije. Ostali su u Karlovcu do kraja 1944. godine a potom se vratili u Zemun. Za vreme boravka u Karlovcu, Đuro im je u svemu pomagao.

Moj brat Pavle, kad je saznao da ustaše odvođe Jevreje, preko balkona s dvorišne strane kuće, prešao je u stan suseda, oficira Ratne mornarice Drakslera, koji mu je dao svoju uniformu, seo s njim u službeni auto i odvezao ga u Beograd, do stana njegovog pašenoga. Tu je ostao dok nije uspeo da, u Komesarijatu za izbeglice, nabavi ispravu

izbeglice iz Hrvatske i preko nekih prijatelja dode u Mokru Goru, blizu Uzica, gde je i dočekaao kraj rata. Moja sestra Hedviga uspela je da se smesti kod jedne njene prijateljice, ćerke pravoslavnog sveštenika u Velikom Bečkereku, gde je ostala do oslobođenja. Pred kraj 1941. godine, počeli smo da primamo od porodice i prijatelja pakete sa namirnicama na osnovu tzv. „paketšajna“.¹ Pakete smo dobijali i od Međunarodnog Crvenog krsta i drugih donatora.

Za nas su najvredniji bili paketi iz Engleske sa cigaretama, od firme „Rothmans of Pall Mall“, a kao darodavci su naznačeni „Peter K. Djordjevic“ ili „Marija K. Djordjevic“ (kralj Petar II i kraljica Marija).

Kupon za pakete (paketšajn), koji je zarobljenicima omogućavao da primaju pakete sa namirnicama

U to vreme, u nemačkom Rajhu cigarete su dobijali samo vojnici na frontu, a civili i vojnici u pozadini, pa i stražari u logorima samo izuzetno i u malim količinama. Tako smo pomoću manjeg dela dobijenih cigareta uspeli da nabavimo delove za radio-prijemnik, koje su naši stručnjaci napravili (za brzo sklapanje i rasklapanje) pa su zarobljenici zaduženi za obezbeđenje vesti iz sveta, mogli da slušaju emisije Radio Londona, Glasa Amerike i druge i sastavljaju bilten vesti koji je deljen po svim barakama u logoru.

U Logoru D brzo smo organizovali kulturni život. Najbolji stručnjaci držali su predavanja iz svoje struke. Posebno su bila interesantna predavanja doktora Alberta Vajsa.

¹ Paketšajn — kupon za paket

Organizovano je i učenje jezika. Rabin Herman Helfgot držao je kurs Ivrita. Maks Vajs, Lav Zaharov i Ženja Kozinski držali su časove ruskog. Oto Gros – časove engleskog. Ivo Doran davao je časove italijanskog. Učio se i nemački, pošto je prepiska sa porodicama bila dozvoljena samo na nemačkom.

Osnovano je i pozorište u kojem je glavni organizator bio doktor Milan Goldšmit Zlatarić. Od Crvenog krsta dobijeni su neki muzički instrumenti, pa je formiran orkestar koji su vodili Rafajlo Blam i Minja Balog.

U avgustu 1944. godine, pošto su se saveznici već iskrcali u Francuskoj, prebačeni smo u logor Strazburg, u podzemna utvrđenja u sklopu Mažino linije. Tu smo ostali samo oko mesec dana, odakle smo vozom prebačeni na istok, pošto su se Amerikanci i Englezi približavali sa zapada. Posle putovanja od četiri dana stigli smo u OFLAG 65 Barkenbrige blizu Dancinga. Tu smo ostali do januara 1945. godine, kad je Crvena armija napredovala sa istoka i sa juga, preko Poljske. Pošto je slom Rajha bio očigledan, Nemci su nas pešice vratili na zapad do Štetina, a odatle vozom na zapad, na granicu prema Holandiji, u logor Aleksisdorf, koji je bio jedan od prvih koncentracionih logora u Nemačkoj. Kad smo mi stigli, logor je bio već duže vremena prazan. Tu smo ostali oko mesec i po dana, a potom vraćeni na istok. Polovinom aprila 1945. godine stigli smo do grada Nirnberga i, preko mosta, prešli na istočnu stranu. Nismo odmakli ni kilometar kad su Nemci digli most u vazduh, što je za nas bio znak da Englezi dolaze!

Brandajs u karikaturi druga iz zarobljeništva, 1941. godine

Nemci tada nisu mogli da nas dovedu do nekog naseljenog mesta. Naređeno je da spavamo u šumi. Bilo nam je jasno da su saveznici blizu, pa smo nas stotinak nastavili put dalje od pravca kojim je išla kolona, pod pravim uglom na dotadašnji smer kretanja. U zoru smo videli da se kolone nemačke vojske užurbano kreću ka severu. Naišli smo na nekoliko zarobljenih francuskih vojnika koji su radili kod nemačkih seljaka. Dali su nam hranu i omogućili da spavamo u njihovoj baraci a oni su se spremali za put kući jer je bilo jasno da je za njih put sada slobodan.

Već sutradan naišla je jedna engleska jedinica, tako da smo i mi bili slobodni i mogli da se krećemo u predelu između Linburga i Hamburga.

Ubrzo smo uspostavili vezu sa oficirima Jugoslovenske narodne armije koji su sa Ruskom armijom došli da organizuju povratak naših ratnih zarobljenika i interniraca u Jugoslaviju. Pošto u to vreme krajem maja i tokom juna 1945. godine nije postojala mogućnost putovanja željeznicom i kolima, morali smo da čekamo oko mesec dana dok nisu, umesto porušenih mostova, postavljeni pontonski i dok se nije okupio dovoljan broj povratnika, tako da smo tek krajem jula stigli na austrijsko-jugoslovensku granicu. Do Zagreba smo došli vozom. Tamo smo, u Jevrejskoj opštini, dobili obaveštenja o tome ko se do tada javio da je preživio. I ja i moj ujak Ivan Binder saznali smo da su nam porodice u Zemunu, dok je Hermanu Konu saopšteno da su mu roditelji stradali u Jasenovcu.

Nisu se svi drugovi vratili u Jugoslaviju. Oni koji su saznali da su im rodaci našli spas u nekim nekomunističkim zemljama, odmah su krenuli za njima, a neki u Palestinu.

Grupa od oko trista rezervnih oficira, koja se vratila u zemlju, mnogo je doprinela obnovi jevrejskog života u opštinama i Savezu jevrejskih opština Jugoslavije. Navešću samo one koji su, koliko se sećam, prihvatili rad u Savezu i njegovim ustanovama: David Alkalaj Dača, inž. Herman Ast, dr Nikola Balog, Ivan Brandajs, dr Andrija Gams, Naftali Bata Gedalja, dr Milan Goldšmit Zlatarić, dr Ladislav Laci Kadelburg, Aleksandar Levi, inž. Stevan Levi, Moša Mašijah, Ruben Rubenović, dr Emil Sarafić, inž. Ervin Šalamon, Drago Šilinger, Aleksandar Dov Štajner, Slavko Štern Zvezdić, Maks Vajs i dr Albert Vajs.

Kad smo se polovinom avgusta 1945. godine, u ranu zoru, našli na železničkoj stanici Zemun, Herman Kon, moj ujak Ivan Binder i ja, našli smo se u čudu jer nismo znali gde nam stanuju porodice, dok je

Herman Kon otišao u stan nekih poznanika. Od oko trista članova, koliko je Jevrejska opština u Zemunu brojala pre rata i okolnim mestima do Pazove, ostalo je svega tridesetak ljudi. Ostali su bili ili u partizanima ili u izbeglištvu. Postavio se problem smeštaja povratnika i obnove rada opštine. Ja sam se prihvatio dužnosti sekretara Jevrejske opštine. Kad su se, u decembru 1948 godine, moji roditelji, brat i sestra iselili u Izrael, dužnost predsednika Jevrejske opštine Zemun preuzeo je Aleksandar Frank a ja sam postao potpredsednik opštine i član Glavnog odbora, a kasnije i član Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

Emil KLAJN

KAKO SAM PREŽIVEO HOLOKAUST

Emil Klajn je rođen u Šidu 1919. godine u porodici Etel, rođene Furst, i Leopolda Klajna. Starija braća su se zvala Josip – Jožika i Ladislav – Lacika. Brat Jožika je ubijen u Sremskoj Mitrovici, septembra 1942.

Posle rata diplomirao je na Ekonomskom fakultetu u Beogradu. Radio je kao službenik, najduže u JAT-u – od 1950. do 1981, kada je otišao u penziju.

Ima kćerku Vesnu, udatu Beličajević, i sina Ljubomira koji živi sa porodicom u Kanadi. Ima jednog unuka.

Osnovnu i građansku školu završio sam 1933. u Šidu. Zatim sam pohađao trgovačku akademiju u Osijeku, od 1933. do 1937. Odmah po dolasku u Osijek pristupio sam cionističkom omladinskom pokretu Hašomer hacair. To je bila važna prekretnica u mom životu, a i začetak kasnijih događaja, pre svega donošenja odluke da, po završetku velike mature, odem na hahšaru tj. pripremu za odlazak u Erec Jisrael, tadašnju Palestinu. Bio sam na zanatskoj gradskoj hahšari u Novom Sadu, od maja 1938. do marta 1939. i na poljoprivrednoj hahšari u Goleniću, kod Podravske Slatine, od aprila 1939. do marta 1940. godine. Hahšara me je osposobila za mnoge teške fizičke poslove što mi je dobro došlo u kasnijem periodu moga života tj. u zarobljeništvu.

Marta 1940. otišao sam kući u Šid da se pripremim za odlazak (Alija) u Erec i da čekam poziv. Dobio sam poziv da dođem u Beograd

30. marta 1940, odakle smo nas deset hahšarista otputovali brodom za Kladovo, gde smo se pridružili emigrantima iz Austrije (njih je bilo oko hiljadu) koji su tamo prezimili na tri putnička broda („Car Dušan“, „Car Nikola“ i „Kraljica Marija“). Trebalo je da uskoro krenemo dalje put Palestine. Živeli smo u nadi i iščekivanju. Ali, to se nije ostvarilo. I kada je nestala nada da ćemo krenuti, posle četiri i po meseca, mi iz Jugoslavije, vratili smo se kućama.

Ovo o boravku u Kladovu naveo sam jer i u tom periodu bili su dosta teški uslovi života. Osim toga tamo je bila mogućnost da usavršim moje znanje nemačkog jezika jer sam se mnogo družio sa emigrantima iz Austrije. To znanje nemačkog jezika kojeg osnovu sam dobio u kući oca i majke, kasnije će mi mnogo pomoći u nemačkom zarobljeništvu.

Po povratku iz Kladova, krajem oktobra 1940. odlazim na redovno odsluženje vojnog roka. Služio sam u Sarajevu, u Školi za rezervne pešadijske oficire. Na početku sam kao manjinac – Jevrejin morao polagati pismeni ispit iz srpsko-hrvatskog jezika, iako sam imao položenú maturu. Osim mene u četi je bio samo još jedan Jevrejin, Josip Polak-Pepo, iz Pakraca. (U knjizi Jaše Romana: Jevreji Jugoslavije 1941–1945. ima dosta podataka o njemu. Poginuo je 9. marta 1942. u borbi sa italijanskim fašistima i ustašama kod Potravlja. Bio je komesar Svilajnskog partizanskog odreda.)

Vojnički dani brzo su prolazili. Ubrzo je došao i 27. mart. Sećam se da smo mi „đaci“, na taj dan po podne, promarširali paradnim korakom kroz Sarajevo, a stanovništvo koje je stajalo na ulicama pozdravljalo nas je sa „živjeli đaci“...

Zatim dolazi i 6. april i brzi kraj rata.

Zarobljen sam od Nemaca 18. aprila 1941. u Sarajevu. Nekoliko dana boravio sam kao zarobljenik u krugu kasarne „Kralj Aleksandar“. Za vreme tog boravka, sreo sam dva druga havera iz pokreta (Hašomer hacaira) i hahšare: Hajima Rotšilda, iz Zagreba, i Jicaka Klajna – Ervina (Jichak Klein), iz Varaždina. Njihove sudbine su različite. Hajim Rotšild pobegao je iz zarobljeničkog logora u Nemačkoj i otišao u slovačke partizane, gde je poginuo, dok je Jicak Klajn dočekaó oslobodjenje i vratio se u Varaždin. Video sam ga 1972. u Varaždinu. Bio je oženjen i imao dve kćerke. Ubrzo posle našeg viđenja je umro.

Dakle, posle nekoliko dana boravka u logoru u Sarajevu, jedan transport ratnih zarobljenika krenuo je za Nemačku preko Slavenskog Broda, Osijeka, Pećuha i dalje ka odredištu. Prvi prihvatni logor bio je Mosburg kod Minhena. Tu smo registrovani, i dobili smo zarobljenič-

ke brojeve i određen nam je Stalag - zarobljenički logor za vojnike bez činova. Prilikom registracije, kad me je nemački narednik pitao za nacionalnost rekao sam da sam „Jude“ - Jevrejin, na šta je on rekao samo jednu reč „Schade“ (šteta). Možda je mislio na neku moju lošu sudbinu kao Jevrejina.

Posle nekoliko dana boravka u Mosburgu prebačeni smo u Stalag V-B Baden-Baden. Moj zarobljenički broj je bio 64546. Bilo je to baš na dan 1. maja 1941. Sećam se da su na mnogim zgradama bile istaknute zastave. Nacional-socijalisti su slavili 1. maj.

*Klajn na jednom od imanja
na kojima je radio*

i više ako je trebalo. Ja sam dopao u grupu od nas 25. Određeni smo za selo Hohenhazlah, srez Fajngen (Hohenhaslach, Vaingen), od Štutgarta udaljeno oko 40 kilometara.

U našoj grupi bila su tri Srbina, jedan Slovenac, jedan musliman iz Bosne, devetnaest Hrvata i ja, Jevrejin. Seljaci, koji su to zahtevali, dobili su po jednog zarobljenika, u iznimnom slučaju dvojicu. Ja sam dodeljen Kristijanu Štalderu, koji je imao preko 60 godina. Imao je malo poljoprivredno imanje. Ja sam mu odmah rekao da sam student, a po nacionalnosti Jevrejin. Gazda je u kući imao ženu približno njegovih godina i kćerku nešto stariju od 30 godina.

Logor kao i mnogi drugi. U njemu su se nalazile drvene barake sa krevetima na sprat i slamaricama. Ograde od žice s upozorenjima da se ne približavamo žici. Stražarska mesta uobičajena. Osim nas, u logoru su bili i francuski zarobljenici koji su nas lepo i prijateljski dočekali. Imao sam školsko znanje francuskog, pa sam se mogao sa njima sporazumevati.

Posle nedelju dana boravka u ovom Stalagu (Baden-Baden) za vreme apela (bili smo vojnički postrojeni) određivani su zarobljenici na radne komande prema potrebi i zahtevima pojedinih sela. Jednostavno su po redu odvajali 5, 10, 15, 20

Ubrzo su u selu svi saznali da sam Jevrejin. Međutim, moram reći, nisam imao nikakvih neprijatnosti niti problema. Kod g. Štaldera bio sam šest meseci, a posle dva meseca kod seljanke Helene Majer.

Zarobljenici Hrvati, Slovenci i muslimani povučeni su u decembru 1941. u Stalag, pa su zatim pušteni svojim kućama. U radnoj komandi ostali su samo tri Srbina i ja, Jevrejin. Pošto nas je bilo malo za tako veliko selo, prebačeni smo, u februaru 1942, u radnu komandu poljoprivrednog imanja za oglede i obuku Versuchsgut und Lehrgut Rastat. Osim nas Jugoslovena (sedam) zarobljenika tu je bila i jedna veća grupa Poljaka civila. Sa njima smo imali dobre odnose. Od jednoga od njih dobio sam za uspomenu jedan nemačko-poljski rečnik koji i sad imam. Od tada nisam više govorio da sam Jevrejin nego Srbin iz Vojvodine gde je živelo mešano stanovništvo pa je i moje ime i prezime bilo takvo. Uglavnom, svuda su me zvali Emil, po imenu. U Hoenhazlahu nam je za stanovanje određena jedna baraka koja je ranije služila kao priručni magacin seoske kafane. Kreveti su bili na sprat. Seljaci su nam dali slamarice i posteljinu. U toj nastambi smo noćili i provodili nedeljna popodneva. Bio je jedan stražar, vojnik koji nas je jutrom odvodio seljacima, a uveče nas kupio i dovodio na spavanje. Uredno nas je zaključavao i jutrom otključavao. Tu u Raštatu (Rastat) radili smo na poslovima ishrane krava i čišćenja štala, povremeno i u prostorijama gde se pripremao krompir za setvu. Naša zarobljenička hrana je bila podnošljiva.

Tu smo ostali do početka marta 1942, dakle nešto više od mesec dana. Tada je počeo veliki premeštaj zarobljenika iz Stalaga V-B Baden-Baden u Stalag V-C Filingen – Švarcvald (Villingen). U logoru Filingenu smo bili samo nekoliko dana. Tu sam prvi put video zarobljene sovjetske (ruske) vojnike. Oni su bili u odeljenom prostoru u posebnim barakama.

I u Filingenu, prilikom jutarnjeg apela nas zarobljenike su opet odvajali shodno komandi. Mene su odvojili u grupu sa pet Srba iz Dalmatinske Zagore. Oni su se poznavali, a ja sam bio kao stranac. Određeni smo u selo Indlekofen srez Valdshut (Indlekofen Kreis Waldshut). Smestili su nas u jednu prostoriju tamošnje vatrogasnog doma. Stražarsku dužnost obavljao je jedan vatrogasac. Ja sam dodeljen na rad kod mlinara Baumgartnera. Mlin je bio udalžen od sela tri do četiri kilometra tako da sam, kao zarobljenik, i spavao kod mlinara u jednoj posebnoj sobici. Obaveza mlinara bila je da me uveče zaključa, a ujutro otključa. Povremeno bi dolazio stražar da kontroliše da li sam zaključan. Ova porodica bila je antihitlerovski raspoložena, tako da sam ponekad

mogao da slušam i Radio London. Pored gazde i gazdarice bilo je još troje dece: dve kćerke i sin. Svo troje bili su radno sposobni. Kćerke su imale preko dvadeset godina, a sin šesnaest. Ja sam radio uglavnom na poljoprivrednim poslovima. Svi su se prema meni ponašali kao da sam član porodice.

Tu kod Baumgartnerovih (mlin Aispel) bio sam do 1. decembra 1942. godine. Tada su povučeni zarobljenici iz nekoliko obližnjih radnih komandi za rad u kamenolomu kod Leraha (Lörach). Mislim da se zvao Wolfenschlucht. Tu nas se skupilo oko trideset. Posao je bio veoma težak. Poslovođe Nemci minirali su stene a mi zarobljenici morali smo da sa teškim čekićima razbijamo veliko kamenje, da ga onda, usitnjeno, specijalnim vilama utovarujemo u vagončice. Te vagončice gurali smo do velikih teretnih vagona i kamenje smo istovarivali u njih. Hrana je bila slaba. Na tom poslu radilo je nekoliko podoficira, jedan pitomac vojne akademije i ja redov, đak, budući rezervni oficir. Prema Ženevskoj konvenciji mogli smo da radimo na tzv. lakšim poslovima, tj. na seoskim radnim komandama. Nas šestorica, posle petnaest dana rada, odbili smo dalje da radimo. Nadležni vojni komandant poslao nas je pod pratnjom stražara u Stalag Filingen. Predati smo pod istragu nemačkog vojnog istražnog oficira. Naš tadašnji logorski poverenik, Pera Davidović, mnogo se zauzeo za nas, i posle nekoliko saslušanja oslobođeni smo od optužbe za sabotazu. Bilo me je strah da ću biti osuđen jer je u mojim logorskim ličnim podacima bilo zapisano da sam Jevrejin.

Ponovo smo raspoređeni na rad u seoske radne komande. Tako sam ja, posle nekoliko dana, 7. januara 1943. određen da idem u radnu komandu u selo Althajm, srez Uberlingen (Altheim). U pratnji stražara stigao sam u Althajm. Bilo nas je dvanaestoro. Spavaonica za zarobljenike bila je preuređena stolarska radionica. Kreveti na sprat.

Prvo sam dat na rad kod mlinara, gde sam zamenjivao jednog zarobljenika koji se bio razboleo. On je ubrzo ozdravio, pa sam tada određen za rad kod seljaka koji do tada nije imao zarobljenika. Zvao se Jakob Cinsmajer. Imao je važnu partijsku funkciju, bio je ortsbauernfihrer (vođa mesnih seljaka). Imao je ženu i troje dece od 10 do 15 godina starosti. Kod njih je radila i jedna devojka, student iz njihove organizacije „Arbajtsdinst“ (Arbeitsdinst). Ta organizacija okupljala je mlade devojke koje su radile u seoskim domaćinstvima. U to vreme (januar, februar 1943) razbuktnala se bitka za Staljingrad, pa sam često razgovarao sa njom, ime sam joj zaboravio. Jasno, ona je bila na liniji Trećeg Rajha. Gazda Jakob se nikad nije mešao u naš razgovor.

Došao je februar 1943. vreme prskanja voćaka. Bio je vetrovit dan. Gazda nije dao nikakva sredstva da namažem lice ni pre prskanja ni posle prskanja. Tako mi je lice izgorelo. Sutradan ujutro kada je stražar došao da nas vodi na posao, javio sam da sam bolestan. I tog dana ostao sam u „lageru“, a sutradan me je stražar vodio kod vojnog lekara u susedno selo Salem. Lekar mi je dao mast za lice i poštedu tri dana od rada. Za to vreme seljak mi nije donosio hranu nego su je donosili drugovi, uveče, svak po nešto. Kada je istekao rok od poštede, rekao sam stražaru da mi traže novog seljaka, jer neću da radim kod Zinsmajera koji ne vodi brigu o svom zarobljeniku radniku. Brzo sam dobio jedno pa drugo radno mesto kod seljanke Sulger. Muž joj je poginuo na Istočnom frontu. Kod nje sam radio od marta 1943. do jula 1944.

Jedna od grupa zarobljenika sa kojima je Klajn obavljao mnoge teške poslove

U julu 1944. počela je seoba zarobljenika iz logora Filingen u logor V-C Ofenburg (Offenburg). Sa radne komande Althajm otpremljeni smo u Filingen i Ofenburg. To je bilo vreme kada je otvoren drugi front na zapadu, pa se i naše zarobljeničko raspoloženje popravljalo. U logoru Ofenburg čekali smo, oko dvadesetak dana, za raspored na radne komande. Napomenuo bih da je u ovom logoru bilo dosta francuskih i engleskih (Indijaca) zarobljenika. Određen sam za radnu komandu Hugsvajer (Hugsweir) na istok od Ofenburga. Seljak nije bio zadovoljan mojim radom pa više nije hteo da ima zarobljenike. Vraćen sam u logor Ofenburg. Nakon desetak dana određena mi je nova radna

komanda, da dopunim postojeću u selu Higelhajm (Hugelheim) istočno od Frajburga (Freiburga). Tu sam promenio dva seljaka. Posle dva meseca počeli su da se kopaju rovovi nedaleko od reke Rajne. Na te poslove morali su da idu i zarobljenici. Da ne bih išao da kopam, ja sam se razboleo, naravno fiktivno. Posle pregleda kod vojnog lekara u Frajburgu poslat sam u Ofenburg, kod našeg zarobljeničkog lekara, koji me je uputio u zarobljeničku bolnicu u Raštat (Rastat). Posle detaljnih pregleda proglašen sam zdravim. Zamolio sam tada našeg lekara dr. Medenicu da me zadrži u bolnici kao pomoćnog bolničara, a od nemačkog lekara dobio sam pismenu potvrdu za takvo postavljenje. Tu pismenu potvrdu sačuvao sam u mojoj arhivi. Bio je oktobar mesec. Moja dužnost bila je da dajem lekove bolesnicima zarobljenicima, a izvesnio vreme radio sam na pisanju istorija bolesti za ruske zarobljenike bolesnike.

Pošto su Saveznici napredovali u Francuskoj, naša bolnica se pripremala za evakuaciju, oko 20. decembra 1944. Bolesnici i osoblje bolnice evakuisani su u bolnicu Vajngarten (Weingarten), u teretnim vagonima. U toku putovanja bilo je nekoliko vazdušnih uzbuna. Ipak smo stigli na odredište. Pošto u bolnici u Vajngartenu nije bilo potrebe za mojim radom, otpušten sam kao višak krajem decembra 1944. i upućen u logor Filingen. U logoru sam određivan za razne poslove: istovar uglja u nekim fabrikama, čišćenje snega na željezničkoj pruzi Filingen-Frajburg, a posle bombardovanja železničke stanice u Filingenu, i na zatrpavanju, noću, velikih kratera. To je bilo februara 1945. U martu 1945. išao sam na razne radove, prema zahtevima onih koji su tražili rad zarobljenika.

Slabu hranu u logoru mogli smo da poboljšamo paketima Crvenog krsta. Pakete smo dobijali od 1942. do pred kraj rata kada su transporti otežani zbog bombardovanja vozova i pruga.

Onoga dana (3. aprila 1945) kada sam bio određen od strane Nemaca da idem na scosku radnu komandu u Frikingen (Frickingen), bio sam pozvan kod našeg logorskog poverenika Bošnjaka, koji je imao čin narednika. Kod njega je tada bio i pop Lukić. Tada su mi rekli da oni znaju da sam Jevrejin i da neće ništa preduzeti da ne odem na tu radnu komandu. Tako sam 4. aprila poslat, pod pratnjom stražara, na radnu komandu u Frikingen oko 10 km severno od Iberlingena (Überlingena – Bodensko jezero).

Selo je bilo veliko. Bilo nas je preko 20 zarobljenika. Spavaonica je bila napravljena u podrumu osnovne škole, sa drvenim krevetima na sprat. U to vreme seljaci su napravili na cesti zaštitu protiv ulaska fran-

cuskih tenkova u selo. Međutim, kada su došle, francuske trupe uputile su 25. aprila, ultimatum da se put oslobodi ili će selo bombardovati. Put je oslobođen i mi zarobljenici smo bili slobodni.

Posle konačne kapitulacije Nemačke, 9. maja 1945, veliki broj zarobljenika došao je u Filingen radi priprema za povratak kućama. Mislim da je bila druga polovina maja kada sam i ja došao. Formiran je antifašistički odbor u kojem sam bio i ja. Organizovana su razna predavanja i kurs motoristike. Formiran je i pevački hor koji je išao na priredbe po većim radnim komandama. Posebna borba vodila se za sprečavanje uticaja jednog broja oficira (jugoslovenskih ratnih zarobljenika) koji su vršili propagandu da se zarobljenici ne vraćaju u Jugoslaviju.

Dosta dugo čekali smo da nam Francuzi omoguće povratak kućama, u Jugoslaviju. To je bilo tek krajem avgusta 1945. U Filingenu smo stanovali u nemačkim kasarnama, a hranu smo trebivali i dobijali od francuske vojne komande. Kuvari su bili naši ljudi.

Za našu bezbednost formirana je četa vojnika. Oni su nas pratili na putovanju za Jugoslaviju.

Putovali smo teretnim vagonima, ali znatno komotnije i opuštenije nego kada smo dolazili u Nemačku. Vraćali smo se preko Salzburga, Jesenica, Ljubljane, Zagreba i Osijeka (Josipovac–Kravice). U Josipovcu-Kravicama smo dobili pojedinačne putne objave za dalje putovanje. Za mene je krajnje mesto bilo Šid. Tamo je bila moja rodna kuća i moji roditelji i stariji brat, koji su se vratili iz emigracije u Švajcarskoj. I konačno sam, 4. septembra 1945, u rano jutro stigao u Šid.

U vreme boravka u zarobljeništvu, od posebne važnosti za moje psihičko stanje predstavljala je činjenica da sam mogao da se dopisujem sa mojim najbližima: roditeljima, bratom Lacikom i njegovom ženom, bratom Jožikom i stricem u Osijeku. Brat Laci je sa ženom, taštom i našim roditeljima emigrirao u januaru 1942. u Ljubljanu, odakle su internirani u severnu Italiju u Belađo (Belagio). Posle kapitulacije Italije emigrirali su u Švajcarsku odakle su se vratili kući u Šid. Naš najstariji brat Josip-Jožika ostao je u Šidu. Ubijen je od ustaša početkom septembra 1942, u Sremskoj Mitrovici. Stric Branko je živeo u Osijeku. Kao muž katolkinje Mađarice, bio je zaštićen od odvođenja.

Svu korespondenciju koju sam primio u zarobljeništvu uspio sam da sačuvam do danas. Neka pisma su bila cenzurisana, ali ipak uspeo sam da saznam kako žive i kuda se kreću u emigraciji, a to je bilo vrlo važno.

TABELARNI PREGLED LOGORA U JUGOSLAVIJI U KOJIMA SU BILI ZATOČENI JEVREJI*

Mesto i datum formiranja logora	Vrsta logora i ko ga je formirao	Iz kojih mesta (teritorija) su zatočeni	Dalja sudbina zatočenika
BANAT			
Petrovgrad 14/15. 8. 1941.	sabirni- Nemci	srez: Petrovgrad, Srpska Crnja i Jaša Tomić	početkom septembra 1941. muškarci internirani u „Topovske šupe“ i do kraja oktobra pobijeni; žene i deca internirani 12. 12. 1941. u logor „Sajmište“ i do maja 1942. pobijeni
Novi Bečej 14/15. 8. 1941.	sabirni- Nemci	srez: N. Bečej, N. Kneževac i V. Kikinda	početkom septembra 1941. muškarci internirani u „Topovske šupe“ i do kraja oktobra pobijeni; žene i deca internirani 12. 12. 1941. u logor „Sajmište“ i do maja 1942. pobijeni
Pančevo 14/15. 8. 1941.	sabirni- Nemci	srez: Pančevo	početkom septembra 1941. muškarci internirani u „Topovske šupe“ i do kraja oktobra pobijeni; žene i deca internirani 12. 12. 1941. u logor „Sajmište“ i do maja 1942. pobijeni
SRBIJA			
Kragujevac, maj 1941.	sabirni- Nemci	Kragujevac	internirani muškarci, koji su streljani 19. 10. 1941. u Kragujevcu
Beograd „Topovske šupe“ početkom septembra 1941.	koncentracioni za muškarce – Nemci	muškarci Banata	iz streljani od druge polovine septembra do kraja oktobra 1941. kod sela Jabuka
Beograd „Banjica“ 10. 7. 1941.	koncentracioni za muškarce – Nemci	Beograd i okolna mesta u Srbiji	streljani od kraja oktobra do decembra 1941. u Jajincima i dr.
Beograd „Sajmište“ 12. 12. 1941.	koncentracioni – Nemci	žene i deca iz Banata, Beograda, Niša, Kosmeta, kao i muškarci i žene iz Sandžaka, Zvomika, Cme Gor., Šapca i Splita	najveći broj stradao od januara do maja 1942. a izvestan broj odveden u Aušvic
Šabac juli 1941.	koncentracioni – Nemci	Šabac i jevrejske izbeglice iz Austrije, Nemačke, Poljske i dr.	muškarci streljani 12. i 13. 10. 1941. u Zasavici; žene i deca odvedeni 26. 1. 1942. u „Sajmište“ gde su stradali
Niš „Crveni krst“ 15. 10. 1941.	koncentracioni – Nemci	Niš i okolna mesta	muškarci streljani 12. 2. 1942. na Bubnju; žene i deca odvedeni marta 1942. u „Sajmište“ gde su stradali.

* Prema knjizi dr Jaše Romana „Jevreji Jugoslavije 1941–1945. žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata“, izdavač Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1980.

Mesto i datum formiranja logora	Vrsta logora i ko ga je formirao	Iz kojih mesta (teritorija) su zatočeni	Datja sudbina zatočenika
Borski rudnik	radni logor - Nemci	muškarci iz Bačke	izvestan broj stradao u Borskom rudniku i na putu do Crvenke, oktobra 1944. Preostali stradali u nacističkim logorima (preživeli vrlo mali broj)
MAKEDONIJA			
Skoplje 11. 3. 1943.	sabirni - Nemci	sa teritorije Makedonije	od 22. do 29. 3. 1943. odvedeni u logor u Treblinki i gotovo svi su stradali.
HRVATSKA - SLOVENIJA - SREM			
Koprivnica „Danica“ 20. 4. 1941.	sabirni - NDH	iz raznih mesta Hrvatske i Bosne	odvedeni u logor u Gospiću, zatim neki u logor Jadovno, neki u Slano i Metajno, a neki u Jasenovac
Daruvar maja 1941.	sabirni - NDH	jevrejske izbeglice iz zapadne Evrope	odvedeni u logor u Gospiću, a zatim u Jasenovac - svi su stradali
Zagreb „Zagrebački zbor“ jula 1941.	sabirni - NDH	iz raznih mesta Hrvatske, Slavonije i Bosne	osvedeni u logor Gospiću, a zatim u druge logore - svi su stradali
Gospić juna 1941.	sabirni - NDH	iz raznih mesta Hrvatske, Slavonije i Bosne	osvedeni u logor Jadovno, Metajno, Slano, Jasenovac
Srem, Mitrovica juna 1941.	sabirni - NDH	Jevreji iz Rume i jevrejske izbeglice iz Evrope nastanjene u Rumi	Jevreji iz Rume posle nekoliko dana pušteni kućama, a izbeglice u logor St. Gradiška i Jasenovac
Vukovar avgusta 1941.	sabirni - NDH	Jevreji iz Vukovara	odvedeni 8. 11. 1941. u Jasenovac - svi su stradali
Osijek „Tenje“	sabirni - NDH	iz Osijeka i okolnih mesta	avgusta odvedeni u Jasenovac, a jedna grupa u Aušvic
Vinkovci jula 1942.	sabirni - NDH	iz Vinkovaca, Rume, Šida, Iloka	jula 1942. odvedeni delom u Jasenovac, a delom u Aušvic
Loborgrad septembra 1941.	sabirni NDH	iz raznih mesta Hrvatske, Slavonije i Bosne	avgust - oktobar 1942. odvedeni u logor u Aušvicu
Dakovo decembra 1941.	sabirni - ženski NDH	žene i deca iz Bosne, Hrvatske i Slavonije	od 15. 6. do 15. 7. 1941. odvedeni u Jasenovac - svi su stradali
Kerestinec maja 1941.	sabirni - NDH	članovi KPJ i simpatizeri iz Hrvatske i Bosne	jedna grupa streljana 8. 7. 1941., a ostali 17. 7. 1941.
Jadovno (Pag) juna 1941.	konzentracioni - NDH	dovedeni iz logora u Gospiću i logora „Danica“	veliki broj ubijen, a ostali odvedeni avgusta 1941. u Jasenovac
Jasenovac „Logor I“ Krapje avgusta 1941.	konzentracioni - NDH (muški)	dovedeni iz logora u Metajnu	veliki broj ubijen, ostali prebačeni u „Logor III“ Jasenovac novembra 1941.
Jasenovac „Logor II“ Bročice septembar 1941.	konzentracioni - NDH (muški)	iz Hrvatske i Bosne	veliki broj ubijen, ostali prebačeni u „Logor III“ Jasenovac novembra 1941.
Jasenovac „Logor III“ (Cigljana)	konzentracioni - NDH (muški)	iz Hrvatske i Bosne i preživeli logoraši „Logora I“ i „Logora II“	gotovo svi pobijeni od 1942. do 1945. - manji broj uspeo pobeći

Mjesto i datum formiranja logora	Vrsta logora i ko- zacija formirao	Iz kojih mesta (teri- torija) su zatočeni	Dalja sudbina zatočenika
Jasenovac „Logor IV“ (Kozara) januara 1942.	konzentracioni NDH (muški)	iz Hrvatske, Srema i Bosne	gotovo svi pobijeni od 1942. do 1945. - manji broj uspeo da pobjegne
„Logor V“ Stara Gradiška druga polovina 1942.	konzentracioni NDH (muški)	iz Hrvatske, Srema i Bosne	gotovo svi pobijeni - manji broj prebačen u Jasenovac i Lepoglavu
Lepoglava jula 1943.	konzentracioni NDH (muški)	iz Hrvatske i preživeli iz logora St. Gradiška	početkom 1945. odvedeni u Jasenovac i pobijeni
BOSNA I HERCEGOVINA			
Sarajevo krajem 1941.	sabirni - NDH	zatočeni iz Sarajeva i okolnih mesta	muškarci su odvedeni u Jasenovac a žene i deca u Staru Gradišku i Dakovo
Krušćica krajem avgusta 1941.	sabirni - NDH	preživeli zatoče- nici iz logora u Metajnu i zatoče- nici iz Sarajeva	5. 10. 1941. muškarci odvedeni u Jaseno- vac, a 6. 10. 1941. žene i deca u Lohorgrad, a zatim u Aušvic
Bosanski Petrovac jula 1941.	sabirni - NDH	iz Bihaca	septembra 1941. odvedeni u Prijedor odakle je manji broj pobjegao, a ostali odvedeni u St. Gradišku i Jasenovac
ZONA I			
Rab krajem maja 1943.	sabirni Italijani	dovedeni iz logora „dubrovačkog“, „kra- ljevičkog“, „bračkog“ i „hvarskog“	9. septembra 1943. zatočeni su se oslobo- dili vlastitim snagama
ZONA II			
Slano (Pag) juna 1941.	konzentracioni za muškarce - NDH	dovedeni iz logora u Gospiću (sa teri- torije Bosne i Hercegovine)	pobijen veliki broj, a avgusta 1941. odve- deni u Jasenovac
Metajno (Pag) juna 1941.	konzentracioni za žene	dovedene iz logo- ra u Gospiću (sa teritorije Bosne i Hercegovine)	veliki broj pobijen, a preživeli odvedeni avgusta 1941. u Krušćicu
Topud, Gruž Kupari („Dubrovački logor“) novembra 1942.	sabirni - Italijani	iz Dubrovnika, Bosne i Hrvatske	krajem maja 1943. odvedeni u logor na Rabu
Kraljevica novembra 1942.	sabirni - Italijani	iz Hrvatske, Slavonije, Bosne	krajem maja 1943. odvedeni u logor na Rabu
Brač novembra 1942.	sabirni - Italijani	iz Hrvatske, Slavonije, Bosne	krajem maja 1943. odvedeni u logor na Rabu
Hvar novembra 1942.	sabirni - Italijani	iz Hrvatske, Slavonije, Bosne	krajem maja 1943. odvedeni u logor na Rabu
BAČKA			
Bačka Topola kraj aprila 1941.	sabirni - Mađari i Gestapo	iz Sombora, No- vog Sada i drugih mesta u Bačkoj	29. aprila 1944. deportovani u Aušvic
Subotica početkom juna 1944.	sabirni - Mađari i Gestapo	iz Subotice	16. juna 1944. odvedeni u sabirni logor u Bačalmašu

Mesto i datum formiranja logora	Vrsta logora i ko ga je formirao	Iz kojih mesta (teritorija) su zatočeni	Dalja sudbina zatočenika
Stari Bečež 20. V 1941.	sabirni – Mađari	iz Bačke Topole	juna 1941. jedan broj pušten kućama, a ostali odvedeni u logor u Bačkoj Topoli
Begeč maja 1941.	sabirni – Mađari	iz Novog Sada	jula 1941. pušteni kućama

KOSOVO I METOHIJA

Kosovska Mitrovica avgust 1941.	sabirni – Gestapo	iz Kosovske Mitrovice	marta 1942. odvedeni u logor „Sajmište“, a zatim u Bergen Belsen, gde su stradali
Priština početkom 1942.	sabirni – Italijani	iz Prištine – muškarci	odvedeni 1942. u logor u Berat (Albanija)
Priština 1944.	sabirni – Gestapo	iz Prištine i okolnih mesta	odvedeni u logor Sajmište u Beogradu

CRNA GORA

Cetinje (zatvor „Bogdanov kraj“) februara 1944.	sabirni – Gestapo	jevrejske izbeglice iz Srbije i Bosne	juna 1944. odvedeni u logor „Sajmište“, a zatim u Bergen-Belzen
Podgorica (zatvor) februara 1944.	sabirni – Gestapo	jevrejske izbeglice iz Srbije i Bosne	juna 1944. odvedeni u logor „Sajmište“, a zatim u Bergen-Belzen

Jevrejske opštine u Jugoslaviji

I) U Savezu jevrejskih veroispovednih opština

Mesto	Broj duša	I m e n a g o s p o d e	
		opštinskog pretsednika	rabina ili najstarijeg sveštenika
Apatin	62	Bela Schäffer	Samuel Švalb
Bačka Palanka	237	Salamon Štajf	Eugen Gros
Bačka Topola	303	Josif Víg	Jul. Goldstein
Bajmok	129	Ljud. Šefer	M. Jakobović
Banja Luka, ašk.	155	Moric Hercog	Sigmund Kon
Banja Luka, sef.	237	Josef D. Nahmijas	Mihael Atijas
Bela Crkva	58	Josif Gross	Samuel Ungier
Beli Manastir		(u osnivanju)	
Beograd, ešk.	2780	Dr Fridrih Pops	Ignjat Šlang
Beograd, sef.	9000	Dr David Albala	Dr Isak Alkalaj
Beždan	92	Dr N. Popper	H. Grünberger
Bihać	156	Dr Levi	Avram Atijas
Bijeljina	243	Zadik Baruh	Aron Altarac
Bitolj	3180	Povereništvo	Avram Romano
Bjelovar	332	Drag. Grinhut	Dr. D. Ginsberg
Brčko	150	Hajim D. Salom	Leon Katan
Čakovec	425	Dr. Ljud. Švarc	Dr. I. Grünwald
Čantavir	71	Dr. Simon Lipot	Adolf Kraus
Čonoplja	42	Dr Aleks. Hajdu	Makso Dajč
Čurug	57	Sandor Lampel	V. Birnbaum
Daruvar	169	Leon Gros	Josip Gilman
Debeljača	148	Andor Guttmann	Ignjat Roth
Derventa	121	v. d. Moric Kabiljo	Jakov Papo
Doboij	53	Josef L. Pesah	Avram Finci
Dolnja Lendava	147	Ziga Weiss	Makso Adler
Donji Miholjac	173	Urlík Liebling	
Dubrovnik	87	Josip Mandl	Salamon Baruh
Dakovo	199	Josip Frank	Eugen Mandel
Horgoš	32	Marko Deneš	Ľak Abraham
Karlovac	297	Dr Vatr. Reiner	David Meisel
Koprivnica	365	Milan Reich	Dr Izrael Kohn
Kos. Mitrovica	116	Benvenisti Koen	
Kragujevac	89	Dr Moša Eli	
Križevci	118	Vladimir Hiršl (p.p.)	Lav. Buchsbaum

Mesto	Broj duša	I m e n a g o s p o d e	
		opštinskog pretsednika	rabina ili najstarijeg sveštenika
Kula	135	Dr. D. Holender	S. Šlomović
Kulina	132	Albert Singer	Mojsije Trilnik
Leskovac	69	Bokor Mandil	Avram A'halel
Ludbreg	82	Dr. L. Šlezinger	J. L. Deutsch
Ljubljana		(u osnivanju)	
Mali Idoš	39	Šandor Kertes	Lipot Frankl
Mostar	59	Bernhard Širc	David Perera
Murska Sobota	705	Armin Hirschl	Dr. Lazar Roth
Našice	229	Miško Vajs	Jakov Šmelcer
Niš	301	Bora H. Hažan	Albert Danili
Nova Gradiška	212	Jakov Kohn st.	Andrija Trilnik
Novi Bečej	289	G. Šlezinger	Emanuel Pollak
Novi Kneževac	61	Josif Schiller	Jer. Gelbman
Novi Pazar	292	Leon Bahar	Cadik Konforti
Novi Sad	4185	Dr. Ferd. Lustig	Dr. Hinko Kiš
Novi Vrbas	251	Aurel Reich	Josip Klein
Osijek g.g.	2532	Dr. L. Margulies	Dr. Ch. Steckel
Osijek d.g.	184	Bela Herman	Dr. L. Margulies
Pakrac	107	Josip Mautner	Izak Frajdes
Pančevo	410	O. Fišgrund	Menjhert Klajn
Parabuć	75	Šamu Kelemen	Ernst Spicer
Petrovgrad	1278	Leop. Freischberger	Dr. David Finci
Pirot	100	Moša Levi	M. Silberberg
Podr. Slatina	158	Artur Bauer	H. Grinwald
Priština	375	Hajim B. David	Zaharije Levi
Rogatica	45	Mr. Ph. S. Papo	Salamon Pardo
Ruma	250	Dez. Šlezinger	V. Goldstein
Sanski Most	91	Isak Atijas	Isak Papo
Sarajevo, ašk.	1261	Bernardo Klein	Dr. Hinko Urbach
Sarajevo, sef.	6465	Dr. Samuel Pinto	Dr. Moric Levi
Senta	598	Armin Graf	Dr. A. Erenfeld
Sisak	263	Dr. Emil Flesch	Dr. Beno Heisz
Skoplje	2414	Dr. Avram Nisim	Moša Behar
Slav. Požeга	169	Leo Steiner st.	Mord. Rikov
Slav. Brod	417	Dr. J. Abramović	Dr. L. Weissberg
Smederevo	85	L. Tajtacak	Benjamin Hazan
Sombor	945	A. Wamoscher	Jakob Špaser
Split	282	Ing. V. Morpurgo	Isak A. Finci

J u d e n a g e s p o d e			
Opština	Broj člana	opštinski prezident	rabina ili najstarijeg sveštenika
Banatski Brijuni	115	Dr. D. Ungvár	Ger. Belogorski
Banatski Doleni	124	Dez. Zeln	Gerson Slovak
Banatski Kaniža	174	V. Grün	Herman Weiss
Banatski Moravica	81	M. Stajer	J. H. Fränkl
Banatski Petrovci	217	Isidori Spivcr	Sam. Rataci
Banatski Sivar	75	V. Lederer	Leo Litsic
Banatski Srebreni	1975	Dr. H. Kaimar	Dr. L. Gerson
Banatski Surova	207	V. Svare	Oto Dajc
Banatski Szabad	90	Dr. Haim Ruso	Nisim Adizes
Banatski Taly	579	Menehem I. Levi	Meir M. Kasorla
Banatski Temerin	67	S. Sosberger	Samuel Stern
Banatski Tit	69	Dr. Eugen Fischer	Eugen Krats
Banatski Travnice	231	Dr. Joz. Konforti	Isak Baruh
Banatski Turda	252	Dr. E. Rozner	A. Fingerhut
Banatski Valpovo	110	Ing. L. Huppert	
Banatski Varnadin	515	Hermann Herzer	Dr. Rud. Glik
Banatski Velika Kikinda	501	Miksa Gutman	Dr. Vilim Steiner
Banatski Vinogradi	579	Dr. Ignjat Lang	Dr. M. Frankfurter
Banatski Virovitica	195	Edo Kaiser	Ad. Springet
Banatski Visoko	198	Elias Kabiljo	Majer I. Kasorla
Banatski Visegrad	82	Gavriel Papo	Isak Levi
Banatski Vlasenica	81	Albert Aljatac	Hajim Altarac
Banatski Vršac	226	Hajim Sid	Mavro Salzman
Banatski Vukovar	215	Hinko Steiner	Dr. I. Scheer
Banatski Zagreb, ašk.	1050	Dr. Marko Horn	Dr. Gavro Svare
Banatski Zagreb, sef.	625	Cezar Gaon	
Banatski Zavidovići	128	I. Sonnenfeld	Isak Kabiljo
Banatski Zemun, ašk.	352	Dr. L. Brandeis	Gerson Kačka
Banatski Zemun, sef.	96	Jakov K. Levi	Isak Musajija
Banatski Zenica	192	Samuel Triplji	Juda Finci
Banatski Zvornik	112	Nahman Halon	
Banatski Zabalj	25	Jakov Fischer	Im. Nichtburg
Banatski Zepce	60	Mošo Musajije	Nisim Montiljo

II) U Udruženju ortodoksnih jevrejskih veroispovednih opština

Mesto	Broj duša	I m e n a g o s p o d e	
		opštinskog pretsednika	rabina ili najstarijeg sveštenika
Ada	350	David Hubert	David Hoffmann
Bačka Palanka	50	Karl Levi	Jonas Glauber
Bački Petrovac	100	J. Glied	Samuel Silber
B. Petrovoselo	310	J. Sanet	Solomon Praeger
Ilok, ašk. aut.	160	Hermann Stern	
Ilok, ort.	150	Lazar Stern	Hilel Steiner
Mol	100	M. Schlesinger	Josif Grün
Senta, sef. ort.	850	Mozes Krajnik	Mozes Lebović
Sombor	70	Šandor Gross	Henrik Weiss
Stara Kanjiža	35	Bernat Menzer	Sal. Berković
Subotica	560	J. Grossberger	Mozes Dajč
Zagreb	130	Leon Hessel	

Rekapitulacija

I) U 105 opština u Savezu jevrejskih veroispovednih opština	67119
II) U 12 opština u Udruženju ortodoksnih jevrejskih veroisp. opština	2865
U svemu ima u Jugoslaviji Jevreja	<u>69984</u>

OBNOVLJENE JEVREJSKE OPŠTINE 1947. GODINE

Mesto i broj pripadnika	Mesto i broj pripadnika
1. Ada 59	17. Osijek 361
2. Apatin 25	okolina Osijeka 249
3. Bač 2	18. Pančevo 88
4. Bačko Petrovo Selo 26	okolina Pančeva 13
5. Banja Luka 46	19. Pirot 12
okolina Banja Luke 85	20. Priština 224
6. Beograd 2271	21. Rijeka 99
7. Bitolj 57	okolina Rijeke 75
8. Bugojno 8	22. Sarajevo 1557
9. Dubrovnik 31	23. Senta 110
okolina Dubrovnika 3	24. Senta – ortodoksna 118
10. Kikinda 37	25. Skoplje 328
11. Kosovska Mitrovica 33	26. Sombor 145
12. Mol 11	okolina Sombora 56
13. Mostar 65	27. Split 163
14. Niš 31	28. Sremska Mitrovica 20
15. Novi Pazar 36	okolina Sr. Mitrovice 13
Prizren 4	29. Subotica – ortodoksna 88
16. Novi Sad 1001	okolina Subotice 186
okolina Novog Sada 220	30. Subotica 981
	31. Šid 16

⇨

Mesto i broj pripadnika		Mesto i broj pripadnika	
32. Tuzla	78	35. Zavidovići	25
okolina Tuzle	9	36. Zemun	36
33. Vršac	31	37. Zenica	34
okolina Vršca	2	okolina Zenice	9
34. Zagreb	2080	38. Zrenjanin	92
okolina Zagreba	434	Ostala mesta	36
Ukupno:		broj mesta 38	broj pripadnika 11 924

REČNIK

manje poznatih reči i pojmova

- Abiturijenski kurs* (lat.) Pripreme za prelaz iz srednje u višu školu za koju je pri upisu prethodni uslov velika matura
- Affidavit* (engl.) pismena izjava pod zakletvom - dozvola za ulaz u SAD
- Akiba (ben Josef)* - slavni učitelj iz doba Bar Kohbinog ustanka protiv Rimljana; ili kratica umesto Agudat hanoar haivri „Akiba“ (udruženje jevrejske omladine „Akiba“) - skautski omladinski pokret opštih cionista („Akiba“ vaspitava omladinu u nacionalnom duhu za učestvovanje u izgradnji Erec Jisraela.
- Alija* - (hebr.) uspon, penjanje. Useljenje u Palestinu, odnosno kasnije, Izrael - jer je prema tradiciji za Jevreje odlazak u Palestinu značio 'uznošenje'. „Alija znači više od imigracije: to je glavni ideal cionizma i primarni cilj njegove realizacije. On podrazumeva lično učešće u ponovnoj izgradnji jevrejske domovine i uspon pojedinca na viši nivo samoispunjenja kao člana ponovo rodene nacije.“ (EJ, 1971: 633).
- Antisemitizam* - rasna, nacionalna i verska mržnja prema Jevrejima. Pojava se može pratiti od antičkog vremena do danas. Rezultat antisemitske propagande je ideja o „konačnom rešenju jevrejskog pitanja“ u Drugom svetskom ratu i uništenje 6 miliona Jevreja. Pojam je uveden oko 1880. godine.
- Appello* - (ital.) zbor, prozivka
- Appell-platz* - (nem.) sabirno mesto za prebrojavanje
- Arbeitskomando* - (nem.) radna komanda
- Aron hakodeš* - (hebr.) sveti orman, spremište u kome se čuvaju svici *Tore* u sinagogi
- Aškenazi* - pridev izveden iz zemljopisnog pojma *Aškenaz* kako se počev od srednjeg veka u hebrejskoj književnosti naziva Nemačka. Aškenazi su deo jevrejskog naroda koji govori jidiš ili nemački, pa i neki od srednjeevropskih ili istočnoevropskih jezika. Aškenazi, žitelji, nemačkog govornog područja, koji su se selidbama proširili u istočnu, a kasnije i južnu Evropu, imaju neke razlike u liturgijskom i jezičkom smislu u odnosu na Sefarde, jer na drugi način izgovaraju i neke samoglasnike i suglasnike hebrejskog pisma (navedeno prema Glosariju koji je u katalogu izložbe - *Židovi na tlu Jugoslavije*, sastavio Eugen Verber).
- Aufscherin* - (nem.) žena - SS-nadzornica, nadzornica
- Bar micva* - (doslovno - sin zakona): versko punoletstvo za jevrejskog

- muškaraca koji je navršio 13 godina. Obavlja se u *smagogi* kada se dečak poziva pred *Toru*. Ovim činom muškarac postaje punopravni član opštine odgovoran za svoja dela pred Bogom. Proslavlja se veoma svečano u kućama.
- Bat micva* – uvođenje u versko punoletstvo devojčice sa navršenih 12 godina. Svečano se proslavlja u kući.
- Bersaljeri* – (ital.) brzo pokretna jedinica italijanske vojske
- Blockälteste(r)* – (nem.) zapovednica(k) barake (bloka)
- Blocksperre* – (nem.) zabrana izlaska iz bloka
- B'nai Brit, Bne Berit* – društvo koje se bavi humanitarnim i kulturno-prosvetnim radom. Po svojoj elitističkoj organizaciji i ložama veoma podseća i često se poistovećuje sa masonskim organizacijama
- Cionizam* – po brdu Cionu, gde je bio izgrađen jerusalimski hram; u prenesenom smislu označava sam Jerusalim kao verski i kulturni centar Jevreja. Nacionalno-politički pokret koji teži nacionalnom preporodu i okupljanju Jevreja na obnovljenoj nacionalnoj državi koju su naseljavali u biblijskim vremenima.
- Confino libero* – (ital.) prinudni boravak, slobodno kretanje na ograničenoj teritoriji
- Coprifuoco* – (ital.) pokrivanje vatre, prenosno: policijski čas
- Čakulati* – (dalmat. dijalekt) ćaskati, brbljati
- Daidža* – (turb.) stric
- Daskalica* – (bug.) učiteljica
- Dijaspora* – rasejanje, raseljavanje naroda, rasipanje: na hebrejskom. *galut* – progonstvo
- Dreherci* – (nem.) mehaničarska radionica za obradu metala tokarenjem
- Duš-raum* – (nem.) prostorija sa tuševima
- Erec* – (hebr.) zemlja; često se koristi kao sinonim za Izrael.
- Endloesung* – (nem.) konačno rešenje – fašistički termin za uništenje Jevreja („konačno rešenje podrazumeva sistematsko biološko uništenje Jevreja...” – Eichman).
- Feces* – (lat. faeces) izmet
- Geto* – (ital.) deo grada u kome su, po naređenju vlasti, Jevreji morali (ili želeli) da žive. Geto se noću zaključavao a zbog velike prenaseljenosti u getima je vladao nezdrav život. Pojam je uveden u Italiji.
- Hagana* – (hebr.) odbrana, ili *Hagana acmit* – samoodbrana, jevrejska odbrana u Palestini, organizovana posle prvih arapskih nereda u Jafi 1921. godine. Posle nastanka države Izrael 1948. godine postala regularna armija i ime joj je inkorporirano u naziv zvanične armije nove države – Zeva Haganah le Izrael.
- Hahšara* – (hebr.) priprema za odlazak u Palestinu; omladinci su se pripremali za rad u poljoprivrednim i zanatskim delatnostima. U gradu su održavani zanatski kursevi, a na selima, na većim dobrima, kursevi iz poljoprivrede. U Jugoslaviji je bilo nekoliko *hahšara*.
- Haluc, (mn – halucim)* – (hebr.) pionir koji se u galutu (rasejanju) sprema za odlazak u Erec Jisrael.

- Hamisa asar bisevat* (hebr.) praznik poznat kao *Tubišvat*, *Hamisosi*, *Fruitas* ili Nova godina drveća. Slavi se 15. dana u mesecu *Ševatu* (januar-februar).
- Hamika* (hebr.) praznik svetlosti, slavi se osam dana počevši od 25. dana meseca *Kisleva* (decembar-januar) u znak sećanja na oslobođilačku borbu protiv helenskih okupatora u III veku pre n.e.
- Hašomer haair* (hebr.) Mladi stražar, sionistička omladinska organizacija socijalistički orijentisana. Cilj joj je bio vaspitanje omladine za izgradnju jevrejske domovine na biblijskom tlu.
- Haver* (hebr.) drug; havera – drugarica, haverim – drugovi, haverot – drugarice
- Heder* – (hebr.) soba. Heder je škola u kojoj se stiče prvi stepen tradicionalnog jevrejskog obrazovanja. Kod *Sefarda* ova škola se naziva *meldar*. „Ovakve obrazovne ustanove su osnovane 63. godine pre n.e. u Judeji, a inicijator je bio Rabi Jošua ben Gamla. On je uveo obavezu da se izaberu učitelji za decu od sedam godina u svakoj pokrajini i u svakom gradu. Kasnije, sve do Prvog svetskog rata, u heder su dolazila deca i mlađa od sedam godina. Nastava je trajala celi dan, od ranog jutra, do osam-devet sati uveče. Dečaci bi za tri meseca naučili hebrejsko pismo. Četvrtog meseca bi počinjali da čitaju Humaš (Toru), zatim Mišnu i Talmud.“ (Danon, 1996: 216).
- Hefia* – (turb.) sedmica
- Hefling* (*Häftling*) – (nem.) zatočenik
- Hehaluc* (hebr.) svetska organizacija *haluca* – u nju su se učlanjivali svi *haluci* koji se pripremaju za *aliju*.
- Holokaust* (grč. holos – čitav; kaustos – spaljen) stradanje Jevreja u toku Drugog svetskog rata ubijanjem u gasnim komorama i spaljivanjem njihovih leševa u krematorijumima.
- Hora* (*hava*) (hebr.) jevrejske narodne igre
- Hupa* (hebr.) baldahin, deo svadbene ceremonije kada mladenci staju pod baldahin
- I. G. Farbenindustrie - Interessengemeinschaft der Farbenindustrie* – (nem.) Interesna zajednica nemačke industrije *boja*; naziv industrijskog koncerna koji je jevrejske zatočenike upotrebljavao kao besplatnu radnu snagu.
- Jad Vašem* (*Yad Vashem*) – (hebr.) „Ruka i ime“ (*yad* – ruka, *šem* – ime), spomenik i arhiv u Jerusalimu o stradanju Jevreja u toku Drugog svetskog rata stvoren odlukom *Kneseta* 1953. donošenjem posebnog Zakona o sećanju na mučenike i junake – *Jad Vašem*. „Smisao donetog zakona je da se podigne večni spomenik u svesti jevrejskog čoveka za uspomenu na milione nevinih žrtava, na borbe, na neizreciva blaga jevrejskih kulturnih vrednosti koja su vekovima stvarana a koja je zločinački nacizam uništio“ (Alkalaj, 1971).
- Ješiva* – (hebr.) visoka verska škola u koju se ide nakon završene prve verske škole (*heder* kod Aškenaza, a *meldar* kod Sefarda). „Izraz 'ješiva' se u Talmudu upotrebljavao za najstariju jevrejsku ustanovu posvećenu prvenstveno proučavanju Tore, Talmuda, jevrejskih propisa i za razvijanje jevrejske misli“ (Danon, 1996: 217).
- Jidiš* – govorni jezik aškenaskih Jevreja iz Nemačke, srednje i istočne

Evrope. „Nastao na osnovu nekih narječja srednje-visoko-njemačkog iz X v. fiksiranih na tom stupnju razvoja, kasnije leksika proširivana hebrejskim i aramejskim a dolaškom u slavenske zemlje i slavenskim (poljskim, ukrajinskim i dr.) riječima. Piše se hebrejskim pismom, posebno prilagođenim fonetici tog jezika.“ (Verber, Glosarij u katalogu *Židovi na tlu Jugoslavije*, str. 337).

Jom kipur – praznik, Dan pomirenja, slavi se 10. dana meseca *Tišrija*; post dug 24 sata

Jugendaliyah – (nem.) Alijat hanoar, omladinska alija

Kadiš – svet (na aramejskom, tada govornom jeziku Jevreja); molitva za pokojnike. „Kadiš je prastara molitva, nastala u Palestini, odakle je preneti u sve zemlje galuta (rasejanja). Izuzev poslednje strofe – koja je na hebrejskom – izvorni jezik kadiša je aramejski, da bi bio razumljiv običnim ljudima koji nisu znali hebrejski. /.../ Suština Kadiša je izjava vernosti Bogu i prihvatanje njegovog suda, u skladu sa načelom da je čovek dužan da oda hvalu i za nesreću koja ga je zadesila, kao što odaje zahvalnost i za dobro.“ (Danon, 1996: 179, 180-181). Molitvu kazuje sin ili najbliži rođak.

Kal - vidi *sinagoga*

Kantor – (lat.) (hebrejski *hazan*) u jevrejskom bogoslužjenju – pevač molitava

Kapo – (ital.) glava, glavar; komandujući zatočenik

Kašrut, *kašer*, *kašerut*, *košer* – (hebr.) pridržavanje verskih propisa pri izboru i načinu pripremanja hrane (kašer = čisto, dozvoljeno).

Kečila (hebr.) zajednica, opasna Oblik organizovanja Jevreja u dijaspori. Zajednica se brinula o svim oblastima života svojih članova (verskom, kulturnom, socijalnom itd.)

Ken – (hebr.) gnezdo, cionistička omladinska grupa

Ketuba – (hebr.) pismeni bračni ugovor

Kibuc – (hebr.) poljoprivredno imanje u kolektivnom vlasništvu nad zemljom, sredstvima i proizvodima. Organizacija rada je zasnovana na dogovoru, dobrovoljnosti i ravnopravnosti članova kibuca. Prvi kibuc *Deganja* osnovan je 1909. godine. Kibuci imaju i odbrambeni karakter.

Kibucnik – član kibuca

Kiduš – „naziv za molitvu kojom se posvećuje subota i praznik, a zasniva se na biblijskoj zapovesti: „Zahoret jom ašabat lakadešo“ („Ne zaboravi da svetkuješ Šabat“) – *II knj. Mojs. 20:7*. „Moli se nad čašom vina, jer se vino ponekad spominje u Bibliji kao sinonim radosti.“ (Danon, 1996: 11).

Kipa – (hebr.) mala kapa koju Jevreji nose u sinagogi i pri molitvama, a religiozni Jevreji kipa nose stalno.

„*Konačno rešenje*“ – videti *Endlösung*.

Kvuca („*Mišomar*“) – (ivrit) družina, organizaciona jedinica kena, grupa, mala zajednica

Ladino – jevrejsko-španski jezik, ili džudeo-espanjol, ili džudezmo. Srednjevekovni španski jezik koji su Sefardi govorili i sačuvali. Obogaćen je hebrejskim, turskim i slovenskim rečima.

Laissez-passer (franc.); *Lascia passare* (ital.) – propusnica

Lajze kontrol – kontrola vašljivosti (Lause – vaši)

- Luftwaffe* – (nem.) Nemačko vazduhoplovstvo
- Maces, maca, macot* – (hebr.) hleb bez kvasca koji se pravi za *Pesah* kada je u toku osam dana zabranjeno svako jelo u kojem ima kvasca i svakog drugog proizvoda kiselog vrenja.
- Mudrih* – (hebr.) vaspitač
- Magen David* – (hebr.) Davidov štit. Šestokraka zvezda, heksagram; jedan od simbola jevrejstva; danas se nalazi i na izraelskoj zastavi. (Upotrebljava se i termin Solomonovo slovo.)
- Makabi* – (hebr.) čest naziv jevrejskih sportskih društava koja su dobila ime po Judi Makabiju, jevrejskom junaku iz 2. veka pre n. e.
- Megila* – (hebr. = svitak) skraćeni naziv za biblijsku knjigu o Esteri koja se čita za *Purim*
- Menahel* – (hebr.) omladinski rukovodilac
- Menora* – (hebr.) sedmokraki svećnjak; jedan od simbola jevrejstva. Menora je uzeta za grb današnjeg Izraela.
- Mezuza* – (hebr.) svitak sa odlomkom teksta iz Biblije koji se pričvršćuje na desni dovratnik kućnih vrata
- Micva* – (hebr.) verska zapovest, dobro delo
- Minjan* – (hebr.) (minjan = broj) deseterica muškaraca starijih od 13 godina su uslov za održanje službe u Sinagogi
- Mošava* – (hebr.) naselje; u jevrejskoj kolonizaciji to je nekolektivna farma, gde svaki pojedinac ima svoje zemljište; u omladinskim organizacijama – logor, kamp
- Muzlman* (logorski žargon) – oznaka za čoveka koji je pri kraju života od iscrpljenosti. Koren reči verovatno potiče od nemačke reči *Muschl* (školjka) i *Mann* (čovek). Smisao: školjka čuva oblik i posle gubitka sadržaja.
- Numerus clausus* – (lat.) zakonski ograničava broj za upis Jevreja na fakultete i srednje škole u određenom procentu
- Njilaši* – (mađ.) mađarski ultradesničari – fašisti „strelastih krstova“
- Ole, ola (ž.) olim (mu.)* – novi useljenici u Izrael.
- Omama* – (mađ.) baka
- Panjoka* – (ital.) okrugli vojnički hleb
- Pesah* – (hebr.) *pasha* – praznik koji se slavi u znak sećanja na izlazak iz Egipta. Počinje 15. dana meseca *Nisana* (mart-april) i traje osam dana. Naziva se još i *Hag aaviv* (praznik proleća) i *Hag amacot* (praznik beskvasnog hleba), jer se obavezno jede *maces*. Praznik se slavi po strogo utvrđenom ritualu.
- Pravednik* – Jedan od devet zadataka *Jad Vašemu*, prema *Zakonu o sećanju na mučenike i junake*, donetog 19. avgusta 1953. godine u *Knesetu*, jeste da ovekoveči uspomenu „na pravednike svih naroda koji su stavljali svoje živote na kocku da bi spasavali Jevreje“. *Pravednik* je približan prevod izraza „*Hasidej umot haolam*“, dok bi bukvalni prevod glasio „pravednik sveta“.
- Prefettura* – (ital.) sresko načelstvo
- Prična* – (nem.) primitivan ležaj od drvenih letava za logorske zatočenike
- Purim* – praznik koji se slavi u znak sećanja na boravk Jevreja u Persiji i na događaje opisane u biblijskoj knjizi o Esteri. Slavi se 14. dana meseca *Adara* (februar-mart).

- Rabin** – (rav = učitelj). „Uobičajena tuđica za označavanje jevrejske svećene osobe, nastala u Zapadnoj Evropi (Rabbiner, rabbi i dr.) od riječi rabi – moj učitelj, moj majstor. Rabi nije u osnovi svećena osoba, niti svećenik, već je to jedan od učeničkih naslova koji se dodjeljuju nakon završene ješive. Rabini su u jevrejskim zajednicama obavljali svoje funkcije, tumačili zakone, čak i sudovali na neprofesionalnoj osnovi, kao ovlašteni stručnjaci, znalci jevrejskih znanosti. Profesija rabina, kao plaćenog službenika opštine, a u nekim društvima i državama, novijeg je datuma.“ (Verber, 1988: 339).
- Revir** – (nem.) predeo, kraj, oblast; u logoru naziv za bolnicu
- Roš** – (hebr.) glava, starešina, poglavica, vođa (*kena, mošave, kibuca*)
- Roš Hašana, Roš Ašana** – (hebr.) praznik – jevrejska Nova godina. Slavi se 1. i 2. dana meseca *Tišrija* (septembar-oktobar).
- Seder** – (hebr. *seder* = red)) svečana večera – uvodni obred za slavljenje praznika *Pesaha*
- Sefardi** – (hebr.) potomci Jevreja proturanih sa Iberijskog poluostrva u 15. veku (*S'farad* = Španija)
- Sinagoga** – (grč.) jevrejska bogomolja; „Riječ *sinagoga* javlja se prvi put u *Septuaginti*, prijevodu *Starog zavjeta* na grčki jezik u III vijeku pr. n.e., i označava zajednicu, grupu ljudi, opštinu. Nešto kasnije riječ *sinagoga* se odnosi samo na zajednicu vjerskog karaktera, odnosno mjesto na kome se obavlja jevrejsko bogoslužje. Dugu istoriju ima i hebrejski naziv *bet hakneset* (aramijski: *bet hakeništa*) – kuća okupljanja, koji se nerijetko mogao čuti u Bosni. Među bosanskohercegovačkim Jevrejima bilo je uobičajeno sinagogu zvati: *hram, templ i kal* (ovo posljednje ime koristili su samo *Sefardi*“ (Gotovac, 1987: 11).
- Sonderkommando** – (nem.) specijalna komanda; zatočenici na radu u gasnoj komori i krematorijumu prilikom eksterminacija
- Sukot** – (hebr.) praznik koliba, senica (suka = koliba, senica, šator). Jevreji su po izlasku iz egipatskog ropstva, 40 godina lutali pustinjom i pritom boravili pod šatorima. U znak sećanja na tu vrstu smeštaja Jevreji na *Sukot* borave u senicama sedam dana. Inače praznik traje devet dana. Slavi se u jesen.
- Šabat** – (hebr.) subota, sedmi dan u nedelji, dan potpunog odmora, svaki rad je zabranjen
- Šalom** (Šalom Alehem) – (hebr.) Mir, mir vama; uobičajeni pozdrav
- Škajah** – (hebr.), složenica od *Jašar i koah* = prvi put. U hramu se upotrebljava prilikom čitanja Tore tj. kod čestitanja za dobro obavljenju dužnost, u smislu 'Svaka ti čast' ili 'Alal ti vera'
- Šoa** – (hebr.) hebrejska reč za *holokaust*
- Šomer** – (hebr.) stražar
- Štetl** – (jid.) gradić ili varošica u Poljskoj i Rusiji većinom nastanjen jevrejskim stanovništvom
- Talit** – (hebr.) molitveni ogrtač koji nose muškarci prilikom molitve
- Talmud** – (hebr.) učenje. To je jevrejska „postbiblijska enciklopedija osebnog tipa, stvarana između II i IV stoljeća... To je prije svega, zbirka komentara sastavljenih na osnovu raznih tumačenja Biblije,

ali sadrži i opsežnu građu o religijskim i svjetovnim običajima Židova. U njemu ima elemenata teologije, etike, agronomije, medicine, higijene, prava, povijesti, matematike, astronomije itd. /.../ Talmud je regulirao način života Židova u postbiblijskim vremenima sve do emancipacije u XIX stoljeću. /.../ Talmud je imao presudnu ulogu u čuvanju židovskog nacionalnog jedinstva u dijaspori. Zbog svoje strogosti i moralističke pedantnosti, zbog naglašenog judeocentriškog stava, oštre opozicije protiv prozelitskog nastojanja kršćanstva, Talmud je stoljećima bio napadan, klevetan i krivotvoren unutar i izvan židovstva.“ (Baleti, 1982. 34).

Templ -- (hebr.) hram, jevrejska bogomolja

Tora -- (hebr.) pet knjiga Mojsijevih koje po jevrejskoj tradiciji čine osnovu jevrejske religije.

Trumpeldor -- cionistički desničarski političar

Vermaht (Wehrmacht) -- Nemačke oružane snage

VNV (Vereinigung der Nazi Verfolgten) -- Udruženje progonjenih od nacista

WIZO -- skraćena za: Womens International Zionist Organisation -- Svet-ski savez cionističkih žena

Zählappell -- (nem.) prebrojavanje postrojenih zatočenika na određenom mestu

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
I DOM LAVOSLAV ŠVARC	9
Paula Hiršler: <i>U kućicama, odvojeni od sveta</i>	11
II U PARTIZANIMA	17
Silvana Mladinov: <i>Split – luka spasa i luka smrti</i>	19
Aleksandar Demajo: <i>Uvek za korak ispred smrti</i>	25
Tirca Ginzberg: <i>Mladost u godinama rata</i>	39
Lidija Vasović: <i>U partizanima, na jugu Srbije</i>	51
Lea Salcberger: <i>Stazama Rapskog bataljona</i>	57
Sara Mandelbaum: <i>Nije bilo lako biti mlad</i>	69
Sida Levi: <i>Uz teškoće, i malo sreće</i>	74
Đorđe Alpar: <i>Zavet – ne pasti Nemcima u ruke</i>	79
III PREŽIVELI LOGORE AUŠVIC, DAHAU, BUHENVALD, BERGEN-BELZEN, TENJE I DRUGE	93
Egon Štajncr: <i>Doživeo sam 21. vek</i>	95
Eva Levi-Jovović: <i>I oslobođenje dočekala u Aušvicu</i>	109
Vera Obradović: <i>Od Sombora do Upsale</i>	118
Suzana Cenić: <i>Blizanci i vivo eksperimenti</i>	127
Josif Vesel: <i>Aušvic – Buhenvald – Terezín</i>	137
Andrija Darvaš: <i>Godine rata</i>	144
Raul Tajtelbaum: <i>Prizrenska elegija</i>	160
Ivona Frajd: <i>Nemac mi slučajno spasio život</i>	186
Marta Staničkov: <i>Do pakla i nazad</i>	195
Alisa Francuski: „Tata, boli li kada nas streljaju?“	201
Mirko Najman: <i>Stradanje osječkih Jevreja</i>	206

IV	POD ITALIJANSKOM VLAŠĆU I U ŠVAJCARSKOJ	221
	Frida Mel, dr Miša Mel, dr Eta Najfeld: <i>Životni put</i>	
	<i>Fride i Davida Mela</i>	223
	Dr Sabetaj Robert – Puba Albahari: <i>Od nemila do nedraga</i>	229
	Nada Najman: <i>To je ono čega se sećam</i>	233
	Mirjam Cajner: <i>Dobro se dobrim vraća</i>	242
V	U MAĐARSKIM ZATVORIMA	249
	Eva Čavčić: <i>Izbezumljeni od gladi</i>	251
	Tibor Adam: <i>Prezime Adam znači – čovek!</i>	262
VI	PRINUDNI RADNICI IZ BORSKOG RUDNIKA	
	I U UKRAJINI	279
	Đorđe Fišer: <i>Marš smrti od Bora do Crvenke i dalje...</i>	281
	Zoltan Brajer, Ladislav Lošić, Deže Kenisberg: <i>Na prinudnom</i> <i>radu u Ukrajini</i>	292
VII	U OKUPIRANOJ SRBIJI	299
	Sonja Baruh: <i>Majci sam krila istinu o pogibiji dece</i>	301
	Maks Erenrajh: <i>Romansa opasna po život</i>	317
	Sava Bogdanov: <i>Kako se Lea Rozencvajg spasila 1941. godine</i> ..	332
	Julijana Ćirić: <i>Godine skrivanja i straha</i>	345
VIII	PREKO ŠPANIJE	349
	Bonka Davičo: <i>Bili smo brži od smrti</i>	351
	Jaša Almuli: <i>Da su samo znali svu opasnost</i>	356
	Leon Davičo: <i>Od Beograda do Kanade i natrag</i>	370
IX	ŠPANSKI DRŽAVLJANI	377
	Rašela Noah-Konfino: <i>Spasilo nas špansko državljanstvo</i>	379
X	ALIJAT HANOAR	391
	Armando Moreno: <i>Spasavajući decu, spasao i sebe</i>	393
	Katriel Fuks: <i>Putovanje izbegličkog deteta</i>	406
	Miša Pas: <i>U Erec, u slobodu</i>	412

XI HILJADU RUZVELTOVIH GOSTIJU	421
Irena Danon: <i>Od Sajmišta do Fort Ontarija</i>	423
Ela Izrael - Delovska: <i>Od logora do Amerike</i>	431
XII U AUSTRIJI NA RADU	443
Vilhelm-Vili Vajs: <i>Srpska imena – ulaznica za život</i>	445
XIII U RATNOM ZAROBLJENIŠTVU	449
Ivan Brandajs: <i>Bio sam ratni zarobljenik broj 6708 (KGF 6708)</i> ..	451
Emil Klajn: <i>Kako sam preživio holokaust</i>	459
Prilog 1: TABELARNI PREGLED LOGORA U JUGOSLAVIJI U KOJIMA SU BILI ZATOČENI JEVREJI	467
Prilog 2: JEVREJSKE OPŠTINE U JUGOSLAVIJI	471
Prilog 3: OBNOVLJENE JEVREJSKE OPŠTINE 1947. GODINE	475
REČNIK manje poznatih reči i pojmova	477

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41–94(082)

323.12(=411.16)(497.1)“1939/1945”(093.3)

341.485(=411.16)(4)“1939/1945”

MI smo preživeli... 2 : Jevreji o holokaustu / [odgovorni urednik Aleksandar Gaon]. – Beograd : Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2003 (Zemun : Ivona). – 487 str. ; ilustr. 21 cm

Tiraž 700. – Rečnik manje poznatih reči i pojmova: str. 477–483. – Napomene i bibliografske reference uz tekst

ISBN 86-903751-1-2

1. Гаон, Александар

а) Јевреји – Прогони – Југославија – 1939–1945 –
У успоменама б) Холокауст

COBISS.SR-ID 107024908

A U S T R I J A

M A Đ A R S K A

R U M U N I J A

LJUBLJANA

MARIBOR

VARAŽDIN

Lohorgrad

Kerestinec
I opogriava

ZAGREB

SUBOTICA

Bačka Topola

Stari Bečej
Zabalj

Petrovgrad

Crvenka

Čurug

Tenje
OSIJEK

Vukovar

NOVI SAD
Begeč

Daruvar

Dakovo
VINKOVCI

Jasenovac
Cigana
Krapje
Bročica

SL. POŽEGA
Stara Gradiska
SL. BRČO

Sremska Mitrovica
Zasavica

Samost.
BEOGRAD

Pančevo
Topovske šupe
Banjica
Jajinci

ŠABAC

BANJA LUKA

BRČKO

TUZLA

Bosanski Petrovac

RIJEKA

KRK

RAB

Slano
PAG
Jadovno
Međimurje
Kraljeвица

GOSPIĆ

DUGI OTOK

QZADAR

ZENICA

Krušćica

SARAJEVO

UŽICE

KRAGUJEVAC

KRALJEVO

Borski rudnik
BOR

Crveni krst
VIS
Buxanj

PIROT

LESKOVAC

KOS. MITROVICA

PRISTINA

SPLIT

BRAC

HVAR

KORČULA

OSTAR

DUBROVNIK
opud
Gruž
Kupari

BUDVA

KOTOR

PODGORIC
Cetinje

Skadarsko j.

PRIZREN

TETOVO

SKOPLJE

M O R E

A L B A N I J A

OHRID
Ohridsko j.

Prespansko

BITOLJ

OSTIP

VARDAR

סומבור
SOMBOR

סנטה SENTA

קיקינדה KIKINDA

אפאטין APATIN

מול MOL

ורשאץ VRŠAC

אדה ADA קולה KULA

באצ'קי פטרובאץ BAČKI PETROVAC

צ'אנטאוויר ČANTAVIR

באצ'קו פטרובו סלה BAČKO PETROVO SELO

בעצ'יי BEČEJ

נובי בעצ'יי NOVI BEČEJ

נובי סאד
NOVI SAD

נובי בעצ'יי

באצ'קה פאלאנקה BAČKA PALANKA

באצ'קה פאלאנקה

ורבאס VRBAS

טמריין TEMERIN

טמריין

ז'רנ'אנין ז'רנ'אנין ZRENJANIN

ז'ניק ZVORNİK

רומה RUMA

פאנצ'עו פאנצ'עו PANČEVO

שאבאץ ŠABAC ז'עמון ZEMUN

סרעמסקא מיטרוויץ SREMSKA MITROVICA

קא ריטורניצא